

Forlovelsesbillede fra 1864. © Odense Bys Museer, fotograf C. E. E. Rye.

Fra selvfølge til symbol

- ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet

Ph. d. afhandling
IHKS, Syddansk Universitet
Efteråret 2003
Skrevet af cand. mag. Anette Jensen

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1: Indledning.....	1
Kapitel 2: Forskningsoversigt.....	8
2.1 Indledning	8
2.2 Demografisk vinkel	8
2.3 Antropologisk/sociologisk vinkel.....	13
2.4 Juridisk vinkel.....	15
2.4.1 I et ”umoralsk perspektiv”	15
2.4.2 Ægteskabslovgivningen.....	16
2.5 Sammenfatning	20
Kapitel 3: Problemformulering	23
Kapitel 4: Luthers ægteskabssyn og den kirkelige tradition.....	30
Kapitel 5: Kilder og metode.....	36
5.1 Kilder og metode til kapitel 6 og 7	36
5.1.1 Generelle overvejelser	36
5.1.2 Kilder til ægteskabet bliver en del af socialpolitikken (kapitel 6).....	37
5.1.3 Kilder til ægteskabssager i Danmark efter 1790 (kapitel 7).....	41
5.1.4 ”Staten, kirken og befolkningen”	51
5.2 Kilder og metode til kapitel 8	53
5.2.1 Kirkebøger efter 1812.....	53
5.2.2 Folketællinger	56
5.2.3 Statistisk Tabelværk	58
5.2.4 Demografisk metode.....	62
5.2.5 De fire udvalgte byer	65
Kapitel 6: Ægteskabet bliver en del af socialpolitikken.....	68
6.1 Indledning – Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke Tiltagen af de Fattiges antal 1817-1818	68
6.1.1 Fattigforordningen af 1803	69
6.1.2 Årsager til de fattiges stigende antal ifølge de verdslige embedsmænd.....	71
6.1.3 De verdslige embedsmænds holdninger til letsindige ægteskaber	74
6.1.4 Forslag fra de verdslige embedsmænd om midler til at forhindre det stigende antal fattige	76
6.1.5 Holdninger til indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab.....	77
6.1.6 Sammenfatning: betænkninger fra de verdslige embedsmænd	81
6.1.7 Årsager til de fattiges stigende antal ifølge de gejstlige embedsmænd.....	81
6.1.8 De gejstlige embedsmænds holdninger til letsindige ægteskaber	85
6.1.9 Forslag fra de gejstlige embedsmænd om midler til at forhindre det stigende antal fattige	86
6.1.10 Holdninger til indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab.....	89
6.1.11 Sammenfatning: betænkninger fra de gejstlige embedsmænd	94

6.2	1824-forordningens tilblivelse.....	95
6.2.1	Indledning.....	95
6.2.2	Rentekammerets undersøgelse af kommunernes økonomi i 1819	95
6.2.3	Weilbach-sagen	99
6.2.4	Betænkningen fra Kommissionen til Kirkelovenes Revision.....	101
6.2.5	Biskop Münter om en passende sørgetid.....	104
6.2.6	Kommissionen til Kirkelovenes Revisions forslag om et samtykke fra værgerne	105
6.2.7	Generalauditør Aagesens bemærkninger til de fattiges ægteskaber.....	106
6.2.8	Indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab i et nordisk perspektiv	111
6.2.9	Sammenfatning: 1824-forordningens tilblivelse	116
6.3	1824-reglen i praksis	117
6.3.1	Indledning.....	117
6.3.2	En principiel sag fra 1834.....	119
6.3.3	Et generelt billede.....	123
6.4	Konklusion: ægteskabet bliver en del af socialpolitikken	127
	Kapitel 7: Ægteskabssager i Danmark efter 1790.....	131
7.1	Europæiske strømninger og dansk ægteskabslovgivning.....	131
7.1.1	Indledning.....	131
7.1.2	Skilsmisellovgivning i Danmark 1582-1920'erne	132
7.1.3	Naturretten og kontraktteoriene.....	134
7.1.4	De franske skilsmisellove	137
7.1.5	Udviklingen i Danmark	140
7.2	Kirkens reaktion	148
7.2.1	1811-forordningen	148
7.2.2	Vejledning til præsterne i ægteskabssager.....	152
7.2.3	Forsøg på revision af Danske Lov 2-9.....	157
7.2.4	Sammenfatning.....	161
7.3	Det problematiske ægteskabelige samliv	163
7.3.1	Indledning.....	163
7.3.2	Indberetninger om gejstlig mægling.....	164
7.3.3	Striden.....	168
7.3.4	Karakteristik af de stridbare ægtefolk.....	174
7.3.5	(Bristede) forventninger til ægtefællen.....	174
7.3.6	Vilkår for adskillelsen	179
7.3.7	Med eller uden bevilling.....	184
7.3.8	Sammenfatning.....	189
7.4	Hvor mange blev separeret og skilt?	190
7.4.1	Indledning.....	191
7.4.2	Danske Kancellis forespørgsel om omfanget af bevillinger i 1800.....	190
7.4.3	Nyere forsøg på kvantificering	196
7.4.4	Sammenfatning.....	202
7.5	Konklusion: Ægteskabssager i Danmark efter 1790	203

Kapitel 8: Vielsesmønstre i Danmark i 1800-tallet.....	205
8.1 Indledning	205
8.2 "European Marriage Patterns" og Danmark	206
8.2.1 Mange, der aldrig gifter sig	207
8.2.2 Høje vielsesaldrer.....	208
8.2.3 Sammenfatning og diskussion	211
8.3 De letsindige ægteskaber og de demografiske data.....	214
8.3.1 Vielseshyppighed.....	216
8.4 Før-ægteskabeligt samliv.....	217
8.5 Valg af partner	221
8.5.1 Ægteskabsmarkedet	221
8.5.2 Forældrenes indflydelse.....	224
8.5.3 Betød udseendet noget?	227
8.5.4 Aldersforskel	229
8.5.5 Sæsonvariationer	230
8.5.6 Sammenfatning	232
8.6 Enkestanden.....	233
8.6.1 Indledning.....	233
8.6.2 Vielser efter civilstand.....	234
8.6.3 Lovgivning om genvielse	235
8.6.4 Sørgeperiode	237
8.6.5 Enkernes overlevelsesstrategier.....	240
8.6.6 Sammenfatning	244
8.7 Konklusion: vielsesmønstre i Danmark i 1800-tallet	245
 Kapitel 9: Samlet konklusion.....	 247
 Kapitel 10: Utrykte kilder og litteratur	 256
 Kapitel 11: Resume.....	 268
 Kapitel 12: Summary	 274
 Kapitel 13: Bilag	 280

Kapitel 1: Indledning

Den nyligt vedtagne ægteskabslovgivning er til løbende debat. Det skyldes ikke mindst, at den er en del af den nye danske udlændingelov. Under overskriften ”*Kærligheden eller fædrelandet*” kan man i Weekendavisen fra slutningen af juli 2002 læse ét af mange læserbreve, der kommenterer udlændingeloven, der trådte i kraft den 1. juli 2002. Hovedpointen i indlægget er, at retten til frit at stifte familie er en af de mest grundlæggende rettigheder, og at en stat, der frarøver borgerne denne ret og hindrer deres lykke, er et tyranni.¹ Hovedanken er, at udlændingeloven indebærer strenge krav til familiesammenføring og dermed gør det vanskeligt for en dansk statsborger at komme til at leve sammen med sin udenlandske partner i Danmark. Dermed bliver danske statsborgere med udenlandske partnere tvunget til, som overskriften siger, at vælge mellem kærligheden. Og i yderste konsekvens fly Danmark. Alternativet er at vælge fædrelandet med den konsekvens, at kærligheden får trange kår, idet partneren ikke kan få lov at være i Danmark. Af og til ses også avisomtale af, hvilke konsekvenser udlændingeloven har fået for danske statsborgere. I Jyllandsposten omtales en sag med overskriften ”*I kærlighedseksil i Malmö*” med henvisning til muligheden for at gå uden om den danske lovgivning og bosætte sig på den anden side af Øresund. I Politiken omtales en række sager under overskriften ”*I klemme*”², der handler om udenlandsdanekeres manglende tilknytning til Danmark og det heraf følgende forbud mod at tage deres udenlandske ægtefæller med til landet med henblik på permanent ophold.

I udlændingeloven er således indarbejdet en særlig ægteskabslovgivning, der gør, at ”blandede” ægteskaber (efter nationalitet) må indgås på andre vilkår end de ægteskaber, der indgås mellem to danske statsborgere. Det principielle spørgsmål om retten til ægteskab³ samt de konkrete sager, der viser konsekvenserne af udlændingeloven for danske statsborgere, har således sat ægteskabet på den politiske dagsorden og dermed på avisernes forsider.

¹ *Weekendavisen* 26. juli –11. august 2002. De skærpede krav til familiesammenføring består i hovedsagen af fem krav, der er som følger: 1) Begge ægtefæller skal være fyldt 24 år 2) de skal have en passende bolig 3) den herboende må ikke have fået sociale ydelser i det seneste år 4) parret skal stille en garanti på 50.000 kr. 5) tilknytningen til Danmark skal være større end det til andre lande.

² *Jyllandsposten* 12. november 2002. *Politiken* 29. juni 2003.

³ Se Anette Jensen i: *kronik i Fyens Stiftstidende* den 25. november 2002.

Det er imidlertid ikke første gang, at ægteskabet er på den politiske dagsorden; det var det også for 200 år siden. For selvom der er lang kontinuitet i ægteskabslovgivningen fra Ægteskabsordinansen fra 1582 og frem til reformerne af lovgivningen i 1920'erne, skete der i første halvdel af 1800-tallet en tilpasning af lovgivningen under påvirkning af samfundsudviklingen, og det er disse nye tendenser, der er emnet for nærværende afhandling. Det er på sin plads at give en kort beskrivelse af første halvdel af 1800-tallet, hvori de nye tendenser kan registreres, for derefter at vende tilbage til de problemstillinger, der vedrører ægteskabsinstitutionen specifikt.

Det herskende politiske system, den sene enevælde, bliver ofte betegnet som den "opinionsstyrte enevælde", der er karakteriseret ved at være et styre, der er lydhor over for reformkrav. Tidligere var staten blevet betragtet som et nødvendigt onde til at opretholde lov og orden; med andre ord et redskab til, at sikre den bestående tilstand. Men mod slutningen af 1700-tallet blev staten betragtet som en mere dynamisk størrelse, der kunne forbedre samfundet og varetage individets interesser⁴, og der blev eksempelvis gennemført reformer inden for landbrug⁵, fattigvæsen⁶, undervisning⁷ og retsvæsen.⁸ Reformerne i Danmark var en realitet inden for den gældende forfatning og uden, at lovgivningen vedrørende familieretslige forhold blev taget op til en generel revision, men der skete alligevel en tilpasning af ægteskabslovgivningen. I reformlovgivningen var forholdet mellem individ og fællesskab i fokus. Lovgivningen skulle på den ene side sikre borgerne rettigheder og retfærdighed, og "gevinsten" for staten var på den anden side, at befolkningen ville opfylde sine pligter, elske fædrelandet og være lydhor over for lovgivningen og regeringen.

Et eksempel på, at staten sikrede borgerne rettigheder, var, at adgangen til at opløse ægteskabet blev udvidet via kongens bevillingspraksis, der gik langt ud over den ortodokse ægteskabslovgivning. Destabiliseringen af ægteskabet som institution i

⁴ Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsters syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848 belyst ved trykte prædikener*. Kbh. 1997. s. 243-268. Se også: Jens Arup Seip: *Historisk tidsskrift* (Oslo) 1958-59. "Teorien om det opinionsstyrte enevælde" s. 397-464.

⁵ Lotte Dombernowsky i: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie. Bind 2. "Ca. 1720-1810"*. s. 211-391.

⁶ Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*. Kbh. 1940.

⁷ Erik Nørr: *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841*. Kbh. 1981.

⁸ Ditlev Tamm i: *Ugeskrift for retsvæsen 1989B*. "Den danske "Constitution" og den franske revolution". s. 449-460.

samfundet medførte dog også en understregning af individets forpligtelser i denne henseende, og det indebar, at mandens forsørgelsesforpligtelser blev understreget, særligt når ægteskabet var i opløsning.

Drivkraften var oplysningstidens optimistiske menneskesyn, der dog afløstes af en vis konservatisme og reformpause efter Napoleonskrigenes ophør (1814) oven på efterdønningerne efter den franske revolution. Den konservative reaktion hang nøje sammen med den økonomiske udvikling i Danmark, der led et økonomisk knæk ved Napoleonskrigenes ophør med fredskrise til følge.⁹ Den økonomiske krise i 1810'erne satte en debat igang om "letsindige ægteskaber". Den tog sit udgangspunkt i en påstand om, at unge og ubemidlede giftede sig uden at tage ansvar for, hvordan familien skulle forsørges. I realiteten blev fokus sat på de fattiges ægteskaber, og deres adgang til at gifte sig blev begrænset i 1824. Denne lov var en reaktion på en idealistisk fattiglovgivning fra 1803 samt ikke mindst på befolkningsudviklingen, og den viste, at en udvidelse af de individuelle rettigheder kun gjaldt dem, der kunne opfylde deres forpligtelser, i denne sammenhæng at forsørge familien.

I Danmark havde befolkningstilvæksten fra 1775 således også betydning for samfundsudviklingen¹⁰ i form af store opvoksede generationer, der også ville giftes og etablere sig på egen hånd. I perioden 1787 til 1834 voksede gruppen af giftefærdige (20-50 årige) med ca. 60000 personer af hvert køn. Da urbaniseringen kun var i sin vorden, skete der i landdistrikterne en ophobning af unge mennesker, der blev proletariseret, da de dårligt kunne absorberes i den herskende ejendomsstruktur. Derfor blev 1700-tallets sen-merkantilistiske ønske om en stor befolkning, der blev opfattet som landets styrke, afløst af en frygt for overbefolkning med voksende økonomiske byrder til følge.

Første halvdel af 1800-tallet var på mange fronter en brydningstid, og ovenfor er forholdet mellem staten og individet kort beskrevet, men endnu en brudflade er væsentlig at inddrage, nemlig forholdet mellem staten og kirken. Med til beskrivelsen hører også brydninger mellem den lutherske ortodoksi og pietismen, der begyndte at trænge sig på i starten af 1700-tallet. Pietisterne fordrede en personlig omvendelse og

⁹ Bregnsbo (1997) s. 274-287. Se også: Michael Bregnsbo i: *Kirkehistoriske Samlinger 1998*.

"Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848". s. 51-61

¹⁰ Gro Hagemann: Ida Blom & Sølvi Sogner (red.): *Med kønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingetid til 2000-årsskiftet*. Oslo. 1999/2001 (2. oplag) "De stummes leir?". s. 143-146. Hans Chr. Johansen: *Danish Population History 1660-1940*. Odense 2002. s. 79ff. Se også: Tommy Bengtsson: *Den*

individets tilegnelse af troen, hvilket stod i skarp kontrast til ortodokse præsters udlægning af Biblens tekst, der forventedes tilegnet af den passivt lyttende menighed.¹¹ Forholdet mellem stat og kirke forandrede sig under påvirkning af oplysningstidens krav om adskillelse af jura og teologi; statsmagten skulle fungere uafhængigt af kirkens doktriner. Den lutherske læres påvirkning af den efter-reformatoriske ægteskabslovgivning er tydelig, men omkring 1800 blev kirkens indflydelse reduceret væsentlig ved, at de ensidigt verdslige argumenter trådte frem i forbindelse med reformeringen og fortolkningen af ægteskabslovgivningen. Ægteskabet blev verdsliggjort. Hermed viste konturerne af, hvad kirkehistorikeren Per Ingesman kalder ”statens projekt”, sig også i synet på ægteskabet.¹²

Påstanden om, at ægteskabet blev verdsliggjort i starten af 1800-tallet, skal ses i sammenhæng med analyser foretaget af forskergruppen bag ”The Nordic Model of Marriage”, der undersøger reformerne af ægteskabslovgivningen i de nordiske lande i de første årtier af 1900-tallet. I analyserne fremhæves det, at reformerne i starten af det 20. århundrede på flere områder var en kodificering af udviklingen 100 år tidligere.¹³ Ovenfor er givet to eksempler herpå, og de skal analyseres nærmere i nærværende afhandling. Det gælder for det første, at individets ret til et lykkeligt liv fordrede en mere liberal adgang til opløsning af ægteskabet, der blev praktiseret via kongens bevillingspraksis. Og for det andet sættes der fokus på brugen af ægteskabsbetingelserne til at løse aktuelle problemstillinger. I 1824 var det spørgsmålet om de fattiges ægteskaber, medens det i starten af 1900-tallet var det eugeniske hensyn, der blev indarbejdet i ægteskabsbetingelserne. I projektet ”The Nordic Model of Marriage” er det også blevet fremhævet, at de nordiske reformer både tog hensyn til individets ret og fællesskabet, men dette er imidlertid også en problemstilling, der kan trækkes tilbage i tiden¹⁴, idet loven fra 1824 blev til af hensyn til fællesskabet, da loven

demografiska utvecklingen i de nordiska länderna 1720-1914. Lund Papers in Economic History. No. 15, 1992.

¹¹ Karsten Hermansen: *Kirken, kongen og enevælden – en undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. (Upubliceret ph.d. afhandling, Syddansk Universitet, 2003). s. 259ff.

¹² Se endvidere kapitel 3, hvor Ingesmans fortolkning præsenteres nærmere.

¹³ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg ”En nordisk ekteskapsmodell?” (kapitel i upubliceret manuskript juni 2003) s. 5-7.

¹⁴ Det var ifølge forskergruppen udtryk for en særlig nordisk politisk kultur, at der blev taget hensyn til individets ret og fællesskabet, uden at der var tale om et modsætningsforhold. Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg (2003) s. 8-10. Overvejelserne tager udgangspunkt i: Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo. 1997. ”Introduction: The Cultural Construction of Norden”. s. 1-24.

var motiveret af frygten for voksende offentlige udgifter, og det skete uanset, at det gik ud over individets ret. Balancegangen ses også af liberaliseringen af adgangen til at opløse ægteskabet, idet adgangen ikke var helt fri af hensyn til fællesskabet, ligesom man(den) blev fastholdt som forsørger af familien på trods af, at den blev opløst.

Lige så interessant er det, at reformerne i det 20. århundrede, og dermed også deres forløbere i 1800-tallet, var fremadrettede. Som forskergruppen skriver: ”*Den radikale reform ble middel til å bevare ekteskabet*”.¹⁵ Med andre ord moderniserede staten ægteskabet for at redde det. Måske var denne indgriben mere bevidst i 1900-tallet end i starten af 1800-tallet, idet spørgsmålet om den gifte kvindes rettigheder var meget påtrængende omkring 1900. På den anden side skete der også en modernisering og i samme drag en verdsliggørelse af ægteskabet i starten af 1800-tallet, men uden at der blev foretaget en gennemgribende reform. Det er værd at understrege, at der hverken i starten af 1800-tallet eller i starten af 1900-tallet var tale om et endegyldigt opgør med de religiøse rammer; de eksisterende værdier var gældende, blot i en ny kontekst. Eller som den norske kirkehistoriker Dag Thorkildsen udtrykker det: ”...*the state needed the church because it gave grounds for the moral*”.¹⁶

Spørgsmålet om kvinders selvstændighed blev i starten af 1900-tallet løst ved at ligestille manden og kvinden i ægteskabet. Derfra kan der også trækkes linier fremad i 1900-tallet, idet det er blevet hævdet, at reformerne var en forudsætning for velfærdsstaten. Det skyldes dels, at kønnene blev ligestillet, dels at den nye ægteskabslovgivning formulerede et komplementært kønsmønster. Det betød, at kønnene fik et lige ansvar for familieforsørgelsen, dog således at manden stod for husstandsindkomsten, og kvinden var husmoder, hvis vigtigste rolle var omsorgsrollen med ansvar for børnenes opdragelse og familiens sundhed. Dermed indtog familien (endnu engang) en nøgleposition i befolkningens velfærd og her også i den moderne socialpolitik.¹⁷

Indenfor de sidste par år er religion blevet et tema i den nordiske velfærdsforskning, dels ved påpejning af præstens og den gejstlige administrative strukturs betydning for velfærdsstaten, dels ved påvisning af paralleller mellem

¹⁵ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg (2003) s. 12-15.

¹⁶ Dag Thorkildsen: Sørensen & Stråth (1997) ”Religious Identity and Nordic Identity”. s. 150

¹⁷ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg (2003) s. 15-18.

lutheranismen og værdigrundlaget for de nordiske velfærdsstater.¹⁸ Her skal blot fremhæves husstandens og dermed også ægteskabets betydning for den lutherske trestandslære, hvori ægteskabet stod centralt som ”samfundsordner” forstået således, at det var den enhed, som samfundet var organiseret efter. Denne opfattelse korresponderede med vigtigheden af familie og hjem i den tidlige velfærdsstat. Dette har foranlediget, at der i nærværende afhandling også foretages demografiske undersøgelser, idet det kan kaste lys over aspekter af pardannelse for 200 år siden. Sådanne undersøgelser er også væsentlige, da de kan være med til at aflive nogle myter omkring pardannelse i historiske samfund. Jeg vil tro, at de fleste eksempelvis har en opfattelse af, at man blev tidligere gift, end det faktisk var tilfældet i 1800-tallet, og at alle ægteskaber var arrangerede af forældrene.¹⁹ Her kan de demografiske undersøgelser bidrage med et mere nuanceret billede af forholdene.

Udover at ægteskabsinstitutionen organiserede samfundet, kan man via sædelighedslovgivningen, der i hovedsagen blev formuleret i 1600-tallet, se, at ægteskabet skulle beskyttes, da det blev anset som det bedste værn mod utugt.²⁰ Ydermere skulle ægteskabet sikre efterslægtens beståen; ægteskabeligt samliv var således en pligt. En mand eller en kvinde var derfor ”*ubeqvem til Egteskab*”²¹, hvis de var impotente. Netop den ægteskabelige fertilitet har været et fremtrædende tema i udforskningen af ægteskabet fra en demografisk vinkel, idet den til trods for relativt høje andele af uægte børn i 1700-1800 tallet, var en væsentlig faktor ved beskrivelse af befolkningsudviklingen. I henhold til John Hajnals vidt berømte ”European Marriage Patterns” var ægteskab i Vesteuropa lig med etablering af egen husstand og familiedannelse.²² Selvom befolkningen for 200 år siden antagelig ikke havde mulighed for at skille indgåelse af ægteskab og reproduktion fra hinanden²³, tillader jeg mig i

¹⁸ Se endvidere kapitel 3.

¹⁹ Se eksempelvis: Bengt Holbeck i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark. I det nittende og tyvende århundrede*. Bind 1. Kbh. 1964. ”Højtider i slægtens liv” s. 37-60. Gentages af Dorthe Kjærgaard Ibsen i: *Samvirke 1997:9*. ”Brud med traditionerne – eller brud med tradition?” s. 6-10. I sidstnævnte artikel spejles moderne bryllupstraditioner i ”gamle dages” traditioner.

²⁰ Gisli Agust Gunnlaugsson i: Kåre Tønnesson (red.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet. Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13. –18. august 1994*. Oslo. 1994. ”Sædelighetsbrott i Norden 1550-1850”. s. 103-122.

²¹ DL 3-16-3.

²² Se kapitel 8.

²³ Se også: Magreta R. Matovic i: *Continuity and Change 1986:1*. ”Stockholm Marriage. Extra-legal family formation in Stockholm 1860-1890”. s. 385-416. Matovic skiller mellem ”forming a family”, der

nærværende afhandling alene at beskæftige mig med ægteskabsinstitutionen, da den demografiske udvikling ikke er det primære fokus, men snarere at undersøge ægteskabets samfundsmæssige betydning i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning. Ægteskabsinstitutionen studeres hér med inspiration fra den nyeste velfærdsforskning.

Afhandlingen har fået overskriften *Fra selvfølge til symbol*, og det kræver naturligvis en forklaring. På den familiebaserede enevældes tid opfattedes ægteskabet som en forbindelse, hvortil der var knyttet verdslige og religiøse interesser (jf. ovenfor). For befolkningen var det også en *selvfølge* at indgå ægteskab, da der deri var mulighed for at opnå en vis form for social sikring i tilfælde af sygdom, uarbejdsdygtighed m.v. Første halvdel af 1800-tallet er karakteriseret ved at være enevældens sidste epoke, idet samfundsudviklingen bevægede sig mod et individbaseret demokratisk samfund. Det havde også indflydelse på synet på ægteskabet. Med det moderne samfunds fremvækst blev det mindre attraktivt at gifte sig ud fra sådanne betragtninger; man kan nævne medvirkende faktorer såsom velfærdsstatens institutionelle rammer for social sikring, kvinders rettigheder og ligestilling. Disse nye tendenser bevirkede, at ægteskabet med tiden mere blev betragtet som et *symbol* på orden, at man levede efter (små-) borgerlige værdier; der var alternativer til ægteskabet. For staten var ægteskabet et symbol på orden, hvori forargeligt samliv (uægte børn og ulegaliseret samliv) kunne spejles, og for befolkningen havde den symbolske værdi større eller mindre betydning afhængigt af socialklasse. En forudsætning for dette skift i synet på ægteskabet, som skal analyseres i nærværende afhandling, var en verdsliggørelse af ægteskabsinstitutionen. Den historiske baggrund for dette skift har sine rødder i starten af 1800-tallet.

har med reproduktion og pardannelse at gøre, medens "marriage" har økonomiske og legale samt eventuelt sociale konsekvenser.

Kapitel 2: Forskningsoversigt

2.1 Indledning

Ægteskabet har i et historisk perspektiv primært været studeret ud fra tre vinkler: 1) en Malthusiansk tilgang, hvor den statistiske og demografiske metode er den fremherskende 2) en antropologisk/sociologisk vinkel, og endelig 3) fra en juridisk vinkel med fokus på lovgivningen.²⁴ Det vil sige, at gennemgangen af hovedtrækkene i den hidtidige forskning gennemgås efter de metoder, der anvendes, men der er i høj grad også tale om en inddeling efter de aspekter, der studeres. Den nævnte tredeling giver således en skarp adskillelse mellem de enkelte temaer, og derfor kan placeringen af nogle undersøgelser muligvis diskuteres, ligesom samme forsker kan være placeret i to forskellige temaer.

2.2 Demografisk vinkel

I den demografiske forskning har der længe været sat fokus på vielsesmønstrene. Årsagen hertil er, at timingen af ægteskabet også var et væsentligt element i T. R. Malthus' befolkningslove. Udgangspunktet for Malthus' love er, at formeringsevnen til alle tider er større end næringsgrundlaget, og derfor bør befolkningsudviklingen reguleres. Malthus peger særligt på to redskaber, som kan regulere befolkningsudviklingen: 1) *the positive check*: sygdom og krig som følge af mangel på mad, 2) *the preventive check*: seksuel afholdenhed før ægteskab samt udskydelse af

²⁴ R. B. Outhwaite i: R. B. Outhwaite: *Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage*. London. 1981. "Introduction. Problems and Perspectives in the History of Marriage." S. 1- 16. Michael Anderson har i: *Approaches to the history of the western family 1500-1914* (Cambridge. 1980) også opdelt udforskningen af familiehistorie i tre dele. "The demographic approach", "the sentiments approach" og "the household approach". I nærværende forskningsoversigt er Outhwaites gennemgang valgt på grund af det tredje tema heri: den juridiske tilgang, og Andersons er fravalgt på grund af, at "the household approach" synes mindre væsentlig i undersøgelsen her. Dog ses der et overlap for de to øvrige punkters vedkommende mellem Outhwaites' og Andersons inddeling.

ægteskabet til, at man kan forsørge en familie.²⁵ Derved placeres vielsen (og genvielsen) centralt i forhold til fertiliteten og dermed befolkningsudviklingen.²⁶

I den mest dybtgående engelske befolkningshistorie antages det, at vielsesalderen var påvirkelig af økonomiske forhold, fordi indgåelse af ægteskab her var forbundet med at etablere egen husstand; konjunkturerne bestemte således etableringsmulighederne og vielsesmønstrene. Det erkendes, at andre kulturelle/sociologiske aspekter også spillede en rolle, såsom sociale normer, konventioner i forbindelse med etablering af egen husstand, personlige præferencer, familiestruktur og arveregler. Disse faktorer kan ikke kvantificeres, så de behandles ikke indgående i undersøgelsen. Forholdet mellem vielsesalder og vielseshyppighed, herunder antallet af personer, som aldrig blev gift, ændredes væsentlig gennem perioden 1580-1837. Befolkningstallet i England blev i 1600-tallet reguleret af, at der var en stor andel af personer, som aldrig blev gift samt en høj vielsesalder. Derimod var udviklingen i 1700-tallet karakteriseret ved, at vielsesalderen faldt og antallet af personer, som aldrig blev gift, faldt; derved steg fertiliteten. Forklaringen på, hvorfor dette skift fandt sted, antages at kunne afdække vielsesalderens samspil med den økonomiske udvikling, men denne sammenhæng ses dog ikke endelig klarlagt²⁷. Det står imidlertid klart, at ægteskabet derved havde en meget central placering på den demografiske scene.

Andre eksempler på, hvorledes et Malthusiansk ræsonnement anvendes i empiriske undersøgelser, findes i antologien "*Marriage and Remarriage in Populations of the Past*".²⁸ Af antologien fremgår det ligeledes, at et delaspekt af at undersøge vielsesmønstre i et demografisk perspektiv, er genvielser. Udforskningen af enkestanden er meget sparsom, og de demografiske undersøgelser er deskriptive og ser

²⁵ T. R. Malthus: *An Essay in the Principle of Population*. Udgivet med forord af Antony Flow. London. 1970.

²⁶ I det demografiske metodeafsnit diskuteres det, hvad sammenkædningen af undersøgelser af vielser og fertilitet har betydet for udforskningen af ægteskabsinstitutionen som sådan. Se kapitel 5.

²⁷ E. A. Wrigley, R. S. Davies, J. E. Oeppen & R. S. Schofield: *English Population History from family reconstitution 1580-1837*. Cambridge. 1997. s. 121-197. I *Dansk Socialhistorie* nævnes i hovedsagen de samme faktorer, og der tillægges familiestrukturen (kernefamilien) samt adgangen til et begrænset antal landbrug betydning for den høje vielsesalder i 1700-1800-tallets Danmark. Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870*. *Dansk Socialhistorie*. Bind 4. 2. oplag. Kbh. 1979. s. 59-64.

²⁸ J. Dupâquier, E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci & Sølvi Sogner (red.): *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London. 1981.

bort fra at beskæftige sig med enkestand som begreb.²⁹ Et citat om enkestanden fra en undersøgelse af genvielser i Tyskland bekræfter dette udsagn: ”*During this period, the surviving spouse’s living conditions undoubtedly changed substantially, particularly if remarriage did not occur, as he or she would no longer function as part of a conjugal unit*”.³⁰ Mere bliver der ikke reflekteret over, hvad det vil sige at leve i enkestand i et historisk samfund. Der er stor lighed mellem Knodel og Lynchs undersøgelse, som der er citeret fra, og Christer Lundhs, som har lavet noget af det nyeste forskning i genvielsesmønstre.³¹ I Lundhs undersøgelse anvendes en cost-benefit analysemetode, idet han anlægger et syn på genvielser, der fastsætter, at man kun giftede sig, hvis der var en ”gevinst” ved giftermålet. Christer Lundh har ligeledes analyseret de svenske vielsesmønstre i forhold til den økonomiske og demografiske udvikling i perioden 1750-1900.³²

Malthus har tydeligvis også inspireret John Hajnal, da han udarbejdede teorien om ”European Marriage Patterns”, der blev udgivet i 1965³³ (se nedenfor). John Hajnal fandt i sin artikel fra 1965 på baggrund af studier af kildemateriale fra omkring 1900 et europæisk og et ikke-europæisk vielsesmønster, som han antager har været gældende for perioden ca. 1600-1940. Skellet mellem de to mønstre går ved en linie tegnet fra Trieste i Italien til Skt. Petersborg i Rusland. Det europæiske mønster var karakteriseret ved en høj vielsesalder (særligt bemærkelsesværdigt blandt kvinder) samt en stor andel af personer, som aldrig blev gift, ligesom det at blive gift betød, at man etablerede sin egen husstand (”simple household”). Det ikke-europæiske mønster var derimod karakteriseret ved en lav vielsesalder samt en lille andel af personer, der aldrig blev gift.

²⁹ Ida Blom i: *Journal of Family History* 1991:2. ”The history of Widowhood: A Bibliographic overview”. S. 191-210.

³⁰ John Knodel & Katherine Lynch i: *Journal of Family history* 1985. ”The Decline of remarriage: Evidence from German Village Populations in the eighteenth and nineteenth centuries”. s 34-59. Citat fra side 40.

³¹ Christer Lundh: *Remarriages in Sweden in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. (upubliceret paper). Lund, 2001.

³² Christer Lundh i: Isabelle Devos & Lian Kennedy: *Marriage and Rural Economy. Western Europe since 1400*. Brepsl. 1999. ”Marriage and economic change in Sweden during the 18th and 19th century”. kap. 9.

³³ John Hajnal i: D. V. Glass & D. E. C. Eversley: *Population in History. Essays in Historical Demography*. London 1965. ”European Marriage Patterns in Perspective”. s. 101-143. John Hajnal i: *Population and Development Review*. 1982:3. ”Two Kinds of Preindustrial Household Formation System”. s. 449-494. John Hajnal i: Richard Wall m. fl. (red.): *Family forms in Historic Europe*. Cambridge. 1983. ”Two Kinds of Preindustrial Household Formation System”. S. 65-104. Hajnals teser er kritisk gennemgået af Christer Lundh: *The World of Hajnal Revisited. Marriage Patterns In Sweden 1650-1990*. Lund Papers in Economic History. No. 60. 1997.

Ved vielsen flyttede parret typisk ind hos mandens familie og blev en del heraf, hvilket tillod en lav vielsesalder ("joint household").

Et nummer af *Journal of Family History* fra 1991 var tilegnet Hajnals European Marriage Patterns. Nogle artikler handler om variationer af det vesteuropæiske vielsesmønster, medens andre gør kritisk status over mønstrets plausibilitet og forsøger at forklare dets oprindelse. Indledningsvis sætter George Alter spørgsmålstegn ved, om denne økonomiske model kan forklare vielsesmønstrene og særligt den del, som handler om den høje vielsesalder i Vesteuropa.³⁴ Udfordringen er således at forklare, hvorfor mønstrets var så vedvarende. Kathrine A. Lynch påpeger i en artikel, at Hajnals teori hovedsagligt har været efterprøvet i landdistrikterne, medens byerne er overset, selvom Hajnal antog, at mønstrene var udsprunget i byerne.³⁵ Lynch forklarer vielsesmønstrenes beståen med demografiske og kulturelle faktorer.³⁶

I en artikel i samme nummer af *Journal of Family History* forholder Timothy Guinnane, på baggrund af undersøgelser af vielsesmønstre i Irland, sig særdeles kritisk til Hajnals forklaringsmodel, når befolkningsforholdene efter hungersnøden i 1840'erne skal forklares. Guinnane påpeger, at Hajnals malthusiansk inspirerede model har to svagheder, idet han mener, at den ikke i tilstrækkelig grad kan være med til at forklare variationer i det vesteuropæiske vielsesmønster, og ydermere udelukker ræsonnementet muligheden for at se vielsesmønstrene i et større socialhistorisk og økonomisk perspektiv.³⁷ Guinnanes sætter fokus på "the incentive to marry". Motivationen til at gifte sig var ikke alene et spørgsmål om, at de økonomiske strukturer var gunstige, samt om den aktuelle situation gav adgang til et erhverv, der kunne forsørge ægteparret og en eventuel familieforøgelse. Og han konkluderer "*Future advances in the history of European nuptiality require worrying less about whether young adults could afford marriage, and thinking more about why they desired it*".³⁸ Kort sagt viser Guinnanes undersøgelser af irske vielsesmønstre i 1800-tallet, at det at gifte sig var et valg, der ikke alene var styret af økonomiens logik – om man havde ressourcer til at gifte sig,

³⁴ George Alter i: *Journal of Family History 1991:1*. "New Perspectives in European Marriage Patterns in the Nineteenth Century" s. 1-5.

³⁵ Kathrine A. Lynch i: *Journal of Family History 1991*. "The European Marriage Patterns in the Cities. Variations on a Theme by Hajnal" s. 79-96.

³⁶ For en uddybning af Lynch's synspunkter se afsnit 8.2.3.

³⁷ Timothy Guinnane i: *Journal of Family History 1991:1*. "Re-Thinking the Western European Marriage Pattern: The Decision to marry in Ireland at the turn of the Century". s. 47-64.

³⁸ Guinnane (1991) s. 59-60.

men man er også nødt til at undersøge de institutionelle rammer for alternative livsformer til ægteskabet.

De første demografiske studier af ægteskaber i Danmark er fra 1890. Marcus Rubin og Harald Westergaards undersøgelse af ægteskabsmønstre samt relaterede emner beskriver forholdene omkring 1880.³⁹ Undersøgelsen er baseret på udskrifter af fynske kirkebøger (landdistrikter) samt folketællingsmateriale, og der fokuseres på sammenligninger mellem landdistrikterne og København samt på forskelle inden for fem socialgrupperinger. I indledningen til undersøgelsen står der, at undersøgelsen har til formål at beskrive de faktiske forhold, og det gør man, idet undersøgelsen udelukkende er deskriptiv.

Ægteskaber er et deltema i Hans Chr. Johansen undersøgelse af 26 sogne i Danmark i 1700-tallet. I undersøgelsen ses vielsestidspunktet i sammenhæng med voksendødsfald og erhvervsmuligheder. Yderligere belyses andre traditionelle aspekter ved vielsesmønstrene.⁴⁰ En tilsvarende tilgang ses i *Dansk Socialhistorie*, hvori det antages, at vielsesalderen var påvirket af erhvervsmuligheder og familiestruktur og muligvis til dels af en social norm. Undersøgelsen lægger sig derved op ad den europæiske forskning, medens der ikke levnes meget plads til at forklare, hvorledes en social norm kunne have påvirket vielsesalderen. De vielsesmønstre, der præsenteres, er baseret på ovennævnte undersøgelse af samme forfatter samt på Statistisk Tabelværk, hvorfor der gøres opmærksom på, at der ikke kan siges noget om sociale og regionale forskelle i vielsesalder samt vielsesmønstrene i byerne.⁴¹ Endelig har Poul Thestrup i Odense bys historie undersøgt vielsesalder for førstegangsviede i byen i første halvdel af 1800-tallet.⁴²

Vielsesmønstrene i Danmark er senest blevet beskrevet som en del af den danske befolkningshistorie 1660-1939, hvori det konstateres, at forandringer heri kan forklares med demografiske, økonomiske og politiske faktorer; beskrivelsen er dog i hovedsagen deskriptiv.⁴³

³⁹ Marcus Rubin & Harald Westergaard: *Ægteskabsstatistik paa Grundlag af den sociale Lagdeling efter Folketællinger og Kirkebøger i Danmark*. Kbh. 1890.

⁴⁰ Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. Århundrede*. Odense. 1975.

⁴¹ Johansen (1979), s. 59-63.

⁴² Poul Thestrup, Dorrit Andersen & Niels Oxenvad: *Mod bedre tider. Odense Bys Historie 1789-1868*. Odense. 1986.

2.3 Antropologisk/sociologisk vinkel

I ovenstående afsnit, hvor der er redegjort for demografiske undersøgelser af ægteskabet, er konklusionen, at undersøgelserne i hovedsagen er deskriptive. I undersøgelser af ægteskabet, der har en antropologisk/sociologisk tilgang, finder man derimod de store synteser om familiens udvikling. Arbejdsmetoderne er forskellige, idet demografer bruger kildematerialet som udgangspunkt for beskrivelsen og laver derpå eventuelt en fortolkning. De antropologiske/sociologiske inspirerede værker er i modsætning hertil tilbøjelige til at tage udgangspunkt i en syntese, og derefter gøres der forsøg på at finde belæg for idéerne. Netop manglende belæg for synteserne har været et væsentligt kritikpunkt ved denne tilgang.

Edward Shorters undersøgelse af *Kernefamiliens historie* fra 1975 tager udgangspunkt i en moderne problemstilling.⁴⁴ Shorter vil nemlig undersøge baggrunden for den moderne kernefamilies ustabilitet. Hans tese er, at en sentimental revolution fandt sted, i øvrigt sammen med en seksuel revolution, i hele den vestlig verden. Den sentimentale revolution har betydning for (et frit) partnervalg og dermed relationer i ægteskaber, mor og barn relationer og endelig, at kernefamilien trak sig tilbage fra det omgivende samfund. Det skete alt sammen, fordi disse relationer blev præget af følelser. Markedsøkonomien var ifølge Shorter den væsentligste forudsætning for den sentimentale revolution, hvilket erstattede en traditionel ”moralsk økonomi”. Det nye moderne familieliv opstod, og det var præget af ustabilitet og individualisme.

Edward Shorter er af den overbevisning, at idealerne for familieliv først slog igennem i underklassen, og Lawrence Stone kan i *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*⁴⁵ tilslutte sig ovennævnte udvikling, men er af den opfattelse, at de nye ideer udsprang af overklassens liv. I modsætning til Shorter og Stone mener Alan Macfarlane i *“Marriage and Love in England. Modes of Reproduction”*⁴⁶, at

⁴³ Johansen (2002).

⁴⁴ Edward Shorter: *Kernefamiliens historie*. Kbh. 1979. Udkom første gang på engelsk i 1975 med titlen: *The Making of the Modern Family*.

⁴⁵ Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. New York 1977. Se også Outhwaites kritik af Stone i Outhwaite (1981) s. 6-10.

⁴⁶ Alan Marfarlane: *Marriage and Love in England. Modes of reproduction*. Oxford 1986.

familielivet ikke ændrede sig væsentligt 1500-tallet og frem til 1800. Den individualisering og fokus på følelsesmæssige bånd i kernefamilien, som andre hævder var en realitet fra en gang i 1700-tallet, var ifølge Macfarlane en arv fra middelalderen; han mener således, at der var tale om en lang kontinuitet i disse ideers eksistens.

Michael Anderson har fremsat en generel kritik af den sociologiske/antropologiske tilgang til studier af familieliv.⁴⁷ Blandt kritikpunkterne er det valgte kildemateriale og dets repræsentativitet. Kildematerialet består eksempelvis af biografier, korrespondance og dagbøger, og kritikken angår blandt andet de (ofte sparsomme) kilders udsagnskraft: hvor stort et geografisk område dækker de? Og endvidere er spørgsmålet, hvorvidt udsagnene kan siges at være gældende for en eller flere socialgrupper. Shorter er af den opfattelse, at den sentimentale revolution var en realitet i hele den vestlige verden og dermed afvises, at flere giftermålsskikke, familiemønstre m.v. kan have eksisteret side om side. Er man af den overbevisning, at flere mønstre kan have eksisteret side om side, bliver det uholdbart at tale om en revolution, der satte en ny dagsorden i totalskala. Et andet problem er at datere holdningsskiftet. Et tredje væsentlig kritikpunkt vedrører opfattelsen af, at udviklingen var lineær.

Den nye kulturhistorie har imidlertid også vundet indpas i studierne af familiehistorien, og den nyeste forskning er baseret på sproganalytisk nærlæsning af retsmateriale. Her kan fremhæves Malin Lennartssons undersøgelse af relationer mellem kønnene i Småland i 1600-tallet⁴⁸, samt Andreas Marklunds undersøgelser af ægteskabsideologi i Uppsala domkapitel i perioden 1760-1835⁴⁹. Hertil kan føjes norske Kari Telste⁵⁰, der bruger løfter om ægteskab til at studere kønsrelationer i overgangen mellem det traditionelle 1700-tal og det moderne samfund i 1800-tallet. Især de to sidstnævntes undersøgelser af kærlighedsbegrebet er interessante, da de begge har konstateret, at dets indhold forandres omkring 1800, hvorved ægteskabets indhold også gør det.

⁴⁷ Anderson (1980/2000) s. 25-47.

⁴⁸ Malin Lennartsson: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. Lund. 1999.

⁴⁹ Andreas Marklund i: *Den Jyske Historiker nr. 98-99 september 2002. Ægteskab, sex og hor i historien. ”Den äktenskapsplikt en man sin skyldig är”. Kärleken, sängen och manligheten i svensk äktenskabsideologi, cirka 1760-1835*. s. 37-86.

2.4 Juridisk vinkel

2.4.1 I et ”umoralsk” perspektiv⁵¹

Magreta R. Matovic har undersøgt ulegaliserede samlivsformer i Stockholm – de såkaldte ”Stockholmsægteskaber”, som kulminerede i 1860’erne og 1870’erne.⁵²

”Stockholmsægteskabet” studeres ud fra antagelsen om, at mennesket handler rationelt for at overleve og for at forbedre levestandarden, og for underklassen var ulegaliseret samliv således det mest rationelle, da det sparede udgifter til brylluppet. Dertil kom, at ægtefolkens personlige og økonomiske integritet bevaredes; de patriarkalske retsregler blev derved negligeret.⁵³

⁵⁰ Kari Telste: *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900*. Oslo. 2000.

⁵¹ Det kan diskuteres, hvorvidt denne del af forskningsoversigten skal indeholde en endnu bredere definition af ægteskabslovgivningen, således at studier af sædelighedslovgivningen og dens konsekvenser også bliver inddraget. Jeg har valgt ikke at gå ind i det, da det er et stort og selvstændigt forskningsfelt, som ligger i periferien af nærværende afhandlings problemstillinger. For det nyeste forskning på området i Danmark henvises til *Den Jyske Historiker nr. 98-99 september 2002*, der er et særnummer om *Ægteskab, sex og hor i historien*. Derudover findes der et righoldigt udbud af nordiske studier; hér skal blot fremhæves nogle udvalgte: Gunnlaugsson (1994), Jan Sundin: *För Gud, Staten och Folket. Brott och Rättsskipning i Sverige 1600-1840*. Lund 1992. Sigrid Håkansson: ”...då skall han taga henne till äkta...” *Oäkta födsler, äktenskapmarknad och giftermålssystem i Östsverige och Västsverige 1750-1850*. Stockholm. 1999, Marie Lindstedt Cronberg: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Lund. 1997. Nina Koefoed: *Svigtede kvinder og ukærlige barnefædre. Køn og ret i dansk ægteskabs- og sædelighedslovgivning i det lange 18. århundrede*. Ph. d afhandling under udarbejdelse ved Århus Universitet. 2003.

Det typiske ved de nævnte studier, der handler om det ”unormale”, er, at de spejler sig i normen – ægteskabet, ligesom flere af undersøgelserne berører forholdet mellem stat, kirke og befolkning. Hvad angår sidstnævnte tilfælde, skal fremhæves Jan Sundins samt Nina Koefoeds undersøgelse.

⁵² Magreta R. Matovic: *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Stockholm. 1984. Matovic (1986). s. 385-413.

⁵³ Det leder hen til diskussionen om, hvad Stockholmsægteskabet var et udtryk for, set i relation til kvindens rolle. Matovic ligger til grund for sin undersøgelse, at det er udtryk for, at kvinden var stærk, idet hun ved ikke at indgå ægteskab, men i stedet leve ”papirløst”, kunne beholde sin myndighed og være økonomisk selvstændig. Christer Winberg har rejst kritik af denne tolkning, idet manden i det ulegaliserede samliv undgik forpligtelsen til at forsørge kvinden og eventuelle børn, hvilket ifølge Winberg ikke signalerede, at kvinden i et sådant forhold var stærk. Winberg tog i modsætning til Matovic Stockholmsægteskabet som et udtryk for, at kvinden var svag. Christer Winberg i: *Historisk Tidskrift* (svensk). 1986. ”Giftas på stockholmska” s. 86-96. Diskussionen om stærke og svage kvinder pågår også inden for forskningsfeltet uægte børn. For en kort introduktion til diskussionen ,se: Jan van Bavel I: Isabelle Devos & Muriel Neven (red.): *Recent Work in Belgian Historical Demography 19 th. and early 20th. centuries*. RBHC/BTNG XXXI, 2001, 3-4. “Malthusian sinners: illegitimate fertility and early marriage in the times of economic crisis. A case study in Leuven 1846-1856. S. 371-401. For en undersøgelse, der behandler denne diskussion: Olaf Gardarsdottir i: *Continuity and Change 15 (3) 2000*. “The implications of illegitimacy in late-nineteenth-century Iceland: the relationship between infant mortality and the household position of mothers giving birth to illegitimate children.” s. 1-27.

Der er et problem, at der i Matovic' kvantitativt anlagte undersøgelse af Stockholmsægteskabet ikke reflekteres noget mere over dets forbindelse til de såkaldt "ufuldkomne ægteskaber", som var en realitet helt frem til 1915 i svensk ægteskabslovgivning. "Ufuldkomne ægteskaber" indebar, at trolovede, der havde haft seksuel omgang, ved domstolen kunne kræve at blive betragtet som rette ægtefolk, hvis den ene af parterne forsøgte af løbe fra forpligtelserne i forhold til parrets afkom. Christina Carlsson Wetterberg har behandlet afskaffelsen af "ufuldkomne ægteskaber" i en artikel.⁵⁴

Den norske etnolog Kari Telste har diskuteret, hvordan afgrænsningen af forargeligt samliv kan bidrage til at definere ægteskabet.⁵⁵ Ægteskabet var en kollektiv værdi, og folk som levede sammen uden at være gift, blev derfor opfattet som en trussel mod både ægteskabet som institution og hele samfundsordenen. Det interessante ved Telstes undersøgelser er, at den viser, at ægteskabet i 1800-tallet fik et større symbolsk udtryk, der viste, at man levede i overensstemmelse med de herskende (borgerlige) normer. Når staten bekymrede sig om ægteskabets autoritet, var det samtidigt en udtrykt bekymring for familien og dermed også for børnene, idet familierne skulle sikre stabilitet i samfundet og være et forbillede for den opvoksende slægt.

2.4.2 Ægteskabslovgivningen⁵⁶

⁵⁴ Matovic (1984) behandler "ufuldkomne ægteskaber" perifert (side 36). Christina Carlsson-Wetterberg har redegjort mere fyldigt for "ufuldkomne ægteskaber" i: Eva-Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg. 2003. "Mellem tradition och modernitet. Debatten om de ofullkomnade äktenskapen vid 1915 års riksdag". s. 308-316.

⁵⁵ Kari Telste i: Kjell Hafstad, Gro Hagemann og Trygve Wyller (red.): *Sedelighet og samliv. Kult skriftserie nr. 81*. Oslo. 1997. "Bord og seng". Forståelser av ekteskap og samliv fra reformasjonen til 1900". S. 39-52. Kari Telste i: Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck (red.): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord 1999:14*. Kbh. 1999. "Samliv før ekteskap i lys af av norsk ekteskaps- og seksuallovgivning fra reformasjonen til omkring 1900". S. 149-176.

⁵⁶ Ud over de undersøgelser, der nævnes nedenfor, kommer egentlige retshistoriske redegørelser om ægteskabslovgivningen. Se eksempelvis: Inger Dübeck i: *Præsteforeningens Blad 1995/42*. "Ægteskabsindgåelse i Danmark før og nu: betingelser og gyldighed". s. 881-891. Viggo Bentzon: *Den danske Familieret*. 2. udg. Kbh. 1916. Oscar Platou: *Forelæsninger over Ægteskabs Stiftelse og Skilsmisse i norsk Ret*. Christiania. 1882.

Opløsningen af ægteskabet har været temaet for en række historiske undersøgelser. Anne Riising sætter for Danmarks vedkommende fokus på de gejstlige tamperretters funktion og domspraksis frem til deres nedlæggelse i 1797.⁵⁷ Ydermere skal nævnes et par afhandlinger om separation og skilsmisse, og de har et langt tidsperspektiv. Hanne Marie Johansen har således undersøgt separationer og skilsmisser i Norge i perioden 1536-1909⁵⁸, og undersøgelsen belyser derfor også danske forhold (til 1814). Johansens udgangspunkt er et forsøg på at fastlægge skilsmissehyppigheden for perioden. Det konstateres, at den bevæger sig i bølger med toppe i 1600-tallet, omkring 1800, og endelig i slutningen af 1800-tallet. Spørgsmålet er så, hvad der forklarer den udvikling. Johansen finder, at det er den idéhistoriske udvikling, der er årsagen til bølgebevægelsen, og hun koncentrerer sig om udviklingen omkring 1800, hvor oplysningstidens idéer tilskrives udviklingen af kongens liberale bevillingspraksis. Ydermere anvendes ægteskabssagerne til at belyse aspekter af familielivet og ægteskabet i den nævnte periode.⁵⁹

Roderick Phillips har analyseret skilsmisse i den vestlige verden med baggrund i den katolske kirke og reformationen, og herefter ses på den historiske udvikling særligt i England, Amerika og Frankrig frem til 1980'erne.⁶⁰ Phillips giver en omfattende beskrivelse af den idéhistoriske baggrund for udviklingen og ser på skilsmisselovgivningen i de udvalgte lande, der giver mulighed for at perspektivere udviklingen i Danmark. Han konstaterer, at lovgivningen var restriktiv og forsøger derfor at gå bagom de legale former for opløsning af ægteskabet, hvorfor han introducerer begrebet ”marriage-breakdown”. Dermed sættes der fokus på de facto opløste ægteskaber, og det bidrager til et mere nuanceret syn på det ægteskabelige samliv og opløsningen af det.

⁵⁷ Anne Riising i: Peter Kristian Iversen m. fl. (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt på 70-årsdagen*. Kbh. 1978. ”Tamperrettens funktion og domspraksis”. S. 393-412. Se også: Ane M. Ørsted Schultz i: *Fortid og Nutid 1993:4*. ”Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder”. S. 285-299.

⁵⁸ Hanne Marie Johansen: *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og retthistorisk studie*. Oslo. 2001.

⁵⁹ Se også: Marja Taussi Sjøberg har undersøgt sager om opløsning af troløvelser, separationer og skilsmisser i Härnösands Stift i det nordlige Sverige i 1800-tallet, og hun anvendte sagerne til at skildre ægteskabsinstitutionen og familielivet i et bredt perspektiv. Marja Taussi Sjøberg: *Skiljas. Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-tallet*. Södertälje. 1988.

⁶⁰ Roderick Phillips: *Putting Asunder. A history of divorce in the Western society*. Cambridge. 1988.

Lawrence Stone har i *The Road to Divorce* behandlet ægteskabsindgåelse og opløsningen af ægteskabet i England fra Reformationen og frem til i dag.⁶¹ Stone erklærer, at udgangspunktet for undersøgelsen var mentalitetshistorien, da påstanden er, at forandringer i befolkningens mentalitet førte til forandringer i lovgivningen.⁶² Bogen behandler i høj grad også forholdet mellem kirke, stat og befolkning; således belyses eksempelvis kampen for og i mod ”*Clandestine marriage*” (et hemmeligt ægteskab indgået uden kirkens medvirken), der var tilladt frem til 1753.⁶³ I behandlingen af indgåelse og opløsning af ægteskabet viser Stone, hvorledes forskellige socialgrupper med fordel kunne vælge hver deres måde at blive gift og skilt på. Iagttagelsen er ikke uvæsentlig, da man med denne tilgang får belyst et bredere spektrum af formelle og uformelle aftaler om ægteskabets indgåelse og opløsning.

Med udgangspunkt i materiale fra centraladministrationens arkiver undersøger J. Nellemann udviklingen i kongens bevillingspraksis med særligt henblik på skilsmisssager.⁶⁴ Udgangspunktet er, at lovgivningen ikke er tilstrækkelig til at beskrive udviklingen, da den kongelige bevillingspraksis tillod ægteskabets opløsning af andre grunde end de lovfæstede, og bevillingspraksis udgjorde således et særligt udviklingstræk ved siden af domspraksis.

Endvidere skal det nævnes, at Nina Koefoed har arbejdet med den danske ægteskabslovgivning i 1700-tallet, og hun har set på ægteskabslovgivningen vedrørende ægteskab mellem nært beslægtede. Lovgivningen er præget af Guds Lov, men Koefoed viser, hvorledes kongens dispensationspraksis i perioden 1770-1800 fjernede sig fra de religiøse idéer til fordel for de naturretlige ideer.⁶⁵

Under titlen ”*Det nordiske ægteskab i europæisk perspektiv – modernisering og kønskonstruktion*” (omtales som ”The Nordic Model of Marriage”) har en gruppe nordiske forskere analyseret den nordiske ægteskabslovgivning, der blev reformeret i perioden 1909-1929.⁶⁶ Der er en række hovedproblemstillinger i projektet. For det

⁶¹ Lawrence Stone: *The Road to Divorce. England 1530-1987*. Oxford. 1990.

⁶² Stones udgangspunkt var ”the sentiments approach” (formuleret i Anderson (1980).

⁶³ Om ”clandestine marriage”, se også T. C. Smout i: Outhwaite (1981). ”Scottish Marriage, Regular and Irregular 1500-1940” s. 204-236.

⁶⁴ J. Nellemann: *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling. En retshistorisk undersøgelse*. Kbh. 1882.

⁶⁵ Nina Koefoed i: *Historie 1998:1*. ”Motiverne bag enevældens ægteskabslovgivning”. S. 42-66. Se også Nina Koefoed i: *Den jyske Historiker nr. 88, april 2000*. ”En diskursiv analyse af grundlaget for enevældens ægteskabslovgivning”. S. 63-91.

⁶⁶ Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg i: Krister Ståhlberg (red.): *The nordic Countries and Europe II. Nord 2001:23*. ”The Nordic Model of Marriage”.

første: hvorfor kom der en gennemgribende reform af ægteskabslovgivningen netop i starten af 1900-tallet? Der fokuseres på det nordiske samarbejde forud for reformerne, og herunder også på de aktørgrupper, der var involveret.⁶⁷ Det nordiske samarbejde førte til udarbejdelsen af to betænkninger, henholdsvis en om indgåelse og opløsning af ægteskabet (1913) og en om ægteskabets retsvirkninger (1918). For det andet er hensigten at sammenligne de politiske processer, der fulgte i de enkelte nordiske lande i kølvandet på de to betænkninger. Forskergruppen er interesseret i forskelle og ikke mindst ligheder, der kan danne grundlag for at argumentere for en nordisk ægteskabsmodel, som adskiller sig fra den europæiske udvikling. Endelig er der blevet udviklet en sammenhæng mellem reformerne i ægteskabslovgivningen som forudsætning for etableringen af velfærdsstaten, idet reformerne sikrede ligestilling mellem kønnene.⁶⁸

Klaus-Jürgen Matz ser nærmere på ægteskabsbetingelserne i Sydtykland, særligt med fokus på deres brug i sammenhæng med næringslovgivning og fattiglovgivning i 1800-tallet.⁶⁹ Denne retshistoriske undersøgelse ser således ægteskabslovgivningen i lyset af de strukturelle problemer i 1800-tallets samfund, hvor der blev udtrykt frygt for overbefolkning. Matz undersøger påstanden om, at inspirationen til indskrænkninger i retten til at gifte sig skulle være forstret af Malthus' befolkningsteori, og processen, der førte til lovene, samt virkningerne af dem analyseres. John Knodel undersøger ligeledes, om de tyske ægteskabsindskrænkninger, der havde flere lokale variationer, faktisk havde demografisk betydning, eksempelvis på omfanget af aldrig gifte og i forhold til den illegitime fertilitet. "The Malthusian Experiment" vurderedes at have været en fiasko i demografisk henseende, men restriktionerne havde måske indflydelse

⁶⁷ Se Bente Rosenbeck i: Anette Warring (red.): *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra de 6. nordiske kvindehistorikermøde Tisvildeleje 12.-15. august 1999*. Roskilde. 2000. "Det nordiske samarbejde, kvindebevægelse og ægteskabslovgivning". s. 250-270.

⁶⁸ Denne problemstilling er behandlet i: 1) Kari Melby, Anu Pykkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg (red.): *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State. Nord 2000:27*. Kbh. 2000. 2) Kari Melby, Anu Pykkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg "En nordisk ekteskabsmodell?" (kapitel i upubliceret manuskript juni 2003) Se også: Kari Melby, Anu Pykkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg (red.): *The Nordic Model of Marriage and the Welfare States. Nord 2000:27*. København. 2001. Kari Melby, Anu Pykkänen, Bente Rosenbeck (red.): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord 1999:14*. København. 1999.

⁶⁹ Klaus-Jürgen Matz: *Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart. 1980.

på den brede befolknings syn på ægteskabet; man så med større ansvarlighed på det at gifte sig end tidligere.⁷⁰

Ægteskabsbetingelserne har også været til behandling i det nordiske ægteskabsprojekt, der vedrørte reformerne i starten af 1900-tallet⁷¹, medens perioden forud alene har været behandlet i forbindelse med nærværende forskningsarbejde.⁷²

Endelig har en række forskere arbejdet med ægteskabets retsvirkninger og særligt deres betydning for kvinden. Det har blandt andet vist, at kvinder i realiteten ikke var så umyndige i tidlig moderne tid, som lovens bogstav giver indtryk af.⁷³

2.5 Sammenfatning

Samlet set bevæger forskningen i ægteskabet sig inden for tre perspektiver, nemlig det demografiske, antropologiske/sociologiske samt det juridiske perspektiv. Der er tale om tre felter, der metodisk er meget forskellige, og de kombineres yderst sjældent. I de mere deskriptive analyser synes undersøgelserne af ægteskabsindgåelse og relaterede emner alene at være et biprodukt af undersøgelser af produktion (ressourcer) og

⁷⁰ John Knodel i: *Populations Studies 1966/67*. "Law, Marriage and Illegitimacy in the Nineteenth-Century Germany". s. 279-294. John Knodel i: *Social Science 1972*. "Malthus Amiss: Marriage Restrictions in the 19th. Century Germany". s. 40-45.

⁷¹ Eksempelvis i Kari Melby i: Anette Warring (red.): *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra de 6. nordiske kvindehistorikermøde Tisvildeleje 12.-15. august 1999*. Roskilde. 2000. "Det nordiske ekteskap? Ekteskapslovreform i Norden 1909-1929; Ligestillingskontrakt eller husmorkontrakt?" S. 234-249. Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg "En nordisk ekteskapsmodell?" (kapitel i upubliceret manuskript juni 2003)

⁷² Anette Jensen i: Eva Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg 2003. "Ægteskabsbetingelsernes verdensliggørelse. Studier i letsindige ægteskaber og indskrænkninger i retten til at gifte sig i Danmark omkring år 1824". s. 118-130. Ellers har ægteskabsbetingelserne været omtalt i en række socialhistoriske værker, hvori man noterede sig, at fattighjælpen var en ægteskabshindring. Se: *Danmarks Sociallovgivning*. Udgivet paa Indenrigsministeriets Foranstaltning. Kbh. 1918. s. 58. K. K. Steincke: *Fremtidens forsørgelsesvæsen. I. Almindelig Del*. Kbh. 1920. s. 63. Viggo Jonassen: *Dansk Socialpolitik*. Århus. 1998. s. 64. Kjeld Philip: *Staten og fattigdommen. Fem Kapitler af dansk Kulturpolitik*. Kbh. 1947. s. 45-50. Jørgensen (1940). s. 49-56. Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*. Viborg. 1996. s. 187-208.

⁷³ Eksempelvis: Sølvi Sogner & Hilde Sandvik i: *Historisk Tidsskrift (Norsk) 1989*. "Ulik i lov og lære; lig i virke og verd? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca. 1500-1800" s. 434-462. Hilde Sandvik: *"Umyndige" kvinner i handel og håndværk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Oslo. 1992.

reproduktion (fertilitet), hvilket er i tråd med den malthusianske tilgang til emnet.⁷⁴ Dog må det bemærkes, at flere artikler i *Journal of Family History* fra 1991 behandler denne kritik. I den sociologiske/antropologiske tilgang til emnet er der lagt vægt på de store synteser og de lange linier, hvor det (manglende) belæg i kilderne er til stadig debat. Dog er de nyeste undersøgelser, der har diskuteret kærlighedsbegrebet, karakteriseret ved at bruge den nye kulturhistories metoder på retsmateriale, hvorved den heftige kritik af manglende kildebelæg må tages op til revision.

Undersøgelser, der ligger inden for det juridiske perspektiv, er spredt i tid og sted. Som inspirationskilde til nærværende afhandling må fremhæves forskningsprojektet ”The Nordic Model of Marriage”, der tager udgangspunkt i reformerne af ægteskabslovgivningen i 1900-tallet. Projektet har været inspirerende på to måder. For det første ved, at der flere steder i forskningsprojektets publikationer antydes, at noget gik forud for disse reformer, således at reformerne på flere punkter var en legalisering af eksisterende praksis. Projektet har ligeledes inspireret ved den måde, som undersøgelsen er lagt an på, idet lovgivningen kontekstualiseres i forhold til samfundsudviklingen, og endelig fordi reformerne belyses i forhold til udviklingen i de nordiske velfærdsstater.⁷⁵

Afslutningsvis skal der gøres et par bemærkninger om nærværende undersøgelses forhold til den kønshistoriske forskning. Spørgsmålet er, hvad man kan bruge kønshistorien til i et projekt, der på mange måder er politisk historie, dog angrebet fra et nyt perspektiv, nemlig ud fra synet på ægteskabet? Der har inden for den kønshistoriske forskning ikke været udvist nogen interesse for studier af ægteskabsinstitutionen i tidlig moderne tid⁷⁶, og forklaringen er for det første, at feminismens indflydelse på den kønshistoriske forskning har gjort, at analysen har opløst subjektet i M/K, og fokus har

⁷⁴ Se endvidere metodediskussionen i kapitel 5.

⁷⁵ Se endvidere kapitel 3.

⁷⁶ Det er ikke her på sin plads at redegøre fyldestgørende for udviklingen inden for kønshistorien, men hensigten er kort at placere nærværende analyse i forhold til de forskellige positioner inden for denne tilgang til historieforskningen. Der henvises generelt til et par artikler om kønshistorisk forskning i Norden. Kari Melby i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1995*. ”Norsk kvinnehistorie 1975-1995; kjønnets endrede vitenskapelige status.” s. 185-214. Hanne Rimmen Nielsen i: *Den Jyske Historiker 58/59, 1992*. *Kønnet i Historien*. ”Køn, kultur, repræsentation. Nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning”. s. 7-34. Studier af ægteskabet i middelalderen er blandt andet fortaget af Agnes S. Arnorsdottir. Se eksempelvis Arnorsdottirs artikel i *Den jyske Historiker nr. 98-99, 2002*. *Ægteskab, sex og hor i historien*. ”Ægte eller ”uægte” ægteskab i middelalderen: et spørgsmål om definition”. s. 13-23. Thyra Nors i: *Den jyske historiker, nr. 42, 1987*. ”Kampen om ægteskabet: en konfliktfyldt historie om

mest været på kvinder og synliggørelse af kvinder. Den kønshistoriske forskning har eksempelvis koncentreret sig om at beskrive særlig kvindekulturer ("her-story"). For det andet er en del af de kønshistoriske studier tidsmæssigt koncentreret omkring årtierne før og efter 1900, og på det tidspunkt var den gifte kvinde underordnet manden. Så i den optik var ægteskabet blot en hæmsko for datidens kvinder og således ikke værd at studere sidenhen. I den kønshistoriske forskning overses ægteskabet, selvom parret ud fra mange perspektiver er centralt i europæisk historie; parret må tilbage i historieforskningen!⁷⁷

På trods af ovenstående konstatering mener jeg alligevel, at jeg kan bruge de nyeste tendenser i den kønshistoriske forskning i min undersøgelse. Som antydning ovenfor vil jeg se på, hvad historiske processer (her forholdet mellem stat, kirke og befolkning i første halvdel af 1800-tallet) har betydet for synet på ægteskabet.⁷⁸ Og i forlængelse heraf kunne man spørge, hvad denne specifikke historiske proces har betydet for køn? Med dette spørgsmål kan den politiske historie vende sig mod den kønshistoriske forskning. Det er den amerikanske kønshistoriker Joan Scott, der har sat fokus på dette, og blandt andet Bente Rosenbeck har introduceret Scotts overvejelser i nordisk kønsforskning.⁷⁹ Kønshistoriens bidrag til mit projekt handler således om nytænkning af den politiske historie, også selv om det ikke er en hovedproblemstilling i analysen, men blot et element heri. I nærværende analyse stiller jeg konkret spørgsmålet: hvad betydning har opkomsten af statens verdslige projekt omkring 1800 for konstrueringen af kønsroller?

kirkens forsøg på at genne lægfolk ind i den hellige ægtestand" s. 28-46. Thyra Nors i: *Historisk tidsskrift 1998*. "Ægteskab og politik i Saxos Gesta Danorum". s. 1-33.

⁷⁷ Synspunkt fremført af Nanna Damsholt ved konferencen "Kønnet i Historien". Hindsgavl slot 25.-27. maj 2003. Det er værd at fremhæve, at parret faktisk har været centralt i den demografiske forskning, ligesom kønnet også har været en væsentlig variabel i disse analyser. Kønnet har dog været brugt uden, at det er blevet problematiseret og sat ind i en sammenhæng, og det er sket til trods for, at eksempelvis kvinders egen handlinger i forhold til de reproduktive mønstre havde indflydelse på befolkningsudviklingen og dermed på samfundsudviklingen i almindelighed. Sølvi Sogner: Nora Ferderici, Karen Oppenheim Mason & Sølvi Sogner (red.): *Women's position and demographic change*. Oxford. 1993. "Historical Features of Women's Position in Society". s. 245-258.

⁷⁸ Dette uddybes i problemformuleringen (kapitel 3).

⁷⁹ Tillige kunne spørges: Hvad har kønnet betydet for historiske processer? Bente Rosenbeck i: Kåre Tønneson (red.) *Fra kvinnehistorie til kønshistorie? Det 22. nordiske historikermøde Oslo 13.-18. august 1994. Rapport III*. Oslo. 1994. "Politik, videnskab og køn". s. 33-45. Joan W. Scott i: *American Historical Review 1986*. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis". s. 1053-1075.

Kapitel 3: Problemformulering

Der er lang kontinuitet i ægteskabslovgivningen fra Ægteskabsordinansen fra 1582 og frem til reformerne af lovgivningen i 1920'erne, men der skete i første halvdel af 1800-tallet en tilpasning af lovgivningen under påvirkning af samfundsudviklingen, og det er disse nye tendenser, der er emnet for nærværende afhandling. Hvori bestod tilpasningen af ægteskabslovgivningen? Hvilke påvirkninger var der tale om? Og hvordan blev forandringerne praktiseret? Det er i forskningsprojektet ”The Nordic Model of Marriage”, at det er blevet påpeget, at reformerne af ægteskabslovgivningen i starten af det 20. århundrede, havde rødder tilbage i starten af 1800-tallet. I 1920'erne var der tale om reformer indenfor tre områder. For det første forandredes ægteskabsbetingelserne, idet den lovbestemte vielsesalder blev hævet, og ægteskabsindgåelsen blev indskrænket af eugeniske grunde. For det andet blev skilsmisellovgivningen liberaliseret, idet det blev muligt legalt at ophæve ægteskabet på grund af gensidig uenighed. For det tredje blev mand og kvinde ligestillet i ægteskabet, da de fik lige rettigheder over hver deres ejendom og gensidig forsørgelsespligt. Der var også tale om formel ligestilling mellem manden og kvinden i henseende til myndighed over børnene.⁸⁰ De to første områder handler således om regler for ægteskabsindgåelse og -opløsning, medens det tredje område vedrører regler for ægteskabets retsvirkninger. Spørgsmålet er så, hvilke af disse reformer, der faktisk har rødder tilbage i starten af 1800-tallet?

Jeg har identificeret forandringer i synet på ægteskabsinstitutionen i starten af 1800-tallet indenfor tre aspekter, og de kan i punktform fremstilles således (de uddybes nedenfor):

- 1) Tilblivelsen af en forordning fra 1824, der ændrede ægteskabsbetingelserne.
- 2) Liberalisering af den administrative praksis i separation og skilsmislesager fra ca. 1790.
- 3) Udviklingen i (udvalgte) demografiske vielsesmønstre.

⁸⁰ Melby, Pykkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (2000). s. 16-17. I perioden 1909-1929 bevirkede et nordisk samarbejde, at ægteskabslovgivningen blev moderniseret i hele Skandinavien. I Danmark medførte det, at der blev vedtaget to væsentlige love i henholdsvis 1922 og 1925, og de love handlede om ægteskabets indgåelse og opløsning samt om ægteskabets retsvirkninger.

Det er disse tre punkter, som genstand for nærmere undersøgelse, og der vil således blive sat fokus på reglerne for ægteskabsindgåelse og – opløsning. Det betyder, at der ses bort fra studier, der handler om ægteskabets retsvirkninger.⁸¹

Tesen er, at man ud fra de tre aspekter, der er nævnt ovenfor, allerede i starten af 1800-tallet kan tale om en verdsliggørelse af ægteskabet. Med verdsliggørelse af ægteskabet menes, at synet på det var frigjort fra de kirkelige doktriner, og det var en konsekvens af, at reglerne for ægteskabsindgåelse og opløsning blev tilpasset samfundsudviklingen.⁸² Denne tese er inspireret af den nyeste velfærdsforskning, særligt den del af velfærdsforskningen, der har fremsat fortolkninger af religionens betydning for den moderne velfærdsstats opbygning. Den danske kirkehistoriker Per Ingesman har fremsat en fortolkning af dette forhold i et langt tidsperspektiv fra middelalderen til starten af 1800-tallet, og den skal senere præsenteres mere indgående; dermed bliver krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning introduceret.

Inden for de sidste par år er religion blevet et tema i den nordiske velfærdsforskning. Særligt den danske kirkehistoriker Per Ingesman (se nedenfor) og senest den finske historiker Pirjo Markkola har sat fokus på lutheranismen som en væsentlig del af den nordiske historie på grund af kirkens og statens tætte bånd efter reformationen.⁸³ Også den norske kirkehistoriker Dag Thorkildsen har peget på religionens betydning for nordisk identitet og statsbygning.⁸⁴ Det tætte bånd mellem stat og kirke kom dels til udtryk ved, at præsten var statens repræsentant på lokalt plan, dels ved at kirkens doktriner havde politisk indflydelse. Kirken har således haft betydning på mindst to måder. Den gejstlig administrative struktur var basis for opbygning af den moderne velfærdsstat. Derved tillægges præsten en markant rolle som verdslig embedsmand i den lokale administration ved etablering af de første institutionelle rammer for den

⁸¹ Der findes en kort introduktion til emnet i forskningsoversigten (se kapitel 2). Denne prioritering er valgt, da ægteskabets retsvirkninger udgør et selvstændigt forskningsområde, og det vil derfor være for omfangsrigt at inkludere dette område i nærværende afhandling. Forskningsområdet har endvidere fokus på anden halvdel af 1800-tallet.

⁸² En påstand om et verdsliggjort ægteskab er ikke lig med en påstand om et verdsliggjort samfund, for udviklingen var ikke entydig. Det ses blandt andet af, at kirken fortsat havde monopol på legaliseringen af ægteskab via den kirkelige vielse. Dette monopol blev dog svækket som følge af Grundlovens (1849) sikring af andre trosretningers ret til borgerlig vielse, hvilket blev en mulighed for alle fra 122.

⁸³ Per Ingesman i: Knudsen (red.) (2000): "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv". 65-86. Pirjo Markkola i: *Kvinder, Køn & Forskning 2001:2*. "Lutheranism and the Nordic Welfare States in a Gender Perspective". s. 10-19. Pirjo Markkola (red.): *Gender and vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830-1940*. Helsinki. 2000. Se også Niels Finn Christensen & Pirjo Markkola (red.): *The Nordic Welfare States – a Historical Reappraisal*. (introduktion i upubliceret manuskript).

gryende velfærdsstat i form af fattigkommissioner og skolekommissioner.⁸⁵ Desuden skal lutheranismens indflydelse også forstås som et mentalt og kulturelt fænomen, idet Dag Thorkildsen har argumenteret for, at der findes ligheder mellem principperne i lutheranismen og grundlaget for de nordiske velfærdsstater. Thorkildsen fremhæver, at det daglige arbejde til opfyldelse af Guds kald og ”de kristnes almindelige præstedømme” har paralleller i principperne om fuld beskæftigelse og social sikkerhed.⁸⁶ Sidstnævnte satte fokus på statens sociale ansvar og kreerede idéen om lighed mellem individer; denne lighed byggede den universalistiske velfærdsstat på. Dette har fået Uffe Østergaard til at hævde, at velfærdsstatens grundlæggende idéer var funderet på en *sekulariseret lutheranisme*.⁸⁷ Endvidere fremhæver Thorkildsen, at Luthers fremhævelse af husstanden og dermed også ægteskabet som en bærende enhed i samfundet, korresponderer med vigtigheden af familie og hjem i den tidlige velfærdsstat.

De ovenfor beskrevne nye tendenser er interessante, da det deri ligger, at der i opbygningen af velfærdsstaten ikke var tale om et radikalt brud med tidligere; de samme værdier var gældende, blot i en ny kontekst. Derudover understreger kombinationen af religion og velfærdsforskning vigtigheden af de lange linier i historien.

Kirkehistorikeren Per Ingesman har gjort interessante betragtninger om forholdet mellem stat, kirke og befolkning med vægt på danske forhold.⁸⁸ Ingesman taler om ”kirkens projekt” og ”statens projekt”, og med projekt menes en bevidst indsats for at omskabe samfundet efter nogle fastsatte værdier. Kirkens projekt blev formuleret i middelalderen og havde som mål at skabe et samfund indrettet efter kristne idealer. Med Reformationen og opbygningen af den enevældige fyrstestat overtog staten ansvaret for

⁸⁴ Thorkildsen i: Sørensen & Stråth (red.) (1997). s. 138-160.

⁸⁵ Og derfor har Tim Knudsen også understreget, at det er nødvendigt at se velfærdsstaten i langt historisk perspektiv, idet den bygger på en lang tradition vedrørende social-, uddannelses- og sundhedspolitik, der var formuleret af den lutheranske kirke. Tim Knudsen i: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus. 2000. ”Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat”. s. 20-64.

⁸⁶ Thorkildsen (1997), som også Markkola har refereret til. Markkola (2001). ”De kristnes almindelige præstedømme” skal fortolkes således, at alle døbte er kaldet til at bede for kirken og for verdens frelse.

⁸⁷ Se eksempelvis: Uffe Østergaard i: Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*. Odense. 2003. ”Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten”. s. 27-36. Uffe Østergaard i: Sørensen & Stråth (red.) (1997) ”The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation States”. s. 1-24. Dag Thorkildsen mener dog, at Østergaards udlægning er for simplificeret. Thorkildsen i: Sørensen & Stråth (red.) (1997) s. 159.

gejstlige anliggender, idet den verdslige stats udlægning var, at kongen var konge af Guds Nåde, hvilket vil sige, at dennes magt kom direkte fra Gud. Set i forhold til kirkens projekt var der dog tale om kontinuitet, idet staten ved Reformationen overtog et igangværende projekt; staten gjorde således kirkens projekt til sit. Statens og kirkens nære forhold afspejlede sig blandt andet i en streng sædelighedslovgivning,⁸⁹ idet ægteskabet blev betragtet som den eneste legale samlivsform.

Statens overtagelse af kirkens projekt ved Reformationen fik på lang sigt indflydelse på projektets indhold. Statens ansvar for, at samfundet var indrettet efter kristne idealer og borgerne var gode kristne, kom ifølge Ingesman under pres fra pietismen og fra oplysningstidens idéer. Det betød, at religionen blev opfattet som en privatsag, som staten ikke skulle blande sig i, og at staten skulle frigøre sig fra den religiøse påvirkning. I det lys var kongen og statens embedsmænd i slutningen af 1700-tallet indstillet på reformer af det danske samfund; man ser således konturerne af et verdsligt projekt, ”statens projekt”. Indholdet var rundet af borgerlige dyder; borgerne skulle opdrages til at være gode kristne, men i hovedsagen nyttige samfundsborgere. Samfundets mål var verdsliggjort, og heri lå ifølge Per Ingesman kimen til den moderne velfærdsstat.⁹⁰

Det første element, der skal analyseres i nærværende afhandling, er ægteskabsbetingelserne. Ved ægteskabsreformerne i 1920’erne blev ægteskabsbetingelserne reformeret af eugeniske hensyn, og som forskergruppen bag “The Nordic model of marriage” skrev: *“marriage was no longer seen primarily as a moral question, but more a medical issue, a change made possible by the growth of genetics and scientific knowledge of heredity”*.⁹¹ Men det var ikke første gang, at ægteskabsinstitutionen skulle bidrage til at løse et samfundsproblem, idet ægteskabsbetingelserne også blev reformeret i starten af 1800-tallet med lignende hensigter. En reform af ægteskabsbetingelserne i 1824 var faktisk et resultat af en længere debat om fattigdomsproblemer i Danmark, og reglen bevirkede, at fattighjælpsmodtagere ikke umiddelbart kunne gifte sig. Allerede i starten af 1800-tallet

⁸⁸ Ingesman i: Knudsen (2000).

⁸⁹ Se kapitel 4.

⁹⁰ Thorkildsen i: Sørensen & Stråth (red.) (1997) påpeger, at den glidende overgang skyldes, at stat, kirke og befolkning allerede var integreret, samt at kirken repræsenterede en lang historisk kontinuitet. Kirken blev således moderniseret og integreret i den moderne statsbygning.

kan man således reelt pege på, at ægteskabsinstitutionen ikke alene var et moralsk spørgsmål. De overordnede spørgsmål er: *Hvilke overvejelser og begrundelser blev der brugt for at indføre reglen i 1824?* Indskrænkninger i retten til at gifte sig var paradoksale i betragtning af, at hensigten med ”kirkens projekt” var, at befolkningen skulle gifte sig, idet husstanden og dermed ægteskabet havde væsentlig betydning for samfundsordnen og sædeligheden. *Hvilket syn på ægteskabet kom til udtryk i den nye lov? Og hvordan og hvorfor var det netop ægteskabet, der blev taget i brug som middel til at løse et aktuelt samfundsproblem?* Forklaringen skal antagelig findes i opkomsten af ”statens projekt”. Afslutningsvis skal det undersøges: *hvordan berørte 1824-reglen befolkningen?*

Det andet element i analysen berører opløsningen af ægteskabet. Kirken spillede ikke nogen rolle ved reformerne af ægteskabslovgivningen i starten af det 20. århundrede, hvilket undrede forskergruppen bag projektet ”The Nordic Model of Marriage”. Et eksempel var kirkens moderate protester over for de nye skilsmisellove, der blev vedtaget i 1909-1929 i de nordiske lande.⁹² Men sagen var den, at skilsmisellovgivningen fra starten af 1900-tallet var en legalisering af den administrative praksis, som havde udviklet sig i løbet af 1800-tallet i Danmark-Norge og som var meget liberal for sin samtid set i et europæisk perspektiv, særligt fordi den var vedholdende. Den administrative praksis var et resultat af den eneældige konges dispensationspraksis, der blev liberaliseret fra ca. 1790. Med til forståelse af ”statens projekt” hører derfor også en undersøgelse af spørgsmålet: *Hvordan forklares den nye liberale praksis? Hvilke grundsyn var de nye ideer baseret på?* Et er, at fortolkningen af ægteskabslovgivningen blev mere liberal, men hvordan det fungerede i praksis, er en anden sag. *I hvilket omfang benyttede befolkningen sig af de nye muligheder? På hvilke vilkår kunne det tillades, at det ægteskabelig samliv ophørte?* Kirken påvirkede udviklingen blandt andet via gennemførelse af en forordning i 1811, der bestemte, at gejstlig mægling skulle være første led i skilsmiseprocessen. Situationen var derimod anderledes i starten af det 20. århundrede, da stod kirken udenfor indflydelse i

⁹¹ Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (2001) s. 263. Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (2003).

⁹² Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (2001) s. 263. Melby, Pylkkänen, Rosenbeck & Carlsson-Wetterberg (2003). Se også: Kari Melby i: *Historisk Tidsskrift (Oslo)*. 2001. ”Liberalisering av skilsmisse – en nordisk modell?” s. 283-301.

spørgsmål om definitionen af ægteskabet; løbet var så at sige kørt, og det var antagelig forklaringen på de spage protester. Derfor skal det undersøges: *hvad var kirkens reaktion(er) på nyorienteringen i starten af 1800-tallet?* Svaret kan tydeliggøre magtforholdet mellem stat og kirke, og kan samtidigt kaste lys over baggrunden for kirkens svage position ved de nordiske ægteskabsreformer 100 år senere.

Dag Thorkildsen påpeger (se ovenfor), at ægteskabets betydning har en lang kontinuitet, dels i trestandslæren, dels i den tidlig moderne velfærdsstat. Demografiske undersøgelser skal, som det tredje element, vise, hvorledes befolkningens vielsesmønstre faktisk var. En række aspekter ved vielsesmønstrene i 1800-tallet skal kortlægges i et forsøg på at sige noget mere konkret om pardannelse for 200 år siden. Vielsen var ifølge kirkens doktriner udgangspunktet for, at samlivet kunne begynde mellem en mand og en kvinde. Spørgsmålet er: *hvorvidt var vielsen udgangspunktet for samlivet? Hvilke faktorer havde indflydelse på valg af partner? I hvilken alder blev man gift?* Svaret på det sidste spørgsmål er også interessant, fordi vielsesalderen indgår som et væsentlig karakteristikum ved "European Marriage Patterns". Af andre relevante aspekter, der med fordel kunne undersøges i det indsamlede demografiske materiale, kunne nævnes fastsættelse af eksakte vielsesaldre, som ikke er beregnet, og desuden vil det være frugtbart at opdele dem efter første og efterfølgende vielser. Lovgivningen tillod, at man giftede sig igen, efter at man var indtrådt i enkestanden. Derfor vil forskellige aspekter ved genvielse blive taget op, eksempelvis hvor stor afstanden var mellem den ene ægtefælles død og den efterladte mand/kones eventuelle nye ægteskab blev indgået. Spørgsmålet er også, hvad enker og enkemænd gjorde, når de indtrådte i enkestanden: *Hvorvidt giftede enker og enkemænd sig igen? Og hvordan klarede de sig i enkestanden?*

Svarene på ovenstående spørgsmål giver ny indsigt i ægteskabets historie ved at analysere ægteskabets betydning i en ny kontekst (velfærdsforskningen). Desuden fremgår det af ovenstående, at en kvalitativ og en kvantitativ metode skal kombineres i håbet om, at det vil være til gensidig nytte. Hensigten dermed er også, at dette traditionelt deskriptive forskningsfelt kommer til at indgå i en bredere kontekst, og dermed kan der rådes bod på den kritik, der blev rejst i forskningsoversigten.⁹³ Desuden giver kombinationen af metoderne mulighed for at bevæge sig på flere niveauer, således

⁹³ Se kapitel 2.

samfundsniveau, ”ægteskabsniveau” og individniveau. Endvidere blotlægges rødderne til det moderne verdsliggjorte syn på ægteskabet, idet en hidtil uudforsket periode af ægteskabets historie tages op til behandling.

Kapitel 4: Luthers ægteskabssyn og den kirkelige tradition

Det er formålet med nærværende afsnit at give en kort udlægning af Luthers ægteskabssyn, som er relevant at fremdrage, da det er fundamentet for udviklingen i synet på ægteskabet i tiden efter reformationen og frem til i dag. Luthers ægteskabssyn omtales kort indledningsvis, hvorefter der trækkes udviklingslinier frem til 1800, ligesom indholdet af vielsesritualet skal berøres. Det viser sig, at det er frugtbart at introducere begrebet ”den kirkelige tradition” og hermed menes, hvorledes Luthers lære blev fortolket og brugt i praksis i Danmark i århundrederne efter reformationen.

For at forstå Luthers ægteskabssyn må man gå til skabelsesberetningen. Af skabelsesberetningen fremgår det nemlig, at Gud skaber manden og kvinden og påbyder dem at formere sig og dermed sikre efterslægtens beståen på jorden. Den gensidige tiltrækning mellem kønnene er mennesket imidlertid ikke herre over, og derfor indretter Gud ægteskabet som er en ordening, hvori driften kan udledes; det betyder, at seksualitet i ægteskabet ifølge Luther ikke er en syndig handling. Utroskab er derimod syndigt og et udtryk for, at mennesket ikke vil leve efter Guds vilje og bud.

Selvisk handling konkretiseres ikke alene ved utroskab, men også ved ønsket om skilsmisse, idet man også dér unddrager sig forpligtelser og ansvar overfor ægtefællen og truer ægteskabet som institution. Luther er ikke klar i sin holdning til skilsmisse, idet han på den ene side fremhæver, at ægteskabet i henhold til Guds vilje er uopløseligt, men på den anden side mener han, at adskillelse bør tillades for menneskehjertets hårdheds skyld. Det sker med henvisning til, at onde og syndige mennesker skal kunne opnå skilsmisse, og det motiveres af hensynet til modparten, der skal beskyttes.⁹⁴ Luther afviser dog separation som en mulighed, da det er forbundet med for store fare at tillade dette. Med hensyn til de skilsmissegrunde, der skal anerkendes, er Luther heller ikke klar. Efter hans opfattelse skal den verdslige øvrighed formulere reglerne herfor, men han henviser selv sporadisk til hor, rømning og impotens som gyldige grunde. Luther angiver dog i forlængelse heraf, at disse grunde ikke kan defineres absolut med henvisning til tekststykker i Biblen, idet de overordnede principper snarere er, at Guds

⁹⁴ Den katolske kirke, derimod, afviste skilsmisse med henvisning til, at ægteskabet var et sakramente. En introduktion til det katolske kirkes syn på ægteskabet se: *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Oskarhamn. 2001. Johansen (2001) s. 47-49. Phillips (1988) s. 1-39.

ordning (ægteskabet) bliver fremmet og dernæst, at næstekærligheden bliver tilgodeset.⁹⁵

Ægteskabet er en del af den samfundsordning, som Luther formulerede – den såkaldte trestandslære, der blev fremstillet i Luthers lille katekismus. Denne samfundsordning indbefatter tre ordninger, nemlig husstand, kirkestand og den verdslige øvrighedstand, der hver især er hierarkisk opbygget.⁹⁶ Ægteskabet var derved en lille brik i en større samfundsordning.⁹⁷ I husstanden står ægteskabet centralt med ægtemanden som husfader, og han er kaldet til at organisere husstanden. I et tillæg til den lille katekismus ytrer Luther sig tillige om forholdet mellem kønnene. Luther anviser: *”I hustruer skal underordne jer under jeres mænd som under Herren; for en mand er sin hustrus hoved, ligesom Kristus er kirkens hoved og sit legemes frelser. Ligesom kirken underordner sig Kristus, sådan skal også I hustruer underordne jer under jeres mænd i alt”*. Der er således ingen tvivl om, at kvinden skal være manden underdanig, men hun får noget igen, idet manden også havde forpligtelser: *”Mænd, elsk jeres hustruer, ligesom Kristus har elsket kirken og givet sig hen for den for at hellige den ved at rense den i badet med vand ved ordet, for at føre kirken frem for sig i herlighed uden mindste plet eller rynke, hellig og lyddefri. Sådan bør også mændene elske deres hustruer som deres eget legeme. Den, der elsker sin hustru, elsker sig selv. Ingen hader jo sin egen krop, men nærer og plejer den, som Kristus gør med kirken.”*⁹⁸

Hvert menneske har et kald i de tre nævnte stænder, der vel at bemærke ikke er defineret ud fra socialgrupper, men er et udtryk for, hvordan det enkelte menneske skal leve og virke. Der er tale om pligter over for næsten og ikke om rettigheder. Næstekærligheden er således et centralt begreb ved udfyldelse af kaldet; er man lydig og udfylder sit kald, opfylder man Guds vilje. Et eksempel på en sådan pligt ses af Luthers syn på, hvorvidt den personlige kærlighed var en forudsætning for ægteskabet. Hans holdning hertil er på den ene side, at kærlighed mellem ægtefællerne er en

⁹⁵ Olof Sundby: *Luthersk äktenskapsuppfattning. En studie i den kyrkliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900*. Stockholm. 1959. s 13-59. Se også Phillips (1988) s. 40ff. Om skilsmisselovgivningen i Danmark henvises til kapitel 7.

⁹⁶ Jørgen Stenbæk i: *Religionsvidenskabeligt tidsskrift. Oktober 1990, nr. 17.* ”To eller tre regimente i den lutherske kaldsetik? Udvikling og aktualitet i luthersk socialetik”. s. 61-72. Se også Bregnsbo (1997) s. 103-108.

⁹⁷ Ægteskabet får derved ophøjet status efter reformationen, da den katolske kirke havde agtet et liv i cølibat højere end at leve i ægteskab.

⁹⁸ Her efter: Peder Nørgaard-Højen: *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. Tekst og oversættelse*. Kbh. 2001. s. 313-315.

forudsætning for, at den ægteskabelige kyskhed bevares, men på den anden side er den ikke en nødvendighed og har ikke nogen selvstændig værdi. Kærligheden er underordnet Guds vilje, og kærligheden kan opfattes som en pligt.⁹⁹ Man kan hævde, at der tillige var tale om en pligt og kropslig kærlighed, idet samlejet via formering var en opfyldelse af Guds kald samtidigt med at det skabte harmoni i husstand og ægteskab. Denne antagelse stemmer også overens med, at Luther anser impotens som en gyldig skilsmissegrund. Er man impotent, er man ”*Ubeqvem til Egteskab*”, idet den pågældende ægtefælle ikke er i stand til at opfylde denne ægteskabelige pligt.¹⁰⁰

Ud fra ovenstående kan man fremhæve ægteskabets flersidige funktion. I den lutherske lære er ægteskabet som en del af husstanden en væsentlig brik i Guds ordening – trestandslæren, ligesom ægteskabet sikrer efterslægtens beståen. Samtidig er ægteskabet et værn mod utugt, og det har derfor også den funktion, at det skal begrænse det selviske begær, idet seksualitet hører til i det ægteskabelige liv. Det er værd at bemærke sig, at trestandslæren består af to verdslige stænder (husstand og verdslig øvrighedsstand) og en religiøs stand (kirkestand). Ifølge Luther skulle husstanden, hvori ægteskabet stod centralt, samt den verdslige øvrighedsstand være frigjort fra kirkestandens magtsfære. Ægteskabet er således på en og samme tid et verdsligt anliggende og samtidig skabt af Gud.

Set i lyset af den her fremsatte påstand om, at ægteskabet blev verdsliggjort i begyndelsen af 1800-tallet, fristes man til at spørge; om ægteskabet ikke i de mellemliggende århundreder fra reformationen til starten af 1800-tallet hele tiden været et verdsligt anliggende (jf. det lutherske ægteskabssyn)? Svaret på spørgsmålet er nej, og forklaringen skal findes i den kirkelige tradition, hvilket skal uddybes neden for.¹⁰¹

Luthers hensigt med trestandslæren er at vise, hvorledes hvert menneske skulle handle i forhold til sit kald, der var pålagt af Gud, medens læren, som påpeget af Jørgen Stenbæk og Dag Thorkildsen, blev brugt af den danske enevælde til at indordne den verdslige øvrighedsstand og kirkestand under kongens guddommeligt forankrede

⁹⁹ Sundby (1959) s. 51-53.

¹⁰⁰ Marklund (2002). For mere om skilsmisselovgivningen i Danmark se kapitel 7.

¹⁰¹ Det pointeres også i Peder Nørgaard-Højen: *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. Kommentar*. Kbh. 2001. Der står: ”Det er ikke uvæsentligt at notere sig, at reformatorerne med betegnelsen ægteskabet som en verdslig ordening ikke på nogen måde foregriber den moderne forståelse af ægteskabet som en ordening, der er totalt løst fra Gud. De forstår ”weltlich” i modsætning til ”geistlich”, men da begge dele som fremstillet hører til i Guds ”Regimente”, er ægteskabet tværtimod stadig i høj grad underlagt ham, men som skabelsesordening”. (s. 264).

magt.¹⁰² Der skete således en sammensmeltning af det verdslige og det åndelige i opbygningen af den enevældige stat, hvilket eksempelvis ses af, at kirken fik ret til at dømme i ægteskabssager i de såkaldte tamperretter, og ved, at en streng sædelighedslovgivning blev en del af straffelovgivningen.¹⁰³ Det skyldes, at ægteskabet var et samvittighedsspørgsmål og dermed et anliggende, som kirken i den ortodokse periode befattede sig med. Dermed blev præsten en moralsk opsynsmand (jf. DL 2-9), der skulle fremhæve ægteskabet som middel mod djævlens kunster. I praksis betød den strengere moral, der skulle beskytte ægteskabsinstitutionen, at før- og udenomsægteskablig seksualitet kom i fokus, og disse handlinger blev belagt med hårde straffe. Det var hor (samleje mellem gifte, der lever i hvert sit ægteskab) og lejemål (samleje mellem ugifte), der var syndige forbrydelser.¹⁰⁴

Ydermere blev Luthers opfattelse af ægteskabet som et verdsligt anliggende i den kirkelige tradition vekslet til en kamp for at gøre den kirkelige vielse obligatorisk.¹⁰⁵ Denne kamp kan aflæses af udviklingen i vielsesritualet. For selv om Luther fremhævede, at bryllup og ægteskab tilhører den verdslige stand, så gjorde han sig alligevel overvejelser om et vielsesritual, der kunne tages i anvendelse, hvis præsterne blev bedt om at forestå en vielse. Den første del af vielsen bestod i lysningen af ægteskabet fra prædikestolen tre uger før brylluppet. Lysningen havde til formål at opfordre menigheden til at gøre indsigelse mod ægteskabet, hvis ægteskabsbetingelserne var overtrådt. Luther gjorde op med den katolske kirkes mange ægteskabsbetingelser og lod sig i sine ægteskabsbetingelser inspirere af det gamle testamente.¹⁰⁶ Næste skridt i Luthers vielsesritual er ”sammengivning” foran kirkedøren, og der skal præsten stille parret et spørgsmål, der afklarer, om de vil have

¹⁰² Thorkildsen i: Sørensen & Stråth (red.) (1997). Stenbæk (1990). Marklund (2002). Relationen mellem stat og kirke var dog ikke ganske klar. Den hidtidige forskning har ment, at staten styrede kirken. Karsten Hermansen har senest med udgangspunkt i Per Ingemans tese (se kapitel 3) vist, at med en entydig religiøs begrundelse for enevælden blev kirken og gejstligheden afgørende for kongemagten, og det gav gejstligheden en magtfuld placering. Drivkraften var et fælles mål om gennemførelse af et kristent samfund. Hermansen (2003).

¹⁰³ Om tamperretterne se kapitel 7.

¹⁰⁴ Ved håndhævelsen arbejdede de verdslige domstole og kirken sammen, idet førstnævnte idømte straffe og indkrævede bøder, medens sidstnævnte stod for kirketugten, såsom åbenbart skriftemål. Koefoed (2002). s. 45-66.

¹⁰⁵ Kampen stod mod trolovelsen, som ægteskabsstiftende ritual, der var gældende i ældre germansk ret. Denne problemstilling er blevet diskuteret af J. Nellesmann i: *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 1879. ”Retshistoriske Bemærkninger om kirkelig Vielse som Betingelse for lovligt Ægteskab i Danmark.” s. 363-432. Se også Telste (1999).

hinanden som ægtefæller. Derefter skal præsten for den fremmødte menighed bekendtgøre det, der er sket, og herefter følger en velsignelse i kirken, hvilket er en stadfæstelse med ord og bøn af det, der er sket foran kirkedøren.

Så det, der konstituerer ægteskabet ifølge Luther, er parternes gensidige beslutning om at indgå ægteskab, deres bekræftelse heraf (foran kirken), samt den efterfølgende offentliggørelse. ”Sammengivningen” er den væsentligste del af ritualet og har juridisk karakter, og da det finder sted uden for kirken, understreges det, at ægteskabet er af verdslig karakter.¹⁰⁷

I 1580 kom der et nyt brudevielsesritual, der brød med Luthers lære. For det første var præstens medvirken afgørende, og for det andet skulle ægteskabet stiftes i to trin: først trolovelse og siden vielse i kirken, hvor tyngden i ritualet lå på det sidste.¹⁰⁸ Fra 1580 fik vielsen i kirken større betydning, og vielsesritualet indeholdt nu et tre-leddet spørgsmål, der konstituerede ægteskabet. Præsten skulle spørge parret om 1) deres vilje og samtykke til ægteskab 2) om de ville leve med hinanden i medgang og modgang som rette ægtefolk 3) om ægteskabsbetingelserne var overholdt.¹⁰⁹ Efter 1580 fik præsterne således en central placering ved trolovelsen, men også i forbindelse med den egentlige ægteskabsindgåelse.¹¹⁰

For det tredje viser ægteskabslovgivningen, at ægteskabet ikke alene var et verdsligt anliggende. Ægteskabslovgivningen var præget af Det gamle Testamente, hvilket ses af ægteskabsbetingelserne, der forhindrede ægteskaber, som ville føre til

¹⁰⁶ Se endvidere kapitel 6. *Dåb og brudevielse*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Kbh. 1983. s. 62-63.

¹⁰⁷ De første danske brudevielsesritualer fra 1530'erne, Malmøritualerne, vurderes til at være en næsten ordret oversættelse af Luthers. *Dåb og vielse*. (1983) s. 63-68.

¹⁰⁸ Bruddet understreges også af, hvilke teksterstykker, der bruges, samt hvornår i vielsesritualet de bruges. Se *Dåb og vielse* (1983) s. 63ff. Niels Hemmingsen fremhæver således, at trolovelsen er et løfte om et fremtidigt ægteskab (*sponsalia de futuro*), der først ved samtykket i kirken udgør det nutidige fuldendte ægteskab (*sponsalia de praesenti*). Niels Hemmingsen: *Vejledning i ægteskabssager 1572*. Oversat og udgivet af Richard Mott. Kbh. 1987. Til trods for vægtlægningen på vielsen har en undersøgelse vist, at en hemmelig forlovelse efterfulgt af samleje var et retslig bindende ægteskabsløfte frem til 1734. Se Telste (1999).

¹⁰⁹ *Dåb og vielse* (1983) s. 68-71.

¹¹⁰ Trolovelsen som ritual blev svækket i 1580 og endelige afskaffet i 1799, hvor den blev betegnet som en ”*ufornøden Ceremoni*”. Dermed var den kirkelige vielse en forudsætning for fuldgyldig ægteskabsindgåelse. (jf. Forordning 4. januar 1799). Umiddelbart kan det tages om et udtryk for, at kirken stod styrket i forhold til ægteskabet, men på den anden side står det klart, at kontraktteoriene vandt indpas i løbet af 1700-tallet, og det havde indflydelse på lovgivningen, og således også på ægteskabslovgivningen. Med en forordning fra 1734, blev ægteskabet opfattet som en kontrakt, og dermed kan man hævde, at det var væsentligt, hvor en sådan kontrakt blev stiftet. Ved at afskaffe trolovelsen i 1799, blev skellet skarpere, og ingen kunne være i tvivl om, hvornår kontrakten var bindende, ved vielsen i kirken. Se endvidere kapitel 7.

bigami, samt ægteskab mellem en mand og en kvinde, der var beslægtede eller besvogrede (blodskam).¹¹¹ Dertil kom, at skilsmisselovgivningen var restriktiv, og den tillod kun skilsmisse af de tre årsager, som Luther havde fremhævet (hor, rømning, impotens).¹¹²

Ifølge Luthers ægteskabssyn var ægteskabet på en og samme tid et verdsligt anliggende og samtidig en orden skabt af Gud. I den ortodokse periode befattede, som vist, både staten og kirken sig med ægteskabsinstitutionen; de verdslige og gejstlige interesser smeltede sammen, og derfor kan ægteskabet ikke betragtes alene som et verdsligt anliggende i den pågældende periode.

¹¹¹ For mere om ægteskabsbetingelserne se kapitel 6. Se også: Jensen (2003) s. 118-130.

¹¹² For mere om skilsmisselovgivningen se kapitel 7.

Kapitel 5: Kilder og metode

5.1 Kilder og metode til kapitel 6 og 7

5.1.1 Generelle overvejelser

Hovedsigtet med nærværende afsnit er at give en kildekritisk gennemgang af det kildemateriale, der er anvendt til at belyse integreringen af ægteskabet i socialpolitikken omkring 1824 (kapitel 6) og nyorienteringen i ægteskabssager fra 1790 (kapitel 7). Kildematerialet til kapitel 6 og 7 er behandlet samlet i nærværende afsnit, da problemstillingerne dér giver anledning til generelle overvejelser om, hvor man finder materiale, der kan belyse staten og kirkens holdning. Da målet er at undersøge baggrunden, selve ændringen samt implementeringen af de nye regler, må flere niveauer i enevældens hierarkisk opbyggede administration inddrages i undersøgelsen.

I perioden 1800-1848 blev forandringerne i synet på ægteskabet formuleret i Danske Kancelli, og sager af interesse for nærværende afhandling blev behandlet i 1. departement. Dette departement behandlede alle sager vedrørende kirke- og skoleanliggender.¹¹³ Det er karakteristisk, at de forespørgsler, indberetninger eller andre henvendelser, der har givet anledning til lovgivningsmæssige eller administrative ændringer, er henlagt sammen med selve sagsbehandlingen på ét journalnummer efter det såkaldte kancellisystem. Til tider er koncepter til kongelige forestillinger bevaret på samme sted, og dette materiale giver, sammen med anden skriftlig sagsbehandling, indblik i forarbejdet til forestillingerne og forordningerne. I andre tilfælde må man nøjes med det endelige resultat i form af en forordning eller lignende.

Kirkelige problemstillinger var en del af Danske Kancellis 1. departements ressortområde. Den sene enevældes kirkepolitiske holdninger har Hal Koch betegnet som passive, og det ses af, at Danske Kancelli ikke tog initiativ til at behandle nye problemstillinger, men kun tog stilling til henvendelser udefra.¹¹⁴ I nærværende

¹¹³ Bjørn Kornerup: *Danske Kancelli og de dermed beslægtede institutioner. Vejledende arkivregistratur I*. Kbh. 1943. s. XXXVIII-XXXIX.

¹¹⁴ Hal Koch: *Den danske kirkes historie*. Bind VI. Kbh. 1954. s. 41-51, 55-59. Se også Per Ingesman i: Leon Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.) *Dansk Forvaltningshistorie. Bind I*. "Kirken 1814-1848". S. 443-449. Martin Schwartz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*. Kbh. 1987.

afhandling er der derfor til belysning af kirkens initiativer, holdninger og reaktioner også brugt materiale hentet fra andre instanser end Danske Kancelli. Her har det været oplagt at inddrage materiale fra Sjællands biskops arkiv; særligt er materiale fra biskops Frederik Münters tid anvendt, da han sad i embedet i perioden 1808-1830.¹¹⁵ Münter spillede på flere måder en rolle i forhold til at markere kirkens stilling enten ved, at han på eget initiativ rettede henvendelse til centraladministrationen, eller ved at han blev opfordret til at lave en udtalelse om det pågående arbejde, der havde med gejstlige sager at gøre i Danske Kancelli. Münter tages som et udtryk for kirkens officielle holdning, men det viser sig dog ved nærmere undersøgelse, at gejstligheden talte med mere én tunge i første halvdel af 1800-tallet. Det ses blandt andet af præsternes indberetninger om skilsmisse (se nedenfor).

Sjællands biskops arkiv er ikke systematisk gennemgået, og der er kun inddraget materiale herfra, hvor det har været umiddelbart nærliggende. Derfor skal der heller ikke her gives en samlet kildekritisk gennemgang af materialet fra bispearkivet. I stedet henvises til vurderinger i teksten, hvor materialet er taget i anvendelse; dette gælder i øvrigt også andre typer kildemateriale, som kun er anvendt; begrænset omfang. Nedenfor skal derimod gives en specifik gennemgang af de større kildegrupper, der er anvendt.

5.1.2 Kilder til ægteskabet bliver en del af del af socialpolitikken (kapitel 6)

For det første gennemgås betænkninger fra 1817 ”om Midler til at forhindre den stærke Tiltagen af de fattiges Antal i Danmark og Island”, og de blev indsendt til Danske Kancelli fra 164 embedsmænd i det nuværende Danmark. Betænkningerne anvendes i kapitel 6. En nærmere omtale af betænkningerne som kilde er blandt andet begrundet i, at forfatterne bag indberetningerne i analysen opdeles i gejstlige og verdslige embedsmænd, og det er derfor på sin plads at kaste lys over denne inddeling. Grunden til, at betænkningerne fra 1817 er analyseret, er, at de er et samlet og konkret udtryk for

¹¹⁵ Bregnsbo (1998) har også taget biskoppernes holdninger som et udtryk for kirkens holdning, da præstestanden ikke var repræsenteret i et særligt organ i statens ledelse i perioden 1660-1848, hvilket eksempelvis var tilfældet i den svenske rigsdag.

den debat, der verserede i Danmark i 1810-1820'erne om de fattiges ægteskaber. Betænkningerne ses som starten på debatten, der fik sit foreløbige slutpunkt i 1824 med vedtagelse af forordningen "*Om Præsters Embede med Hensyn til Ægteskab*", der indskrænkede i de fattiges ret til at gifte sig. I de mellemliggende syv år fra 1817-betænkningerne blev forfattet, og frem til udarbejdelse af 1824-forordningen, blev debatten flere gange vakt til live, hvilket også skal omtales i analysen, men her er fokus primært på betænkningerne.

Den 8. juli 1817 udsendte Danske Kancelli et cirkulære, hvori man opfordrede landets amtmænd til at foreslå midler til at forebygge det tiltagende antal fattige, og denne opfordring resulterede i betænkninger fra en bred vifte af embedsmænd i hele landet.

I cirkulæret var ræsonnementet som følger: "*Det er for Kancelliet blevet andraget, at de i senere Tider truffe Foranstaltninger, hvorefter Enhver, som findes trængende, strax erholder Understøttelse, foranledige, at de Fattiges Antal, især paa Landet, tiltager i et saa betænkeligt Forhold, at vedkommende Sognedistrikter muligens i Tiden ei ville være istand til at yde det udfordrende Bidrag til disses Underholdning. Især skulle de Ægteskaber, som i den senere Tid saa hyppigen indgaaes af unge Mennesker, der ingen Udsigt have til at forsørge sig og Familie, bidrage meget hertil. I anledning heraf skulde Man tjenstligt udbede sig behagelige Tanker om, hvorvidt det skulde være muligt at udfinde noget Middel til at formindske denne Ulempe*".¹¹⁶

Af teksten ses, at Danske Kancelli havde fået henvendelser udefra, og de havde påpeget de letsindige ægteskabers betydning for problemet. Kancelliet gengav dette ræsonnement i cirkulæret, og det var derfor naturligt at se denne problemstilling i lyset af fattiglovene fra 1803. I betænkningerne blev der som følge heraf brugt meget plads på at diskutere, om retten til at indgå ægteskab skulle indskrænkes.

Proceduren var, at Danske Kancelli sendte cirkulæret til landets amtmænd, der i alle tilfælde rådspurgte sig hos nogle af deres underordnede embedsmænd; det var dem, der havde praktiske erfaringer med behandlingen af de fattige og de giftelystne. Betænkningerne fra amtmændene har i de fleste tilfælde karakter af at være sammenfatninger og kommentarer til de indhentede betænkninger, hvilket også betyder, at de ser på problemstillingerne i lidt mere overordnet perspektiv i modsætning til

¹¹⁶ Kancelli Cirkulære 8. juli 1817 (materialet fra Island er ikke gennemgået).

øvrige informanter. Amtmanden rådspurgte sig hos præster, fattigkommissioner, herreds- og byfogeder og i enkelte tilfælde hos politiet og magistrater. Endelig ses en direkte korrespondance mellem godsejere og Danske Kancelli, og forklaringen er vel, at disse godsejere fungerede som amtmænd. De i alt 164 betænkningers fordeling på embeder ses af bilag 1.

I 11 tilfælde har det ikke kunnet fastlægges, hvilket embede den pågældende havde, og der ud over fordeler de øvrige indberetninger sig således, at 72 indberetninger kom fra verdslige myndigheder og 81 fra gejstlige embeder. Stiftamtmandene er, til trods for deres gejstlige opgaver, placeret blandt de verdslige embedsmænd, idet Danske Kancelli skrev til dem i deres funktion af at være amtmænd.¹¹⁷

Fattigkommissionerne er placeret blandt de gejstlige embeder, da præsten var formand, og i mange tilfælde har det været vanskeligt at adskille de af præsten underskrevne betænkninger fra dem, der var underskrevet af hele fattigkommissionen. Præsten var formand for fattigkommissionen fra 1803 og frem til 1841, og han spillede derfor en central rolle. De betænkninger, der kom fra præster alene, må være præget af deres erfaringer fra arbejdet i fattigkommissionen, og på den anden side var fattigkommissionens arbejde og betænkninger under stor indflydelse fra præsten.¹¹⁸

Betænkningernes form og indhold varierer. For det første er der forskel i teksternes længde, hvilket vil sige lige fra et par linier på et ark i A5-størrelse til 10 siders tætskrevet tekst i foliostørrelse. Også teksternes indhold varierer i kvalitet; nogle har nedfældet mere åndrige tanker end andre. To observationer giver dog anledning til mere væsentlige forbehold. I nogle af betænkningerne indledes der med en konstatering af, at antallet af fattige ikke er steget i lokalområdet, hvilket dog ikke holder den pågældende skribent fra at gøre sig overvejelser omkring problemet. Man kan spørge sig selv, hvad de fremlagte synspunkter bygger på? Et eksempel på dette forhold var retsbetjenten ved Clausholm Hovedgaard, der ikke mente, at antallet af fattige var steget, men alligevel gav han de letsindige ægteskaber, luksus og lathed skylden for et

¹¹⁷ Ud over disse opgaver blev stiftamtmandsstillingen tømt for selvstændige opgaver efter amtsreformen i 1793, hvorfor stiftamtmandsembedet blot kunne betragtes som en finere slutstilling for amtmænd i starten af 1800-tallet. I kategorien "amtmænd" findes både kongelige amtmænd og lensbesiddere med amtmandsbeføjelser, idet de i nærværende sammenhæng opfattes som havende det samme embede, selvom lensbesiddernes position blev udvandet frem mod 1849. Karl Peder Pedersen: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*. Kbh. 1998. s. 245-251, 356-358.

¹¹⁸ Nørr (1981).

stigende antal fattige, og derpå gjorde han sig nogle tanker om det u hensigtsmæssige forhold mellem befolkningsudviklingen og næringsvejene.¹¹⁹ Det leder hen til det andet forbehold, nemlig, om de letsindige ægteskaber ikke i højere grad blev en årsagsforklaring, fordi den var nævnt i cirkulæret? Spørgsmålet kan ikke umiddelbart besvares, men det er væsentligt set i et kildekritisk perspektiv.

Harald Jørgensen bruger i sin undersøgelse af det offentlige fattigvæsens udvikling disse betænkninger som kilde. Jørgensen er særligt interesseret i betænkningerne, fordi de tog udgangspunkt i problematikken omkring forsørgelsen af de fattige. Jørgensen anvender ikke selve betænkningerne som kilde, men kun ekstrakterne af disse. Ekstrakterne blev udført af Danske Kancelli, vel med henblik på at skabe et overblik over de i alt 164 indkomne betænkninger.¹²⁰ Dermed melder spørgsmålet sig: Er ekstrakterne et reelt referat af betænkningerne, eller indeholder ekstrakterne de punkter, som Danske Kancelli fandt væsentlige? Jørgensen redegør sammesteds klart for, at embedsmændene i Danske Kancelli og embedsmændene ude i landet havde en divergerende opfattelse af, hvorledes fattiglovgivningen skulle fortolkes; fattigkommissionerne forsøgte at føre en stram linie, medens Danske Kancelli stod for en lempeligere og human fortolkning. Disse divergerende synspunkter kan derfor have påvirket, hvad Danske Kancelli fandt væsentligt i betænkningerne og dermed, hvad der blev refereret i ekstrakterne.

Erik Nørr anvender også betænkningerne fra 1817 i sin undersøgelse af sognepræstens funktioner i første halvdel af 1800-tallet. Nørr benytter selve betænkningerne, men ud fra fremstillingen ser det ikke ud til, at han har foretaget en systematisk analyse af dem alle. Nørr er naturligt nok mest interesseret i præsternes indberetninger, så der gives ikke et bredere billede af betænkningernes indhold.¹²¹

Set ud fra et funktionelt kildesyn har betænkningerne fra 1817 også andre anvendelsesmuligheder end de nævnte. Som nævnt ovenfor bestod cirkulæret af tre temaer: årsagerne til det stigende antal fattige, ægteskaber samt midler til at dæmme op for det tiltagende antal fattige. I nærværende analyse af betænkningerne er fokus på ægteskaber, idet betænkningerne også indeholder væsentlige synspunkter fra flere

¹¹⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-1818, retsbetjent ved Clausholm Hovedgaard.

¹²⁰ Jørgensen (1940). s. 49-58. RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824).

¹²¹ Nørr (1981) s. 366-372.

forskellige embedsmænd herom. Så på trods af ovenfornævnte forbehold giver betænkningerne indblik i synet på ægteskabet, som det gav sig til kende i 1810'ernes Danmark.

Betænkningerne var som udgangspunkt ustrukturerede kilder, så for at skabe overblik blev de årsager og midler, som blev nævnt i betænkningerne, kategoriseret i hver 10 grupper.¹²² En kategorisering forenkler naturligvis faktorerne, men da den overordnede gennemgang kombineres med en analyse af relevante betænkninger, vurderes det, at der bødes for problemet.

5.1.3 Kilder til ægteskabssager i Danmark efter 1790 (kapitel 7)

Til belysningen af nyorienteringen i ægteskabssagerne har jeg valgt at analysere de sager, der blev behandlet på lokalt niveau. Begrundelsen for dette valg følger nedenfor, og her kan indledningsvis blot nævnes, at de analyserede sager viser, at nyorienteringen slog igennem i lokaladministrationen. Behandlingen af ægteskabssagerne var todelt. Sagen startede hos præsten, hvor der blev foretaget gejstlig mægling, og den gik derefter videre til behandling i den stedlige forligskommission. Og det er kildemateriale fra denne sagsbehandling, der skal gennemgås i det følgende.

Med *Forordning om Egtefolks Adskillelse* fra 1811 blev det slået fast, at den gejstlige mægling mellem de uenige ægtefolk skulle foretages før den verdslige mægling, og at dette var en forudsætning for, at sagen overhovedet kunne føres videre. Der var egentligt intet nyt i 1811-forordningen om præstens rolle i forhold til behandling af ægteskabssager, og den kan blot opfattes som en påmindelse fra kongen

¹²² Kategorisering af *årsager* (ikke prioriteret): 1: Udparcellering og lejestuer, 2: Uægte børn, usædelighed og løssagtighed, ingen straf for lejermål, 3: Slaphed overfor betlere og løsgængeri, uordentlig levned, ikke fast tjeneste, 4: Administrationen af 1803-loven og heraf følgende dovenskab og ladhed, 5: Letsindige ægteskaber, 6: Befolkningstilvækst, 7: Aftægtsvæsenet, 8: Fraskilte koner m. børn, 9: Krigen og den økonomiske udvikling, 10: Kroer og forlystelsessyge, luksus.
Kategorisering af *midler* (ikke prioriteret): 1: Strengere administration af 1803-fattiglov, adskillelse af trængende og ikke-trængende, 2: Genindførelse af straffe for usædelighed, 3: Oprettelse af arbejdsanstalter, 4: Indskrænkninger i retten til at udparcellere, 5: Underholdsbidrag sættes op, 6: Indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab, 7: Udvidelse af politivæsen/offentlige orden, betleri, krohold, pas, begrænsning af luksus, 8: Lov om aftægtskontrakter, 9: Dannelse – børn og voksne, 10: Indskrænkninger i retten til skilsmisse.

(på den sjællandske biskop Münters foranledning) til landets præster om indholdet af Danske Lov 2-9 og de deraf følgende forpligtelser.

Det væsentligste var dog, at den gejstlige mægling efter 1811 sammen med den verdslige mægling blev en formaliseret del af behandlingen af ægteskabssager. At der overhovedet skulle føres gejstlig mægling, er i øvrigt et eksempel på, at en af biskop Münters henvendelser til Danske Kancelli førte til ændringer i den administrative praksis (jf. ovenfor).

I lovgivningen var der ikke fastsat nærmere regler for, hvor mange gange præsten skulle mægle mellem de uenige ægtefolk. Præsten skulle således fortsætte mæglingen, så længe der var udsigt til, at der kunne opnås forlig mellem de uenige ægtefolk. Det beroede altså på præstens skøn, hvor længe de ægteskabelige problemer skulle diskuteres, før han ville udstede den attest, der var en forudsætning for den videre behandling af sagen.¹²³ På den anden side kunne præsten ikke nægte at udstede en præsteattest. Hvis han havde indvendinger, kunne han gøre sine bemærkninger på attesten.¹²⁴

Man får indtryk af, at 1811-forordningen havde gennemslagskraft, idet der i dokumenterne i forligskommissionernes arkiver findes en række eksempler på præsteattester, ligesom de omtales sporadisk i forligsprotokollen. Attesterne bekræftede, at de stridbare ægtefolk havde været til gejstlig mægling; årsagen til stridighederne omtales eventuelt, og de afsluttes typisk med, at præsten havde indset, at han ikke kunne gøre mere for at bilægge de ægteskabelige problemer. Attesten var således slutpunktet i den gejstlige mægling, men hvilke kilder findes der til præstens forudgående mæglingsarbejde? Gerda Bonderup skriver om dette: "*Præstemæglingen, som i vores sammenhæng er den mest betydningsfulde, fordi den var første trin efter parrets beslutning, har været fortrolig, og samtalerne er nok normalt ikke blevet skrevet ned*"¹²⁵, og deraf sluttede Bonderup, at der ikke fandtes noget materiale, der kunne belyse den gejstlige mægling. Begge udsagn i citatet kan være korrekte, men der var antagelig ikke en årsagssammenhæng, da præsten jo udmærket kan have lavet optegnelser, selvom der var tale om fortrolige sager.

¹²³ Kancelli Skrivelse 11. november 1815.

¹²⁴ Kancelli Skrivelse 12. juni 1821.

¹²⁵ Gerda Bonderup i: *Historie 1987*. "Skilsmisser i Århus 1645-1900". s. 506.

Af den rundskrivelse (Epistola Encyclica), som den sjællandske biskop udsendte i 1812 i kølvandet på 1811-forordningen, fremgår det faktisk, at præsterne skulle indberette om deres arbejde med de stridbare ægtefolk. I rundskrivelsen stod: ”*Vi ser gerne, at I nu hvor I med fredelige midler også løser dette hverv [mægling], i hvilket I her er blevet indviet, fremover tager de heldige udfald af Jeres forsøg med i jeres indberetninger, og at I derved holder os informeret, at vores glæde over jer og jeres anstrengelser dagligt må øges*”.¹²⁶

Alene i Fyns Stift ses indberetningerne fra præsterne til biskoppen at være bevaret.¹²⁷ De er bevaret for perioden 1817-1845 og er således den eneste mulighed for at give en dækkende analyse af præsternes arbejde. Indberetningerne er til tider ret ordknappe, og der er huller i materialet, således at der ikke er bevaret indberetninger for alle sognene gennem alle årene. Af uransagelige grunde findes der på intet tidspunkt indberetninger fra præsterne i Båg herred på sydvestfyn.

En del af indberetningerne havde form af rundskrivelser, som har været sendt fra præst til præst i et eller flere herreder. Det vil sige, at præsterne har kunnet iagttage sædelighedstilstanden i de øvrige sogne via disse optegnelser. Det kan have haft indflydelse på præsternes formuleringer i indberetningerne ved, at præsterne af hensyn til deres eget omdømme blandt kollegaerne, tegnede et billede, der var mere positivt end virkeligheden.

Det til trods giver indberetningerne et udmærket indblik i præsternes syn på separation og skilsmisse, og holdningerne hertil spændte vidt fra forargelse til forståelse. Præsterne synes ikke have efterlevet ordene i den ovenfor nævnte rundskrivelse, der opfordrede til at indberette om de heldige udfald, idet nogle præster fremhævede de sager, hvor de ikke havde haft succes og derfor havde udstedt en attest. Det betyder dog ikke, at præsternes indberetninger kan anvendes til at kvantificere

¹²⁶ *Epistola Encyclica* (1812) s. 13. Se i øvrigt kapitel 7.

¹²⁷ Hverken registraturerne over Ålborg, Århus, Viborg, Ribe eller Sjællands Stifts arkiv henviser til tilsvarende indberetninger. Det var Sjællands biskop, der forfattede rundskrivelsen med opfordringen om at indsende indberetninger, så i Sjællands Stift må det have været praktiseret. En mere plausibel forklaring på, at det ikke er muligt at finde indberetningerne i de øvrige bispearkiver, kan være, at bemærkninger herom blev indberettet sammen de øvrige oplysninger, som præsterne indsendte til biskoppen. Derved er indberetninger om ægteskabssager ikke blevet udskilt i registraturerne og kan derfor ikke umiddelbart fremfindes. Præstearkiver indeholder antageligt sporadiske optegnelser om mæglingsarbejdet i form af korrespondance m.m., og i Skelby-Geddesby på Falster blev nogle blanke sider i kirkebogen for perioden 1803-1814 taget i anvendelse som mæglingsprotokol for perioden 1862-1893. Denne type materiale er dog ikke medtaget her af arbejdsøkonomiske årsager.

omfanget af stridbare ægtefolk, der søgte hjælp hos præsten, dels fordi en række præster ikke lagde meget arbejde i deres indberetning, dels fordi der ses en tendens til at sløre omfanget af stridigheder, hvis de var eskalerende.

Andet led i behandlingen af ægteskabssagerne var verdslig mægling hos forligskommissionen, der i perioden 1795-1857 behandlede denne type sager. Grunden til, at forligskommissionsarkiverne er inddraget i undersøgelsen, er som følger. I forligskommissionen mødte parterne personligt og fremlagde deres problemer, og det var muligt, fordi enhver borger i Danmark kun måtte have fire mil til nærmeste kommission. For at få behandlet sagerne krævedes ikke skrivekundskaber, og der blev mæglet uanset de ægteskabelige problemers størrelse. Forligskommissionsmaterialet giver således mulighed for indblik i de ægteskabelige problemer, der verserede i den brede befolkning, og de viser sig at være mere udbredt, end andre kilder giver indtryk af. Men forligskommissionsmaterialet anvendes også til at vise, hvorledes man lokalt udfyldte de rammer, som centraladministrationen havde sat for behandlingen af ægteskabssager.

Der er anvendt materiale fra Svendborg og Helsingør købstads forligskommissioner, og dette valg er især begrundet i kildematerialets bevaringstilstand. Som udgangspunkt skulle det valgte materiale være fra byer, og dernæst var kravet, at både forligsprotokoller og sager skulle være bevaret. Da forligskommissionsarkiverne kun er sporadisk bevaret, og da byerne skulle have en vis størrelse, faldt valget på Helsingør og Svendborg købstads forligskommissioner. Der er undersøgt i alt 321 sager (se bilag 2). Særligt Helsingør købstads forligskommissions arkiv er meget velbevaret. Dette arkiv fylder ca. fire hyldemeter, hvoraf dokumenterne udgør $\frac{3}{4}$ af arkivet, medens Svendborg forligskommissions arkiv fylder ca. $\frac{1}{2}$ hyldemeter i alt. Hver sag fyldte typisk 1-3 foliosider i protokollen.

Forligskommissionen omtales mere indgående nedenfor, fordi denne type kildemateriale er et forholdsvist ubeskrevet blad i historiske undersøgelser, ligeledes det er nødvendigt at gøre overvejelser omkring materialets tilblivelsessituation samt eventuelle sociale skævheder heri.

I 1800-tallet var der primært to måder, hvorpå man kan kunne opnå separation eller skilsmisse, henholdsvis via forligskommissionen eller ved at ansøge kongen (jf. bilag 3). At *søge* om separation eller skilsmisse er beskrevet for Norges vedkommende

af Hanne Marie Johansen og for Danmarks vedkommende af J. Nellemann¹²⁸, medens forligskommissionernes arkiver derimod er en hidtil upåagtet kilde til ægteskabssager. I dette afsnit skal der redegøres for forligskommissionernes arkivers værdi som kilde i forhold til problemstillingen, og afslutningsvis vil det blive diskuteret, hvorvidt valg af forum havde en social slagside. Sidstnævnte spørgsmål er også blevet rejst af Eva Østerberg m.fl., der påpeger, at valget af forum for konfliktløsning kunne være afhængigt af både socialklasse og køn.¹²⁹

Forligskommissionernes arkiver er blevet anvendt i nogle få historiske undersøgelser, og ligeledes er forligskommissionernes virke omtalt i den juridiske litteratur.¹³⁰ Arkivmaterialet er dog ikke anvendt med henblik på at foretage en systematisk undersøgelse af de ægteskabssager, som blev behandlet dér. Det er der to væsentlige årsager til. For det første er forligskommissionen en forholdsvis ubeskrevet instans i det danske retssystem (jf. ovenfor). For det andet betyder manglende sags- og personregister til forligsprotokollerne, at der ikke umiddelbart er nogle indgange til protokollerne, og det kræver derfor en forholdsvis stor arbejdsindsats at bearbejde materialet. Man må således læse de indledende linier i hver enkelt sag, for at kunne fastlægge, hvilken type sag, det drejede sig om. Men arbejdet lønner sig, idet man kommer meget tæt på befolkningens liv og problemer i 1800-tallets samfund.

Man kan undre sig over, hvorfor der ikke findes nogle arkivskabte registre til materialet, fordi der skulle laves årlige indberetninger om hver enkelt forligskommissions arbejde.¹³¹ På den anden side lå det jo i forligskommissionens ånd, at sagerne skulle behandles hurtigt efter, at klagen var indkommet, ligesom mange af

¹²⁸ Der ses her bort fra skilsmisse ved dom, da omfanget af sådanne sager er meget begrænset. J. Nellemann (1882), Johansen (2001).

¹²⁹ Eva Österberg, Malin Lennartsson & Hans Eyvind Næss I: Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.): *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and pre-industrial Period*. Oslo. 2000. "Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena." s. 237-266.

¹³⁰ Lotte Dombernowsky: *"Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere..."*. *Retsopfattelse og adfærd hos den fynske almue år 1800*. Odense. 1985. I kildehenvisningerne henvises til det anvendte forligskommissionsmateriale, og heraf ses, at det er anvendt materiale fra 1795 og de følgende år. Reelt er der dog, som bogens titel afslører, alene tale om de første to årtier af forligskommissionernes levetid. Tilgangen til materialet er landbohistorisk. Pernille Ulla Knudsen: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. Kbh. 2001 har omtalt forligskommissionen som en del af retsudviklingen i 1700-tallet. Hans Ejvind Næss: *Vel forlikt. Forlikrådene i Norge 200 år. 1795-1995*. Stavanger. 1995 har behandlet de lange linier i forligskommissionernes historie uden at gå i dybden med nogle sagstyper. Et eksempel på omtale af forligskommissionens virke i juridisk litteratur: H. Munch-Petersen: *Den danske Civilproces i Hovedtræk*. Kbh. 1906. Fjerde afsnit.

¹³¹ Forordning 10. juli 1795 §51.

konflikterne blev løst ved det første møde i forligskommissionen. Det betød, at der ikke har været et stort behov for et samlet overblik med mulighed for at finde tidligere mødedatoer.

Forligskommissionsarkiver består i hovedsagen af to typer arkivalier, nemlig protokoller og tilhørende dokumenter. I den egentlige forligsprotokol blev sagens parter og konfliktens årsager noteret, og hvis problemet blev løst, anførtes forligets vilkår. Der kunne være tale om en undskyldning, en tilbagebetaling af gæld eller for ægteskabssagernes vedkommende, en redegørelse for, hvordan boet og børneflokkene skulle deles m.v. Blev sagens parter forligt, blev det bekræftet med deres underskrift, og forliget havde således samme retsvirkning som en dom afsagt ved en domstol. Hvis parterne ikke kunne tales til enighed, blev sagen sluttet ved forligskommissionen.

En række familieretslige sager blev behandlet i forligskommissionen, eksempelvis sager om brudt ægteskabsløfte, faderskabssager samt separations- og skilsmisssager. I nærværende undersøgelse er alene anvendt separations- og skilsmisssager, dels fordi de var de mest informative i forhold til problemstillingen, dels for at begrænse omfanget af kildemateriale, der skulle bearbejdes. En række af ægteskabssagerne virker meget ensartede, hvis man alene læser teksten i protokollen, idet der blev anvendt faste vendinger.¹³² Dokumenterne til protokollen har således stor betydning, idet de kan sætte flere nuancer på ægteskabssagen. Generelt er der store huller i forligskommissionsarkiverne og ikke mindst i de bevarede dokumenter.¹³³ Det er beklageligt, da forligskommissionsmaterialet i det væsentlige ikke kan ”rekonstrueres” ved hjælp af arkivalier fra andre instanser.¹³⁴

Blandt dokumenterne til ægteskabssagerne finder man breve fra den ene eller begge parter. Heri klagede de over deres ægtefælle og anmodede om, at denne blev indkaldt for forligskommissionen med henblik på forhandling om vilkårene for separationen eller skilsmissten. Man kan også finde eksempler på præsteattester, der fra 1811 var obligatoriske for, at sagen kunne blive behandlet (se ovenfor). Sagen kunne imidlertid også startes ved en mundtlig klage, og i de tilfælde foreligger der sjældent dokumenter til sagen.

¹³² Se også Cronberg (1997) s. 36-41.

¹³³ Samme opfattelse findes hos Dombernowsky (1985) s. 23

I forordningen om forligsvæsenets indretning i Danmark fra 1795 stod følgende om kommissærernes arbejde med ægteskabssager: ”*I Egteskabs-Sager, naar begge Parter ere tilstede, skal Forligelses-Commissionen forsøge at bringe de tvistende Parter til Enighed, og til at vedblive at leve tilsammen*”, og hvis enighed ikke kunne opnås ”*at modtage begge Egtefællers Forening om de Vilkaar, med hvilke de samtykke i at leve adskilte; paa det at samme kan blive til Regel, i Fald Separation siden bevilges*”.¹³⁵ Dette var retningslinierne for kommissionens arbejde med ægteskabssager. Det er næppe retfærdigt at tolke ovennævnte få retningslinier, som forligskommissærerne arbejdede efter, som et udtryk for, at staten opfattede ægteskabssagerne som betydningsløse efter 1795. Staten havde mindre hånd i hanke med det grundlag og det omfang, det blev tilladt for ægtefolk at leve adskilt sammenlignet med tidligere. Denne antagelse underbygges af, at i 1800 blev det overladt til amtmanden at udfærdige separationsbevillingerne. Myndigheden blev udvidet til også at gælde skilsmissebevillinger fra 1827.¹³⁶

Til trods for, at retningslinierne var kortfattede, var ægteskabssagernes behandling meget ensartet, dels over tid, dels når man sammenligner forligskommissionerne i Svendborg og i Helsingør.¹³⁷ Ensartetheden er også bemærkelsesværdig, da kommissærerne ikke var juridisk uddannede eller på anden måde skolet til at være forligskommissærer.¹³⁸

I nærværende undersøgelse er perioden 1795-1857 undersøgt. Det skyldes, at forligskommissionen i den periode dækkede enten én by eller ét landområde. I 1857 blev opdelingen ændret, og herefter var en forligskommissions virkeområde en by og dens opland; da undersøgelsen tager udgangspunkt i byerne, er det oplagt at stoppe analysen med året 1857.¹³⁹ Set i forhold til afhandlingens problemstilling er den nævnte

¹³⁴ Dog med udtagelse af de sager, som amtmanden kom i berøring med, da det formodes, at breve og attester blev udleveret til sagens parter, når de skulle søge amtmanden om bevilling. Amtsarkiverne kan derfor indeholde ”brikker” til sager behandlet i forligskommissionen.

¹³⁵ Forordning 10. juli 1795 § 25.

¹³⁶ Forordning 23. maj 1800, 23. marts 1827.

¹³⁷ Det samme gælder forligskommissionen for Nyborg købstad se: Anette Jensen i: *Nyborg før og nu 2001*. ”I modgang og medgang – ægteskabssager i Nyborg købstads forligskommission (1795-1822).” s. 62-71. Dog blev der kun behandlet ganske få skilsmissesager i Helsingør, hvilket der dog ikke umiddelbart kan gives nogen forklaring på.

¹³⁸ Hvem kommissærerne reelt var, har ikke været genstand for en systematisk analyse af arbejdsøkonomiske årsager. Dette burde, sammen med forligskommissionernes historie i øvrigt, undersøges nærmere.

¹³⁹ Lov 3. april 1857.

tidsperiode imidlertid også dækkende, da det netop var i første halvdel af 1800-tallet, at der for første gang skete væsentlige forandringer i administrationen af den efter-reformatoriske ægteskabslovgivning.¹⁴⁰

Parterne mødte personligt ved møderne i forligskommissionen. Der ud over var de to forligskommissærer til stede, en skriver (byskriveren), og ofte havde kvinden en værge med, eksempelvis et mandligt familiemedlem. Værgen var en lavværge, hvilket vil sige, at kvinden havde "enkestatus", og hun var derfor ikke aldeles umyndig. Værgens rolle varierede lige fra, at han ikke ville godkende de opstillede vilkår for adskillelsen, til at han ikke nævnes ud over i de indledende linier i referatet.

Selve forhandlingerne i forligskommissionen blev holdt for lukkede døre. Hensigten dermed var, at man ville sikre befolkningens tillid til forligskommissionernes arbejde, samt at der kunne mægles med "*Frimodighed og Aabenhiertighed*". Samtalen mellem forligskommissærerne og de stridbare ægtefolk var altså i centrum, hvilket yderligere blev understreget af, at det kun var tilladt at føre vidner i sagen, hvis begge parter var indforstået hermed. Blev der opnået forlig mellem parterne, skulle de betale en afgift.¹⁴¹

Indledningsvis blev der stillet spørgsmålstejn ved, hvorvidt der var en social slagside alt afhængig af, hvilket forum man undersøger (jf. bilag 3). Nærværende projekt tillader ikke at lave selvstændige undersøgelser af kongens bevillingspraksis, men andres undersøgelser skal kort præsenteres nedenfor.

Michael Bregnsbo har lavet en generel undersøgelse af supplikinstitutionen i 1700-tallet i Danmark og har i den forbindelse forsøgt at kortlægge suplikanternes stand og erhverv.¹⁴² Overordnet set var det i hovedsagen embedsmænd, der sendte

¹⁴⁰ Sagerne er alene fulgt i forligskommissionsmaterialet, da jeg har vurderet, at en "forfølgelse" af sagerne til underretterne ikke ville lønne sig i forhold til arbejdsindsatsen. Denne beslutning bygger blandt andet på Dombernowskys erfaringer, der viser, at det stort set var uden resultat at forsøge at genfinde sagerne ved domstolen. Dombernowsky (1985) s. 28-37. Endvidere kom nogle af de sager, der blev henvist til domstolsbehandling, endog tilbage til behandling i forligskommissionen. Sagerne er dog fulgt videre i amsarkiverne med henblik på at undersøge, om der blev søgt bevilling til separation eller skilsmissebevilling i de pågældende sager.

¹⁴¹ Forordning 10. juli 1795.

¹⁴² Det er dog ikke uproblematisk, da der i starten af 1700-tallet i 50% af supplikkerne ikke var angivet nogle oplysninger, der kunne indikere erhverv og stand; det falder dog til 20-25% i anden halvdel af 1700-tallet. Ved at tage udgangspunkt i sagstypen i de supplikker, hvori supplikantens erhverv ikke kunne fastlægges, mener Bregnsbo at kunne fastslå, at der netop blandt disse var en del fra bondestanden og almuen. Derved blev jævne menneskers andel af det samlede billede af ansøgere forøget. Michael Bregnsbo: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den danske-norske enevælde i 1700-tallet*. Kbh. 1997. s. 95-104.

supplikker til kongen, men går man nærmere ind på de enkelte sagstyper, og her var supplikker vedrørende familieretslige forhold af størst interesse, så stod bondestanden og almuen også bag. Netop antallet af supplikker vedrørende det familieretslige område voksede fra 1775, så jævne menneskers andel var i vækst, men dog således, at de to grupper alene udgjorde 15% af samtlige supplikanter ved 1700-tallets slutning. Undersøgelsen viste ligeledes, at det primært var bybefolkningen – ikke mindst folk fra København, der sendte en supplik, hvilket til dels havde sin begrundelse i, at det var i byerne, at embedsmændene boede.¹⁴³ Hanne Marie Johansen har undersøgt norske supplikker vedrørende ægteskabets opløsning fra perioden 1790-1814, og Johansens undersøgelse viste, at personerne bag separations- og skilsmisssagerne udgjorde et mere broget billede af befolkningen sammenlignet med supplikanterne generelt. Johansen antog således, at der inden for de familieretslige sager var større spredning socialt set, og at der var relativt mange fra de lavere sociale lag.¹⁴⁴

At sende en ansøgning til kongen var en mulighed, som alle indbyggere i riget principielt kunne benytte sig af, men reelt krævede det en række færdigheder, som langt fra alle besad. For det første skulle man kende supplikinstitutionen og dernæst skulle man være skrivekyndig og kunne forfatte en sammenhængende tekst med høflighedsfraser og den nødvendige substans. Det arbejde kunne man dog overlade til andre, antagelig mod betaling. Endelig skulle supplikken sendes til centraladministrationen, inden man kunne vente på en afgørelse i sagen. Det vil sige, at den reelle mulighed for at sende en supplik var begrænset til en mindre gruppe i befolkningen. Der kunne dog opstå særlige situationer, hvis man virkelig var i knibe, eksempelvis hvis man ansøgte om straffenedsættelse eller benådning som følge af, at man var blevet idømt en hård straf.¹⁴⁵ Men var der andre muligheder, var det indlysende, at jævne folk benyttede sig af dem.

Der kan fremhæves flere træk ved forligskommissionen, som må have fremmet jævne menneskers motivation til at søge mægling hos den lokale kommission.¹⁴⁶ For det første var forligskommissionen nærværende, dels fordi enhver borger i Danmark højst

¹⁴³ Bregnsbo (1997) s. 115-122

¹⁴⁴ Johansen (2001) s. 167-180.

¹⁴⁵ I midten af 1700-tallet var almuekvinder forholdsvis rigt repræsenterede blandt ansøgninger om straffereduktion. Straffen var typisk idømt på grund af sædelighedsforbrydelser. Kari Helgesen i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1982*. ”Supplikken som kvinnehistorisk kilde”. S. 257-264.

måtte have 4 mil til nærmeste kommission, dels havde kommissærerne fået embedet pga. deres personlige kvalifikationer. De måtte ikke være lovkyndige, men de skulle være hæderlige og fornuftige. Forud for oprettelsen af forligskommissionerne blev det diskuteret, om man skulle forlange en skriftlig klage, eller om en mundtlig klage også kunne anses som tilstrækkeligt grundlag for sagens start. Man var dog klar over, at kravet om skriftlighed vil volde mange mennesker problemer, hvorfor man i lovgivningen accepterede, at sagen kunne startes af en mundtlig klage fra en af parterne. Når sagen var i gang, skulle den behandles med det samme. Der blev stillet krav om, at sagen skulle være afgjort inden otte dage i byerne og 14 dage på landet, med mindre parterne indvilligede i udsættelse, eller sagens karakter nødvendiggjorde en udsættelse.¹⁴⁷

Oven for er der blandt andet redegjort for, hvilke faktorer, der kunne have virket fremmede for brugen af forligskommissionen, og der blev nærheden fremhævet, og at sagen blev afgjort hurtigt og ved mægling. Disse principper havde også en bagside, idet kravet om at møde personligt ved mæglingen også kunne virke hæmmende. Man skulle således have mod på at føre ”sagen” på egen hånd og være villig til at forhandle med husbonden, der måske havde mishandlet en, eller konen, som man bare ikke kunne udstå.

Spørgsmålet om, hvorvidt der var en social slagside i kildematerialet, er ikke let at besvare klart.¹⁴⁸ For 1800-tallets vedkommende var der tale om, at ægteskabssagen enten blev behandlet i lokaladministrationen (forligskommissionen/amtmanden) eller i centraladministrationen (kongen). Et væsentlig karakteristikum ved sagerne, der blev behandlet i forligskommissionen, var, at det var sager, hvori parterne var nogenlunde enige om, at de ville separeres eller skilles.¹⁴⁹ Konflikten karakter kan derfor have været afgørende for, hvilke ”kanal” man valgte. Det er oplagt, at større rigdom kunne give anledning til mere omfattende konflikter i forbindelse med bodelingen, og dermed

¹⁴⁶ Lotte Dombernowsky er af samme opfattelse. Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand. Kbh. 1983. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849.* s. 186-216.

¹⁴⁷ Anette Jensen: Kronik i *Politiken* 16. april 2002. ”Til forliget os skiller”. Forordning 10. juli 1795. Dombernowsky (1985) s. 20-28. Anette Jensen i: *Den Jyske Historiker 98/99 september 2002.* ”Staten, kirken og stridbare ægtefolk. Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet.” s. 109-130.

¹⁴⁸ Eva Österberg, Malin Lennartsson & Hans Eyvind Næss I: Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.) (2000) problematiserede blot spørgsmålet uden at give et svar med henvisning til manglende systematiske undersøgelser.

¹⁴⁹ Danske Kancellis beføjelser til at bevillige var mere vidtgående end amtmandens, se bl.a. Kongelige Resolution 25. maj 1844, Kongelige Resolution 23. december 1864

blev det begribeligt, at overklassen måtte søge kongen om bevilling. Dertil kom, at de bedrestillede havde de nødvendige økonomiske midler og skrivefærdigheder, ligesom man slap for at fremlægge ægteskabelige problemer i et forum, der bestod af undersåtter. Omvendt kunne et begrænset bohaves lettere deles via mundtlig forhandling i forligskommissionen. Derudover kunne ægteskabssagen rejses mundtlig dér hvor, der var kort rejseafstand (for bybefolkningen var den minimal), og sagen blev til og med behandlet hurtigt.

Det skal dog nævnes, at forligskommissionen også behandlede overklassens ægteskabssager. De var i reglen atypiske, idet der findes flere eksempler på, at parterne i sådanne sager selv og uden kommissionens medvirken formulerede vilkårene for deres adskillelse og blot fik dem godkendt i forligskommissionen.

I analysen af ægteskabssagerne fra Svendborg og Helsingør købstads forligskommission vil jeg vende tilbage til spørgsmålet om køn og socialklasse i analysen af materialet.

Med disse forbehold er det dog værd at fremhæve, at materialet fra forligskommissionerne giver grundlag for til tider at give et meget nuanceret indblik i det ægteskabelige samliv og dets problemer, som var en realitet i 1800-tallet. Det forum, der blev skabt med oprettelsen af forligskommissionerne i 1795, gav ægtefolk i Danmark mulighed for at diskutere deres ægteskabelige problemer og forhandle sig frem til et forlig, de var så tilfredse med, at de ville sætte deres lid og underskrift på det. Ægteskabssagerne i forligskommissionen var som nævnt mindre konfliktfyldte sager, men der er det til trods en vis bredde i sagerne, og de viser, at ægteskabelige problemer var langt mere udbredt, end hvad amtmandens bevillingspraksis og de offentlige statistikker viste.¹⁵⁰

5.1.4 "Staten, kirken og befolkningen"

¹⁵⁰ Jf. afsnit 7.4.

Ovenfor er skitseret, hvilket kildemateriale, der tages med i analysen i kapitel 6 og 7, og det er med til at definere, hvad der menes med stat, kirke og befolkning, hvilket er i fokus i nærværende afhandling.

Som det fremgår af ovenstående, udledes statens holdninger og reaktioner fra centraladministrationens arkiv, nærmere betegnet Danske Kancelli. Danske Kancelli var en del af den enevældige konges forvaltning, og sidstnævnte er således inkluderet, når ”staten” bruges som begreb i analysen. Arbejdsfordelingen var som følger: Danske Kancelli sagsbehandlede og indstillede sagerne til kongen, der havde det afgørende ord. Nogle gange fulgte kongen indstillingen, og andre gange gjorde han ikke. Hvor der er tale om en flerstemmig holdning fra embedsmændene i Danske Kancellis side, eller hvor kongens holdning afveg fra forvaltningens, vil der blive gjort opmærksom på det. I de øvrige tilfælde udgør ”staten” både Danske Kancelli og kongen.

Man kan hævde, at Danske Kancelli også er en repræsentant for kirkens holdninger og reaktioner, da de havde gejstlige sager som ressortområde. Når det fremgår, at det var en gejstlig embedsmand, der deltog i og udtalte sig i sagerne i Danske Kancelli, tilskrives det ytrede kirkens holdning. Kirkens holdninger og reaktioner udledes også fra andre kildegrupper, så med anvendelse af ”kirken” som begreb menes dermed det, gejstligheden gav udtryk for på forskellige niveauer i det gejstlige hierarki.

Med ”befolkningen” menes befolkningen som helhed. Dog er der visse klare forbehold over for denne definition. For det første er det demografiske kildemateriale indsamlet for i byerne, og der laves kun i begrænset omfang udblik til landdistrikterne; det sker dog i et vist omfang i forbindelse med sammenligning af de fundne danske vielsesmønstre med andre (udenlandske) undersøgelser, da disse primært er koncentreret som landbefolkningen. Det demografiske materiale inkluderer dem, der giftede sig, samt dem der blev enker og enkemænd m.m. Den del af befolkningen, som aldrig giftede sig, spiller således en mindre rolle i undersøgelsen.¹⁵¹ Hvad angår ”befolkningen” i kapitel 6 og 7, er der primært tale om dem, der var fattige, og den del af bybefolkningen, der havde et problematisk ægteskabeligt samliv, som er indbefattet.

¹⁵¹ Se endvidere afsnit 5.2.

5.2 Kilder og metode til kapitel 8¹⁵²

5.2.1 Kirkebøger efter 1812

Den første kirkebogsføring i Danmark går tilbage til starten af 1600-tallet, medens de første regler herom blev udstedt i 1645-46. Reglerne påbød præsterne at føre en kirkebog med datoangivelse og oplysninger om de i sognet fødte og deres faddere, viede og døde. Reglerne om kirkebogsføring blev yderligere specificeret i Danske Lov (1683) 2-8-7 og Kirkeritualet af 25. juli 1685.¹⁵³ Kirkebogen var dels en registrering af de kirkelige handlinger på sogne-/pastoratsniveau, ligesom den fra 1735 var udgangspunkt for præsternes årlige indberetninger om fødte og døde, og fra 1775 tillige de viede.¹⁵⁴

Et reskript fra 1812 fik markant betydning for kirkebogsføringen i Danmark, hvilket skal beskrives i det følgende. Der vil blive lagt mest vægt på 1812-reformens betydning for oplysninger om vielser. Ved kirkebogsføringen frem til 1812 havde det været op til hver enkelt præst, hvilken form, registreringen skulle have, bare den indeholdt de påkrævede oplysninger. Dette var udgangspunktet for 1812-reformen, idet hensigten med reskriptet var at sikre, at den efterfølgende registrering var ensartet og fuldstændig. Når de grundlæggende indførelser i kirkebogen var af mere ensartet kvalitet, kunne der nemlig lettere uddrages ”Efterretninger” derfra.

I 1812 blev det ligeledes bestemt, at kirkebøgerne skulle føres i to eksemplarer, og at disse ikke måtte opbevares én nat under samme tag.¹⁵⁵ Det havde stor betydning for, at kirkebøgerne fra 1812 og frem, er bevaret frem til i dag.

Med henblik på at opnå en mere ensartet kirkebogsføring skulle oplysningerne for eftertiden indføres i fortrykte skemaer, der var delt i syv afdelinger: fødte,

¹⁵² Strukturen i nærværende afsnit adskiller sig fra strukturen i afsnittet om kilder og metode til kapitel 6 og 7, fordi jeg har anset det for nødvendigt at give en introduktion til de demografiske kilder, før jeg kan diskutere metodevalget. Samme fremgangsmåde har jeg antaget ikke gør sig gældende for metode og kildeafsnittet til kapitel 6 og 7, da der i kildevalget dér i nogen udstrækning er tale om mere traditionelle kildetyper, der anvendes til at besvare nye spørgsmål, som sættes ind i en ny kontekst.

¹⁵³ Hans Chr. Johansen: *Sources to Early Danish Population History*. Research Report 1. Danish Center for Demographic Research. Odense. 1998.

¹⁵⁴ For mere uddybende omtale af de årlige indberetninger se: Axel Holck: *Dansk statistiks historie 1800-1850*. Kbh. 1901. s. 160-174. Det var dog primært registreringerne vedrørende de fødte, der ændredes.

¹⁵⁵ Reskript 11. december 1812. Se også: Erik Nørr i: *Personallhistorisk Tidsskrift 2000:2*. ”Kan man stole på kirkebøgerne?”. s. 119-161.

konfirmerede, viede, døde, tilgangslister (tilrejste til sognet) og afgangslister (bortrejste fra sognet) samt et jævnførelsesregister.¹⁵⁶ Til- og afgangslisterne og jævnførelsesregistre var nyskabelser, der ikke havde relation til de kirkelige handlinger, og disse lister gav siden anledning til en del debat om, hvorvidt kirkebøgerne skulle bruges til personregistrering eller registrering af kirkelige handlinger. Til- og afgangslisterne skulle primært føres af hensyn til fattigvæsenet, så nogle mente, at disse oplysninger burde føres af fattigkommissionen i en selvstændig protokol, men der var præsten imidlertid født medlem frem til 1841. På den anden side afspejlede listerne også folks ind- og udtræden af menigheden. Mangelfuldhed præger dog præsternes udfyldelse af disse lister.¹⁵⁷

Man ser derved, at kirkebogen dels var rundet af statens interesse i befolkningsstatistiske oplysninger, dels af kirkens registrering af kirkelige handlinger (se bilag 4). For nærværende undersøgelse var kravet om angivelser af vielsesaldrer et vigtigt element i 1812-reformen. Det blev dog ikke ført ud i praksis alle steder fra 1812, men det var en realitet i de følgende år. Ved undersøgelse af vielsesmønstre i en periode forud for 1812 er man derimod nødsaget til at skaffe oplysninger om vielsesaldrer ud fra beregninger efter eksempelvis fødselsdato, dødsdato eller alder ved seneste folketælling. Det er jo unægteligt en ganske stor arbejdsbyrde, der vanskeliggøres af befolkningens geografiske mobilitet gennem livet.

Før 1812 blev der ikke stillet krav om, at brudens og brudgommens erhverv ("Haandtering") samt opholdssted skulle angives, men det blev i et vist omfang gjort alligevel. Efter 1812, derimod, blev der stillet krav herom, men dermed ikke sagt, at der i alle tilfælde findes fuldstændige oplysninger om dette. Erhvervsangivelserne i kirkebøgerne er dog problematiske, hvilket i øvrigt også gælder for folketællingerne.¹⁵⁸ Ofte havde en person flere erhverv, og det var hovederhvervet, der skulle angives, men dette er sket ret tilfældigt. En anden faldgrube er, at manden i forbindelse med ægteskabet i nogle tilfælde kom til at tilhøre en højere socialgruppe, eksempelvis blev en håndværkersvend håndværksmester eller en kommis blev selvstændig købmand. Og

¹⁵⁶ DL 3-19-8 omtaler allerede i 1683, at præsterne skulle føre lister over nyttilkomne i sognet, men det blev ikke praktiseret før efter 1812.

¹⁵⁷ Poul G. Ørberg i: *Kirkehistoriske Samlinger 1982*. "Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920". S. 125-147.

¹⁵⁸ For folketællingernes vedkommende, se: Ole Degn: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug*. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. 1991. Holck (1901) s. 154-156.

spørgsmålet er så i disse tilfælde, hvilke erhvervsbetegnelser, der er benyttet i vielseslisten. Forandringerne opdages blandt andet, når man for førstegangsviedes vedkommende leder efter datoen for det første barns fødsel i fødselslisterne. Der ser man mandens/familiens eventuelle nye status. Endelig er det et problem, at man kun i hovedsagen kender mandens erhverv; kvinder er som oftest blot angivet som ”tjenende”, medens hendes faders erhverv kun er angivet sporadisk. Selvom faderen er død, kan hans erhverv være angivet i forbindelse med datterens vielse, men hvad siger det om hendes livsvilkår og status? Disse tre faldgruber gør grupperingen af befolkningen i socialklasser noget usikker, men det er forsøgt alligevel, da det giver mulighed for at se på befolkningens differentierede syn på ægteskabsinstitutionen. I nærværende undersøgelse er alene anvendt mandens erhvervsbetegnelse ved vielsen. Byens overklasse udgør et mindretal bestående af personer med en akademisk uddannelse, adelige, samt de mænd, der beklædte de højeste embeder i byen. Til byens middelklasse er her regnet håndværksmestre, skolelærere, købmænd og højere rangerende militærpersoner. Byens underklasse bestod af daglejere, håndværkersvende og personer, som tjente hos andre.

Som noget nyt skulle det efter 1812 angives, om vielsen var foregået i kirken eller i hjemmet. Ydermere var der en rubrik til ”Anmærkninger”. Denne rubrik blev anvendt til alskens oplysninger, for eksempel om de pågældende var vaccineret eller havde haft naturlige kopper, eller om der var blevet holdt skifte efter en tidligere ægtefælle. Det vil kort sagt sige, at præsten dér registrerede, at ægteskabsbetingelserne var overholdt.¹⁵⁹ Endelig kan der i ”Anmærkninger” findes oplysninger om, hvorvidt parret var viet i en anden kirke, eller om bruden havde et uægte barn. Det er karakteristisk, at oplysningerne i anmærkningsrubrikken langt fra var systematiske.

Fra kirkens side blev der i henseende til vielser fremsat kritik af den nye kirkebogs indretning, idet man mente, at der manglede en rubrik til indføring af oplysninger om, hvorvidt det pågældende par var vaccineret eller havde haft de naturlige kopper. Det havde man stillet krav om siden 1810 for, at man kunne blive gift.¹⁶⁰ Desuden var der heller ikke plads til at indføre oplysninger om tillysning til ægteskab i kirkebogen; i praksis skulle tillysningen ske med forlovernes underskrift.

¹⁵⁹ For mere om ægteskabsbetingelserne, se kapitel 6.

¹⁶⁰ Forordning 3. april 1810 med virkning fra 1. januar 1811.

Den manglende plads betød, at tillysningen blev registreret i selvstændige tillysningsbøger/forloverprotokoller, der sporadisk er bevaret i præstearkiverne. Blandt andet biskoppen i Århus var utilfreds med bestemmelserne om indretningen af den nye kirkebog i 1812, og han lavede derfor sin egen private kirkebogsreform, der gav plads til flere oplysninger om de kirkelige handlinger. Den var gældende i Århus stift frem til 1829, og i praksis indtil de enkelte kirker igen anskaffede nye kirkebøger.¹⁶¹

Kirkebogsreformen blev i praksis gennemført i perioden 1813-1817, men man skal frem til efter 1850, før man kan sige, at der var ensartede, fortrykte kirkebøger overalt i Danmark. Reformen var gældende frem til 1890/1891, hvor nye regler for kirkebogsføring trådte i kraft; reformen i 1890 handlede dog primært om en udvidelse af de påkrævede personoplysninger.¹⁶²

Standardiseringen af indførslerne i kirkebøgerne efter 1812 betød, at oplysningerne er lettere at anvende til demografiske undersøgelser. Det er de for det første, fordi kilderne er struktureret, inden de lægges i Excel eller lignende, og for det andet fordi alle de påkrævede oplysninger i højere grad blev systematisk registreret. På den anden side mistede man med standardiseringen længere udredninger om sognets beboere, såsom levnedbeskrivelser eller oplysninger af personalhistorisk art; det var der ikke længere plads til.

I nærværende undersøgelse er der analyseret vielseslister for perioden 1814-1860 for fire bysogne, nemlig Vor Frue sogn i Århus, Skt. Jakob i Varde, Skt. Mikael i Bogense samt Skt. Mikkel sogn i Slagelse. Der drejer sig om i alt 3453 vielser.

5.2.2 Folketællinger¹⁶³

Den første samlede registrering af den danske befolkning blev lavet i 1769, men den bestod kun af optællinger af personer i hvert sogn/pastorat efter køn, erhverv og i 8-års aldersgrupper. Herefter fulgte 1787-folketællingen, der som de øvrige efterfølgende

¹⁶¹ Paul G. Ørberg i: *Fortid og Nutid 1996:1*. "Århus-bispens private kirkebogsreform. En studie i kirkelig administration omkring 1812". s. 38-48.

¹⁶² Ørberg (1982) s. 147-164.

¹⁶³ For mere detaljeret gennemgang af proceduren ved folketællinger, se: Johansen (2002). s. 87ff, 130ff.

folketællinger i løbet af 1800-tallet bestod af navnelister med oplysninger om køn, alder, erhverv, ægteskabelig stilling og stilling i husstanden, og fra 1845 også med oplysninger om fødested. I 1787 blev folketællingen gennemført, efter, at der var blevet udsendt nøje instrukser og ved brug af fortrykte skemaer, så den vurderes til at være af høj standard efter samtidens målestok. Næste folketælling fulgte i 1801, hvor der blev brugt samme indsamlingsprocedure som ved 1787-tællingen.¹⁶⁴ Ved kongelige resolution blev det i 1835 besluttet, at folketællinger skulle foretages hvert 5. år, men det blev ændret igen i 1865¹⁶⁵, således at folketællingerne fra 1870 faldt i 10-års intervaller.

Qua Napoleonskrigene i begyndelse af 1800-tallet og den efterfølgende fredskrise i Danmark i 1810'erne og 1820'erne var der ikke ressourcer til at foretage en ny folketælling før i 1834. Det bevirker, at der er et stort "hul" i det statistiske materiale. Det store interval mellem folketællingerne i de første årtier af 1800-tallet er, som påpeget af Grethe Banggaard, særlig problematisk, fordi perioden med den manglende statistik faldt tidsmæssigt samme med den store befolkningsekspllosion.¹⁶⁶

Ved brug af den trykte statistik i nærværende undersøgelse er situationen i 1801 og i 1834 som oftest vist, uden at der er gjort forsøg på at vise udviklingen mellem de to folketællinger. De indsamlede data fra kirkebøger og folketællinger kan i visse tilfælde afhjælpe ovenstående kildeproblem. I nærværende undersøgelse er der brugt folketællingerne for Århus, Varde, Bogense og Slagelse købstæder fra 1801 og 1860. Det skal også bemærkes, at der var et sammenfald mellem de mindre hyppige folketællinger fra 1870, og at diverse bearbejdnings blev mere summariske (se nedenfor).

Alle de anvendte folketællinger foreligger i elektronisk form og har kunnet bearbejdes i Excel og databaseprogrammer.

¹⁶⁴ Johansen (1975). s. 15-18

¹⁶⁵ *Statistisk Tabelværk 3. rk. 12. s. 1.* Kongelig resolution 9. juni 1835. Kongelig resolution 18. maj 1864.

¹⁶⁶ Banggaard (2001) s. 150-153. Dette forhold kom også til udtryk i debatten om de stigende antal fattige og de letsindige ægteskaber i perioden 1817-1824. I de indberetninger, som tilflød centraladministrationen 1817-18, var der forsvindende få embedsmænd, der angav befolkningsvæksten som årsag til det aktuelle problem; de havde tilsyneladende ikke de nødvendige redskaber til at se denne udvikling (se kapitel 6).

5.2.3 Statistisk Tabelværk

Indholdet af de trykte tabelværker vedrørende ægteskabsforhold koncentrede sig i 1800-tallet om to begreber, henholdsvis de nye ægteskaber og de stående ægteskaber, hvilket skal uddybes i det følgende.

Tabelværkerne er udarbejdet på baggrund af præsternes årlige indberetninger om fødte, viede og døde samt folketællingsmaterialet. Præsternes indberetninger blev ekspederet videre via det gejstlige hierarki, og der kan således være opstået fejl undervejs, hvis eksempelvis præsten har benyttet sig af kirkeåret i stedet for kalenderåret, hvis der var fejl i bispens sammentælling, eller hvis bispemanden har indberettet til centraladministrationen, uden at oplysningerne fra alle præsterne var indkommet.¹⁶⁷ Fra og med 1787-folketællingen blev folketællingsmaterialet bearbejdet centralt, og fra 1797 i et egentlig tabelkontor. Da folketællingslisterne er bevaret, er der således gode muligheder for at kontrollere de summariske bearbejdelser i Statistik Tabelværk.¹⁶⁸ Dog synes det som om, at folketællingerne fra 1769 og 1787 blev foretaget til regeringens interne brug; de blev hemmeligholdt, og de blev derfor ikke offentliggjort umiddelbart efter.¹⁶⁹ Det første tabelværk udkom således først i 1840.

I Statistik Tabelværk stod følgende om ægteskabernes betydning for befolkningsstatistikken: ”Ægteskaberne udgjøre et interessant Kapitel i Befolkningsstatistikken; de udøve ikke alene en væsentlig Indflydelse paa Befolkningens moralske og physiske Velvære, men de spille tillige en betydelige Rolle med Hensyn til Folkeformerelsen, og gjøre derfor Fordring paa nøiere Betragtning”.¹⁷⁰ Der var altså to sider af ægteskabet henholdsvis en kulturel og en demografisk.

Det er karakteristisk for teksten i Statistik Tabelværk, at dens form ændrede sig i løbet af 1800-tallet. De første tabelværker er ledsaget af tekster med meget subjektive forklaringer på resultaterne af de sammenstillede data, og de lægger også vægt på de kulturelle sider. Fra ca. 1870 bliver udgivelserne ledsaget af langt mere kortfattede tekster, der alene er deskriptive og således fokuseret på de demografiske aspekter ved

¹⁶⁷ Johansen (1979) s. 45-49.

¹⁶⁸ Johansen (1975) s. 18.

¹⁶⁹ Holck (1901) s. 136-137.

¹⁷⁰ *Statistisk Tabelværk II, I.* s. L.

ægteskabet. Det betyder også, at beskrivelsen af de stående ægteskaber med tiden får mindre plads i teksten.

Et eksempel på, at man benyttede sig af forskellige forklaringsmodeller, ses af Statistik Tabelværk 3 rk., 12, da man forsøgte at forklare de turbulente år – også hvad angik vielsesmønstre - i 1860-64. I 1864 blev der indgået det laveste antal vielser i noget år efter 1840, medens der i 1865 blev indgået det hidtil højeste antal. Der stod som forklaring: *”Den Oversigt bekræfter den tidligere saavel hos os som andetsteds gjorte Erfaring, at Forandringerne i Vielsernes Antal temmelig nøie retter sig efter Befolkningens økonomiske Tilstand...”*, og derefter remses en række kriseår op. *”Men denne Forværring af Folkets Tilstand i økonomisk Henseende kan dog ikke betragtes som den eneste Aarsag til den betydelige Formindskelse i Vielsernes Antal i 1860-1864 i sammenligning med 1855-59 ...Det er klart, at der foruden de i Almindelighed ugunstige Forhold i Femaaret 1860-64 i Sammenligning med 1855-59 endnu maae have været særlige Forhold, der have indvirket forstyrrende paa Ægteskabernes Hyppighed navnlig i Aldersklasserne imellem 30 og 40 Aar”*.¹⁷¹ Og derefter henvises til de små fødselsår i 1825-34 og den høje dødelighed i epidemiårene 1830-34, og dermed var der en relativ lille generation af giftefærdige i starten af 1860'erne.¹⁷²

¹⁷¹ *Statistisk Tabelværk 3. rk. 12. s. II-III.*

¹⁷² Af citaterne ses, at der i Statistisk Tabelværk benyttes en ”Sundtsk” forklaringsmodel hvor både ydre og indre forklaringsfaktorer tages i anvendelse. Den norske pioner Eilert Sundt var den første til at se en sammenhæng mellem omfanget af mennesker i den giftefærdige alder og antallet af vielser; Sundt kunne finde sådanne ”bølger” med ca. 30 års interval fra 1735 og frem til 1850 i Norge. Det vil sige, at når der kom en stor generation af unge giftefærdige personer, øgedes antallet af vielser og dermed også antallet af fødsler. Sundt tilføjede selv et tillæg til dette forhold: på grund af generationens størrelse var der trangsel om at finde en partner og et levebrød, hvorfor det ikke lykkedes for alle. Resultatet var, at også antallet af uægte børn steg. I Norge har det således været muligt at observere vielseshyppigheden, fødselshyppigheden og illegitimitetskvotientens udvikling i parallelle og bølgelignende bevægelser i 1700 og 1800-tallet. Sundt anvendte to forklaringsmodeller til at beskrive udviklingen i antallet af ægteskaber over tid; henholdsvis ydre (/samtidige) og indre (/fortidige) omstændigheder. Ved de ydre omstændigheder mente Sundt den samfundsmæssige kontekst såsom eksempelvis krig, misvækst, lovgivning samt næringsvejenes vækst og vilkår. De indre omstændigheder brugte han til en beskrivelse af befolkningens sammensætning efter alder. De indre omstændigheder var for Sundt den primære forklaring. Han skrev, at *”Antallet af giftermål i de forskjellige aldre vil under alle omstændigheder og for en væsentlig del rette sig efter mængden af fødsler i de tilsvarende foregående tidsrum”*, men han udelukkede ikke, at de ydre omstændigheder påvirkede vielsesmønstrene; denne forklaring måtte bare ikke stå alene. Befolkningens alderssammensætning forandrede sig over tid, og derved opstod bølgerne, der varierede med ca. 30 års mellemrum. Sundts undersøgelse viste dog også, at den mest markante udvikling med de største variationer i antallet af vielser kunne registreres i Norge sammenlignet med Sverige og Danmark. Han fandt dog stor overensstemmelse i den generelle tendens i de tre nordiske lande. Det er muligt at registrere ”sundtske bølger” i Danmark i første halvdel af 1800-tallet, idet vielseshyppigheden viste en stigende tendens fra 1806-10 frem til 1831-35. Samme udvikling kan registreres i fødselshyppigheden, blot med 10-15 års forskydning; det er værd at bemærke sig, at illegitimitetskvotienten også steg markant i denne periode fra 7% til 10%. Disse demografiske mønstre

De stående ægteskaber var lig med de ægteskaber som i øjeblikket bestod og hvis mængde blev angivet ved antallet af gifte personer. Om de stående ægteskaber stod der eksempelvis i Statistisk Tabelværk fra 1846: ”*Jo færre Concubinater, jo færre Udsvævende, jo færre, der ved trange Kaar er nødte til at forblive ugifte, jo tidligere Ægteskaberne i Reglen indgaas, og jo bedre Mortalitäts- og Livsvarighedsforhold, der findes i en Stat, desto flere staaende Ægteskaber vil der være paa et lige Antal af Befolkningen, og man kunde derfor nok ønske, at Ægteskabernes Antal her i Landet var noget større i Forhold til Folkemængden, end den er*”.¹⁷³ Omfanget af stående ægteskaber beskrev derved folkets karakter og bestod blandt andet af en sammenstilling af nyligt indgåede ægteskaber med ved døden opløste ægteskaber (fra 1840) samt ved skilsmisse opløste ægteskaber (fra 1836).¹⁷⁴ Herved blev det muligt at se, hvorledes balancen så ud, og om befolkningen holdt sig på dydens rette spor, altså om antallet af gifte personer i den danske befolkning steg absolut og relativt. Som det fremgår af ovenstående citat var antallet af stående ægteskaber påvirket af både vielseshyppigheden og dødeligheden. Dødeligheden var faldende gennem 1800-tallet, og det betød, at selv om antallet af stående ægteskaber steg, så var det ikke nødvendigvis lig med, at tilbøjeligheden til at gifte sig var voksende, men snarere, at ægteskaberne varede længere.

Et andet aspekt var at beskrive de nyindgåede ægteskaber. Det var aspekter som vielseshyppighed, vielsesalder samt pardannelse ud fra civilstand og aldre, der var interessant at analysere.

De oplysninger, som kan hentes fra Statistisk Tabelværk om vielsesalder i Danmark i 1800-tallet, lader mange nuancer tilbage at ønske. Fra 1855 findes der oplysninger om vielsesalderen for alle vielser, hvilket vil sige både førstegangsviede samt genviede personer samlet. Omfanget af genvielser spillede i høj grad ind på de angivne vielsesalder. Den gennemsnitlige vielsesalder er beregnet ud fra det årlige gennemsnitlige antal vielser fordelt efter aldre, som er opgjort i femårsgrupper.

viser, at vielseshyppigheden ikke kan betragtes som et isoleret fænomen. Jan Oldervoll & Sølvi Sogner i: Jørgen Elisassen & Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo. 1981. “Fødslar utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca. 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik i de forskjellige landsdelene?”. s. 72. Eilert Sundt: *Om giftermål i Norge*. Oslo. 1866 (1996).

¹⁷³ Statistisk Tabelværk I,10. s. XVI.

Gennemsnitsaldrene angiver således middelsummen af de gennemlevede år og beregnes under forudsætning af, at der var en ligelig fordeling i alle aldersklasser.¹⁷⁵

Vielseshyppigheden blev opgjort i grove mål (antal vielser i forhold til befolkningstallet (= CMR, Crude Marriage Rate). Dette mål tager ikke højde for aldersstrukturen i befolkningen, hvilket naturligvis leder til visse forbehold. Den aldersspecifikke vielseshyppighed har en større udsagnskraft end CMR, men desværre tillader det danske statistiske materiale indtil 1855 kun grove aldersgrupperinger, hvilket også har indflydelse på vielseshyppighedens nøjagtighed. Det statistiske materiale, som her er relevant at anvende, er baseret på præsternes årlige indberetninger. Fra 1775 skulle præsterne blot indberette antallet af vielser i deres pastorat, og først fra 1835 var det påkrævet, at der blev indberettet om vielserne i en mere detaljeret form. Efter 1835 skulle der indberettes, om de viede blev gift for første, anden mv. gang, og for alle vielserne gjaldt, at de skulle inddeles i aldersgrupper efter brudefolkens alder. I 1850 så man det som et problem, idet man skrev i Statistisk Tabelværk: *"Listerne indeholde Oplysninger om, i hvad Alder Ægteskaberne stiftes, dog kun i 4 forskellige Aldersklasser, nemlig under 25 Aar, mellem 25 og 35 Aar, 35-50 Aar og over 50 Aar. Uagtet man ved denne Inddeling i Aldersklasser ikke kan erholde alle de Oplysninger, man kunde ønske, vil en nærmere Betragtning af dem dog ikke være uden Interesse"*.¹⁷⁶ Der er imidlertid størst interesse knyttet til aldersgruppen 25-35 år, i hvilken hovedparten af vielserne fandt sted. Eksempelvis i femåret 1845-1849 faldt godt 40% af vielserne i denne aldersgruppe for både mænd og kvinder.¹⁷⁷

Siden 1835 er vielserne desforuden blevet opgjort efter parternes gensidige aldersforhold. Ved en jævnførelse med de ovenfor nævnte grove grupperinger i aldre fra 1835 til 1855 er oplysninger herfra uden mange nuancer. Fra 1860 blev parternes alder angivet således, at man på den ene side kunne aflæse en bruds eller brudgoms placering i en bestemt femårsaldersgruppe, og hvilken (beregnet) alder partneren havde.

Pardannelsen blev også opgjort efter civilstand fra 1835. Heraf kan aflæses hyppigheden af kombinationen en pige og en ungkarl samt forekomsten af de øvrige

¹⁷⁴ Der må dog tages visse forbehold for tallene, hvilket er diskuteret i kapitel 7. Antallet af separationer blev ikke opgjort, idet det ikke var interessant i sammenhæng med en beskrivelse af de stående ægteskaber. Fra 1836 til 1901 er der store lakuner i oplysningerne om skilsmisser.

¹⁷⁵ *Statistisk Tabelværk*. 3. rk. 25. s. IX.

¹⁷⁶ *Statistisk Tabelværk II, I*. s. LV.

¹⁷⁷ *Statistisk Tabelværk II, I*. s. LVI.

kombinationer mellem enker, enkemænd, fraskilte, pige og ungkarl, der omtales som ”blandede” ægteskaber.¹⁷⁸ Genvielser blev ligeledes fra 1835 angivet efter, hvad nummer, der var tale om, hvilket vil sige henholdsvis 2., 3. og 4. ægteskab.

Endelig blev vielserne opgjort efter, i hvilken måned vielsen stod i. Der er således mulighed for at følge vielsernes fordeling på årets måneder fra 1845; dog med undtagelse af femåret 1850-55.¹⁷⁹

5.2.4 Demografisk metode

Til belysning af vielsermønstrene i 1800-tallets Danmark laves både analyser på et overordnet niveau med udgangspunkt i Statistisk Tabelværk samt undersøgelser på mikroniveau, der baseres på egne indsamlinger af data fra kirkebøger og folketællinger. I det følgende vil primært den analysemetode, der er anvendt på sidstnævnte materiale, blive diskuteret.

I de hidtidige undersøgelser af vielsermønstre er den anvendte metode i hovedsagen den såkaldte familierkonstitutionsmetode¹⁸⁰, hvorved man ved brug af kirkebøgernes oplysninger om fødte, viede og døde rekonstruerer familiers historie. Det kan eksempelvis gøres i et sogn med henblik på at kortlægge forskellige demografiske rater.¹⁸¹

Der er mindst to forklaringer på, at man i mange tilfælde har valgt familierkonstitutionsmetoden, nemlig dels et kildeproblem, dels at studiet af ægteskabet ofte er kædet sammen med studier af fertilitetsmønstre.¹⁸² For at tage det sidste først: hvis en undersøgelse har det formål at undersøge den ægteskabelige fertilitet, er det ikke selve ægteskabet, der er i centrum, men snarere det der fulgte efter (børnefødslerne). Dermed bliver ægteskabet blot et ”startidspunkt” for den legitime

¹⁷⁸ *Statistisk Tabelværk II, 17, 1. del.* s. XIV.

¹⁷⁹ *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistik Tabelværk. 5. rk, A, V.* s. 104-105.

¹⁸⁰ Eksempelvis: Johansen (1975). Johansen (2002). Og i nordisk perspektiv: Christer Lundh: *Giftermålsmønster i Sverige före det industriella genombrottet*. Lund Papers in Economic History. No. 31, 1993. Christer Lundh i: Isabelle Devos & Liam Kennedy (red.) s. 217-241. Sølvi Sogner: *Folkevekst og flytning: En historisk-demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*. Oslo. 1976.

¹⁸¹ E. A. Wrigley m. fl. (1997). s. 12-17.

¹⁸² Et godt eksempel er artiklerne i: J. Dupâquier m. fl. (red.) (1981).

fertilitet, og i den sammenhæng er rekonstruktioner af familier påkrævet, således at der kan tegnes et billede af børneflokkens størrelse – døde og levende - tidsintervallerne mellem fødslerne m.m. Det er dog værd at bemærke sig, at omdrejningspunktet i nærværende demografiske analyser af ægteskabet ikke er ”timingen” af ægteskabet, det vil sige vielsesalderen, men snarere at studere ægteskabsinstitutionen. Kildeproblemet har sit udgangspunkt i, at der mangler oplysninger om vielsesalderen i selve vielseslisten; i Danmark var angivelser af vielsesaldre først påkrævet fra 1812. Vælger man en undersøgelsesperiode, der ligger forud for 1812, må man således beregne den ud fra oplysninger om fødselsdato, dødsdato eller aldersangivelser fra folketællinger, og dermed begynder man at rekonstruere livsforløb og familier. I England, eksempelvis, er der ikke noget alternativ til at rekonstruere livsforløb, idet angivelse af vielsesaldre først var fuldstændig omkring 1900.¹⁸³

Der kan peges på tre typer af metodiske problemer ved familierekonstitutionsmetoden, der baseres på oplysninger fra kirkebøger og folketællinger: 1) underregistrering 2) bortfald 3) identifikationsproblemer.¹⁸⁴

For nærværende undersøgelse antages det, at punkt nummer to vil være et markant problem ved undersøgelser af vielsesmønstre i 1800-tallets byer, da metoden er følsom overfor befolkningens bevægelser. Tog man for eksempel udgangspunkt i en fødselskohorte med henblik på at studere denne generations vielsesmønstre, ville man komme til at stå overfor et meget betydeligt frafald inden vielsen. Det skyldes ikke mindst, at mobiliteten blandt de unge var høj på grund af skiftende tjenestesteder.¹⁸⁵ Problemet forstærkes yderligere, når undersøgelsesområdet er byerne, hvor indvandringen var betydelig, og de danske til- og afgangslister (indført 1812) er langt fra komplette.¹⁸⁶ Det betyder, at de familier, som lægges til grund for undersøgelsen, er dem med ringest mobilitet, og da man kan forvente, at der var en sammenhæng mellem socialt tilhørsforhold og geografisk mobilitet, er der grund til at tro, at udvalget er skævt i henseende til social status. Spørgsmålet er altså, om de resterende data, der analyseres

¹⁸³ Wrigley m. fl (1997) s. 148-160

¹⁸⁴ Poul Thestrup i: *Scandinavian Economic History Review 1972*. “Methodological problems of a family reconstitution study in a Danish rural parish.” s. 1-26.

¹⁸⁵ Se: Martin Dribe: *Leaving Home in a Peasant Society. Economic Fluctuations, Household Dynamics and Youth Migration in Southern Sweden, 1829-1866*. Lund. 2000.

¹⁸⁶ Anna Thestrup i: *Fortid og Nutid 1971*. ”Kirkebøgernes til- og afgangslister”. S. 529-544. Johansen (2002) s. 87ff.

ud fra, er repræsentativt?¹⁸⁷ Ved undersøgelse af vielser kan der opstå endnu et problem ved brug af familierekonstitutionsmetoden, da brudeparret typisk blev viet i brudens hjemsogn. Hvis brudgommens hjemsogn er ukendt, og man dermed ikke kan finde yderligere oplysninger om ham, giver netop dette brudepar ikke det komplette sæt af oplysninger. Konsekvensen kan være, at parret helt må udelades af undersøgelsen.

En anden metode er udelukkende at koncentrere sig om vielseslisternes oplysninger, og der ud fra tegne et billede af forskellige aspekter af vielsesmønstrene.¹⁸⁸ Fordelen ved denne metode er, at den er knap så tidskrævende som ovennævnte, og det skal ses i lyset af, at det demografiske materiale, som hidtil er blevet indsamlet i elektronisk form i Dansk Demografisk Database, primært vedrører oplysninger om landdistrikterne.¹⁸⁹ I nærværende undersøgelse er der taget udgangspunkt i byerne, og det vil sige, at indsamlingen af materiale i vidt omfang er foretaget fra bunden. Desuden bevirkede reformen af kirkebogsføringen i 1812, at oplysninger om brudefolkene blev registreret mere systematisk, hvilket gør vielseslisterne til et righoldigt kildemateriale.

En indvending mod den valgte metode kunne være, at der tages udgangspunkt i vielsen, hvilket gør, at det datasæt, man kommer til at arbejde med, kun indeholder dem, der faktisk giftede sig, medens de øvrige i den giftefærdige alder udelukkes. Dermed bliver der ikke mulighed for at kaste lys over en generations vielseshyppighed og dermed heller ikke gruppen af ”aldrig gifte”. Yderligere en indvending overfor den valgte metode kunne være, at den ikke giver mulighed for at undersøge brudefolkernes familiære baggrund. Her kunne ægtefolkernes nummer i søskendeflokkene, om forældrene var levende eller døde m.m. være interessant at analysere, og disse forhold kan være væsentlige elementer ved at undersøge ”timingens” af ægteskabet (jf. ovenfor).

190

Benytter man familierekonstitutionsmetoden i nærværende undersøgelse, vil det kræve en stor arbejdsbyrde, og resultatet ville ikke stå mål med arbejdsindsatsen. Metoden, der tager udgangspunkt i vielseslisterne, vurderes til at være et udmærket

¹⁸⁷ Se Steven Ruggles kritik af familierekonstitutionsmetoden herunder migrationens effekt på demografiske mønstre. I Wrigley m. fl. (1997) s. 160-164 er redegjort for Ruggles synspunkter.

¹⁸⁸ Anvendt af eksempelvis: Bart van de Putte: *Homogamy by geographical origin. Segregation in 19th-century Flemish cities*. Upubliceret paper. 2001. Bart van de Putte: *Partner selection and segregation in 19th century Ghent (Belgium)*. Upubliceret paper præsenteret på ESSCH i Haag februar 2002. Thestrup m. fl. (1986). s. 32-53.

¹⁸⁹ Se: <http://ddd.sa.dk/>

¹⁹⁰ Undersøgelser af engelske vielsesmønstre viser imidlertid, at hverken nummer i søskendeflokken eller tidspunktet for faderens død havde nogen effekt på vielsesalderen. Wrigley m. fl. (1997) s. 166-171.

alternativ til familierekonstitutionsmetoden, og vielseslisterne er kildegrundlaget for studierne af vielsesmønstrene i de fire udvalgte byer. I forbindelse med undersøgelse af, hvornår ægteparret fik deres første barn, og ved undersøgelse af genvielsesmønstre har der været brug for at undersøge mere end en hændelse (vielse), og i de tilfælde er fødselslister og begravelseslister inddraget som kildemateriale efter behov.

5.2.5 De fire udvalgte byer

Grundlaget for de demografiske undersøgelser på mikroniveau er fire sogne i fire danske købstæder: Vor Frue sogn i Århus (ét af to sogne), Skt. Mikkel sogn i Slagelse (ét af to sogne), Varde og Bogense. Ud fra opremsningen står det klart, at der var tale om købstæder af forskellig størrelse målt i indbyggertal, da antallet af sogne varierede byerne imellem. Netop størrelsen var et af kriterierne ved udvælgelsen. Flertallet af de danske købstæder havde i første halvdel af 1800-tallet et meget begrænset indbyggertal, hvorfor man for de mindre byers vedkommende kan sætte spørgsmålstegn ved, hvad der egentlig adskilte dem fra de omkringliggende landsogne, idet man først fra 1870 kan tale om en egentlig urbanisering i byerne. De mindste købstæder, (hvortil Varde og Bogense hører, havde i starten af 1800-tallet et indbyggertal på mellem 1500-2000, hvilket et stort landsogn også kunne have. Det, der adskilte land og by, var dels erhvervsstrukturen, dels befolkningstætheden.

Århus var i 1860 efter indbyggertal Danmarks tredje største by (efter København og Odense); Slagelse var blandt de 10 største, medens Varde og Bogense tilhørte den store gruppe af små købstæder med omkring 2000 indbyggere. De fire byers indbyggertal fremgår af bilag 5.

En forudsætning for, at større mængder data kan bearbejdes, er, at de foreligger i elektronisk form, der enten skal indsamles fra bunden eller hentes fra allerede indtastet materiale. I nærværende undersøgelse er der, hvad gælder de folketællinger, der er anvendt, en kombination af disse muligheder, idet der ligger en stor arbejdsbyrde i at

starte fra bunden. Vielseslisterne fra kirkebøgerne er derimod indtastet fuldstændigt på egen hånd.¹⁹¹

Sådanne arbejdsøkonomiske overvejelser samt et krav om en vis geografisk spredning var næste kriterium ved udvælgelsen. Som det fremgår af kortet i bilag 6, ligger de fire udvalgte byer spredt over kongeriget Danmark.

Det kan naturligvis diskuteres, hvorfor der er udvalgt fire byer. Den geografiske spredning skal sikre, at der gives billede af de danske vielsesmønstre i 1800-tallet, som ikke er præget for meget af lokale skævheder. Det sikres på en redelig måde ved at studere fire byer samlet, og det antages således, at de mønstre, der findes i de fire byer, repræsenterer de danske købstæder i første halvdel af 1800-tallet. Antallet kan naturligvis være mere end fire, men da den hidtidige indsamling af demografiske data i Dansk Demografisk Database har koncentreret sig om landsogne, er det materiale, der kunne bygges videre på, meget begrænset. Ud fra det perspektiv var fire byer et overkommeligt antal at indsamle og ikke mindst at bearbejde materiale fra.¹⁹²

Andre forskere gør sig også overvejelser om, hvad byerne i tidlige moderne tid bød på af muligheder, og nedenfor skal de kort omtales. Under overskriften ”*Byens farer, fristelser og frihet*” sammenfatter Kari Telste udmærket de muligheder, der lå i byerne i 1700-1800-tallet.¹⁹³ Telste peger på de muligheder, som den tilvandrende ungdom havde i byen, og det gjaldt for det første muligheden for tjeneste i halve eller hele år inden for erhverv, der ikke var kendt i landsogne. Hertil var der mulighed for andre boformer eksempelvis ved at bo til leje alene eller sammen med andre ligestillede. Sidstnævnte gav antagelig større frihed, end der var tilfældet på landet. Den urbane kultur gav dermed muligheder for andre samlivsformer, og Magreta Matovic, som undersøger ”Stockholmsægteskabet”, mener, at byen ligefrem stimulerede dertil.

¹⁹¹ I de seneste årtier er folketællingerne blev spredt via kopiering og mikrofilming, og inden for de seneste år systematisk indtastet i elektronisk form (KIP-projektet). Primært folketællinger, men også kirkebøger, publiceres nu i den form og tilgængeliggøres efterfølgende på internettet, og for 1801- og 1845-folketællingernes vedkommende tillige også på CD-rom. Disse muligheder er naturligvis udnyttet i nærværende undersøgelse. Se: <http://ddd.sa.dk/>

¹⁹² Som et alternativt kildegrundlag kunne jeg have valgt at beskæftige mig med både by og land. Opgaven har jeg vurderet at være uoverkommeligt, og det skyldes ikke mindst, at der i undersøgelsens indretning skulle have været taget hensyn til særskilte problemstillinger henholdsvis på landet og i byen. Set i lyset af, at der allerede er indtastet noget datamateriale fra landsogne, kunne det også have været en strategi at arbejde med landsogne alene, men dette blev også fravalgt, da det som udgangspunkt antages, at nye tendenser vedrørende samlivsformer først kan registreres i byerne.

¹⁹³ Telste (1999) s. 247ff.

Matovic begrundet det med, at byen bød på kvindejobs, anonymitet, stærk tilvandring og høj befolkningstæthed.¹⁹⁴

Det er ud fra sådanne betragtninger, at det ægteskabelige liv i byerne er valgt som studieobjekt, dels i de demografiske undersøgelser (kapitel 8), dels i analysen af ægteskabssager behandlet i forligskommissionen (kapitel 7). Udgangspunktet er således, at indoptagelsen af det nye, verdsliggjorte syn på ægteskabet kan registreres først i byerne. Denne antagelse bygger på Jan Sundins undersøgelser, hvori han fremhæver, at sekulariseringen først havde gennemslagskraft i byerne.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Matovic (1984)

¹⁹⁵ Sundin (1992) s. 437ff.

Kapitel 6: Ægteskabet bliver en del af socialpolitikken

6.1 Indledning - Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke Tiltagen af de Fattiges antal 1817-1818

I 1780'erne tog en socialpolitisk debat fart i Danmark og i resten af Europa, og staten erkendte, at det offentlige havde et socialpolitisk ansvar for de dårligst stillede i samfundet. Man anerkendte individets ret til arbejde og til hel eller delvis understøttelse i tilfælde af uarbejdsdygtighed. I de merkantilistiske idéer indgik tanken om, at befolkningens størrelse var landets styrke, og i tiden nærredes ingen frygt for overbefolkning. I nogle af indlæggene i debatten fra 1780'erne ses dog en tiltagende opmærksomhed på, at hvis befolkningen voksede for hurtigt i forhold til næringsvejene, kunne det i sidste ende være en svaghed frem for en styrke for landet som helhed. Tidens løsen var arbejdshuse, hvor de arbejdsdygtige kunne nyttiggøres, og hvor de ikke fuldt arbejdsdygtige kunne få en beskæftigelse, som passede til deres habitus.¹⁹⁶ Danske Kancelli påbegyndte arbejdet med at reformere fattigvæsenet i 1787, og i 1799 fik København en fattigforordning, og i 1803 fik resten af landet en ny fattigforordning (se nedenfor). Disse forordninger blev til i en periode, der var præget af økonomisk fremgang og oplysningstidens humane idéer om individers rettigheder.

Stemningen ændrede sig i 1810'erne, hvor fredskrisen kunne mærkes i Danmark, og fordi de liberalistiske tankegange vandt frem.¹⁹⁷ To teorier påvirkede synet på de fattige, dels læren om frihed, dels læren om tvang og mådehold (inspireret af Malthus' "preventive check"). De to teorier tilsammen forårsagede et strengt moralsyn på de fattige, idet liberalismen foreskrev, at var folk endt i fattigdom, var det fordi man ikke havde taget ansvaret for forsørgelse af sig og sine. For det andet burde man udvise mådehold, hvad angik seksualitet, idet letsindige ægteskaber blot resulterede i mere fattigdom.¹⁹⁸ En forordning fra 1824, der forsøgte at dæmme op for sådanne ægteskaber, er emnet for dette kapitel.

¹⁹⁶ Anne-Lise Seip: *Sosialhjelpetaten blir til. Norsk socialpolitikk 1740-1920*. Oslo. 1984. kap. 1.

¹⁹⁷ Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1. Reformår 1784-88*. Århus. 1968. s. 264-276, 325-331.

¹⁹⁸ Seip (1984) s. 52-64.

Baggrunden for 1824-forordning skal findes i 1817, hvor Danske Kancelli udbad sig betænkninger om problemet med de fattige.¹⁹⁹ Allerede i Kancelliskrivelse blev ægteskabet bragt som en forklaring på udviklingen, idet der stod: *”Især skulle de Ægteskaber, som i den senere Tid saa hyppigen indgaaes af unge Mennesker, der ingen Udsigt have til at forsørge sig og Familie, bidrage Meget hertil”*.²⁰⁰ I den første del af kapitlet skal betænkningerne fra 1817 analyseres, og de tre overordnede problemstillinger, som vil blive berørt i dette afsnit, er: Hvilke årsager anførte de verdslige og gejstlige embedsmænd til udviklingen i antallet af fattige? I hvilket omfang bidrog de letsindige ægteskaber ifølge de verdslige og gejstlige embedsmænd til antallet af fattige? Hvorledes forholdt de sig til indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab?

I den anden del af kapitlet bliver der set nærmere på, hvordan 1824-forordningen blev til. I 1822 blev Kommissionen til Kirkelovens Revision sat til at lave et udkast til, hvorledes man kunne skærpe den lovgivning, som præsterne skulle administrere i forbindelse med vielsen. Spørgsmålet om de letsindige ægteskaber blev også berørt, og man kan derfor spørge, hvorledes paragraffen med bestemmelsen om, at man ikke kunne blive gift, hvis man havde modtaget urefunderet fattigdomsunderstøttelse, kom ind i 1824-forordningen. Hvilke overvejelser og begrundelser brugte man i Danske Kancelli for at indføre denne regel? Blev betænkningerne fra 1817 taget til efterretning ved revisionen i 1824? Derudover skal 1824-loven vurderes med hensyn til spørgsmålet om hvilket syn på ægteskabet, der kom til udtryk i forordningen?

6.1.1 Fattigforordningen af 1803

København fik et nyt fattigreglement i 1799, som ”Kommissionen angaaende Fattigvæsenets bedre Indretning baade i Kiøbstederne og paa Landet”, der var blevet nedsat i 1787, havde udarbejdet.²⁰¹ En provisorisk fattiglov for Sjælland blev vedtaget i 1802, og den kom med ændringer til at gælde for hele landet i 1803. Et markant

¹⁹⁹ Se afsnit 5.1.

²⁰⁰ Kancelli Skrivelse 8. juli 1817.

²⁰¹ Inspirationen var hentet i Hamborg. Hans Chr. Johansen i: *Scandinavian Economic History Review*. No. 1 1966. ”J. G. Büsch’s economic Theory and his influence in the Danish economic and social debate.” s. 18-38.

vendepunkt i den danske enevældes fattigforsorg var således fattigforordningerne fra 1803, og mere betegnede var det måske at beskrive 1803-forordningerne som et startskud for socialpolitikken i Danmark.²⁰²

Den første danske fattiglov blev ganske vist indført i 1708, men dens gennemførelse var tvivlsom, blandt andet fordi finansieringen i hovedsagen var baseret på frivillige bidrag. Landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet gjorde omgangsforsørgelse til en mindre anvendelig form for understøttelse af de fattige, og under påvirkning af oplysningstidens idéer skete der i perioden omkring 1800 en udbredt humanisering af lovgivningen, således også af fattiglovgivningen. Man anerkendte dermed, at det offentlige havde et ansvar i socialpolitisk henseende.

Det afgørende nye i 1803-forordningerne var, at fattigdomsunderstøttelse blev en rettighed, og lige så afgørende for reglernes gennemførelse var det, at understøttelsen blev funderet på en egentlig fattigskat. Sogneforsørgelsen var et centralt begreb i fattiglovene, og det betød, at udgifterne til de fattige skulle dækkes af sognets øvrige indbyggere. Sognet havde forsørgelsespligterne over de fattige, der var født i sognet, eller havde boet der i de foregående tre år.

Sognepræsten stod i spidsen af fattigkommissionen, der bestod af nogle personer, som beklædte offentlige hverv, samt af agtbare mænd fra sognet.²⁰³ Hermed var den lokale deltagelse en realitet. Det fik med tiden konsekvenser, idet der lokalt var et sammenfald mellem de mennesker, der betalte fattigskat, og dem, som administrerede pengene; tilbageholdenhed blev en dyd. Harald Jørgensen understreger, at der var forskel i opfattelse mellem centraladministrationen og de lokale fattigkommissioner om, hvorledes fattigvæsenet skulle administreres; der var en divergerende holdning til det offentliges forpligtelser. I dette modsætningsforhold fremstod fattigkommissionerne som kyniske og centraladministrationen som human.²⁰⁴ Det er dog værd at sætte spørgsmålstegn ved, om centraladministrationen udelukkende kan betragtes som human. For op gennem 1800-tallet blev indskrænkninger i den personlige frihed i stigende omfang en konsekvens af at modtage fattighjælp – var det human? Jørgensens vurdering kunne derfor kun være gældende for det første årti af 1800-tallet, idet 1824-

²⁰² Se eksempelvis: Jørgensen (1940) s. 3-41. Der blev vedtaget ét reglement for landdistrikterne og ét reglement for købstæderne, 5. juli 1803.

²⁰³ Sammensætningen af fattigkommissionen var forskellig mellem land og by.

²⁰⁴ Jørgensen (1940) s. 3-41.

forordningen (se nedenfor) var udgangspunktet for at gøre fattighjælpsmodtagere til mindreværdige borgere.

6.1.2 Årsager til de fattiges stigende antal ifølge de verdslige embedsmænd

Amtmænd og herredsfogeder var dominerende blandt de verdslige embedsmænd, og overordnet set så de aktuelle problemer i samme perspektiv. Hovedparten af de verdslige embedsmænd tillagde de letsindige ægteskaber væsentlig betydning som årsag til det stigende antal fattige. Det vil blive gennemgået i det efterfølgende afsnit. Spørgsmålet er her i første omgang, hvilke andre årsager, blev der fremhævet af embedsmændene i betænkningerne?

De verdslige embedsmænd mente, at en del af forklaringen var, at administrationen af 1803-forordningerne havde været for generøs, og der var relativ stor enighed om, at usædeligheden i befolkningen også spillede en rolle; med usædelighed mente man uægte børn og løbsagtighed. Indberetningen fra amtmanden bosiddende på Holsteinborg udtrykte et konservativt syn på usædelighed. I indberetningen hed det: *”Det synes da høist nødvendigt at naar Ægteskaberne skulde indskrænkes straffen for Løbsagtighed tillige burde skjærpes, og siden Løbsagtighed ikke alene er en Brøde imod den borgerlige Lovgivning, og bebyrder Samfundet med Børns Opdragelse uden at Forældrenes saare vigtige Medvirkning efter Naturens Orden, dertil kunde bidrage, men ogsaa er en Brøde imod Christendommens udtrykkelige Bud”*.²⁰⁵ Ydermere var han af den opfattelse, at de kirkelige ceremonier fortsat burde udstille synderne, og denne holdning genfindes også hos amtmanden på Brahetrolleborg. Han skrev: *”Her i Sognet er indført den Skik og Sædvane, at Fruentimmere som indlader sig i Ægteskabet, men forud har været undergivet løbsagtig Forhold, eller været besvangret, ikke kan faae Deel i de ellers saa almindelig bekjendte høitideligheder, saasom at værde pyntet med Brudekransen, faae Kirken [?], nyde Orgelspil og Klokkekimning”*.²⁰⁶ Disse to amtmænds konservatisme kommer til udtryk ved, at de faktisk ønskede, at man skulle

²⁰⁵ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Holsteinborg.

vende tilbage til den indretning, som kendetegnede den ortodokse periode fra 1600-tallet og frem til 1812, hvor den verdslige straf for lejermål blev afskaffet. Usædelighed blev i denne tankegang betragtet som en forbrydelse, der indebar straf fra både stat og kirke.

Flere af embedsmændene var endda tilbøjelige til at se en sammenhæng mellem sædernes fordærvelse og krigen. Danmark havde jo netop været i krig i starten af 1800-tallet, hvilket fordrede omfattende militærudskrivninger. Det anføres blandt andet, at indrullering i hæren ikke var gunstig for moraliteten, og soldaterne blev vænnet til lediggang og dovenskab.²⁰⁷ Et andet problem var den udbredte brug af luksusvarer, og at selv underklassen var begyndt at forbruge kaffe, sukker og brændevin. En amtmand kunne således berette om en kvinde, der ikke havde andet at handle med end familiens klæder, og som havde byttet dem væk for kaffe!²⁰⁸ Konjunkturerne under krigen havde gjort det let at tjene penge, hvilket havde givet befolkningen nye vaner.²⁰⁹

Andre så en sammenhæng mellem krigen og udviklingen i antallet af fattige, idet befolkningstilvæksten også blev en del af forklaringen. Den konstituerede fuldmægtig Nielsen fra Landpolitiet i Århus gik rationelt til værks, da han skulle beskrive folkemængdens tilvækst. Han skrev: *"En Sandhed er det, at Folkemængden i Danmark betydeligen har tiltaget. Ved at eftersee de offentlig Beretninger over Fødte og Døde i Aarene 1815 og 1816 vil man erfare, at denne blot i disse 2 Aar har faaet en Tilvæxt af over 24.000 Mennesker. En saadan Folkeformeelse er saare god for naar de productive Kræfter voxe i Forhold dertil, naar Næringsveienes Mængde og Fornødenhedernes Frembringelser tager til med Populationen, men ellers er det vistnok skadeligt. Efter den Erfaring jeg har gjort, er hine Betingelser for Populationens Gavnlighed ikke saa gandske tilstede i Danmark. De Trængendes Tilvæxt maa altsaa derfor efter min Mening for en Deel foreskrive sig derfra".*²¹⁰ Vilkårene for

²⁰⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Brahetrolleborg.

²⁰⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Landpolitiet i Århus.

²⁰⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Amtmand Bornholm.

²⁰⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Herredsfoged Hobro. Restriktioner overfor luksus var et velkendt fænomen, se eksempelvis Forordning om Klædedragt, Bryllupper, Barseler og Giestebudde 13. marts 1683, Forordning Ang. Overdaadigheds Indskrænkning i Bondestanden i Danmark og Norge 12. marts 1783.

²¹⁰ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Landpolitiet i Århus.

næringsvejene havde forandret sig ved krigens ophør, og det anføres, at det var blevet vanskeligere af finde arbejde på grund af dyrtider, krav om høj løn og krise i landbruget; at fremme industrien og nye næringskilder var derfor ”*Statskunstens højeste Princip*”.²¹¹

Opfattelsen af befolkningsudviklingen var antagelig påvirket af mindst to faktorer. For det første, hvordan man så på fremtiden; om man troede næringsvejene kunne/ville udvikle sig. For det andet må betragtningerne også have taget udgangspunkt i den lokale udvikling. Således kunne stiftamtmanden i Viborg berette, at befolkningstilvæksten ikke var noget problem i Nørrejylland, og han mente, at denne region kunne underholde mange tusinde flere, end det var tilfældet.²¹²

Forsvindende få af de embedsmænd, der indberettede, angav imidlertid befolkningsudviklingen som årsag til tilvæksten i antallet af fattige. Man kan spørge sig selv hvorfor det forholdt sig således? Datidens embedsmænd manglede tilsyneladende de nødvendige redskaber til at se denne udvikling. Den fuldmægtiges ræsonnement kan betegnes som et malthusiansk ræsonnement, der handlede om at se befolkningsudviklingen i forhold til omfanget af ressourcer og næringsveje. Magistraten i Slagelse henviste endog til Malthus.²¹³ Nogle få andre af dem, der indberettede, beskrev også dette forhold; nogle var optimistiske og troede på, at fornødenhederne nok skulle vokse i takt med befolkningen, medens andre var pessimistiske, og dette hang ofte sammen med, at de stod tvivlende overfor ungdommens evner, moralitet og dannelse.

Et var dog at erkende, at befolkningen (og de fattiges antal) voksede, noget andet var at forklare, hvorfor den gjorde det; det var man ikke i stand til. Ovenfor blev vist, at det primært var faktorer, som var synlige på lokalt niveau, der blev brugt som forklaring på udviklingen således administrationen af 1803-fattigforordningen og usædelighed. Der blev også peget på de letsindige ægteskaber, hvilket skal behandles nedenfor.

²¹¹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Herredsfoged Clausholm.

²¹² RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Viborg stiftamtmand.

²¹³ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Slagelse magistrat.

6.1.3 De verdslige embedsmænds holdninger til letsindige ægteskaber

I 1817-cirkulæret fra Danske Kancelli antages det, at ægteskaber blandt unge mennesker, som ikke havde udsigt til at forsørge sig selv og familien, havde betydning for udviklingen i antallet af fattige. Det betød, at de verdslige embedsmænd, som forfattede indberetningerne, måtte forholde sig til dette ræsonnement, og næsten alle de verdslige embedsmænd tilkendegav, at de "letsindige" ægteskaber var årsagen eller en af årsagerne til det aktuelle problem. Kun fire verdslige embedsmænd benægtede direkte, at der var en sammenhæng. I det følgende skal det undersøges, hvad et "letsindigt" ægteskab var? Hvilke problemer så de verdslige embedsmænd i disse ægteskaber?

Udtrykket "letsindige ægteskaber" blev anvendt i flæng af mange af embedsmændene, uden, at der blev brugt plads på at forklare, hvad man mente hermed. Herredsfogeden i Randers kom dog nærmere ind på fænomenet og skrev "*... thi det er ikke siælden Tilfældet at unge Mennesker af begge Kiøn saa giærne ville unddrage sig fra at tiene i den taabelige Indbildning at naar de som det heeder, fik det for sig selv, saa kunne de have det meget bedre og derpaa gifte de sig uden at tænke det mindste over hvorledes de siden ville ernære sig*".²¹⁴ Citatet viser, at der var to elementer, som karakteriserede de letsindige ægteskaber, dels en ung alder, dels at parret ikke havde sikret sig en næringsvej, som kunne forsørge dem selv og eventuelle børn.

For herredsfogeden i Hobro var forklaringen på de letsindige ægteskaber uansvarlige forældre, og han tordnede frem mod dem. Han beskrev de letsindige ægteskaber således: "*Det hele Egteskab kan i og for sig selv ei betragtes anderledes end en lovlig Leiermaals Tilstand*", og problemet opstod, når parret skulle til at forsørge børn, så "*...vaagne de forelskede af Kierligheds Rusen*".²¹⁵ Ifølge dette udsagn var det ikke tilstrækkeligt at bygge et ægteskab på drifter og følelser; bevæggrundene for at gifte sig burde i stedet være forsørgelse og nødvendighed.²¹⁶

²¹⁴ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Herredsfoged Randers.

²¹⁵ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Herredsfoged Hobro.

²¹⁶ Samme holdning findes i indberetningen fra RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Hardenberg gods og præst.

For amtmanden i Randers var forklaringen på de letsindige ægteskaber mere håndgribelig, idet han mente, at den stigende tendens til tidlige ægteskaber skulle findes i den måde, hvorpå man havde udskrevet soldater under krigen. Han anførte, at gifte mænd med børn ikke blev udskrevet til søtjeneste og landeværnet; man udskrev ugifte i stedet.²¹⁷ Dermed var der givet en motivation til at stifte familie i en tidlig alder for at undgå at gøre militærtjeneste.

Endelig var det som forklaringsmodel nærliggende at se på etableringsmulighederne. Under krigen var det lettere at få arbejde og dermed skabe et udkomme, der kunne udgøre forsørgelsesgrundlaget for en familie.²¹⁸ Qua udviklingen i konjunkturerne efter krigen og befolkningsudviklingen generelt var de tidlige ægteskaber pludselig blevet et problem – de var blevet ”letsindige”.

Der blev i indberetningerne også peget på de demografiske effekter ved de tidlige ægteskaber. Det, der var afgørende ved de tidlige ægteskaber, var, at kvinden var længere i den fødedygtige alder i et legalt forhold, hvilket resulterede i, at hun fødte flere børn. Flere af indberetninger behandlede dette problem, idet embedsmændene mente, at de kunne registrere, at der blev født flere både ægte og uægte børn.

Amtmanden i Ringkøbing amt opremsede en række mere irrationelle konsekvenser af de letsindige ægteskaber, som han mente ville få længerevarende følger, og det var ”...ond forligelse, slet Huusholdning, slet Børne-Opdragelse og Skilsmisse”.²¹⁹ Han fremsatte en kritik af den dårligere børneopdragelse, som ifølge ham var for fri, og konsekvensen heraf var, at husbonden og madmoderen mistede deres myndighed, samt at de unge var selvrådige, og at deres ”Kiønsdrift” blev vakt for tidligt! Årsagen til den slette husholdning var, at tidligere tiders sparsommelighed, der havde til formål at spare op og sikre sig mod uforudsete hændelser samt at efterlade arv, som næste generation kunne bruge ved etablering af eget hjem, var blevet afløst af lysten til nydelse uden at tænke på fremtiden. Amtmanden kritiserede også den måde, hvorpå ægteskabsinstitutionen blev betragtet ved indgåelsen, dels fordi folk med lethed kunne opløse ægteskabet for at indgå i nye forbindelser.

²¹⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Amtmand Randers.

²¹⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Stiftamtmanden Fyn, amtmand Gyldensteen, herredsfogden Hasle, magistraten Slagelse.

²¹⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Ringkøbing amt

Det var, som vist, udbredt blandt indberetterne at give de letsindige ægteskaber en stor del af skylden for udviklingen i antallet af fattige. Om de beslutninger og handlinger, der førte til de påståede tidlige ægteskaber, var forårsaget af tidens konjunkturer eller af en mentalitetsændring, skal ikke fastlægges entydigt her. Jeg vil hævde, at de letsindige ægteskaber var en enkel forklaring på en meget kompleks situation, som det danske samfund stod i i starten af 1800-tallet, blandt andet på grund af den voksende befolkning. Da det ydermere var en sammenhæng, som allerede var blevet formuleret i 1817-cirkulæret, lå den lige for.

6.1.4 Forslag fra de verdslige embedsmænd om midler til at forhindre det stigende antal fattige

I 1817 udbad Danske Kancelli sig også embedsmændenes tanker om, hvilke midler, der kunne dæmme op for det voksende antal fattige. Da det i cirkulæret blev fremhævet, at de letsindige ægteskaber kunne være en årsag til det aktuelle problem, var det naturligt, at indberetningerne også forholdt sig til, om det kunne anbefales at indskrænke i retten til at indgå ægteskab. Hele 64 af de i alt 72 verdslige embedsmænd forholdt sig til dette spørgsmål, og denne problemstilling vil derfor blive behandlet i et selvstændigt afsnit nedenfor. I dette afsnit skal følgende spørgsmål besvares: Hvilke andre midler blev der taget op til overvejelse i betænkningerne fra 1817, og hvem var de rettet imod?

Det middel, som ellers dominerede betænkningerne, var tanker om oprettelse af arbejdsanstalter, så de, der forlangte hjælp fra fattigvæsenet, kunne sættes i arbejde.²²⁰ Det ligger uden for denne undersøgelse at redegøre for selve arbejdsanstalterne mulige indretning og organisering, men jeg vil kort se nærmere på formålet med disse foreslåede foranstaltninger.

Hovedformålet med arbejdsanstalterne var en nyttiggørelse af de arbejdsløse, som ikke kunne finde et sted at tjene til forsørgelse af sig selv og en eventuel familie. Dette var dog ikke hensigten alene, idet intentionen også var at adskille de ikke-trængende fra de trængende. Opfattelsen var, at hovedparten af dem, som modtog

²²⁰ Inspirationen var antageligt kommet udefra, se Seip (1984) kap. 1.

fattigdomsunderstøttelse, *kunne*, men ikke *ville* arbejde.²²¹ Man håbede derved, at de beskedne rammer i arbejdsanstalterne kunne virke afskrækkende på dem, der havde evner og legemlig styrke til at finde deres udkomme andetsteds, og dermed ville de ikke længere være en belastning for fattigkassernes budgetter.

Oprettelse af arbejdsanstalter var måske det mest oplagte bud på afhjælpning af problemet, men det var et forslag, som var vanskeligt at realisere, når landets økonomiske tilstand blev taget i betragtning. Flere af forslagsstillerne var dog også opmærksomme på, at finansieringen var usikker, da det var skatteyderne, der i så fald skulle bære byrden. Måske kunne det kun betale sig på længere sigt, så man vurderede, at velviljen nok ikke var til stede. Der blev dog heller ikke taget initiativer til at nyttiggøre den ledige arbejdskraft, så man må konkludere, at den ret til arbejde, som blev formuleret i 1780'ernes socialpolitiske debat, ikke blev efterlevet i første halvdel af 1800-tallet. De dårligst stillede blev derimod overladt til at klare det selv.

6.1.5 Holdninger til indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab

Betænkningerne fra 1817 har tidligere været behandlet af Harald Jørgensen, og han berørte i forbindelse hermed også overvejelserne om, hvorvidt man skulle indskrænke retten til at indgå ægteskab. Jørgensen konkluderer, at der så godt som enstemmigt blev rejst et krav om at sætte visse indskrænkninger for indgåelse af ægteskab; der var tale om lempelige regler såsom at hæve vielsesalderen.²²² Jørgensen baserede sin undersøgelse på ekstrakterne af betænkningerne og ikke på selve betænkningerne, men ved en systematisk gennemgang af disse viser det sig faktisk, at 24 af i alt 64 verdslige embedsmænd, der forholdt sig til spørgsmålet, var direkte imod, at der blev indført begrænsninger i retten til at indgå ægteskab. Det kan man næppe betegne som enstemmigt, og problematikken fortjener derfor lidt nærmere undersøgelse.

40 verdslige embedsmænd var tilhængere af at indføre indskrænkninger, men hvilke regler skulle opstilles, og hvordan skulle de administreres? Nogle embedsmænd var indledningsvis principielt imod indskrænkninger, medens en mere pragmatisk

²²¹ Se eksempelvis: RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, stiftamtmanden Århus.

holdning kunne komme til udtryk senere i betænkningen. Hvori bestod konflikten mellem den principielle holdning og den aktuelle virkelighed, og hvilke betæneligheder havde man ved at indskrænke retten til at indgå ægteskab?

De verdslige embedsmænd, der foreslog indskrænkningerne, var konkrete i deres krav til de kommende ægtefolk. Det, man primært stillede krav om, var, at parret havde ”bord og seng” (bohøve) og bopæl, men det vigtigste var, at det kunne bevises, at manden havde en næringsvej, så familien kunne forsørges. Om det nødvendige bohøve skrev amtmanden på Gisselfeldt: ”...dog skulde et Par Folk, som vilde gifte sig, kunde bevise for deres Forlovere, at de havde i det mindste en Boelig, og ejede selv de fornødne Senge Klæder, Sengested, Bord og Stole, samt de behøvede Ildkar”.²²³

Andre mente, at man skulle hæve den lovbestemte vielsesalder med den bagtanke, at ægtefolkene dermed ved vielsen var i besiddelse af de færdigheder, som var fornødne for at etablere egen husstand; kvinden skulle lære husholdning, og manden skulle oplæres inden for landbruget eller i håndværk. En anden bekvem følge af at hæve den lovlige vielsesalder fra 16 år til 20 år for kvinders vedkommende og fra 20 år til 25 år for mænds vedkommende, var, at kæresteri og letsindig omgang mellem unge mennesker ville stoppe, idet der jo ikke var udsigt til at blive gift, før man havde nået den lovfæstede alder.²²⁴ Endelig var man opmærksom på, at soldater, der aftjente deres to-årige rekruttid, havde vanskeligt ved at forsørge deres efterladte kone og børn. En naturlig følge heraf var, at man stillede forslag om, at de unge mænd først kunne indgå ægteskab efter rekruttiden.

De, der var tilhængere af at indskrænke retten til at indgå ægteskab, angav direkte, at de letsindige ægteskaber var et socialt problem, der kun vedrørte enkelte grupper i samfundet. Stiftamtmanden i Århus fremhævede, at problemet ikke eksisterede i de højere stænder, ej heller i middelstanden eller militæretaten. Det, der skulle forhindres, var ”...det almindelige skadelige Egteskab”, hvilket vil sige ægteskaber indgået blandt folk i de lavere stænder – det var ”Statsklogskab”.²²⁵

²²² Jørgensen (1940) s. 49-58.

²²³ RA, *Danske Kancellier*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, amtmanden Gisselfeldt (Præstø amt)

²²⁴ RA, *Danske Kancellier*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Hardenberg gods.

²²⁵ RA, *Danske Kancellier*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, stiftamtmanden Århus.

Fast tjeneste, modenhed og fast bopæl sammenfatter de væsentligste og oftest nævnte krav, som de verdslige embedsmænd stillede forslag om. Og for eksempel amtmanden på Schackenborg havde ingen betænkeligheder, idet han skrev: *”At ligge hinder og Vanskeligheder i Veien for Ægteskab har man altid anseet for Statsfeil og beraabt sig paa at Folkemængden udgjør Statens Styrke, men den Folkemængde som ikke kan ernære sig, er unægtelig en byrde for Staten”*.²²⁶ Han gik endda så vidt, at den lokale fattigkommission skulle have myndighed til at nægte et par, der ikke havde fast tjenesteplass og bopæl, tilladelse til at gifte sig, også selv om kvinden var gravid. Han mente, at det var bedre (- og vel også billigere?) at hjælpe et uægte barn end en hel fattig familie! Ifølge denne tankegang var ægteskabets hensigt ikke alene at avle børn, men også at opdrage børn, og det vil blandt andet sige at forsørge dem.²²⁷

Det er bemærkelsesværdigt, at den gruppe af verdslige embedsmænd, som var positivt indstillede over for indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab, ikke gjorde sig mange tanker om den praktiske side af sagen: hvor gik grænserne for, hvor meget bohave folk skulle eje for at blive gift? Hvordan skulle de forskellige forhold bevises? Hvem skulle bemyndiges til at vurdere, om kravene var opfyldt? Hvilke konsekvenser ville indskrænkningerne få? Hvis og når disse spørgsmål blev overvejet, var det tydeligt, at embedsmanden blev i tvivl om, hvorvidt det var en god idé at foreslå begrænsninger. Derfor findes der også enkelte embedsmænd, hos hvem der kan spores en tvivl, og spekulationerne vedrørte principper contra pragmatik. For eksempel var politimesteren i Helsingør principielt imod, at der blev lavet indgreb i retten til at gifte sig, men han mente på den anden side, at det skulle gøres vanskeligere for underklassen at opnå tilladelse til vielse. Politimesteren anså derfor, at det var rimeligt at forlange, at folk havde egen bopæl, og at ægteskabet ikke skulle være tilladt for tjenestefolk.²²⁸

Indvendingerne imod de nævnte indskrænkninger kan samles i tre argumenter. For det første frygtede man, at sådanne begrænsninger ville blive vanskelige at administrere, og der var således risiko for stor vilkårlighed, og hvem skulle bemyndiges til at vurdere sagerne? Dernæst var indvendingen, at man forudså, at befolkningen ville

²²⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, amtmanden Schackenborg.

²²⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Herredsfogeden Sorø.

leve mere løsagtigt og usædeligt, og følgerne heraf ville være flere uægte børn, som man anså for at være mere skadelige for moralen end letsindige ægteskaber.

Konsekvensen ville være, at folk bare ville leve sammen uden at blive viet. Lige så væsentlig var den tredje indvending, som gik på, at indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab, var et indgreb i borgernes rettigheder.

Amtmanden i Ålborg karakteriserede undersøgelser af folks private forhold som en *"Inkvisitorisk Kontrol"*²²⁹, og hvilke embeder i lokaladministrationen, der skulle give sig af med denne kontrol, blev også taget op til overvejelse. Amtmanden i Thisted afviste, at der kunne blive tale om præstestanden, der fik følgende skudsmål: *"...især finder jeg det betænkeligt at overlade til Gejstligheden at bedømme, hvem der efter sin formues Tilstand var kvalificeret til at indgaae Ægteskab, da der i denne hæderlige Stand, hvori der findes saa mange værdige Embedsmænd, dog ogsaa findes mange, som ville misbruge saadan Rettighed til Næring for deres hævn eller Vindesye"*.²³⁰ Og amtmanden i Svendborg amt supplerede: *"Og hvilke Autoriteter skulde forbudets Udførelse anfortroes til? En Myndighed hvorpaa saa Manges Lykke vilde beroe; som saa let, hvor den skulde overdrages Præsterne, kunde lede til et hierarchisk Dispotie; og som altid, om den endog blev overdraget Commissioner, som bestode af flere Personer dog ifølge sin Natur, lettelige kunde aaben Vej for Partiskhed og utilladelige fordele"*.²³¹ Ydermere spekulerede modstanderne over, hvordan man sikrede, at ægtefolkene ikke alene kunne klare forsørgelsen her og nu, men også i fremtiden; ræsonnementet var, at den sunde lige så hurtigt kunne miste sit gode helbred, som den rige sin formue. Man stod jo netop i 1817 i en turbulent økonomisk situation, så mon ikke ræsonnementet var velkendt?

²²⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Politiet Helsingør, andre "tvivlere": borgmesteren i Næstved, amtmand Brahetrolleborg, Fyns stiftamtmand.

²²⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, amtmand Ålborg.

²³⁰ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, amtmand Thisted.

²³¹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, amtmand Svendborg.

6.1.6 Sammenfatning: betænkninger fra de verdslige embedsmænd

De verdslige embedsmænd fremhævede administrationen af 1803-forordningen, usædelighed samt de letsindige ægteskaber som årsager til udviklingen i antallet af fattige.

Hvad angik forslag til midler mod problemet, talte de med flere tunger, og der var ikke en enstemmig holdning for at indskrænke retten til at indgå ægteskab. Tilhængerne af indskrænkningerne antydede, at de letsindige ægteskaber var et underklasseproblem, og de så ingen betænkeligheder ved at blande sig i folks privatliv ved at stille krav om, at de materielle rammer skulle være i orden, før man kunne indgå ægteskab.

Modstanderne, derimod, fremhævede, at dette ville være et indgreb i den personlige frihed, og at man ikke kunne tillade sig at opstille materielle krav. Ægteskabet handlede ifølge denne tankegang om borgernes lykke, og det var vanskeligt at se, hvem der skulle afgøre, om kravene var opfyldt; præstestanden skulle ikke betros denne opgave. Det var tydeligt, at modstanderne var påvirket af oplysningstidens idéer, og man fandt blandt disse en tendens til at se ægteskabet som en privatsag.

6.1.7 Årsager til de fattiges stigende antal ifølge de gejstlige embedsmænd

Det fremgår klart af betænkningerne fra de gejstlige embedsmænd, at de så problemstillingerne i et langt mere lokalt perspektiv end de verdslige embedsmænd, der indberettede i 1817. Det sætter spor i beretningerne på flere måder, dels ved de forklaringer de brugte, dels blev der i 19 af de i alt 81 betænkninger fra gejstlige embedsmænd ikke brugt plads på at skitsere årsagsforklaringer til udviklingen. Måske var man ikke lokalt i stand til at se og beskrive de mekanismer, som lå bag udviklingen i antallet af fattige? På den anden side var det lokale perspektiv og de lokale erfaringer vel også årsagen til, at nogle amtmænd fandt det relevant at rådføre sig med præster og fattigkommissioner.

Blandt præster og fattigkommissioner samlede forklaringerne på det voksende antal fattige sig primært om følgende forhold: udparcelleringen, for slap administration af fattigloven fra 1803, løbsagtighed, samt ikke mindst de letsindige ægteskaber. Slaphed i administrationen af fattigloven fra 1803 fik ifølge de gejstlige embedsmænds ræsonnementer betydning på flere måder, for hvis det var for let at få fattighjælp, så opfordrede man befolkningen til dovenskab og ladhed, og det signalerede manglende kontrol af og ligegyldighed over for betlere og andre med et uordentlig levned. Det gav basis for flere, der havde brug for fattighjælp. Præsten i Stillinge sogn omtalte endog disse mennesker som ”*de Frivillige Fattige*”²³², idet han mente, at 1803-loven gav indtryk af at være en velgørenhedsforanstaltning; i udtrykket lå vel også, at deres livsvilkår var selvvalgte. Præsten i Rønnebæk sogn mente endvidere, at de rettigheder, som de fattige havde fået med 1803-loven, opvakte en hidtil uset trang²³³, og en fattigkommission mente, at præsternes medlidenhed med de nødstedte var overdreven.²³⁴

Dermed opstod debatten om, hvem der var de ikke-værdigt trængende og værdigt trængende, men mistænkeliggørelse og anklager om dovenskab og ladhed gik på særlige grupper i samfundet. Underklassens levevis blev fremhævet, fordi folk ikke ville tage fast tjeneste hele året, og særligt ”*løse Qvinder*” blev omtalt som et problem. Amtsprovsten i Århus skrev: ”*Det er utroligt, hvor meget leedig Fruentimer, der enten ej kunne eller ej ville tjene ved Markarbejdet, bidrage til Løbsagtighedens Fremme og forargeligt Exempels Udbredelse. Enten have de lært at væve, og sidde da paa egen Haand, uden dog at drive deres Haandværk hensigtsmessigen, eller og har de i forrige Tjenester samlet et ubetydeligt Overskud, ja vel nu foregiven Svaghed, der i deres Tanker berettiger dem til at staae sig til for og ikke meere at antage fast Tjeneste*”.²³⁵

Mistænkeliggørelse af visse grupper i samfundet prægede også synet på sammenhængen mellem uægte børn, et løbsagtigt levned og udviklingen i antallet af fattige. Forargelse og beklagelse prægede på den ene side præsternes betragtninger, men

²³² RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Stillinge.

²³³ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Rønnebæk.

²³⁴ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommission i Sorø.

²³⁵ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Amtsprovst, Århus amt.

der der blev også givet opsange præsterne imellem. Præsten i Herfølge sogn skrev som følger: *"I Krigen, vi nys havde, blev Qvindekjønnetts Sædelighed saare nedbrudt. Adskielligt er ogsaa skeet fra Statsbestyrelsens Side, der for Almuen har seet ud som om den Usædelighed vi tale om, nu var tilladt. At dette, at Skjøgen maatte staa skrifte, afskaffedes, at uægte børn døbes som ægte, at man afskaffede Trolovelsen, denne Qvasi-vielse, der ligesom legitimere et Samleie, man ikke kunne forbyde, og samme uligitimeret finder Sted, at Leiermaalsbøder afskaffedes, og overhovedet, at der fra Statens Side er i de senere Tider ikke som tilforn noksom viist, at man sætter Priis på Gudsdyrkelsens Værd: alt dette har havt ufordeelagtig Indflydelse paa Almuens Sædelighedsbegreber. Endelig har Tidens Stemning været saadan at Præsterne mindre ere blevne oplært til at prædike bibelsk Christendom. Men som [?] denne ene haver afgjort Indvirkning paa Moraliteten, er det indlysende, at dens Til sidesættelse maa medføre Immoralitet"*.²³⁶ Beklagelse over udviklingen findes også hos præsten i Fåborg: *"Man arbejde endelig med Kraft og Iver paa at bringe Troen paa Aabenbaringernes Lyksagliggiørende Lærdomme tilbage mellem Menneskene. De Borgerlige Love skulle uden Religionens Medvirkning stedse være utilstrækkelige til at omhegne den borgerlige Lykke, i uafbrudt Blomstring. Den Oplysningssyge som under den Franske Revolutions raseen udbredte sig som en Pest, bragte Troe paa Aabenbaringer nær sin Grav. Gav den os da noget i bedre i Stædet? Ak, en Menneskealder skal ikke forslaae til at udrødde dens sørgelig Følge!"*.²³⁷ Hos de præster, der ytrede sig om løsagtighed og uægte børn, var der således ingen formildende omstændigheder. De beklagede, at sædelighedslovgivningen var blevet liberaliseret, således at lovgivningen ikke længere var under indflydelse af religionens bud. Den nye lovgivnings hensigt var at sikre borgerlig lykke, men der blev stillet spørgsmålstegn ved, om mennesket var blevet mere lykkeligt af den grund.

Der var ingen tvivl om, at man opfattede manden og kvindens andel i det udenomsægteskabelige forhold forskelligt, og det var interessant, at kvinder tilsyneladende i mange præsters øjne spillede en central rolle. En fattigkommission skrev: *"Religionens Bud har man tilsidesat, skam kiænde de fleste ikke meere, og for sit*

²³⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Herfølge sogn.

²³⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Fåborg.

fremtidige vel er man ubekymret, naar man blot kan tilfredsstille sine sandselige lyster. – Den besvangrede Pige fortryder for seent sit Feiltrin!”.²³⁸ Og en præst supplerede: ”*Skjøndt det er vist, at ingen Utugt kan bedrives uden gjensidig Overenskomst, og at sand Qvindelig Bluefærdighed oftest er et tilstrækkeligt Skjold mod forførerer, der sjelden er saa fræk at angribe den usminkede Dyd.*”²³⁹ Som det erkendes i det sidste citat, var der to om kønsakten, men utugten fandt kun sted, når kvinden gav efter; mandens rolle var ikke til diskussion. Ovenfor blev det beskrevet, hvorledes eksterne faktorer havde ændret moraliteten i samfundet, men på det lokale plan var det kvinderne, der agerede og bebyrdede den lokale fattigforsorg; det var således præsternes og fattigkommissionernes horisont. Det hang sammen med, at man opfattede de ugifte mødre som ”*den iøjnefaldende Usædelighed*”²⁴⁰ og de uægte børn som ”*utidig Folkeformerelse*”²⁴¹, og dermed som ”*en af Fattigvæsenets utaaleligst Byrder*”²⁴².

Det er bemærkelsesværdigt, at de gejstlige embedsmænd stort set ikke var opmærksom på, at befolkningstilvæksten havde indflydelse på det tiltagende antal fattige; denne problemstilling var en række af de verdslige embedsmænd opmærksom på. Præsternes og fattigkommissionernes horisont og erfaringsverden var præget af mere lokale problemstillinger, og det ledte til en meget kønsspecifik kritik, der ramte de ugifte mødre og deres uægte børn. Hvorledes problemstillingen blev anskuet, var antagelig også påvirket af, at fattigkommissionens medlemmer samtidigt var dem, der ydede fattigskat. For dem lå skattebetalertanken lige for, og de lokale problemer, der umiddelbart kunne iagttages, kom i højsædet.²⁴³

²³⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommission Andsager.

²³⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Karebæk.

²⁴⁰ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Karebæk.

²⁴¹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Skovholme.

²⁴² RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Rudkøbing.

²⁴³ Erik Nørr skriver også, at fattigkommissionens medlemmer var mere sparsommelige end præsten, der var formand. Medlemmerne søgte således at blive fri for at yde hjælp. Nørr (1981) s. 262-267.

6.1.8 De gejstlige embedsmænds holdninger til letsindige ægteskaber

De gejstlige embedsmænd så også en sammenhæng mellem de letsindige ægteskaber og antallet af fattige. En fattigkommission skrev: ”*Unægtelig ere ubesindige Ægteskaber en Planteskole for de fattiges Tal*”.²⁴⁴ Kun fire af de i alt 81 betænkninger fra gejstlige embedsmænd benægtedes direkte, at der var en sammenhæng. I det følgende skal det undersøges, hvad et letsindigt ægteskab var? Og hvilke problemer de gejstlige embedsmænd så i disse ægteskaber?

De gejstlige embedsmænd levnedes ikke megen plads til at beskrive, hvad et letsindigt ægteskab var; det samme var tilfældet blandt de verdslige embedsmænd. Det angives dog flere steder, at der ville være færre letsindige ægteskaber, hvis fattigkommissionen ikke havde forpligtelser over for dem. Det handlede altså om, at parret ikke havde sikret sig en næringsvej før vielsen. Et andet element var den lave vielsesalder, og fattigkommissionen i Ribe gjorde sig overvejelser om, hvorvidt den lovfæstede vielsesalder skulle hæves. Man skrev: ”*hvor usandsynligt at Slige unge Mennesker da have overvejet en Mands og Faders, en Hustrue og Moders vigtige Pligter! Er det at formode, at Ægteskabet blot grundes paa Sandselighed og udført Letsind, Ungdomens saa karakteristiske Fejl, skulle blive gavnrig for Samfundet og varig for de foreenede?*”. Anken var således, at parterne i de letsindige ægteskaber ikke havde taget den aktuelle situation med hensyn til bolig og næringsvej op til moden overvejelse. Sanseligheden styrede ægteskabsindgåelsen, og uden at tænke på de forpligtelser, der fulgte efter vielsen, var resultatet, at man giftede sig i en ung alder.

I overvejende grad fremførte de gejstlige embedsmænd, at det var den åndelige udvikling, som var forklaring på de ”*uoverlagte Giftermaal*”²⁴⁵ eller den ”*utidige Kiærlighed*”²⁴⁶, som også blev brugt som en betegnelse for de letsindige ægteskaber. Hang til luksus og forlystelser var endnu en følge af sædernes fordærvelse.

Præsten i Herfølge fandt dog tildels, at der var mere konkrete forklaringer på de letsindige ægteskaber, som ellers var sjældne i hans embedskreds i 1817. Han fremhævede to årsager. For det første var der flere unge mennesker end tidligere, og for

²⁴⁴ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommissionen i Grinsted

²⁴⁵ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommission, Andsager.

²⁴⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Præst Vindinge.

det andet var brudene svangre før ægteskabet, hvilket tvang parret til at gifte sig, når bruden var højgravid.²⁴⁷ Han havde altså registreret, at befolkningen voksede, og at den nye generation af unge mennesker havde en anden seksualmoral, end den kirken havde formuleret. En anden rationel forklaring på de letsindige ægteskaber var at se på muligheden for at etablere sig. Fattigkommissionen i Slagelse påpegede nemlig, at der under krigen havde været bedre muligheder for at etablere en næringsvej og dermed at gifte sig, men de fordelagtige muligheder var under forandring i 1817. Pointen var, at der under krigen også blev indgået ægteskaber mellem parter, der havde en relativ lav vielsesalder, men de letsindige ægteskaber var først blevet ubesindige, og dermed et problem, efter krigens ophør, da de gunstige næringsforhold forsvandt.²⁴⁸

De letsindige ægteskaber havde indflydelse på ægteskabsinstitutionens integritet, idet manglende forsørgelse kunne give anledning til svækkelse af de ægteskabelige bånd. Som fattigkommissionen i Hammel skrev: ”*Naar Kryben er tom, bider Hestene*”.²⁴⁹ Kommissionen skrev uddybende, at de skadelige følger af ubesindige ægteskaber var uenighed mellem parterne med skilsmisse til følge, og børnene ville lide under det og få en slet fysisk og intellektuel opdragelse. Mange af de gejstlige embedsmænd havde således en bekymring til fælles, og det var børnenes opdragelse. Hvilke materielle kår blev børnene budt? Og hvad betød fattigdommen for børnenes dannelse? Deres fælles mål var, at der skulle komme nogle nye, nyttige samfundsborgere ud af dem, og man mente ikke, at det var tilfældet, hvis de var frugten af et letsindigt ægteskab.

6.1.9 Forslag fra de gejstlige embedsmænd om midler til at forhindre det stigende antal fattige

For de gejstlige embedsmænd var det helt centralt at foreslå, at retten til at indgå ægteskab skulle indskrænkes, også selv om det ville få konsekvenser for

²⁴⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, G88, præst Herfølge.

²⁴⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Slagelse fattigkommission.

²⁴⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, fattigkommission Hammel.

usædeligheden; indskrænkninger i retten til at gifte sig kunne derved blive et argument for at genindføre sædelighedsstraffe. I 65 af de i alt 81 betænkninger fra de gejstlige embedsmænd forholdt man sig til spørgsmålet, men det er væsentligt at fremhæve, at 14 heraf faktisk var modstandere af sådanne indskrænkninger. I det efterfølgende afsnit skal der ses nærmere på holdningerne blandt dem, der var for, og dem, som var imod, medens der her skal gives et kort rids af, hvilke andre midler, der blev foreslået til at dæmme op for det voksende antal fattige. Og hvem var midlerne rettet imod?

Problematikken omkring arbejdsanstalter blev diskuteret af de gejstlige embedsmænd, ligesom de verdslige embedsmænd gjorde det. Præsternes og fattigkommissionernes tanker bag oprettelse af arbejdsanstalter var i hovedtræk de samme som dem, de verdslige embedsmænd gjorde sig, og de skal derfor ikke behandles yderligere her.²⁵⁰ Det skal dog nævnes, at den væsentligste motivation til at indrette arbejdshuse var at nyttiggøre den arbejdsføre del af de fattige; de skulle arbejde for den hjælp, der tilflød dem. Oprettelse af arbejdsanstalter ville også sikre en opstramning af 1803-forordningen, da de trængende, der var arbejdsløse, kunne sættes i arbejde. Dermed blev et andet væsentligt tema bragt frem, nemlig, at de ikke-trængende skulle udskilles fra de trængende.

Man kan tillige anskue forslaget om oprettelse af arbejdshuse i sammenhæng med en markant tilslutning til, at straffen for usædelighed skulle genindføres. Den helt umiddelbare sammenhæng mellem arbejdsanstalter og straf for løssagtighed var, at det blev foreslået, at de syndige skulle straffes med ophold i et sådant arbejdshus under skærpede vilkår; anstalterne skulle således også bidrage til afretning og opdragelse af synderne.

De følelige resultater af usædelighed for lokalsamfundet var de uægte børn, og der var udbredt stemning for, at der igen skulle indføres straffe for løssagtighed, men straffene skulle være kønsbestemte, fordi manden og kvinden spillede hver sin rolle i akten. En præst skrev, at han ville anbefale, at ”*Faderen straffes med Penge til Barnets Opdragelse. – Moderen, som for det meste hoverer af at hun kan tvinge ham hertil, især dersom hun under Ægteskabsløfte er besnæret; anseer sig selv uden Brøde... Man*

²⁵⁰ Se afsnittet: Forslag fra de verdslige embedsmænd om midler til at forhindre det stigende antal fattige. RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Rudkøbing-Skrøbelev fattigkommission, præst i Stillinge, præst i Slagelse.

*siger: hun straffes nok med barnets Pleie – men Nej! Dette tager i Almindelighed forældrene til Fruentimmeret eller Vennerne sig af. ... At denne Straf som burde være korporlig, ikke udøvedes førend Følgerne af Barnefødselen vare ophørte og der midlertidig var gjort Anstalt til Barnets Pleje, er noget som Menneskeligheden saare naturlig Byder”.*²⁵¹ Manden skulle ifølge denne præst straffes ved at give penge til barnets underhold, hvilket var en meget pragmatisk straf, som på den ene side ramte manden økonomisk, men på den anden side var underholdsbidraget også med til at løse samfundets problemer med forsørgelse af ugifte mødre og deres uægte børn. Kvinden derimod, blev straffet for sin deltagelse i den syndige handling, og man fandt det passende, at hun fik en korporlig straf. Da kvinden ikke kunne bidrage til at lette udgifterne til underholdet af barnet, foreslog man en gammeldags straffemetode. Flere andre præster mente, at kvinden skulle straffes med offentligt skriftemål, så den offentlige skam blev opretholdt, medens manden skulle betale et højere underholdsbidrag og trues med fængsel på vand og brød.²⁵²

Sammenfattende kan det siges, at de gejstlige embedsmænd grundlæggende mente, at kongen/regeringen skulle gribe ind (igen) og forsøge at påvirke befolkningens indstilling til sædeligheden. Dog kunne det tolereres, at ”den feilende Kvinde” (en ugift moder), fik ét uægte barn, men fødte hun barn nummer to uden for ægteskab, skulle hun ikke mødes med mildhed; der skulle falde straf ved andet lejemål. Det var et udtryk for, at man ønskede loven skærpet, da straffen efter lempelsen i 1812 først var en realitet ved tredje lejemål. Grunden til, at nogle præster havde et minimum af tolerance over for kvinder, der blev mødre til et uægte barn første gang, var, at de trods alt fandt, at fødsel i dølgsmål var en ulykkelig hændelse.²⁵³

Fattigkommissionen i Brabrand sammenfattede de midler, der var nødvendige at tage i anvendelse på følgende måde: ”*Naar saaledes kraftigvirkende Midler anvendes til at hemme de nævnte Uordener, og den civile Øvrighed med Kraft bidrager til at tvinge den Dovne, den Drikfældige, den Løstgængende og de unaturlige Forældre til deres*

Fattigkommissionerne, og ikke mindst præsterne, havde de daglige erfaringer med understøttelse af de fattige, og i flere af betænkningerne finder man lange udredninger om arbejdsanstaltnernes indretning m.v.

²⁵¹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Karebæk, samme holdning findes hos præst i Olstrup

²⁵² RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Radsted, præst Haslev

²⁵³ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommissionen Tamdrup, præst Haraldsted, Fattigkommissionen Horsens.

Pligt ved alvorlige Straffemidler, da vilde Hs. Majstæts landsfaderlige hensigt med det allernaadigst Fattigreglement af 5. July 1803 og senere allernaadigste Tillæg ey, saaledes som nu, illuderes".²⁵⁴ Virkemidlerne var enkle, og de var rettet mod dem, der ikke opfyldte deres pligter og udfyldte deres plads i samfundet.

I sammenhæng med, at de gejstlige embedsmænd tillagde de uægte børn stor betydning som forklaring på samfundsproblemet med det voksende antal fattige, og fordi man så disse børn og deres mødre som et iøjnefaldende udtryk for den voksende usædelighed, kan man antage, at ægteskabet fik større symbolsk betydning. For den del af befolkningen, der ønskede at bevise, at de levede et ordentligt, borgerligt levned, må det formodes at have haft stor symbolsk betydning at være gift, for dermed kunne man stille sig i opposition til de vildfarene elementer, der særligt havde autoriteternes bevågenhed.

6.1.10 Holdninger til indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab

Problematikken omkring indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab må have været kendt i Danske Kancelli, da man i 1817 udbad sig betænkninger om, hvorledes man kunne dæmme op for problemet med det stigende antal fattige. I 1777 indførte man visse restriktioner i retten til at indgå ægteskab på Færøerne. Forordningen fra 1777 havde til hensigt at dæmme op for lediggang og forarmelse samt at fremme agerdyrkningen, og blandt midlerne var, at de blandt almuens folk, som ville indgå ægteskab, skulle bevise over for præsten, at de kunne ernære sig selv.²⁵⁵ Præsten i Vestervig foreslog, at de restriktioner, som fandtes på Færøerne, også skulle indføres i Danmark, men ikke alle de gejstlige embedsmænd var enige med ham i, at retten til at indgå ægteskab, skulle indskrænkes: 14 af de 65 gejstlige embedsmænd, der forholdt sig til spørgsmålet, var direkte imod, at der blev indført begrænsninger. Det er derfor værd at se nærmere på problematikken. Hvilke regler skulle opstilles? Hvordan skulle de administreres? Hvori stod konflikten mellem den principielle holdning og den aktuelle

²⁵⁴ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommissionen Brabrand.

²⁵⁵ Forordning 21. Maj 1777. Se endvidere afsnit 6.2.8.

virkelighed? Og hvilke betæneligheder havde de gejstlige embedsmænd ved at indskrænke retten til at indgå ægteskab?

Hos en række af skribenterne bag indberetningerne kom det til udtryk, at spørgsmålet om, hvorvidt man skulle indskrænke retten til at indgå ægteskab, havde en principiel karakter. En af præsterne i Slagelse skrev således: *”Bestemmelsen, hvorvidt en saadan letsindig Givtesyge bør standses, vil afhænge af Regjeringens Grundsætning i saa Henseende: Anseer Regjeringen Landets Flor og Kraft at beroe paa Folkeformerelsen uden hensyn til om Landet har Plads og Næring nok til at føde de Poder, hvormed det opfyldes, da er Letheden i at kunde knytte ægteskabelige Forbindelser, et virksomt Middel til dette Maals Opnaaelse, og der kan da ikke tænkes paa at indskrænke Ægteskaberne; Antager Regjeringen derimod: at Landets Flor og Kraft beroer paa dets Indvaaneres Velstand og Evner til at forskaffe sig selv Livets Nødvendigheder, og til at bidrage til Statens nødvendige Udgifter saavel til Oplysning, indvortes Orden og Fred, som til Forsvar mod fremmed Vold, saa formeener jeg efter det anførte at letsindige hyppigt indgaaede Ægteskaber ere en Hindring for Statens Formaal, og da burde standses”*.²⁵⁶ For det første overrasker det, at en præst kunne gøre sådanne betragtninger om ægteskabet; det væsentlige var ikke, at man giftede sig af hensyn til sædeligheden, men derimod så han ægteskabet som et middel til at regulere samfundsmæssige problemer. Dernæst så han med bekymring på den opvoksende generation, der omtales som *”de uskyldige Børn”*; hvordan ville deres dannelse og opdragelse tage sig ud i tilfælde af, at de fattiges antal voksede? Det ligger lige for at hævde, at præstens holdning til ægteskabet var præget af arbejdet i fattigkommissionen, idet letsindige ægteskaber forøgede folkemængden, der resulterede i stigende fattigudgifter. En fattigkommission erklærede lige ud, at fattigkassen ikke skulle støtte visse dele af befolkningens letsindighed, laster (såsom kaffe og brændevin) og liderlighed!²⁵⁷ Det var således ikke rimeligt, at landets flittige og sparsommelige borgere skulle underholde underklassen – der var grænser for barmhjertighed, og det viste, at den liberale tankegang var slået igennem.

²⁵⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst i Slagelse. Samme holdning var at finde hos præsten i Skovrup-Tvilum, fattigkommissionen i Andst Geesten og fattigkommissionen i Brabrand.

²⁵⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Nim-Underup Fattigkommission.

De krav, som de gejstlige embedsmænd mente man skulle stille til de kommende ægtefolk, var i overensstemmelse med de verdslige embedsmænds betragtninger. Hvis retten til at indgå ægteskab skulle indskrænkes, skulle man stille krav om, at parret havde en bopæl, og at i hvert fald manden havde en næringsvej, der kunne forsørge familien. Endelig gjorde man sig overvejelser om at hæve vielsesalderen. De enkelte punkter skal ikke diskuteres yderligere,²⁵⁸ men det skal nævnes, at flere af indberetningerne var inde på, at indskrænkningerne skulle differentieres efter stand, eksempelvis således, at de, der tilhørte håndværkerstanden, skulle være i midten af 20'erne og mestre, og at tyendet skulle have tjent i 6-8 år. Tillige skulle det bevises, at de var flittige og sædelige.²⁵⁹ Derimod skulle der ikke opstilles indskrænkninger i retten til at gifte sig i middelstanden,²⁶⁰ medens samfundet højeste stænder slet ikke nævnes i denne sammenhæng, hvilket må tages som et udtryk for, at man ikke fandt det passende at lave indgreb dér. Det, der skulle reguleres via indskrænkninger, var således de laveste stænders vielsesmønstre.

En præst mente endvidere, at de enkelte stænder havde et forskelligt syn på ægteskabet, idet det i de højere stænder var udtryk for politiske forbindelser, medens det for de laveste stænders vedkommende blot handlede om at tilfredsstille drifterne, og selve vielsen var for dem blot en påbudt ceremoni. Middelstanden, derimod, var mere mådeholdende, og den afstemte ægteskabsindgåelsen efter, om der var gode eller dårlige udsigter til at forsørge en familie.²⁶¹ Én fattigkommission delte befolkningen op i en oplyst og i en ikke oplyst klasse. Medlemmerne mente, at den oplyste klasse burde pålægge sig selv ved fornuft og eftertanke den pligt først at gifte sig, når man havde sikret, at man kunne forsørge sin familie, medens den mindre oplyste klasse måtte leve med et indgreb i retten til at gifte sig, da disse mennesker var styret af begærligheder.²⁶²

Ovenstående viser, at indskrænkningerne i retten til at indgå ægteskab, skulle rettes mod underklassen og særligt dem, der levede et liv i "drifternes vold". Hensigten med at hæve vielsesalderen var, at man ad den vej kunne sikre sig, at gifte personer var

²⁵⁸ Se afsnit 6.1.5.

²⁵⁹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommissionen Ribe.

²⁶⁰ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommissionen Horsens.

²⁶¹ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Slagelse.

modne mennesker, der tog deres forpligtelser over for ægtefælle og børn alvorligt. Nogle gejstlige embedsmænd troede endog, at sådanne reguleringer særligt ville få indflydelse på kvindernes adfærd. Ifølge deres tankegang, ville en forhøjelse af den lovbestemte vielsesalder fremme sædeligheden, idet kvinden dermed ikke gik med urealiserbare tanker om ægteskab.²⁶³ Eller, som præsten i Olstrup skrev: *”At den foreslagne Anordning ville være tjenlig til at indskrænke den saa fordærlige Skik, synes af phychologiske Grunde rimeligt, da dog vel mangen ung Pige mindre let vilde lade sig forføre, naar det ikke længere var muligt at bedaare hende med et Løfte, som ei kunde opfyldes”*.²⁶⁴ Kvinden ville ifølge dette ræsonnement ikke indlade sig i et forhold til en mand i en ung alder, da hun på forhånd vidste, at det ikke umiddelbart kunne føre til ægteskab på grund af hans alder; målet var altså, at kvinden blev mere mådeholden.

Forbavsende få af de gejstlige indberettere befattede sig med konsekvenserne af indskrænkninger til at indgå ægteskab; man vejede de mulige *”Onder”* mod hinanden og fandt, at det bedste var at regulere adgangen til at indgå ægteskab. Den relativt store tilslutning til at (gen)indføre straf for løssagtighed; den var blevet afskaffet i 1812, kan vel tages som et udtryk for, at man var klar over, at indskrænkninger i retten til at gifte sig kunne føre til moralsk fordærvelse, og nye straffe skulle således dæmme op for de uønskede konsekvenser.

Fattigkommissionen med præsten i spidsen havde i 1817 til opgave at administrere fattiglovgivningen, og i mange af betænkningerne var det naturligt, at enten præsten, fattigkommissioner og/eller den civile øvrighed skulle påse, at de opstillede krav var opfyldt, før vielsen kunne ske. Man fandt det hensigtsmæssigt at bruge de organer, der i forvejen fandtes i lokalområdet, medens præsten i Alsted mente, at der skulle oprettes et råd, som han kaldte et kommuneråd. Rådet skulle bestå af præsten samt fem ældre medlemmer af menigheden, overfor hvilke, de der ønskede at blive gift, skulle godtgøre, at de havde bopæl og næringsvej m.v. Forslaget må karakteriseres som konservativt, idet *”samme Ældstes Tilsyn skulde i øvrigt i enhver*

²⁶² RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, Fattigkommission Hammel.

²⁶³ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, fattigkommissionen Horsens, præst Radsted og inspektør ved Hardenberg gods, fattigkommission Horsens, fattigkommission Hammel, præst Rønnebek, Fattigkommission Tamdrup.

*Menighed i henseende til sit Liv og Levnets førelse være undergiven, hvorved Dovenskab, Drukkenskab, Klammerie og uforligelig Omgang af Ægtefæller med hverandre, og mange andre huuslige Uordener som have familiernes ødelæggelse til følge ofte vilde kunne hæves, forudsat at Indretningerne rigtig organiseres, og for først til sidst fraledes for den Letsindige som tilintetgøre de bedste foretagenders Virkninger”.*²⁶⁵ Tankerne bag indretningen af et sådant kommuneråd må ses som et udtryk for stræben efter nogle tabte dyder. For det, der blev foreslået, var jo faktisk en slags sædelighedspoliti, der var i sin gode ret til at blande sig i alle typer af menneskelige uordener uden respekt for de grænser, der i samtiden var ved at blive trukket, og som begrænsede statens og kirkens ret til at blande sig i private anliggender.

Administrationen af de opstillede regler fik dog tvivlen frem i nogle få gejstlige embedsmænd, for hvilken målestok skulle anvendes? Præsten i Glumsø skrev, at den stræbsomme og flittige kunne klare sig steder, hvor den mindre flittige og sparsommelige ikke kunne. Han frygtede, at vurderingerne af de giftefærdige blev for uensartet, men på den anden side mente han, at der var god ræson i at forbyde et ægteskab for en mand, der ikke havde udstået sin rekruttid.²⁶⁶ Der kunne gives flere eksempler på betænkninger, hvori principper og pragmatik kolliderede, og hos indberetterne, som helt afviste indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab, spillede håndteringen af reglerne også en væsentlig rolle i indvendingerne.

Præsten i Herlufmagle var principielt imod at indskrænke retten til at indgå ægteskab, og han tilføjede: ”*Hvo kontrollerer dem, om de var gamle og formuende nok? Dog vel ei atter Præsten?*”.²⁶⁷ Sidste sætning kunne tolkes som om, han mente, at præsten havde rigeligt med opgaver at løse. Halvdelen af de præster, som var modstandere af indskrænkninger, argumenterede dog med, at det ville få ubærlige følger for sædeligheden, idet den del af befolkningen, der var styret af drifter, ville finde sammen under alle omstændigheder. Resultatet ville være flere uægte børn, da straffen for udenomsægteskabelige forhold var liberaliseret i 1812.

²⁶⁴ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Olstrup.

²⁶⁵ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Alsted.

²⁶⁶ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Glumsø.

²⁶⁷ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, præst Herlufmagle.

Endelig var der en lille gruppe af gejstlige embedsmænd, der mente, at det at have fri adgang til at gifte sig, var en menneskerettighed, samt at ægteskabet var samfundets kraft, og det var derfor ikke tilrådeligt at gribe regulerende ind. At argumentere med, at den frie mulighed for at gifte sig var en menneskerettighed, var tydeligvis inspireret af oplysningstidens tankesæt, og man havde ingen bekymringer for, hvad konsekvenserne kunne blive, idet ”den Gud som skaber Munde, skaber ogsaa Brød”.²⁶⁸ Når det gjaldt forsørgelsen af den voksende befolkning, måtte man altså ty til håbet om de højere magters hjælp.

6.1.11 Sammenfatning: betænkninger fra de gejstlige embedsmænd

Blandt de gejstlige embedsmænd var irreligiøsiteten og usædeligheden meget central som forklaringsmodel, og man kan hævde, at det var meget naturligt, at præster fremhævede dette. Men den måde, hvorpå problemet blev udlagt i betænkningerne, resulterede i en fordømmelse af det voksende antal ugifte mødre og deres uægte børn. De gejstlige embedsmænd så denne udvikling som en konsekvens af liberaliseringen af sædelighedslovgivningen i 1812. I forlængelse heraf mente præsterne, at der skulle genindføres straf for løsagtighed. Straffen skulle være kønsspecifik, idet kvindens straf var rettet mod det syndige ved handlingen, medens mandens straf skulle være med til at løse samfundets problemer med udgifter til forsørgelse af børnene.

Betænkningerne fra de gejstlige embedsmænd viste også, at opfattelsen var, at det var kvinderne, der var årsagen til, at usædeligheden fandtes, og de letsindige ægteskaber blev indgået; det skete på grund af kvindernes manglende dyd. Det blev ligeledes påpeget, at indskrænkningerne i retten til ægteskab kun skulle ramme de laveste stænder; den øvrige del af befolkningen blev ikke mistænkeliggjort.

²⁶⁸ RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-18, fattigkommissionen Brørup Lindekud.

6.2 1824-forordningens tilblivelse

6.2.1 Indledning

Problemet med de letsindige ægteskaber havde Danske Kancelli taget op i 1817, og embedsmænd i lokaladministrationen havde afgivet betænkninger om emnet. Efterfølgende blev der arbejdet med spørgsmålet på flere fronter. Sagen blev taget op til fornyet overvejelse i 1819 i Rentekammeret, hvor landkommunernes økonomiske byrder generelt set blev gjort til genstand for en nøjere undersøgelse. En kommission undersøgte spørgsmålet nærmere, og kommissionens betænkning mundende ud i en kongelige resolution af 8. december 1819, hvori kongen opfordrede til visse tiltag inden for fattiglovgivningen og administrationen heraf. En supplik, der blev indsendt uafhængigt af tiltagene i 1817 og 1819, var anledningen til kongens hensigtserklæringer blev taget op til fornyet behandling. Udgangspunktet var en supplik fra en fader, der ansøgte om at få ægteskabet mellem sin søn og et offentligt fruentimmer ophævet (den såkaldte Weilbach-sag). I forbindelse med behandlingen af supplikken forlangte kongen, at al lovgivning vedrørende ægteskaber skulle revideres, og det resulterede i *Forordning om Præsters Embede med Hensyn til Ægteskab*. Forordningen indeholdt blandt andet en paragraf, der bestemte, at man ikke kunne blive gift, hvis man havde modtaget urefunderet fattigdomsunderstøttelse.

Man kan derfor spørge, hvordan en så vidtgående indskrænkning i retten til at indgå ægteskab, kom ind i lovgivningen i 1824. Kendte man tilsvarende indskrænkninger andre steder fra? Hvilke overvejelser og begrundelse brugte man i Danske Kancelli for at indføre denne regel? Blev betænkningerne fra 1817 taget til efterretning i 1824? Derudover skal 1824-loven vurderes generelt. Hvad var det nye i 1824-loven? Hvilket syn på ægteskabet kom til udtryk i loven?

6.2.2 Rentekammerets undersøgelse af kommunernes økonomi i 1819

Hele den kommunale økonomi var tilsyneladende under pres i 1810'erne. Det ses for det første af, at fattigvæsenet blev nærmere undersøgt i 1817 (se ovenfor), og for det andet blev den kommunale økonomi nærmere undersøgt i 1819. Rentekammeret fik i oktober 1819 pålagt af kongen at gennemse den kommunale økonomi med hensyn til, hvad skatterne blev brugt til, hvordan skattebyrden var fordelt samt opkrævningsmåden. Det var vanskeligt for kommissionens medlemmer at skabe sig et overblik over kommunernes økonomi. De vidste, at det ideelle var at indsamle oplysninger fra kommunerne selv. Man ville dog ikke igangsætte et sådant arbejde, da det ville tage for lang tid at korrespondere med kommunerne gennem amterne, ”... og man [ville] ikke saa længe turde udsætte Sagen”.²⁶⁹ Man benyttede sig derfor af nogle indberetninger, der årligt indkom fra amtmændene til Rentekammeret, på trods af deres varierende kvalitet. I slutningen af 1819 benyttede man sig således af materiale, der vedrørte forholdene i 1817, og man kan spørge, hvilket grundlag man resonerede ud fra? Gav materialet fra 1817 f.eks. et tilstrækkeligt billede af situationen? Det stod imidlertid klart, at der var et stærkt ønske om, at der skulle handles hurtigt.

I november 1819 var kommissionens forestilling færdig, og den indeholdt både en redegørelse for ovenstående punkter samt forslag til kommende initiativer. Kommissionens betænkning var opdelt i fem hovedpunkter, der hver især behandlede skolevæsenet, fattigvæsenet, vejvæsenet samt to punkter, der specifikt handlede om kommunernes mulighed for at få visse udgifter refunderet hos stift og amt.²⁷⁰ Da de punkter, som var til behandling, også vedrørte andre elementer end de rent fiskale, havde man også inddraget Danske Kancelli i arbejdet. Danske Kancelli havde haft forestillingen til behandling, og kancelliet tilsluttede sig Rentekammerets indstillinger uden bemærkninger.

I det følgende vil analysen primært koncentrere sig om kommissionens udtalelser vedrørende fattigvæsenet, idet de viser, hvorledes betænkningerne fra 1817 blev anvendt i centraladministrationens videre arbejde med de letsindige ægteskaber.

²⁶⁹ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

²⁷⁰ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

I henseende til fattigvæsenet var der to centrale elementer til diskussion, dels administrationen af lovgivningen, dels selve lovgivningen. Det står klart, at betænkningerne fra 1817 lå til grund for kommissionens redegørelse i 1819; på dette område havde man således gode efterretninger. Det var overraskende, at kommissionen i Rentekammeret drog følgende konklusion om betænkningerne: ”*Resultatet af de indkomne Betænkninger var imidlertid ikke saa foruroligende, som man skulde have ventet*”.²⁷¹ Kommissionen havde fra betænkningerne fra 1817 erfaret, at der var regionale forskelle i omfanget af udgifter til fattigvæsenet. I nogle amter var de uforandret, og i andre amter var de forøget. Selvom betænkningerne havde vist et mere positivt billede i udviklingen af antallet af fattige end ventet, så mente kommissionen: ”*I det Heele er det derfor sikkerligen nødvendigt, at der alvorligen tænkes paa Midler til at lette denne Byrde*”.²⁷² Baggrunden for denne betragtning var, at udgifterne til fattigvæsenet var af en særegen karakter, fordi ”*...at de er næsten ubegrændset, og at jo større de er, det meere maa det befrygtes, at de vil voxte endnu højere, endog indtil den Grad, at det ikke er muligt at bære den. Saavidt er det lykkeligvis ikke kommet i Danmark, men paa Midler til at standse dette Onde, bør man i Tide være betænkt*”.²⁷³ Det empiriske materiale fra 1817 viste altså, at problemet med udviklingen i antallet af fattige var mindre end forventet, men det til trods så man i centraladministrationen i 1819 en frygt for, at Danmark skal blive oversvømmet af fattige mennesker. Kommissionen tog problemerne på forskud; den frygtede overbefolkning og mente, at frygten alene var anledning nok til at sætte foranstaltninger i værk.

De foranstaltninger, som blev listet op, var angiveligt hentet fra 1817-betænkningerne. Kommissionen mente, at administrationen af fattigforordningerne fra 1803, skulle strammes op. Derimod fandt kommissionen ikke, at det var nødvendigt at ændre lovgivningen; indførte man nye principper, ville de bare blive misbrugt. Oprettelse af arbejdshuse blev nævnt, men siden afvist, da det ville få de kommunale udgifter til at vokse, og det modsatte var hensigten med kommissionens arbejde. Det,

²⁷¹ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

²⁷² RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

der ville få størst effekt, var ifølge kommissionen at gribe over for kilderne til fattigdommen, også selvom man konstaterede følgende: ”*Dette er imidlertid en Opgave, der er ligesaa vanskelig, som den er af højeste Vigtighed*”.²⁷⁴ Sagen var ifølge kommissionens forestilling allerede til overvejelse i Danske Kancelli, så det var alene de væsentligste årsager, der blev redegjort for i 1819.

De letsindige ægteskaber blev nævnt som den første kilde til fattigdom. Det blev foreslået, at der skulle stilles krav om næringsvej og/eller en højere lovbestemt vielsesalder som en ægteskabsbetingelse. Kommissionen bemærkede dog også, at der i 1817-betænkningerne fandtes kritiske røster om sådanne indskrænkninger; argumenter som, at det var vanskeligt at fastsætte grænser, og at der var risiko for vilkårlighed, blev bragt frem. En anden kilde til fattigdom var løssagtighed. Kravene fra 1817-betænkningerne om genindførelse af straf for løssagtighed samt indskærpelse af fædrenes forpligtelser over for uægte børn blev gentaget. Endelig foreslog kommissionen, at der skulle gribes ind over for oprettelse af inderstestuer²⁷⁵ samt udparcelleringen af landbrug.

Den liberale adgang til skilsmisse var yderligere en kilde til fattigdom, og særligt den fraskilte kone og børnene var en belastning for fattigkassen. Det er interessant, at det er forsørgelsen, og ikke den moralske side, som er i centrum. Ydermere er det bemærkelsesværdigt, at kommissionens overvejelser omkring at nægte fraskilte retten at gifte sig igen, er streget over. Begrundelsen var, at ”...*dette vilde uden Tvivl i mange Tilfælde være for haardt*”.²⁷⁶ Det står ikke klart, hvad bevæggrundene var for at undlade denne idé. Det kunne være et spørgsmål om at undgå, at det offentlige skulle forsørge de fraskilte; de moralske problemstillinger måtte vige for de verdslige anliggender.

²⁷³ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

²⁷⁴ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

²⁷⁵ Inderste er lig med en person, der boede i et selvstændigt hus som leje- eller aftægtbolig. Indesidder: en personer, der boede i en stue eller en egentlig lejlighed, der var indrettet som en del af en gård eller et hus. Brugen af ”inderstuer” synes at være en sammenblanding af de to begreber. For definitioner, se: Grethe Banggaard i: *Fortid og Nutid 1997:2*. ”Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelse af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet”. s. 83-105.

²⁷⁶ RA, *Rentekammeret, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840*. Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)

Kommissionens forestilling fra november 1819 resulterede i en kongelig resolution, der i 11 punkter pegede på de områder, som der skulle arbejdes videre med.²⁷⁷ Hvad angik det punkt, som handlede om letsindige ægteskaber, løssagtighed og skilsmisser, var kommissionen ikke særlig konkret. Den påpegede problemerne med reference til 1817-betænkningerne, men havde ingen forslag til, hvordan de skulle afhjælpes. Ganske vist var sådanne problemstillinger en del af Danske Kancellis ressortområde, men kommissionen bragte ingen nye konkrete løsningsforslag.

6.2.3 *Weilbach-sagen*

I 1821 gav en supplik anledning til, at Danske Kancelli igen kom til at beskæftige sig indgående med ægteskaber. Omstændighederne omkring denne supplik skal kort omtales i det følgende, fordi det var den, der satte gang i forarbejdet til 1824-forordningen. Det skal ses i lyset af, at hverken betænkningerne i 1817 eller Rentekammerets arbejde i 1819, havde ført noget lovgivningsarbejde med sig i henseende til ægteskaber.

Supplikken kom fra sejl-, flag- og kompasmager og kaptajn Weilbach i København, og han ansøgte om at få ægteskabet mellem sin søn og et offentligt fruentimmer annulleret.²⁷⁸ Sagen var den, at Weilbachs søn var kommet i ”*slet Selskab*”, hvorfor faderen havde sendt ham til søs, men det hjalp ikke, snarere tværtimod, idet den hjemvendte søn ville giftes med det offentlige fruentimmer. Da han i 1821 kun var 19 år og derfor ikke gammel nok til at blive gift, søgte sønnen om vielsesbrev hos kongen. Allerede da nedlagde faderen protest mod sønnens forehavende. I juli 1821 meddelte Danske Kancelli, at der ikke kunne bevilges vielsesbrev på baggrund af det oplyste; hvad årsagen var, angives ikke, men faderens protest havde måske spillet ind.

²⁷⁷ Den første forordning på baggrund heraf var fra af 3. december 1819. Forordningen begrænsede mulighederne for udstykke landbrugsjord. Jørgensen (1940) s. 55f. Grethe Banggaard: *Til gavn eller til skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne*. Odense. 1998.

²⁷⁸ Harald Jørgensen omtalte sagen som en skilsmissesag, hvilket ikke er korrekt, idet den handlede om, hvorvidt ægteskabet skulle annulleres. Jørgensen (1940) s. 55.

Senere på året, den 18. november 1821, blev Weilbachs søn alligevel gift med det offentlige fruentimmer, og den 29. november tog faderen så affære ved at sende en supplik til kongen. Faderen skrev, at ægteskabet skulle ophæves ”... *da han [sønnen] ikke havde fyldt sit 19de Aar forbød Lovens 3-16-5 samt Cancelliets Circulaire af 29 Januar 1820 vedkommende Præster at vie ham*”, og fordi ægteskabet var en ”... *imod Sædelighed og Orden stridende Forbindelse, der nødvendig baade maatte have hans Undergang til Følge og blive Staten til Byrde og om hvis Skadelighed han i øvrigt senere selv vilde føle sig forvissat.*”²⁷⁹ Faderens argumentation for, at ægteskabet skulle annulleres, var, at ægteskabsbetingelserne ikke var opfyldt. Som nævnt ovenfor var sønnen ikke gammel nok, og på forloverattesten var det angivet, at sønnen var 19 år, og det var siden blevet rettet til 20 år, hvilket både forloverne, der havde skrevet under, såvel som præsten havde godkendt.

Vielsen havde for det andet fundet sted på trods af, at lysningen kun havde været foretaget i fruentimmerets hjemsgn. En kancelliskrivelse fra 20. december 1783 fastsatte ellers, at tillysningen skulle ske i både brudens og brudgommens hjemsgn. Særligt dette punkt ærgrede Weilbach, idet han mente, at havde loven været overholdt, så havde han hørt om den forestående vielse i tide, og han havde derfor haft mulighed for at gøre indsigelse mod ægteskabet.

For det tredje mente Weilbach ikke, at sønnen og det offentlige fruentimmer havde bevist, at de i henhold til forordning af 3. april 1810 havde haft de naturlige kopper eller var vaccineret.

Ydermere kunne Weilbach bevise, at hans svigerdatter var en offentlig skøge, der havde været tiltalt for løbsagtighed og havde været indlagt på Almindeligt Hospital i tre omgange med venerisk syge. Den sidste gang var fra 5. december 1820 til 30. januar 1821, og hendes tilstand blev beskrevet som følger ”*hun var i den Grad smittet, at hun ikke kunde have været uvidende om hendes Sygdomstilstand*”.²⁸⁰

På den baggrund anmodede Weilbach kongen om at ophæve ægteskabet, og han argumenterede med, at love og anordninger skulle overholdes, og i særdeleshed med, at sønnen ikke var gammel nok. Han henstillede også til, at ophævelsen burde ske af hensyn til sædeligheden og god orden. Danske Kancelli indhentede en betænkning hos

²⁷⁹ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Weilbachs supplik med bilag.

²⁸⁰ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Weilbachs supplik med bilag.

biskop Münter over Sjællands stift. Biskoppen skrev: ”Ved dette tilstedte Ægteskab ere Sæderne og hele Egteskabets Hellighed krænkede, ... hvis Grundsætninger om det eensang indgaaede Egteskabs Ubrødelighed ere af theologiske, moralske og selv politiske Grunde meget strænge”.²⁸¹ Citatet viste, at der selv for en biskop var mange hensyn at tage til ægteskabets integritet – både af verdslig og gejstlig art. Biskoppen skrev, at hans samvittighed kasserede ægteskabet, men når han holdt sig til lovene, mente han ikke, at der var afgørende beviser for, at ægteskabet kunne hæves. Det var præsten, der havde fejlet, fordi han ikke havde bedt om at se parrets dåbsattester, og han havde i stedet troet på forlovernes vidnesbyrd. Hvad angik lysningen af ægteskabet, var det skik kun at lyse ægteskabet i brudens hjemsgn, uanset at loven sagde noget andet, og dermed kunne dette ikke give anledning til anmærkninger til præstens embedsførelse. Endelig mente han ikke, at det kunne være præstens opgave at efterse, om parret led af veneriske sygdomme!²⁸²

Gejstlighedens henstillinger blev taget til efterretning i Danske Kancelli og ægteskabet blev ikke ophævet.

Weilbach-sagen var kuriøs, og den gav et indblik i, hvilken situation en præst, der skulle vie et par, stod i i starten af 1800-tallet. Weilbach kunne redegøre for, at der var tre love, som ikke var blevet overholdt, og han måtte henvise både til Danske Lov, forordninger og skrivelser fra 1783, 1810 samt 1820, da han skulle bevise det. Præsterne skulle derfor have et godt overblik over det lovmateriale, der vedrørte ægteskabsindgåelse, idet det var spredt over mange steder.

6.2.4 Betænkningen fra Kommissionen til Kirkelovenes Revision

Udgangspunktet for Kommissionen til Kirkelovenes Revisions arbejde var den kongelige resolution fra 5. januar 1822, hvor kongen skrev: ”Da der i øvrigt haves flere foregaaende Exempler paa, at geistlige Embedsmænd have vist Uagtsomhed og

²⁸¹ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Brev fra Biskop Münter den 17. december 1821. Biskoppen henviste tillige til, at Fallesens svage legemestilstand kunne være årsag til forglemmelserne, hvilket fik Ørsted i Danske Kancelli til at henstille til, at Fallesen burde søge sin afsked.

*Efterladenhed ved at forrette Copulationer, saa paalægger Vi allernaadigst Vort Cancellie tillige at indkomme med allerunderdanigst Forslag, hvorledes Geistligheden burde være at indskærpe samtlige hørende Lovbud, og i Almindelighed at vise Opmærksomhed og Agtsomhed, som den saa vigtige Copulationshandling, hvorved en varig og Levetid uopløselig Forening bør tilsigtes, kan have Fordring paa.*²⁸³ Kongen var på baggrund af Weilbach-sagen ikke så optaget af, at lovgivningen vedrørende gejstligheden var spredt vidt omkring, men mere af præsternes administration af lovgivningen. En opsamling af al lovgivning, der vedrørte præsternes pligter i forbindelse med vielser, blev dog svaret på kongens henstilling.

Arbejdet med spørgsmålet om præsternes stilling og pligter ved ægteskabets indgåelse blev overgivet til Kommissionen til Kirkelovenes Revision, der allerede i 1822 var i gang med en fuldkommen revision af de kirkelige love.²⁸⁴ Sagen kunne derfor behandles hurtigt, og kommissionen afgav betænkning den 19. marts 1822, hvilket vil sige bare tre måneder efter, at kongens resolution havde befalet det.²⁸⁵

Ambitionen om at revidere kirkelovene fuldstændigt var intakt i 1822, da Kommissionen til Kirkelovenes Revision afgav sin betænkning om, hvordan præsterne skulle forholde sig ved indgåelse af ægteskab. Udkastet var tænkt som det 8. kapitel i en ny kirkelov, der dog aldrig blev realiseret af kommissionen. Kommissionen var klar over, at en ny kirkelov var en stor arbejdsbyrde, så man forslog derfor, at udkastet skulle blive til en selvstændig forordning.²⁸⁶ Den indskærpelse af lovgivningen, som kongen havde forlangt, kom i hovedsagen til at bestå af en opsamling af gældende lov, så alle regler var at finde i én forordning. Man kan i forlængelse heraf spørge, om der overhovedet var noget nyt i forordningen?

²⁸² RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Brev fra Pastor Fallesen den 6. december 1821. Brev fra stiftsprovst Clausen 13. december 1821.

²⁸³ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Kongelig resolution 5. januar 1822.

²⁸⁴ Kommissionen var blevet nedsat i 1813, og den virkede i næsten 20 år. Hal Koch mener ikke, at der kom noget ud af dens arbejde ud over nogle ligegyldige småforslag, hvilket var et udtryk for dens passivitet, som enevældens kirkestyre var karakteriseret ved. Hal Koch: *Den danske kirkes historie. Bind VI*. Kbh. 1954. s. 48. Tilblivelsen af 1824-forordningen var dog et resultat af kommissionens arbejde.

²⁸⁵ Kommissionens medlemmer var juristen A. S. Ørsted, stiftsprovst Clausen samt provst Gutfeld; to ud af tre var således gejstlige personer. Hal Koch angiver i *Den danske kirkes historie*, at denne sammensætning var en klar forbigåelse af den ellers så indflydelsesrige biskop Münter, der var biskop over Sjællands stift. Gennemgangen af sagsbehandlingen har vist, at biskop Münter faktisk blev bedt om at afgive betænkning i denne sag på baggrund af kommissionens udkast, så helt forbigået blev han ikke. Koch (1954). s. 48.

²⁸⁶ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Udkast fra Kommissionen til Kirkelovenes Revision 19. marts 1822.

Det er ikke hensigten her at gennemgå kommissionens betænkning og forordningen fra 1824 fra ende til anden, men fokus vil være på de ægteskabsbetingelser i forordningen, hvori der skete forandringer med vedtagelse af 1824-forordningen.

Det var præstens pligt sammen med forloverne at tilse, at det kommende ægtepar kunne opfylde ægteskabsbetingelserne, og lysningen af vielsen tre gange fra prædikestolen i brudens hjemsgn havde samme hensigt, nemlig at offentliggøre den forestående vielse og give menigheden mulighed for at gøre indsigelse mod denne. Ægteskabsbetingelserne var tillige interessante i den henseende, at de viste, at præsten både var en verdslig og en gejstlig embedsmand, idet ægteskabsbetingelserne indeholdt regler fra begge verdener.

I det følgende gives en kort oversigt over ægteskabsbetingelserne i punktform²⁸⁷. De nye ægteskabsbetingelser, som blev tilføjet i 1824-forordningen er markeret med *, og de vil blive gennemgået nærmere i de følgende afsnit. Præsten skulle tilse:

- 1) at manden var 20 år, og kvinden var 16 år
- 2) at begge var konfirmeret, og havde fået nadver
- 3) at ingen af dem var bundet i andet ægteskab
- 4) at de ikke var nært beslægtede
- 5) *at manden havde været enkemand i mindst tre måneder og kvinden enke i mindst et år
- 6) *at kvinden havde sin værges samtykke til ægteskabet, og at manden havde tilsvarende samtykke, hvis han var mindreårig (under 25 år)
- 7) at de, der var tilknyttet militæret, havde de fornødne tilladelser til vielsen
- 8) at de ikke havde bedrevet hor med hinanden
- 9) at de ikke manglede ”*Fornuftens Brug*”
- 10) *at ingen af dem havde modtaget urefunderet hjælp fra fattigvæsenet
- 11) at skiftet var påbegyndt, såfremt den ene eller begge parter var i enkestand
- 12) at de var vaccineret for kopper, eller havde haft børnekopper

²⁸⁷ De væsentligste ægteskabsbetingelser se Forordning 30. april 1824, §3, §9, §10. Se også: Dübeck (1995) s. 881-891. Bentzon (1916) s. 31-81.

Punkt 2, 3, 4 og 8 var klart begrundet i Biblens ord om forbud mod bigami, blodskam og troskabspligt i ægteskabet, medens de øvrige havde karakter af mere almene samfundsmæssige foranstaltninger.

I det følgende gennemgås punkt 5, som biskop Münter gjorde sig særlige bemærkninger om, punkt 6, som kommissionen selv tilføjede til udkastet, samt punkt 10, som kom med i 1824-forordning på foranledning af generalauditør Aagesens bemærkninger. Det var værd at iagttage, at kommissionens betænkning i hovedsagen blot bestod af en opsamling af de hidtidige gældende regler, medens de nye tilføjelser blev formuleret uden for kommissionens udkast.

6.2.5 Biskop Münter om en passende sørgetid

I marts 1822 blev biskop Münter bedt om at kommentere Kommissionen for Kirkelovenes Revisions udkast. Biskoppen havde i hovedsagen kun rosende ord til overs for udkastet, idet han skrev *"Jeg giver mig derfor den Ære, ved Lovforslagets Tilbagesendelse, at gjøre nogle, dog kun faae Bemærkninger; thi i det hele forekommer Forslaget at være forfattet med saa megen Sagkundskab..."*.²⁸⁸ Biskop Münter havde dog bemærkninger til reglerne for, hvor lang tid der skulle gå fra en ægtefælles død, til den efterlevende kunne indgå nyt ægteskab. Sagen var den, at man i 1752²⁸⁹ havde indført regler, der fastsatte, at en enkemand skulle vente ½ år og en enke et år, før de på *"ordentligviis"* kunne gifte sig igen. Reglerne var dog blevet afskaffet i 1800²⁹⁰, hvilket havde ført til misbrug, idet man havde kendskab til en mand, der havde indgået nyt ægteskab den samme dag, som hans forrige kone blev begravet. Dette bryllup havde vakt stor forargelse, og derfor foreslog biskoppen nye regler på området. Disse fastsatte, at det var passende, at enkemanden skulle sørge i tre måneder, medens kvinden skulle vente et år, hvilket var begrundet med, at man skulle sikre sig, at hun ikke var gravid med sin afdøde mand samtidig med, at hun som enke indgik et nyt ægteskab.

²⁸⁸ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Biskop Münters betænkning 14. maj 1822.

²⁸⁹ Forordning 14. april 1752.

²⁹⁰ Forordning 23. maj 1800.

Biskoppens kommentarer var begrundet i pragmatiske årsager, og han mente, at der burde være mulighed for dispensation fra reglerne for landalmuen og de ringere klasser i byerne. Grunden var, at tre måneder var lang tid at vente for en enkemand med børn, eksempelvis hvis han skulle ud at tjene hos andre for at kunne forsørge børnene, for hvem skulle drage omsorg for børnene imens? For enkens vedkommende mente biskoppen, at et år var lang tid at være uden husfader. På biskoppens foranledning vendte man i princippet tilbage til reglerne fra 1752, idet der også efter 1824 kunne gives dispensation til enkemanden, så han kunne gifte sig efter seks uger, og enken efter tre måneder, hvis hun med et bevis fra en læge eller jordemoder kunne forsikre præsten om, at hun ikke var gravid.

Det var bemærkelsesværdigt, at det netop var biskoppen, som gjorde opmærksom på de hensyn, som der burde tages til befolkningens dagligliv. Eksemplet viste også, at der ifølge biskoppen var en arbejdsfordeling i ægteskabet, der var absolut kønsbestemt, og at begge parters arbejdskraft var uundværlig.

6.2.6 Kommissionen til Kirkelovenes Revisions forslag om et samtykke fra værger

Spørgsmålet omkring de letsindige ægteskaber havde tydeligvis også spillet en rolle i Kommissionen til Kirkelovenes Revisions arbejde, men særlige foranstaltninger til at dæmme op for det problem var ikke en del af det udkast, som kommissionen havde udarbejdet. I kommissionens skrivelse til Danske Kancelli blev der dog gjort overvejelser om spørgsmålet.

Kommissionen henviste til Danske Lov 3-16-3, der bestemte, at kvinder skulle have deres kommende ægtemand godkendt af deres værge; dette foreslog kommissionen også skulle gælde for en mindreårig mand. Mandspersoner blev personligt myndige, når de fyldte 18 år, hvilket gav dem ret til at bestemme i alle personlige anliggender, men gjaldt det formuen, var de ”mindreårige” indtil de fyldte 25 år. De måtte derfor rådføre sig med deres fader eller kurator, før de foretog dispositioner over formuen. Kommissionens forslag gik ud på, at en mand skulle rådføre sig med sin fader eller kurator frem til de fyldte 25 år, og et samtykke fra faderen om indgåelse af

ægteskab ville derved være nødvendigt, ”*thi, at Manden, ved den ægteskabelige Forbindelse, paadrager sig en Række af Forpligtelser, der have Indflydelse paa hans Formues Tilstand, er umiskjendeligt*”.²⁹¹ Opfattelsen var således, at indgåelsen af ægteskabet også var en form for disposition over formuen, og derfor var det naturligt, at faderen eller kurator havde et ord at sige i den sag.

Gennemførte man forslaget, ville det have flere nyttige virkninger. For det første ville det styrke faderens myndighed, og for det andet, mente kommissionen, ville det forebygge letsindige ægteskaber ”...over hvis Hyppighed der høres saa mange Klager”.²⁹² Inspirationen til ovenstående regel var kommet fra udlandet, idet kommissionen var bekendt med, at en lignende regel fandtes i fransk og østrigsk lovgivning. Forslaget blev optaget i 1824-forordningen.

6.2.7 Generalauditør Aagesens bemærkninger til de fattiges ægteskaber

Kommissionen for Kirkelovenes Revision havde fået til opgave at revidere lovgivningen vedrørende præstens pligter i forbindelse med en vielse, og den havde færdiggjort sit udkast 19. marts 1822. Efterfølgende blev der indhentet en betænkning fra biskop Münter om udkastet, og så skete der tilsyneladende ikke mere i sagen før i andet halvår af 1823, hvor generalauditør Aagesen forfattede nogle bemærkninger til kommissionens forestilling.²⁹³

Der skal i den følgende vendes tilbage til generalauditør Aagesens bemærkninger, men indledningsvis vil arbejdsgangen blive belyst nærmere i forbindelse med, at den oprindelige forestilling fik et tillæg.

Tillægget stod Aagesen for, og i kladdeform ekspederede han sine synspunkter videre til Ørsted, der var deputeret i Danske Kancelli. Ørsted gav Aagesens

²⁹¹ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Skrivelse fra Kommissionen til Kirkelovenes Revision, 19. marts 1822.

²⁹² RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824). Skrivelse fra Kommissionen til Kirkelovenes Revision, 19. marts 1822. Samme argumentation blev brugt i forestillingen til kongen. RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Forestilling nr. 52 (1824).

²⁹³ Generalauditøren var den embedsmand, der førte tilsynet med den militære retspleje. Aagesen blev generalauditør i 1822. Andreas Aagesen (1781-1846) var i 1821 5. deputeret i Danske Kancelli og chef

bemærkninger videre til Løvenskiold, der tillige var deputeret i Danske Kancelli. Ørsted vedlagde en skrivelse til Løvenskiold, hvori han blandt andet bemærkede: ”*Jeg er saaledes enig i, at det af Commissionen for Kirkelovenes Revisions foretagne Udkast faar det af ham [Aagesen] foreslaaet Tillæg: Men, da Sagens Concept ses læst af de fleste af Collegie Medlemmerne, fandt jeg det ikke fornødent, at den nu cirkulerer fra først af, hvorved hint Tillæg, saa blev omventileret ved mundtligt Referat*”.²⁹⁴ Det vil sige, at kommissionens udkast blev studeret af flertallet i kollegiet, medens der kun blev redegjort mundtligt for Aagesens bemærkninger, der blev inkorporeret i kommissionens udkast, der siden hen blev til forordningen fra 1824. Man kunne få den mistanke, at Aagesens bemærkninger med vilje ikke blev ”ventileret” for meget, da reglen var kontroversiel og allerede havde givet anledning til flere advarsler, f. eks. i betænkningerne fra 1817.

Udgangspunktet for generalauditør Aagesens bemærkninger var, at ”*det har i de senere Tider været Gjenstand for Overvejelse om ikke Lovgivningen burde sætte Grændser for de mange Ægteskaber, der indgaaes til Skade for Samfundet, af Personer uden udsigt til at kunne ernære en Familie. Man erkjende i Almindelighed Nødvendigheden heraf*”.²⁹⁵ Det var uden tvivl med henvisning til betænkningerne fra 1817, at Aagesen formulerede sig således indledningsvis. Han fandt det passende at inkludere sådanne grænser i Kommissionen til Kirkelovenes Revisions udkast, der på daværende tidspunkt var parat til fremlæggelse for kongen. Derved ville reglen ikke ”... *skafe de mange og vanskelige Opgaver som den forommeldte eller dermed beslægtede Gjenstand frembyder*”.²⁹⁶ Dette underbygger ovenstående tolkning af Ørsteds behandling af Aagesens bemærkninger, idet sagen kun blev omtalt i begrænset omfang i Danske Kancelli, ligesom Aagesen gav udtryk for, at reglen passende kunne behandles i sammenhæng med andet lovgivningsarbejde. Blev hans tillæg behandlet selvstændigt, var der risiko for, at det ville blive genstand for omfattende disputer.

Aagesen konstaterede i sine bemærkninger, hvor vanskelig en opgave det var at sætte de ”*rigtige Grændser*”, men han mente, at indskrænkninger i retten til at gifte sig burde træde i kraft, hvis man havde modtaget eller modtog fattighjælp. Til dette må han

for 3. departement, så det var formodentlig i forbindelse med dette embede, at han stiftede bekendtskab med problematikken omkring de letsindige ægteskaber. Han levede selv ugift hele sit liv.

²⁹⁴ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Skrivelse november 1823.

²⁹⁵ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Generalauditør Aagesens bemærkninger.

have fundet inspiration andetsteds, idet ingen af forfatterne til betænkningerne fra 1817 omtalte denne regel i så konkrete termer. Om grænsen skulle gælde for den ene eller begge ægtefolk, og hvordan reglen skulle administreres, optog hovedparten af pladsen i Aagesens bemærkninger. Der var to problemstillinger, som var væsentlige for formuleringen af reglen: 1) manden og kvinden spillede hver sin rolle i forhold til henholdsvis at forsørge og blive forsørget, 2) om en ugift moder med uægte barn/børn eller en hel familie medførte de største byrder for fattigvæsenet.

Ved vielsen blev manden forpligtet til at forsørge familien, og det gjaldt både konen og børn samt eventuelle børn fra tidligere ægteskaber. Dermed var der ingen tvivl om, at havde manden modtaget fattighjælp før giftermålet for at kunne eksistere, så ville hans ægteskab tilføre fattigkommissionen endnu større byrder. Hvad angik kvinden, var sagen mere tvivlsom. Hun kunne således have modtaget fattighjælp pga. af sygdom, eller fordi hun havde uægte barn/børn at passe. Den form for ægteskaber, der ifølge Aagesen, havde vakt forargelse lokalt, var, at unge mænd, der ikke ejede noget eller ikke havde nogen næringsvej, ligefrem valgte at indgå ægteskab med kvinder i denne situation, og ad den vej kunne mændene melde sig ved den lokale fattigkommission og bede om understøttelse. Dermed påførte manden sit eget fattigvæsen forøgede byrder, og sådanne ægteskaber skulle derfor også kunne stoppes. Aagesen erkendte dog også, at indgåelse af ægteskab for en kvinde i en miserabel situation kunne forbedre hendes kår, hvis manden havde midler. Således kunne et ægteskab også minimere et fattigvæsens udgifter.

Ser man på selve formuleringen af reglen, understøtter det endvidere idéen om, at generalauditør Aagesen var hovedbagmanden bag reglen om indskrænkninger i retten til at gifte sig; nedenstående citater viser, at der var meget klar overensstemmelse mellem Aagesens forslag og den endelige lovtekst. Aagesen foreslog i sine bemærkninger følgende tekst: ”*at ingen af dem nyder eller fra den Tid deres Forsørgelse som Børn ophørte, har nydt nogensomhelst Understøttelse af Fattigvæsenet, da i modsat fald Ægteskabet ikke kan tilstedes, med mindre Commissionen for det Fattigvæsen, hvori manden er forsørgelsesberettiget, erklærer at der for Fattigvæsenets vedkommende intet finder mod samme at erindre*”.²⁹⁷ Og den endelige lovtekst blev som følger: ”*at ingen af*

²⁹⁶ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Generalauditør Aagesens bemærkninger.

²⁹⁷ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Generalauditør Aagesens bemærkninger.

*dem, som agte at indgaae Ægteskab, nyder eller, fra den Tid deres forsørgelse som Børn ophørte, har nydt nogensomhelst urefunderet Understøttelse af Fattigvæsenet; da i modsat Fald, Ægteskabet ikke kan tilstedes, medmindre den administrerende Direction for Fattigvæsenet, naar Mandspersonen er Forsørgelsesberettiget i Kiøbenhavn, og ellers Sogne-Commissionen for det Fattigvæsen, hvori Manden er forsørgelsesberettiget, erklærer, at der, for Fattigvæsenets Vedkommende intet findes mod samme at erindre.*²⁹⁸ Der er dog en væsentlig forskel mellem Aagesens udkast og den endelig lovtekst, og det er, at der i sidstnævnte kom til at stå *urefunderet* fattighjælp. Aagesen ville udelukke alle, der have modtaget hjælp, fra ægteskab, så 1824-forordningen indeholdt en mindre lempelse.

Mandens forsørgelsespligt var central i lovgivningen, og den endelig tekst i forordningen henviste til, at de kommende ægtefolk skulle indhente tilladelse hos den fattigkommission, hvor manden var forsørgelsesberettiget. Det var således fattigkommissionerne, der fik pålagt at administrere reglen. Aagesens argumenter herfor var, at det var fattigkommissionerne, som efterfølgende fik de økonomiske byrder, og den nye regel ville tillige styrke kommissionernes myndighed overfor de fattige. Dermed kom fattigkommissionen til at fungere som værge i forhold til fattiglemmets personlige anliggender.

Generalauditøren lagde op til, at reglen skulle administreres lempeligt, og de kommende ægtefolks vandel skulle tages med i vurderingen, men hvis der ikke var nogen grund til at frygte, at ægteparret ville blive en byrde, så skulle kommissionen ikke tøve med at give tilladelse. Han indrømmede, at det var vanskeligt at fastsætte nærmere regler for fattigkommissionens virke i denne henseende, og at der i al fald ikke var muligheder for sådanne præciseringer i den just formulerede regel.

Nok fik fattigkommissionerne mere myndighed, men de fik tillige meget vide rammer for, hvorledes de kommende ægtefolks kår skulle vurderes. I betænkningerne fra 1817 var netop denne risiko for vilkårlighed en af grundene til, at et mindretal af både gejstlige og verdslige embedsmænd var imod indskrænkningerne i retten til at gifte sig.²⁹⁹

²⁹⁸ Forordning 30. april 1824.

²⁹⁹ Reglen gav også anledning til en række principielle forespørgsler til Danske Kancelli. Se *Kongelige Resolutioner og Aabne Breve* efter 1824.

Som begrundelse for at indføre disse grænser i ægteskabslovgivningen refererede Aagesen indledningsvis til, at der i almindelighed var enighed om nødvendigheden heraf, og man kunne tillige sætte en stopper for de ægteskaber, som vakte forargelse. Aagesen afsluttede med ”*Efter min Overbevisning ville Kommunen ansee Bestemmelsen som gavnlige endog i oeconomic henseende*”.³⁰⁰

Afslutningsvis skal den vendes tilbage til Ørsteds og Løvenskiolds notater, hvori Aagesens bemærkninger blev kommenteret. Ørsteds kommentar til bemærkningerne var, at ”*jeg [Ørsted] finder Hr. General Auditørens Mening fuldkommen conceqvent og tror, at det vil være en gavnlige at gjøre den til Regel*”.³⁰¹ Ørsted tilsluttede sig derved Aagesens forslag uden indvendinger eller betænkeligheder, og det samme gjorde Løvenskiold. Et element, der gjorde Løvenskiolds notat endnu mere interessant, var, at han som amtmand over Svendborg amt i 1817 havde indsendt en betænkning til Danske Kancelli på baggrund af kancelliets forespørgsel. I betænkningen var han af den overbevisning, at det var betænkeligt og uhensigtsmæssigt at indføre et almindeligt forbud mod ægteskaber i almueklassen. Hans væsentligste indvending imod indskrænkninger var, at reglerne herfor var for vanskelige at formulere, samt at der var risiko for vilkårlighed i administrationen af sådanne regler.³⁰² Med dette udgangspunkt indrømmede Løvenskiold, at han i februar 1824 så anderledes på problematikken; i forhold til de personer, der havde været genstand for fattigvæsenets forsørgelse, ”*...synes Billighed og Retfærdighed at kræve*”, at fattigvæsenet fik myndighed til at nægte dem at indgå ægteskab. Og han fortsatte: ”*Jeg er derfor enig med Hr. Generalauditør Aagesen saavel i det af ham vedtagne Princip, som ogsaa i den [?] Udvikling deraf*”.³⁰³

Flere elementer taler for, at det var Aagesen, der var ophavsmanden til reglen om indskrænkninger i retten til at gifte sig, dels på grund af sammenfaldet i formuleringerne, dels fordi Løvenskiold direkte omtalte reglen som Aagesens princip. Det står ikke helt klart, hvorfra Aagesen har fået inspiration til det, og man kan undre sig over, at han ikke refererede til de erfaringer, man havde med indskrænkninger i retten til at gifte sig i Finmarken og Færøerne (se nedenfor). Årsagen var nok, at

³⁰⁰ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Generalauditør Aagesens bemærkninger.

³⁰¹ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Skrivelse november 1823.

³⁰² RA, DK 88, Betænkning om Midler til at hindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal 1817-1818. Amtmand Svendborg.

befolkningsforholdene i Finmarken og på Færøerne, og dermed også de ønskede målsætninger, afveg fra situationen i Danmark i 1810-1820'erne. Eller var marginale gruppers vielsesmønstre i marginale områder af det danske rige uden for hans erfaringsfelt? Hertil kom, at centraladministrationens embedsmænd måske ikke kendte de egentlig konsekvenser af lovgivningen? Der er stor sandsynlighed for, at Aagesen havde studeret Malthus' befolkningsteorier, og at han der havde fundet inspiration her til at indføre et statsstyret "preventive check".³⁰⁴ Hvorvidt den udlægning af Malthus' teorier, der kom frem i den tyske pauperismedebat fra 1830'erne (se foregående note), var et udtryk for bevidste eller ubevidste fejlfortolkninger, kan ikke afgøres, men inspirationen fra Malthus' teorier om ægteskabets betydning for befolkningsudviklingen samt udsagnene om fattigdomsunderstøttelsens skadelige virkninger, er oplagt både i Danmark og Tyskland samt i debatten i de øvrige nordiske lande (se nedenfor).

Forordningen, der inkluderede Aagesens bemærkninger, fik kongens resolution den 30. april 1824.

6.2.8 Indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab i et nordisk perspektiv

Indskrænkninger i retten til at gifte sig og debat om denne problemstilling var ikke et isoleret dansk fænomen, og derfor skal problemstillingen behandles i et nordisk perspektiv i nærværende afsnit. Indskrænkninger i retten til indgå ægteskab var kendt fra to danske provinser, idet man i 1777 for Færøerne og i 1778 i Finmarken havde indført sådanne regler. Man kan hævde, at restriktionerne i Finmarken og på Færøerne

³⁰³ RA, *Danske Kancelli*, 1. dept. Indlæg nr. 1008 (1824). Skrivelse fra november 1823.

³⁰⁴ Klaus-Jürgen Matz har dog afvist, at Malthus ligefrem var ophavsmanden til disse indskrænkninger; Matz' viste således, at en statslig regulering af ægteskabsindgåelsen med henvisning til Malthus' befolkningsteorier, beroede på en misforståelse. Udgangspunktet for "preventive check" var, at man skulle lade være med at indgå ægteskab og stifte familie, før et tilstrækkeligt materielt grundlag var tilvejebragt, og stræben derefter var således en stimulans til at arbejde; måske opnåede man aldrig det nødvendige materielle niveau, og ægteskabsindgåelse måtte som konsekvens heraf undlades. Et væsentlig argument for, at der var tale om en fejlfortolkning af Malthus, var ifølge Matz, at Malthus appellerede til, at denne moralske forpligtelse (moral restraint) var individets egen sag, og den skulle derfor ikke være baseret på en statslig indgriben. Et andet vægtig argument var, at Malthus faktisk korrigerede andres fortolkninger af hans teorier, og han gav udtryk for, at en statslig indgriben i mulighederne for ægteskab blandt ubemidlede var retsstridig, unyttig og mod Guds Lov. På den anden side gav Malthus også udtryk

var begrundet i socio-økonomiske forhold, der var væsentligt forskellige fra selve Danmark, men det ændrede ikke ved, at der kom en principiel holdning til udtryk i en sådan regel. I det følgende ses nærmere på bevæggrundene for at indføre og ophæve restriktioner i ægteskabsindgåelse i Finmarken og Færøerne samt debatten om lignende regler i Norge og Sverige.

I 1778 indførte man indskrænkninger i retten til at gifte sig i Finmarken, idet ingen præst måtte ægtevie en ungkarl, med mindre han havde sikret sig, at han havde adgang til et jordtilliggende.³⁰⁵ Denne indskrænkning blev ophævet i 1796, og forordningens overordnede mål synes at have været, at stavnsbåndslignende regler for mandskabet og deres familier ved Finmarkens fogedvæsen skulle ophæves. Efter 1796 fik ægteskab med en lokal kvinde heller ikke den konsekvens, at man skulle blive i Finmarken på livstid, og både gifte og ugifte havde lov til at forlade Finmarken, når blot de havde opsagt deres tjeneste. I fortalen til lovteksten fra 1796 argumenteredes med: *”Da enhver Hindring, som lægges i Veien for lovlige Ægteskaber, nødvendiggen maae have skadelige Indflydelse baade paa Folkeformerelsen og Sædeligheden; Saa har Kongen, i Betragtning heraf, bortryddet de Vanskeligheder, som i denne henseende have fundet Sted i Finmarken”*.³⁰⁶ Argumentationen var klar: restriktioner i retten til at indgå ægteskab var hverken godt for staten (befolkningsudviklingen) eller for kirken (sædeligheden).³⁰⁷ Efter 18 års erfaring måtte man sande, at reglen havde uønskede følger.

Da man indførte restriktioner i retten til at gifte sig i Finmarken, var lignende regler allerede en realitet på Færøerne. Baggrunden for en forordning fra 1777 var, at landbruget på Færøerne var forsømt, og denne negative udvikling tilskrev man løsgængerer, der bevirkede, at der var mangel på tjenestefolk på landet. Det overordnede mål med forordningen var således at fremme landbruget, og midlet til dette var at give de lokale embedsmænd og husbonden udvidede beføjelser til at blande sig i tjenestefolkenes liv og levned ved eksempelvis at skrive skudsmål, registrere løsgængere, og ved at sætte alle arbejdsduelige til at arbejde i landbruget. Paragraf 8 i forordningen handlede alene om restriktioner i retten til at indgå ægteskab. Heri blev det

for, at han var imod retten til fattigdomsunderstøttelse, idet den formerede befolkningen og fjernede stimulansen til selv at forsørge familie. Matz (1980) s. 98-112.

³⁰⁵ Forordning 20. august 1778.

³⁰⁶ Forordning af 13. Maj 1796

bestemt, at de af almuens folk, som ville gifte sig, skulle kunne godtgøre for præsten, hvorledes de ville ernære sig. Enten skulle ægtefolkene bevise, at de havde adgang til jord eller anden næringsvej, eller at begge parter skulle have tjent i mindst fire år på landet. Derudover skulle de være i besiddelse af et skudsmål, der viste, at de var flittige, tro og duelige.³⁰⁸ Hensigten var at undgå, at fattigdommen bredte sig i den voksende befolkning.³⁰⁹

Netop paragraf 8 kom efter henvendelse til behandling i Øststifternes stænderforsamling i 1846, og den skal analyseres nærmere i det følgende. Det er dog værd at bemærke sig, at på Færøerne var indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab i kraft fra 1777 til 1846 og derfor også gældende, da man indførte lignede restriktioner i selve Danmark i 1824. 1824-forordningen blev også gældende på Færøerne i 1827, hvorfor der var to former for restriktioner på ægteskabsindgåelse på Færøerne i perioden 1827 til 1846.

Udgangspunktet for ophævelsen af paragraf 8 var en henvendelse fra den færøske amtmand, der på præsternes foranledning, blev sendt til Danske Kancelli.³¹⁰ Anken mod restriktionerne var, at de bragte præsten i forlegenhed, idet han på den ene side ønskede, at folk skulle gifte sig, men på den anden side havde han til opgave at sanktionere overfor dem, der ikke kunne opfylde paragraf 8 i 1777-forordningen. Dilemmaet mellem præstens verdslige og gejstlige opgaver blev endog mere udtalt, hvis bruden var gravid, ligesom præstens anseelse kunne blive skadet af de forurettede personer. Det gav ham et dårligt omdømme i forbindelse med udførelse af kaldets øvrige arbejdsopgaver. I henvendelsen henvistes ydermere til den ovenfor omtalte ophævede lov for Finmarken (1796). Den aktuelle økonomiske situation var, ifølge præsterne, endnu et argument for at ophæve restriktionerne, idet Færøerne oplevede et fiskeeventyr omkring år 1846, og de heraf afledte ekstra arbejdspladser kunne bøde for de skadelige virkninger, som man ventede, at liberaliseringen ville få.

Sorenskriveren anbefalede tillige, at restriktionerne skulle ophæves, og han mente, at problemet var, at reglerne i paragraf 8 var for upræcise. Det bevirkede, at indskrænkningerne ikke gav nogen reel sikkerhed for, at ægtefolkene ikke ville komme

³⁰⁷ Allerede i 1763 havde der været mangel på folk i Finmarken. Reskript 8. juli 1763.

³⁰⁸ Forordning 21. maj 1777.

³⁰⁹ *Collegial-Tidende 1846*. s. 368.

³¹⁰ *Collegial-Tidende 1846*, s. 366-372.

til at falde det offentlige til byrde. Sorenskriveren advarede dog om, at den aktuelle situation i fiskeriet var naturskabt og ikke kulturskabt, hvilket gjorde, at man i fremtiden ikke kunne vente samme gunstige situation; man måtte derfor iværksætte tiltag, der kunne fremme udviklingen af næringsvejene.³¹¹

Indvendingen fra amtmanden på Færøernes var blandt andet, at de betingelser, som forordningen opstillede, var vanskelige at bevise. Problemet var dels at det færøske jordegods oftest var spredt på mange steder, dels at man som håndværker på Færøerne ikke fik papir på sin duelighed, idet der hverken eksisterede svendeprøve eller laugsprøve. Det betød, at enhver kunne påberåbe sig færdigheder inden for et håndværk og dermed også retten til at gifte sig. Beviserne var derfor illusoriske, og vurderingen beroede i høj grad på præstens syn på sagen.

Der blev ydermere indhentet betænkninger fra biskoppen over Sjællands Stift og Rentekammeret, der samstemmende mente, at restriktionerne var et indgreb i den personlige frihed, som ethvert individ havde krav på, og derfor anbefalede man, at de blev ophævet. Man henviste også til færingernes mentalitet, der betegnedes som besindig og nøjsom, og man ventede derfor ikke, at det ville være hyppigt, at nogle ægtefolk giftede sig uden at have sikret deres daglige brød. På den anden side skrev man: ”*At Sædeligheden lider, hvor det er vanskeligt for Menneskene at indtræde i Ægteskab, er en almeenbekræftet Erfaring*”.³¹²

Danske Kancellis indstilling var på baggrund af de indhentede synspunkter, at 1777-forordningens paragraf 8 var unaturlig, trykkende og ikke nødvendig overfor Færøernes befolkning. Danske Kancelli mente ydermere, at den forestående udvikling af fiskeriet og landbruget på Færøerne nødvendiggjorde en befolkningstilvækst, hvorfor man anbefalede, at restriktionerne blev ophævet. Det skete i 1846.

I et andet nordisk land, Sverige, fandtes der formelt ikke regler, der regulerede ægteskabsindgåelse, men i perioden 1788-1847 havde sognestævnet (sockenstämman) ret til at regulere tilflytning til de enkelte sogne. I praksis blev et forbud mod fattiges

³¹¹ Forbedringer af næringsvejene på Færøerne blev også fremhævet af Øststifternes Stænderforsamling, men i øvrigt henviste stænderforsamlingen til betænkningen fra Danske Kancelli. Den er refereret nedenfor. *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter samt for Færøerne i 1846*. Kbh. 1846. sp. 1473-1474.

³¹² *Collegial-Tidende 1846*. s. 367.

indflytninger ind i de enkelte sogne også anvendt som et ægteskabsforbud.³¹³ En fattigforsorgskomite overvejede i 1837 faktisk at indskrænke i retten til at gifte sig ved lov for at undgå letsindige ægteskaber. I komitéen frygtede man dog, at en sådan indskrænkning ville gøre ondt værre; konsekvensen ville være, at antallet af uægte børn og deraf følgende barnemord ville stige. Et andet argument mod indskrænkningen, var, at denne ret ikke skulle baseres på økonomiske kvalifikationer, hvilket ville være uretfærdigt overfor de fattige, da retten til at blive gift var begrundet i en guddommelig lov.³¹⁴ Fattigforsorgskomiteéns endelige afvisning af indskrænkninger i retten til at gifte sig ændrede imidlertid ikke ved opfattelsen af, at det var de fattige, der indgik letsindige ægteskaber.

De fattiges ægteskaber var også til debat i Norge. Det skete her, som i Sverige, som en del af det lovforberedende arbejde forud for formuleringen af en ny fattiglov. I 1829 formulerede en norsk fattigkommission således en paragraf, der var i overensstemmelse med den danske regel,³¹⁵ dog var reglen alene møntet på de mænd, der var under varig offentlig forsørgelse. Den efterfølgende fattigkommission fra 1833 gentog paragraffen, men debatten frem mod vedtagelsen af den første norske fattiglov i 1845 var præget af den samme konflikt, som den, der fremgik af 1817-betænkningerne i Danmark. På den ene side var der fokus på borgernes rettigheder, og på den anden side var de liberalistiske synspunkter, der fremhævede menneskets selvansvar. Man må holde sig for øje, at befolkningsudviklingen i Norge var anderledes end i Danmark, men tilblivelsen af 1824-forordningen i Danmark viste, at frygten for overbefolkning alene var tilstrækkelig. Argumentet vedrørende de borgerlige rettigheder vandt i Norge, og den dansk inspirerede paragraf blev aldrig realiseret.

Eksemplerne fra Finmarken og Færøerne viste, at Danske Kancelli havde brugt og brugte ægteskabet som en regulerende faktor på bestemte dele af befolkningen. Man kan dog ikke hævde, at det var en konsekvent holdning, der kom til udtryk vedrørende brugen af ægteskabet som et middel til at opnå verdslige målsætninger. Ved afskaffelse

³¹³ Birgit Petersson: "Den farliga underklassen". *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå. 1983. s. 195-209. Grethe Banggaard: Fattigforsorgen på landet 1763-1894. Fem sogne i Skåne. *Lund Papers in Economic History*. Nr. 75, 2002. Se også Rasmussen (1996) s. 194-208. Heri omtales danske præsters egenhændige regulering af ægteskabsindgåelse før 1824-forordningen.

³¹⁴ *Underdänigst Betänkande, med dertill hörande handlingar angående Fattigvården i Riket, utom Stockholms Stad jemte dermed sammenhang egande ämnen*. Stockholm. 1839. s. 33-34. Arthur Montgomery: *Svensk socialpolitik under 1800-tallet*. Stockholm. 1951. s. 91-94.

³¹⁵ Seip (1984) s. 56-62. Se også Telstes omtale af den letsindige ægteskaber i Norge i Telste (2000)

af indskrænkningerne i 1796 i Finmarken argumenterede man med, at indskrænkningen havde en skadelig effekt på befolkningsudviklingen og sædeligheden; her var det en klar merkantilistisk tankegang, der lå bag. Da reglerne i 1846 blev ændret på Færøerne, var det afgørende argument fra Danske Kancellis side, at sådanne indskrænkninger var et indgreb i den personlige frihed. I 1830 og 1840'erne i Norge og Sverige blev lignende argumenter bragt på bane for ikke at indskrænke i retten til at gifte sig. I et nordisk perspektiv må man konstatere, at den danske 1824-regel om de fattiges ægteskaber så absolut var et regelsæt præget af samtiden; den blev vedtaget medens et "malthusiansk spøgelse"³¹⁶ stadig hærgede. Havde de øvrige nordiske lande revideret deres fattiglovgivning på samme tidspunkt, var det ikke utænkeligt, at en lignende regel var blev indført dér, for debatten om de letsindige ægteskaber fandtes i alle de nordiske lande.

Ikke bare i et nordisk, men også i et europæisk perspektiv, var Danmark tidligt ude med at indføre indskrænkninger i retten til at gifte sig. Klaus-Jürgen Matz har foretaget en undersøgelse af sydtyske forhold vedrørende indskrænkninger i ægteskabsindgåelse i perioden ca. 1850-1871, og den efterfølges af en liberalisering.³¹⁷ Ifølge Matz var det muligt at gennemføre den strenge lovgivning med samme motiv som i Danmark; frygten for overbefolkning samt frygten for et voksende proletariat. Disse faktorer skabte, hvad Matz kaldte "*zeitklimatische Gunst*". Det interessante ved sammenligningen af det nordiske og det europæiske perspektiv er imidlertid, at tiden var "moden" til sådanne indskrænkninger relativt tidligt i Danmark.

6.2.9 Sammenfatning: 1824-forordningens tilblivelse

Betænkningerne fra 1817 satte problemet med de letsindige ægteskaber på dagsordenen, men Weilbach-sagen, der handlede om administrationen af ægteskabsbetingelserne, blev en anledning til at tage et konkret tiltag i 1822-24. Man fornemmer, dels via

kap. 8.

³¹⁶ Udtrykket lanceret af Seip (1984) s. 56.

notaterne fra Danske Kancellis embedsmænd, dels ved den særprægede sagsbehandling af Aagesens kommentarer, at princippet i den nye ægteskabsbetingelse var meget kontroversielt; de blev kun ”ventileret” mundtligt i kollegiet.

Kommissionens udkast indeholdt ikke meget nyt, og indholdet må betegnes som en opsamling af den hidtidige lovgivning. Som et middel til at bekæmpe de letsindige ægteskaber foreslog kommissionen, at manden skulle betragtes som mindreårig med hensyn til værgens godkendelse af den kommende brud. Dette forslag var ikke vidtgående nok for Generalauditør Aagesen, der havde sit eget ”princip” om reguleringen af de fattiges ægteskaber. Aagesen henviste til en almindelig anerkendelse af, at indskrænkninger i ægteskabet var en nødvendighed, til trods for den kritik reglerne kunne møde samt den vanskelige opgave med at trække de rigtige grænser.

En status over ægteskabsbetingelserne i samme forordning viste, at nok var hensigten med at indgå ægteskab en hævde af kirkens moralbegreber, men ved samme lejlighed kunne staten kontrollere om parret var vaccineret, og endelig kunne det forestående ægteskab helt forbydes, hvis man havde modtaget fattighjælp. Ægteskabet var i starten af 1800-tallet ikke blot et mål for de verdslige myndigheder, men det var tillige blevet et middel.

6.3 1824-reglen i praksis

6.3.1 Indledning

I indledningen til nærværende kapitel blev det omtalt, at fattigloven af 1803 blev til ud fra humanistiske idéer. I Danmark kom der en reaktion herpå i form af 1824-lovens regel om de fattiges ægteskaber, men spørgsmålet er, hvorvidt reglen blev praktiseret eller ej. Det er emnet for nærværende afsnit.

³¹⁷ Matz (1980) s. s. 181 ff. Matz viser tillige, at der i dele af det nuværende Tyskland var lange traditioner for at gribe regulerende ind i ægteskabsindgåelsen, eksempelvis ved at pålægge ugifte en skat. Matz (1980) s. 29-30.

Gennemser man *Kongelige Reskripter og Resolutioner m.m.*³¹⁸ for perioden efter 1824 viser det sig, at 1824-reglen medførte en række problemer i lokaladministrationen. Nedenfor skal én af disse sager undersøges nærmere. Den handler om en enke, der i første omgang blev forhindret i at gifte sig i 1834. Sagen er fulgt fra præsten over fattigkommissionen til amtmanden og videre til Danske Kancellis afgørelse. Den illustrerer den problemstilling, der gav anledning til de fleste forespørgsler om lovens fortolkning. Problemstillingen var, hvorvidt den ydede hjælp skulle refunderes, eller om den skulle kunne eftergives.

Det var kun de principielle sager, der blev omtalt i *Kongelige Reskripter og Resolutioner*, så det materiale giver ikke et dækkende billede af, hvorledes reglen blev praktiseret på lokalt plan. Forloverprotokoller i præstearkiverne har vist sig at være en udmærket kilde til at belyse administrationen af 1824-reglen på lokalt plan.³¹⁹ I forloverprotokollerne skrev forloverne under på, at ægteskabsbetingelserne var overholdt³²⁰, og heraf fremgik det således også, om en eventuelt ydet fattighjælp, var blevet tilbagebetalt.

Fra 1857 gjaldt reglen kun, hvis *manden* havde modtaget fattighjælpen inden for de sidste fem år. Lempelsen skete således på to felter. For mandens vedkommende erstattede femårsgrænsen den tidligere regel, hvor hele voksenlivet blev taget med i betragtning. For kvinden var ydet hjælp ikke længere var en hindring for at indgå ægteskab efter 1857.³²¹ Set i lyset af debatten i de øvrige nordiske lande i 1830'erne og 1840'erne om indførelsen af indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab viser det sig, at det "malthusianske spøgelse" ikke længere kastede så tydelige skygger i Norden som tidligere. Derfor var det oplagt at lempe reglen.³²² Ser man på forhandlingerne forud for vedtagelsen af loven i 1857, var der i lighed med lovens vedtagelse i 1824 tale om få

³¹⁸ Den fulde titel er: *Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser, samt Kollegialbreve, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*. Undersøgt i perioden 1824-1865.

³¹⁹ Der findes enkelte sager i amsarkiverne, men disse er også karakteriseret ved at være principielle sager. Fattigkommissionernes forhandlingsprotokoller er også undersøgt, men de har et meget varierende indhold, idet nogle blot er regnskabsbøger. De er også fravalgt, fordi de er ustrukturerede, og det vil således kræve et stort tidsforbrug, inden der kan gives et generelt billede. Et altoverskyggende problem, når der skal findes kildemateriale, var, at præsten havde to "kasketter" på i disse sager, dels som præst og den der skulle forestå vielsen, dels som formand for fattigkommissionen. Det kan have betydet begrænset skriftlighed, da præsten var den, der forestod den løbende sagsbehandling i fattigkommissionen.

³²⁰ For mere om ægteskabsbetingelser se afsnit 6.2.3.

³²¹ Lov af 29. december 1857.

³²² Se afsnit 6.2.6.

mænds værk, og lovforslaget gav ikke anledning til megen debat. En væsentlig forskel fra tidligere var dog, at ændringen blev offentligt ”ventileret”, inden den blev endelig vedtaget.³²³

6.3.2 En principiel sag fra 1834³²⁴

Den 30. juli 1829 døde Niels Rasmussen, husmand i Vantinge på Midtfyn 37 år gammel. Han blev begravet den 3. august i Vantinge og efterlod sig hustruen Kirstine Hansdatter og tre børn på henholdsvis otte, seks og tre år. Årene gik, og i 1834 ønskede Kirstine Hansdatter at blive gift med en ungarl på 45 år ved navn Knud Andersen fra Lydinge Gårde. Kirstine Hansdatter var nu 38 år, så det var voksne mennesker, som stod for at ville giftes i Vantinge kirke. Deres forældre havde formelt ingen indflydelse på det forestående ægteskab, så Knud og Kirstine var vel i deres gode ret til at blive gift – eller var de? Da Kirstine Hansdatter i sin tid som enke havde modtaget fattigdomsunderstøttelse fra Espe-Vantinge Fattigkommission, var sagen ikke helt enkel. Pastor Agerbek i Espe-Vantinge var i tvivl om, hvordan 1824-reglen skulle fortolkes, og det forestående bryllup mellem Kirstine Hansdatter og Knud Andersen blev en principiel sag, hvor både amtmanden over Svendborg amt og Danske Kancelli blev indblandet.

Kirstine Hansdatter i Vantinge var som nævnt ovenfor blevet enke i sommeren 1829, og i januar 1831 ved fattigkommissionens kvartalsmøde kom hun på listen over fattighjælpsmodtagere i Espe-Vantinge. Hun var blandt 1. klasses modtagere af fattighjælp. I fattigforordningen af 1803 karakteriserede man denne gruppe således: ”*Til Iste Classe henhøre alle saa gamle og syge, eller paa Helbred, Førlighed, Sandser og Forstand saaledes svækkede, at de aldeles intet, eller kun saare lidet kan fortiene til Livets første Nødvendigheder*”.³²⁵ I årene 1831-1834 modtog hun hjælp fra fattigkommissionen i form af mel, malt, gryn, flæsk samt 2 rigsbankdaler i rede penge. I

³²³ *Departementstidende 1858* s. 68. Se der henvisninger til forhandlinger i Rigsdagen i 1857.

³²⁴ Dette afsnit er tidligere publiceret som artikel under titlen: ”*Da Ægteskabet ansees fordeeltigt for Fattigvæsenet*” - Studier i indskrænkninger i retten til at gifte sig med udgangspunkt i en sag fra Espe-Vantinge fra 1834”. I: *Ræthinge-Posten* 2003. Udgivet af Ringe Lokalhistoriske Forening og Ringe Museum. s. 18-32

1833-1834 blev rationerne endda sat op, hvilket afspejler, at enken havde vanskeligt ved at klare sig alene med tre børn³²⁶.

Folketællingen fra 1834 viser, at Kirstine Hansdatter boede som indsidder i et hus i Vantinge. Kirstine Hansdatter betegnes i folketællingen som "*Husmandenke*", der "*lever af sin Jordlod*".³²⁷

Sagen om Kirstine Hansdatters og Knud Andersens bryllup startede i efteråret 1834, hvor parret bekendtgjorde for pastor Agerbek i Espe-Vantinge, at de ville giftes. Pastoren var i hvert fald bekendt med Kirstine Hansdatters situation, idet han i kraft af at være formand for fattigkommissionen i Espe-Vantinge vidste, at enken havde modtaget fattighjælp.

Den 17. oktober 1834 holdt Espe-Vantinge Fattigkommission møde, og sagen blev taget op. Af protokollen fremgår det, at: "*Præsten berettede for Commissionen at Niels Rasmussens Enke som nyder Almisse vil giftes med Ungkarl Knud Andersen nu tjenende i Lydinggaard, som skal have Løfte om Fæste paa det Huus hun beboer. Da Ægteskabet ansees fordeelagtigt for Fattigvæsenet, da det dog er rimeligt at han vil kunne forsørge Familien og om den endog senere skulde blive trængende igjen, at han i det mindste vil betydelig kunne formindske den Byrde, som Distriktet har af dens Underholdning, saa var Commissionen enig om, ikke alene at eftergive ham Refusion af den Fattighjælp hun hidindtil har nydt, men endog, dersom Ægteskabet ikke under bedre Betingelser kunde tillades, at fritage det Sogn, hvor Manden er forsørgelsesberettiget fra at forsørge ham og Familien, om den inden 3 Aar skulde blive trængende til Hjælp*".³²⁸

Selv om fattigkommissionen i Espe-Vantinge var enige om at give samtykke til ægteskabet, var pastor Agerbek dog i tvivl om fortolkningen af 1824-forordningens paragraf om fattighjælpsmodtageres ret til at gifte sig. Agerbek ville vide, om fattighjælpen kunne betragtes som refunderet, hvis fattigkommissionen eftergav de

³²⁵ Forordning af 5. juli 1803, stk. 3.

³²⁶ Ringe kommune, *Espe-Vantinge fattigkommission*, Protokol for Fattig Væsenet udi Espe og Wantinge Sogne Distrikt 1823-1839. Folio 37, 43, 46, 53, 54.

³²⁷ LAO, *Folketællingen 1834*, Vantinge sogn. På grund af en lakune i folketællingerne i perioden 1801-1834 er det ikke umiddelbart muligt at undersøge, hvad det at træde ind i enkestanden havde betydet for Kirstine Hansdatters økonomiske kår, men det har uden tvivl været hårdt at være ene kvinde om at forsørge tre børn. Når man inddrager materialet fra den lokale fattigkommission, viser det sig også, at hun ikke var i stand til at leve af udkommet sin jordlod.

³²⁸ Ringe kommune, *Espe-Vantinge fattigkommission*, Protokol for Fattig Væsenet udi Espe og Wantinge Sogne Distrikt 1823-1839. Folio 57.

ydede midler. Det vil sige, at den hjælp, som Kirstine Hansdatter havde modtaget, kunne betragtes som en gave og ikke som et lån, hvilket var den almindelige antagelse. Derfor sendte han et brev til amtmanden over Svendborg amt den 20. oktober 1834.³²⁹ Af brevet fremgår det, at Knud Andersen ikke ville tilbagebetale den hjælp, som hans kommende kone havde modtaget, men det til trods kunne fattigkommissionen i Espe-Vantinge alligevel give ham et godt skudsmål, som en ”*skikkelig og arbejdsom Karl*”.³³⁰

Hvis ægteskabet ikke kunne tillades, ville fattigkommissionen få to problemer. For det første skulle den fortsat forsørge en enke med tre børn, og for det andet ville Kirstine Hansdatter blive husvild, da de boede i det hus, som Knud Andersen netop havde fæstet. Der var således flere gode grunde til, at Espe-Vantinge Fattigkommission ville eftergive den ydede hjælp.

Den anden part i sagen om Kirstine Hansdatter og Knud Andersen skulle også høres, nemlig brudgommens fattigkommission, så den 25. oktober sendte amtmanden over Svendborg amt sagen til Brahetrolleborg Fattigkommission til udtalelse.³³¹ Brudgommens fattigkommission ville ikke umiddelbart give sit samtykke til ægteskabet, da den kunne risikere også at skulle forsørge Kirstine Hansdatter og hendes tre børn efter vielsen.

For pastor Agerbek var det tilsyneladende påtrængende at få sagen afgjort, så den 10. november 1835, cirka tre uger efter den første henvendelse til Svendborg amt, sendte han derfor en erindring om sagen til amtmanden. To dage senere tog amtmanden sagen op, og han fandt ikke, at han var ”*berettiget*” til at besvare spørgsmålet om, hvordan reglen i 1824-forordningen skulle fortolkes. Derfor skrev han samme dag til Danske Kancelli i centraladministrationen i København.³³²

Problemstillingen var særlig kompliceret, fordi de to brudefolk boede i hver sit fattigdistrikt; der var således lagt op til ”kassetænkning”. For Espe-Vantinge Fattigkommission var det en særdeles fordelagtig løsning at eftergive den ydede hjælp og dermed slippe for at blive økonomisk belastet af en enke med tre børn. Brahetrolleborg Fattigkommission forlangte derimod, at Kirstine Hansdatter ved egen

³²⁹ LAO, *Svendborg amt*, B-journal, 1834-B3-145, folio 56.

³³⁰ RA, *Danske Kancelli*, K20, Brevsager 1834, nr. 4489. Brev fra pastor Agerbek til Svendborg amt.

³³¹ LAO, *Svendborg amt*, B-journal, 1834-B3-145, folio 56.

³³² LAO, *Svendborg amt*, B-journal, 1834 B3-145, folio 56.

kraft skulle tilbagebetale den ydede hjælp. Hensigten med dette krav var tydeligvis at hindre, at ægteskabet blev indgået. Espe-Vantinge Fattigkommissions alternative tilbud for at få samtykke til ægteskab var, at den påtog sig at forsørge familien i de første tre år, hvis det blev nødvendigt. Det var ellers Brahetrolleborg Fattigkommissions opgave.

Af brevet fra amtmanden over Svendborg amt til Danske Kancelli fremgår det klart, at amtmanden ikke bifaldt Brahetrolleborg Fattigkommissions krav. Han skrev: ”*Denne Fremgangsmaade fra Mandens Forsørgelsesdistrikt kan imidlertid lettelig medføre Skadelige Følger, naar der enten er rimelig Udsigt til at Familien ved fælles Stræben og Arbejdsomhed kunne ernære sig eller naar de Vedkommende for at opnaae Ægteskabet anstrenge sig over Evne for at betale den ydede Undersøttelse enten af egne Midler eller ved Laan, og ved saaledes at have forringet deres Forfatning eller om kortere eller længere Tid kunne falde Fattigvæsenet til fordoblet Byrde*”.³³³

Parrets kår må betegnes som relativt fattige, og med kravet om refusion af den ydede hjælp ville de blive endnu ringere. Amtmanden tænkte altså på parrets situation på længere sigt.

Danske Kancelli afgjorde sagen den 27. november og svarede den 6. december 1834.³³⁴ Danske Kancelli gav Brahetrolleborg Fattigkommission ret til at nægte samtykke til ægteskab, idet man ikke anså fattighjælpen refunderet ved, at Espe-Vantinge Fattigkommission eftergav den ydede hjælp. Argumentationen gik på, at Espe-Vantinge Fattigkommission dermed frigjorde sig fra forsørgelsesforpligtelserne på Brahetrolleborg Fattigkommissions bekostning, og den praksis var i modstrid med lovgivningens hensigt. Om det alternative tilbud fra Espe-Vantinge Fattigkommission skrev Danske Kancelli: ”*Hvad i øvrigt det specielle Tilfælde angaaer, der har fremkaldt Forespørgslen, da haves der efter de oplyste Omstændigheder Intet imod, at de mellem vedkommende Fattigkommissioner vedtagne Betingelser, under hvilke Brahetrolleborg Sogns Fattigvæsen vil meddele sit Samtykke til det intenderede Ægteskab, tages til Følge*”.³³⁵ Danske Kancelli havde således intet imod, at den lokale aftale mellem de to fattigkommissioner blev ført ud i livet. Og Brahetrolleborg Fattigkommission kunne godtage Espe-Vantinge Fattigkommissions tilbud, såvidt den kunne få en skriftlig

³³³ LAO, *Svendborg amt*, kopibog 1834-35, 12. november 1834.

³³⁴ RA, *Danske Kancelli*, resolutionsprotokol 1834, nr. 2574.

erklæring med amtmandens autorisation.³³⁶ Dermed havde Espe-Vantinge Fattigkommission overtaget forsørgelsesforpligtelserne fra Brahetrolleborg i de følgende tre år. Den 10. december 1834 blev fattigkommissionerne underrettet om Danske Kancellis afgørelse i sagen³³⁷.

Brylluppet mellem Knud Andersen og Kirstine Hansdatter stod den 10. januar 1835 i Vantinge kirke.³³⁸ Det kunne så at sige ikke gøres hurtigere, idet vielsen skulle lyses fra prædikestolen tre søndage i træk for at sikre, at de øvrige ægteskabsbetingelser blev overholdt. Det gik tilsyneladende ægteparret, som Espe-Vantinge Fattigkommission havde forudset og kalkuleret ud fra. I 1840 var Knud Andersen husmand og huslejer i Vantinge, og i huset boede også Kirstine Hansdatter og to af hendes børn. Derudover boede der to indsidere i huset.³³⁹ Ægteskabet betød således, at Knud Andersen blev husstandsoverhoved, men husmandsbruget var tilsyneladende ikke tilstrækkeligt til at ernære familien, for både Knud Andersen og en af de hjemmeboende sønner gik i dagleje.

Ægteskabet var en fordel både for de to fattigkommissioner og for ægteparret, der efter vielsen fik etableret en mere stabil levevej, end de havde haft tidligere, hvor Kirstine Hansdatter havde været afhængig af fattighjælp. De klarede sig bedre sammen, end de formodentlig ville have gjort hver for sig, så frygten for de fattiges ægteskaber var ikke velbegrundet i alle tilfælde.

6.3.3 Et generelt billede

Når folk, der havde modtaget fattighjælp, ønskede at gifte sig, så havde de respektive fattigkommissioner to muligheder. De kunne vælge at modsætte sig ægteskabet, hvis hjælpen ikke blev refunderet, eller give samtykke til ægteskabet uden refundering i håb,

³³⁵ T. Algreen-Ussing (red.): *Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser, samt Kollegialbreve, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*. Kbh. 1834. s. 430-431. Se også RA, Danske Kancelli, K18, Brevbog 1834, nr. 4489.

³³⁶ RA, *Danske Kancelli*, K20, Brevsag 1834, nr. 4489, brev fra Brahetrolleborg Fattigkommission til Svendborg amt.

³³⁷ LAO, *Svendborg amt*, B-journal, 1834-B3-145, folio 56.

³³⁸ LAO, *Kirkebog Vantinge 1814-1850*.

³³⁹ LAO, *Folketællingen 1840*, Vantinge sogn.

om at det var den løsning, der var mest fordelagtig. Gerda Bonderup har kort omtalt 1824-reglen og konkluderede, ”...at mange fattige alligevel blev gift uden at have tilbagebetalt deres gæld...”.³⁴⁰

Klaus-Jürgen Matz har også vurderet effekten af de ægteskabsindskrænkninger, der var en realitet i Sydtyskland i perioden ca. 1850-1871. Målgruppen var den samme som i Danmark, nemlig den laveste sociale gruppe, men de sydtyske krav afveg fra de danske. Manden skulle være 25 år for at blive gift, og han skulle bevise, at han var i stand til at ernære en familie, og derudover kunne ægtefolkens vandel blive taget med i vurderingen.³⁴¹ Matz kunne påvise, at disse regler eksempelvis fik indflydelse på 6% af ægteskaberne i Württemberg, men der var store regionale variationer. Samtidigt materiale viste ligeledes, at jo flere afviste ægteskabsplaner, jo flere uægte børn. På den ene side var det vanskeligt at påvise restriktionernes effekt på befolkningsudviklingen, men det ser dog ud til, at vielseshyppigheden og vielsesalderen var stigende i den pågældende 20-årige periode. På den anden side voksede udgifterne til fattighjælp i samme periode, og det vil sige, at restriktionerne fejlede på det område, der var hovedintentionen med reguleringen. En del af forklaringen på de voksende udgifter var antagelig et markant stigende antal uægte børn; det var ifølge Matz prisen for indskrænkningerne³⁴². Samme konklusion når John Knodel frem til.³⁴³ Netop væksten i antallet af uægte var det man i Danmark også frygtede ville være konsekvensen af indskrænkningerne.

For danske forhold er det ikke muligt at lave lignende analyser, som Matz har gjort for sydtyske forhold, da Matz kunne støtte sig til samtidige evalueringer af lovgivningen, og det er mig bekendt ikke foretaget i Danmark. Restriktionernes indflydelse på antallet af uægte børn kan udføres, men problematikken omkring uægte børn er for kompleks til at basere et udsagn på en enkel sammenligning.³⁴⁴

³⁴⁰ Gerda Bonderup i: Steen Busck & Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk*. Aarhus. 2000. ”Enevælde og reformer 1720-1848”. s. 201-202.

³⁴¹ Matz (1980) s. 186-200. Se Knodel (1966/67) s. 281 for de lokale variationer i restriktionerne i Tyskland.

³⁴² Matz (1980) s. 235-269.

³⁴³ Knodel (1966/67), Knodel (1972).

³⁴⁴ Reglen var gældende i hele Danmark, og jeg kan ikke, som Matz, lave sammenligninger mellem delområder med og uden restriktioner i ægteskabsindgåelsen. Påvisning af en eventuel korrelation vanskeliggøres dels af, at restriktionerne var en realitet i en lang periode i Danmark (1824-1961), dels af at antallet af uægte børn var i vækst i Danmark fra anden halvdel af 1700-tallet. Tallet var således stigende, allerede inden indskrænkninger i retten at gifte sig blev en realitet.

Det overordnede spørgsmål er derfor, hvem og hvordan reglen ramte i den danske befolkning i praksis? Til besvarelse af dette spørgsmål er forloverprotokoller fra udvalgte præstearkiver undersøgt i perioden 1824-1857, for det var i den periode, at reglen vedrørte både manden og kvinden. Vedrørende begrundelsen for sluttidspunktet, se indledningen (afsnit 6.3.1).

Forloverprotokoller fra fire sogne er gennemgået, og nedenstående konklusioner baserer sig på 50 sager fra den nævnte periode.³⁴⁵ Antallet af personer, der blev berørt af 1824-reglen var sandsynligvis større, end det ses af forloverprotokollerne, for af disse fremgår det kun, hvis den ydede hjælp ikke allerede var blevet refunderet inden lysningen. På den ene side kan man hævde, at antallet af sager i forloverprotokollerne giver et realistisk billede af, i hvilket omfang reglen blev praktiseret. Dog er der stor sandsynlighed for, at de berørte folk i hovedsagen først henvendte sig til præsten for at bestille lysning, når fattighjælpen var refunderet, og derved er det kun toppen af isbjerget, som er registreret i forloverprotokollerne. Spørgsmålet er, om man overhovedet kan få kendskab til vielsesplaner blandt dem, der var sunket dybt i armoden; blev de afvist inden præsten påbegyndte noteringen i forloverprotokollen? Noget kunne tyde på det, da alle 50 brudepar på nær ét blev godkendt til at kunne blive viet på trods af, at de havde modtaget hjælp fra det offentlige.

Umiddelbart kan det konstateres, at i 35 af sagerne var det bruden, der havde modtaget hjælp; i de resterende sager var det henholdsvis brudgommen eller begge parter. I fire af sagerne havde forloverne bevidnet, at hverken manden eller kvinden havde modtaget hjælp, men det blev siden opdaget at være forkert, og i et af tilfældene nægtede fattigkommissionen i Odense, at vielsen kunne finde sted. De fire sager giver indblik i, hvor vanskeligt det var at administrere reglen. Godt nok skulle den vordende brud og brudgom medbringe beviser for, at de overholdt ægteskabsbetingelserne i form af attester og skudsmålsbøger samt ved vidnesbyrd fra forloverne, der således ikke altid var tilstrækkeligt orienteret.

³⁴⁵ LAO, *diverse præstearkiver*, forloverprotokoller fra Odense Skt. Knud, Fåborg, Balslev-Ejby, Espe-Vantinge sogne. Det er ikke forsøgt at udregne relative tal, for hvad skal antallet af sager relateres i forhold til? Antallet af fattighjælpsmodtagere, eller antallet af fattighjælpsmodtagere, der ikke havde refunderet den ydede hjælp? Matz (1980) sammenlignede med antallet af viede i samme periode, da reglen dér i princippet gjaldt alle. Det var ikke relevant i Danmark, da reglen her kun gjaldt fattighjælpsmodtagere.

Af materialet ses reglen tidligst praktiseret fra 1832; reglen blev derefter benyttet gennem hele perioden. Ud fra nærværende grundlag ses ingen ændring i brug af reglen i praksis over tid, men derimod blev der brugt forskellige strategier afhængigt af, om det var bruden eller brudgommen, der havde modtaget hjælp. Blandt kvinderne var det både ugifte fruentimmere, piger og enker, der havde modtaget hjælp, medens det for mændenes vedkommende primært var enkemændene, der havde modtaget hjælp. Helt specifikt var det både køn og civilstand, som havde indflydelse på fattigkommissionernes holdning til den forestående vielse. Hvis det handlede om en enke eller en pige, der ville vies, så forlangtes det, at de (og deres kommende ægtemænd) refunderede den ydede hjælp, medens ugifte fruentimmere i højere grad fik hjælpen eftergivet. Enkemændene derimod skulle altid betale den ydede hjælp tilbage. Forklaringen på forskellene mellem kønnene og mellem kvinderne specifikt skal antagelig findes i årsagen til, at de havde fået hjælp. Uden, at der her er basis for at gå i dybden med denne problemstilling, er der ingen tvivl om, at årsagen til, at de ugifte fruentimmere havde modtaget hjælp fra det offentlige, var, at de havde et uægte barn at forsørge. Når giftermålsplaner så var en realitet, eftergav og samtykkede fattigkommissionerne til ægteskabet med den klausul, at den kommende ægtemand tog sig af forsørgelsen. Dermed blev ægteskabet fordelagtigt for fattigvæsenet på lige fod med sagen fra Espe-Vantinge i 1834 (se afsnit 6.3.2). Heraf ses det, at man ikke altid lokalt troede på, at de fattiges ægteskaber avlede mere fattigdom.

Andre eksempler viste, at levevilkårene i tidligere ægteskaber i nogle tilfælde fik betydning for mulighederne for at gifte sig igen. Nogle få enkemænd og enker havde modtaget fattigvæsenets hjælp til indkøb af medicin og lægehjælp i forbindelse med tidligere ægtefællers sygdom. I sidste ende blev de da gift igen via refundering eller eftergivelse af hjælp. En pige måtte endvidere refundere den hjælp, hun havde nydt forud for vielsen, fordi hun havde haft omkostninger ved forløsning af et dødfødt barn.

At fattigkommissionerne opfattede forsørgelsen af kvinder og mænd forskelligt, understreges i de sager, hvor begge parter havde modtaget hjælp. Her valgte man forskellige strategier; mandens hjælp skulle refunderes, medens kvindens typisk blev eftergivet. Det viser, at idéen om, at hjælpen var et lån og ikke en gave, i højere grad blev håndhævet overfor manden end over for kvinden. Dette, og de ovenfor beskrevne sager understregede, at fattigkommissionernes fokus var på mandens forsørgerpligt og -

evne. Derfor var det rimeligt at reformere lovgivningen i 1857, for den understregede jo mandens forpligtelser, og fjernede kvinden fra reglementet.³⁴⁶ At reglen fortsat var i anvendelse op i 1900-tallet, vidner to debatindlæg om. I en artikel, publiceret i 1906 med overskriften ”Bør Fattighjælp være en Ægteskabshindring?”, vurderes det, at reglen var blevet anvendt i alt for vidt omfang, og den havde kun sin fulde berettigelse over for personer på vedvarende forsørgelse eller på fattiganstalter.³⁴⁷ K. K. Steincke yttrede sig også om ægteskabsindskrænkningerne i *Fremtidens Forsørgelsesvæsen* i 1920.³⁴⁸ Han fandt reglen urimelig over for både befolkningen og administrationen, der skulle udstede tilladelse til ægteskabet. Vedvarende fattigforsørgelse var heller ikke tilstrækkelig begrundelse for at opretholde reglen, da der manglede objektive kriterier for, hvornår det var tilfældet. I 1922 blev femårsgrænsen ændret til ”vedvarende fattigforsørgelse”; dermed var der åbnet op for at give fattigbestyrelsen friere hænder til at fortolke reglen.³⁴⁹ Reglen var fortsat en realitet efter socialreformen i 1933³⁵⁰ og således ikke uden betydning frem til 1961, omend den med tiden kom til at gælde en stadig mindre og marginaliseret gruppe i samfundet.

6.4 Konklusion: ægteskabet bliver en del af socialpolitikken

1824-forordningen afspejlede en grundlæggende konflikt. For det første, at der var strukturelle problemer i samfundet, da den herskende norm var, at ægteskab var lig med etablering af egen husstand (jf. ”The European Marriage Patterns”), og den stødte

³⁴⁶ Konklusionen på de tyske erfaringer er ifølge Matz, at restriktionerne i ægteskabsindgåelsen kun var effektfulde, når ægteskabsindgåelse var en selvfølge i forbindelse med familiedannelse, og noget kunne tyde på, at dette blev omgået i Sydtyskland i perioden ca. 1850-1871. Matz (1980) Om de danske regler i praksis kan sammenfattende sige, at reglen blev håndhævet, men hvorvidt indskrænkningerne var det forkerte middel (som i Tyskland) eller ej i forhold til restriktionernes intention, kan ikke afgøres på foreliggende grundlag.

³⁴⁷ Troels G. Jørgensen i: *Tidsskrift for Forsørgelsesvæsen og Filantropi*. Kbh. 1906. ”Bør Fattighjælp være en Ægteskabshindring?” s. 135-142

³⁴⁸ K. K. Steincke: *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*. 1. almindelige Del. Kbh. 1920. s. 201-205, 407-408.

³⁴⁹ Lov 30. juni 1922 § 20.

³⁵⁰ Lov 20. maj 1933 § 309. Det skal dog understreges, at det var kommunalbestyrelsen, der herefter skulle tage initiativet til at nægte ægteskab; tidligere havde det været ægteskabskandidaten, der skulle frembringe en tilladelse. Endvidere rettede reglen sig særligt mod ”arbejdsmodvillige”, ”forsømmelige forsørgere”, ”alkoholister” og ”omstrefere, erhvervs- og subsistensløse”. Efter lov 31. maj 1961 ophører fattighjælp i hovedsagen med at have retsvirkninger.

sammen befolkningsudviklingen, der ikke blev ”opsuget” i de herskende strukturer. Konsekvensen var en voksende underklasse, og man frygtede, at denne gruppe ville true den herskende samfundsorden; udviklingen i Europa i årtierne omkring 1800 var formentlig de fleste embedsmænd bekendt. Denne marginalisering af underklassen blev forstærket af en ny opfattelse af ægteskabet, dermed opstod en konflikt mellem de grupper i samfundet, der begrundede deres pardannelse/ægteskab på følelser, og myndighedernes mere materielle opfattelse af ægteskabet. Det inkluderede, at de ugifte havde fast tjeneste, og at de gifte havde deres egen husstand og kunne forsørge sig selv.³⁵¹ De letsindige ægteskaber udfordrede således samfundsordenen og normen for ægteskabet.

Disputten omkring de letsindige ægteskaber i de første årtier af 1800-tallet viste desuden, at perioden var karakteriseret ved at være en idéhistorisk brydningstid. Holdningen skiftede fra ønsket om en stor befolkning og en idealistisk fattigforordning (1803), til restriktioner som følge af frygt for overbefolkning og en voksende underklasse. De liberale tankegange slog igennem, og man mente, at der skulle være grænser for det offentlige hjælp. Amtmanden i Svendborg amt, Løvenskjold, der siden blev embedsmand i Danske Kancelli, var et godt eksempel på dette holdningsskifte. Det er dog også værd at bemærke sig, at hans skift fra lokaladministrationen til centraladministrationen kan have haft indflydelse på dette holdningsskifte.

Spørgsmålet er så, om betænkningerne fra 1817 blev taget til efterretning, da Kommissionen til Kirkelovenes Revision og Danske Kancelli forberedte 1824-forordningen. Flertallet af både de verdslige og gejstlige embedsmænd henstillede i 1817 til, at der blev etableret indskrænkninger i retten til at indgå ægteskab, og der blev opstillet kriterier såsom krav om bopæl og næringsvej. Enkelte foreslog, at den lovbestemte vielsesalder skulle hæves. De to første kriterier var meget abstrakte og derfor vanskelige at administrere, for hvordan skulle disse forhold bevises? Hvis loven skulle have været et befolkningspolitisk tiltag, undrer det, hvorfor man ikke i 1824 overvejede at hæve den lovbestemte vielsesalder, idet man derved ville undgå ægteskaber mellem meget unge mennesker. Det væsentlige var dog, at det ikke var de

³⁵¹ Se endvidere Telste (2000) kap. 8 om ”Fattig og forargelig”. Telste viser, at myndighedernes jagt på det ulegaliserede samliv i Norge i 1800-tallet tog sit udgangspunkt i 1754-forordningen om løsgænger. Anna Rasmussen (1996) har tillige i *Forsørget og forfulgt* set på de letsindige ægteskaber i lyset af tyendelovgivningen. s. 194ff.

unge mennesker, der var et problem; det var de fattiges ægteskaber, der blev set som en trussel. Hvis man havde forsøgt at løse problemet med de letsindige ægteskaber ved at hæve vielsesalderen, ville det have ramt hele befolkningen – uanset social status. Det valgte redskab ramte således kun den fattige del af befolkningen. Set i et længere tidsperspektiv er dette interessant, da sædelighedslovgivningen, der var præget af kirkens morallære, i princippet havde til hensigt at ramme alle uanset social status. Verdsliggørelse af ægteskabet betød derimod, at ægteskabsindgåelse blev reguleret af en klasseslov (1824-forordningen), der ramte underklassens seksualliv/familieliv alene.³⁵²

Det er relevant at spørge, hvorfor det var ægteskabet, som blev taget i anvendelse til at løse problemet med de fattige. I 1817-betænkningerne blev oprettelse af arbejdsanstalter også bragt frem af både verdslige og gejstlige embedsmænd. Arbejdsanstalter var vel et alternativt middel, men det kostede penge, og landets økonomiske situation var ikke i den påkrævede forfatning til oprettelse af sådanne anstalter. Der var heller ikke tiltro til, at næringsvejene kunne udvikles. Omvendt var indskrænkninger i retten til at gifte sig et middel, der kunne tages i anvendelse uden de store økonomiske udgifter. Som følge heraf blev der gået på kompromis med borgernes rettigheder, der blandt andet var blevet udvidet i separations- og skilsmissspørgsmålet. Spørgsmålet er så: hvorfor blev netop *ægteskabet* valgt som middel? Allerede i det cirkulære, der blev sendt ud til lokaladministrationens embedsmænd, ræsonnerede Danske Kancelli, at der var en mulig sammenhæng mellem fattige og ægteskaber. Indberetterne måtte nødvendigvis forholde sig til det ræsonnement. Man fristes til at sige, at som man spørger, får man svar. Under alle omstændigheder havde centraladministrationen sat ægteskabet på dagsordenen, og i indberetninger kunne man bekræfte sammenhængen i det lokale perspektiv; dog blev det understreget, at det primært var underklassens ægteskaber, som var problemet. Der var i hovedsagen enighed mellem gejstlige og verdslige embedsmænd om at anbefale indskrænkninger i retten til at gifte sig. Et ”Malthusiansk spøgelse” hærgede, og Aagesen var manden, der formulerede 1824-reglen, der skulle dæmme op for de letsindige ægteskaber.

Jeg vil hævde, at 1824-forordningens umiddelbare hensigt var at beskytte samfundet mod et voksende antal fattige og de heraf følgende voksende byrder for

³⁵² Se endvidere afsnit 8.3 om de letsindige ægteskaber og de demografiske data.

fattigvæsenet. Forordningen, dens brug i praksis, og ikke mindst den senere revidering heraf i 1857 satte tillige fokus på *mandens* forpligtelser til at forsørge. Derfor var 1824-lovens §3 stk.10 et socialpolitisk tiltag. Denne udvikling ses også indenfor lovgivningen fra samme periode vedrørende bidragspligt til uægte børn og separerede hustruer. Manden kunne vise sit nyttige bidrag til samfundet ved at opfylde sin pligt til at forsørge; var han ikke i stand til det og havde han fået fattighjælp, måtte samfundet træffe sine forholdsregler. 1824-forordningen var således startskuddet til, at hjælpen fra det offentlige blev ledsaget af indskrænkninger i de borgerlige rettigheder.³⁵³ Næste skridt blev taget i Grundloven (1849), hvor fattighjælpsmodtagere ikke blev valgbare og heller ikke fik valgret, og disse restriktioner var med til at karakterisere den danske velfærdsstats socialpolitik frem til 1961.

³⁵³ Staten fik således husbondmyndighed over dem, der ikke kunne honorere den verdslige stats krav. Karin Lützen i: Klaus Petersen (red.): *13 historie om den danske velfærdsstat*. Odense. 2003. "Den borgerlige filantropi som forudsætning for velfærdsstaten" s. 47-58.

Kapitel 7: Ægteskabssager i Danmark efter 1790

7.1 Europæiske strømninger og dansk ægteskabslovgivning

7.1.1 Indledning

Den danske ægteskabslovgivning forandrede sig i store træk ikke fra Ægteskabsordinansen af 1582 og frem til reformerne i 1920'erne, selv om samfundet forandrede sig.³⁵⁴ En ny liberal bevillingspraksis i separations- og skilsmisssager var dog en realitet fra omkring 1790, hvilket havde den konsekvens, at ægteskabslovgivningen blev udhulet, idet praksis var langt mere vidtgående end selve lovgivningen. Den nye udvikling skete under påvirkning af oplysningstidens idéer. I det følgende skal disse strømninger beskrives med særligt henblik på deres betydning for de familieretslige forhold. Der tages udgangspunkt i Ægteskabsordinansens og Danske Lovs regler (1683) om skilsmisse, for hvad var udgangspunktet? Naturretten og kontraktteoriene påvirkede synet på ægteskabslovgivningen, men hvilket grundsyn var de nye idéer baseret på? Og hvordan blev idéerne praktiseret?

Realiteten var, at man med den nye praksis fjernede sig fra den restriktive ægteskabslovgivning, men hvad var kirkens reaktion på denne verdsliggørelse af ægteskabet? Ud fra tre forskellige sammenhænge er det muligt at belyse de gejstlige holdning til de nye tendenser. For det første via en forordning fra 1811, og den fastsatte, at den gejstlige mægling var en fast del af processen, man skulle igennem inden

³⁵⁴ I Sverige ses også en lang kontinuitet fra kirkeordinansen af 1572 og frem til 1810. I kirkeordinansen af 1572 blev der anerkendt to skilsmissegrunde, nemlig hor og rømning. Disse blev gentaget i kirkeloven af 1686. Det var en gejstlig domstol, der frem til 1734 dømte i ægteskabssagerne. Ved siden af denne stod den svenske konge, ligesom det var tilfældet i Danmark, og dispenserede fra loven. I 1734 overgik ægteskabssagerne til de verdslige domstole, men i hovedsagen blev lovgivningen den samme; kirkens rolle var herefter alene mælende. Fra 1734 kunne separation af de uenige ægtefolk også bruges som et forsoningsmiddel, som de verdslige domstole kunne tage i anvendelse; var midlet uden virkning og ville parret skilles, måtte de sende en ansøgning til kongen. Før 1860 var det dog meget sjældent, at kongen bevilligede skilsmisse på grund af uenighed. I 1810 blev dele af kongens dispensationspraksis overført til underretterne, og således blev livstidsstraffe, trusler på livet samt uhelbredelig sindssygdom lovfæstede skilsmissegrunde. Dermed blev der formuleret en skilsmisselov, der gik videre end den efterreformatoriske lovgivning, og som afspejlede en praksis, der havde været en realitet i perioden forud. En yderligere liberalisering kom i 1860, hvor underretterne kunne dømme ægtefolk til at leve adskilt "til säng og säte" i et år. Siden hen kunne parret så søge kongen om en egentlige skilsmisse, der opløste ægteskabet fuldstændigt. Marja Taussi Sjöberg: *Skiljas. Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-tallet*. Södertälje. 1988. s. 41-53.

skilsmisse. For det andet formulerede biskop Münter en vejledning til præsterne i, hvordan de skulle forholde sig, når de skulle mægle mellem stridbare ægtefolk. Vejledningen kom i kølvandet på 1811-forordningen. Det er værd at bemærke, at vejledningen er et rent gejstligt produkt, der alene redegjorde for biskoppernes holdning. For det tredje blev Kommissionen til Kirkelovens Revision nedsat i 1813. I nærværende sammenhæng skal forsøget på at revidere Danske Lov 2-9 i 1819 analyseres. I dette kommissionsarbejde stødte kirkens holdninger sammen med den verdslige statsadministrations, og debatten i kommissionen belyser, at der var divergerende opfattelser af, hvilken rolle præsten havde i forhold til at kontrollere befolkningens levned.

Disse tre indgange til kirkens holdning skal gennemgås nedenfor med henblik på at klarlægge, hvad holdninger kirken havde til dens egen rolle i forhold til de stridbare ægtefolk samt dens holdninger til de nye tendenser i synet på opløsningen af ægteskabet.

7.1.2 Skilsmissegivning i Danmark 1582-1920'erne

I forbindelse med reformerne af ægteskabslovgivningen i starten af 1900-tallet, måtte man konkludere, at det ikke var muligt fuldstændigt at klarlægge, hvilke begrundelser, der var anerkendt som skilsmissegrunde i dansk ret. Der eksisterede kun få regler, som var af ældre dato, og bevillingspraksis gik langt videre end reglerne.³⁵⁵ Den væsentligste lov vedrørende skilsmisse var Ægteskabsordinansen af 1582, og den blev gentaget i Danske Lov fra 1683.

Baggrunden for formuleringen af Ægteskabsordinansen af 1582 var regionale forskelle i praksis i ægteskabssager, og det antages, at man har fundet inspiration til Ægteskabsordinansen i de tyske protestantiske landsdele. Lovgivningen fastsatte, at man hovedsageligt kunne forlange skilsmisse af tre grunde: 1) hor, 2) hvis den ene part var borttrømt (desertio), og 3) på grund af impotens. Derimod var sindssygdom og smitsomme sygdom ikke skilsmissegrunde; hvis den ene part blev syg efter ægteskabets

indgåelse, skulle den anden part hjælpe på alle måder.³⁵⁶ Sagen forholdt sig anderledes, hvis det var kendt forud for brylluppet og fortiet; så skulle der være mulighed for skilsmisse.³⁵⁷

Søgte en person om skilsmisse med udgangspunkt i en anklage om hor, skulle dommeren nøje undersøge sagsøgerens levned. Var sagsøgeren også skyldig i hor, var han/hun måske selv årsag til, at partneren også havde gjort sig skyldig i hor.³⁵⁸ Var begrundelsen for skilsmisse, at den ene part var draget bort uden egentlig årsag, eller uden den anden parts samtykke, skulle den efterladte vente tre år og derefter fremvise beviser for, at den anden part faktisk var borttrømt. Beviserne kunne være et udsagn fra præsten eller fra andre folk i sognet. Disse personer skulle tillige give den efterladte et godt skudsmål samt bekræfte, at den efterladte ikke selv var skyldig i den andens forsvinden. Fravær på grund af krigstjeneste og handelsrejser var dog ikke gyldige skilsmissegrunde før efter syv års venten. Og var fangeskab årsagen, måtte den efterladte blot vente. Hvis den efterladte – typisk vel hustruen – havde indgået nyt ægteskab, og manden fra det første ægteskab dukkede op, skulle hun forlade den nye ægtemand til fordel for den første og hjemvendte ægtemand!³⁵⁹

Den tredje hovedbegrundelse for skilsmisse var: ”*Impotentia, naar nogen er Ubeqvem til Egteskab...*”.³⁶⁰ Det var afgørende, om impotensen var kendt forud for ægteskabet eller ej. Var det kendt før brylluppet, skulle parret søge hjælp i tre år, og hvis det ikke hjalp, kunne de blive skilt. Var impotensen opstået efter brylluppet, ”*da skulle de bære det som et andet Kaars, der Egtefolk kand tilkomme*”.³⁶¹ Lovteksten var kønsneutral, og det kan tænkes, at impotens både vedrørte manden og kvinden, og

³⁵⁵ Udkast til lov om Ægteskabets Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger. Udarbejdet af den ved Kgl. Resolution af 25. juli 1910 og 19. juni 1912 nedsatte Kommission. Kbh. 1913. s. 185-186.

³⁵⁶ Den administrative praksis vedrørende sindssygdom som skilsmissegrund blev taget op til vurdering af en overlæge ved den nørrejdyske sindssygeantalt, H. Selmer, i 1866. Han mente, at de to kongelige resolutioner fra henholdsvis 1844 og 1864, var en forringelse af den sindssyge parts kår. Udgangspunktet i DL 13-16-16-5 hjemlede ikke sindssygdom som skilsmissegrund, men fra 1844 kunne der dispenseres herfra, hvis sygdommen var ulægelig, og endelig i 1864 var skilsmisse muligt i de tilfælde, ”*hvor der ikke er synderlig Haab om den afsindige Ægtefælles Helbredelse*”. Selmer vurderede derfor, at den syge var ringere stillet, da der først blev åbnet op for separation og siden for skilsmisse ved bevilling på grund af sindssygdom. H. Selmer: *Om Ægteskabsskilsmisse i Tilfælde af Sindssygdom*. Kbh. 1866.

³⁵⁷ V. A. Secher (red.): *Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve. Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660. 2. bind 1576-1595*. Kbh. 1889-90. s. 270-296. For uddybning, se Johansen (2001) s. 52-56.

³⁵⁸ DL 3-16-15-1

³⁵⁹ DL 3-16-15-2

³⁶⁰ DL 3-16-15-3

³⁶¹ DL 3-16-15-3

dermed skulle impotens nok forstås i en bredere mening, som unddragelse af seksuelt samliv enten på grund af sygdom eller af andre årsager.³⁶²

Der var et gennemgående træk ved paragrafferne, og det var, at sagsøgeren skulle have et ”*ærlig og Christelig*” levned. Dermed kunne der udpeges en uskyldig og en skyldig part i hændelsen, der var årsagen til ægteskabsbruddet.

Ægteskabssagerne blev ført ved tamperretterne, der ifølge Ribeartiklerne af 1542 skulle indrettes i hvert stift. Tamperretten bestod af stiftamtmanden og domkapitlet, og i særlige vanskelige sager kunne biskoppen inddrages. Domstolen var således udpræget gejstlig.

Undersøgelser af tamperretternes domspraksis viser, at der i det nuværende Danmark var en ensartet domspraksis, hvor lovens bogstav var klar, og at man dømte efter samme linie i hele perioden 1542-1797.³⁶³ Hvor loven ikke var klar, var dommene baseret på skøn, men der blev forlangt lødige beviser, hvilket gjorde, at en ægteskabssag ikke var en enkel affære. De fremlagte dokumenter m.v. kom til godkendelse, hvilket resulterede i, at kun få sager blev afgjort på mindre end et år. Sagsgangen blev yderligere besværet af, at domstolen kun trådte sammen fire gange om året.

7.1.3 Naturretten og kontraktteoriene

Det er hensigten med dette afsnit at give en kort redegørelse for naturretens og kontraktteoriernes indhold, og følgende spørgsmål skal besvares. Hvad kom disse europæiske idehistoriske strømninger til at betyde for synet på ægteskabet? Hvordan havde de idehistoriske strømninger indflydelse på bevillingspraksis i Danmark med hensyn til separation og skilsmisse? Der laves udblik til udviklingen i Europa, og her er Frankrig i fokus, da der dér blev vedtaget en progressiv skilsmisselov i 1792.³⁶⁴

Naturretens påstand var, at mennesket havde en naturlig evne til at adskille, hvad der var godt og skidt; en naturlig ret kunne således bygges på menneskets brug af sin fornuft. Tankesættet var bygget på en teori om en ”samfundspagt”. Man skulle forestille

³⁶² Se endvidere kapitel 4.

³⁶³ Riising i: Iversen m. fl. (red.) (1978). s. 393-412. Forordning 1. dec. 1797.

³⁶⁴ Se også: Johansen (2001) kap. 4.

sig, at mennesket oprindeligt havde levet i en naturtilstand som et frit individ. For at få løst nogle fællesopgaver og undgå kaos havde mennesket frivilligt givet afkald på sin frihed, og havde sluttet en pagt/kontrakt med en leder, der fik ret til at herske og forme en stat. I pagten/kontrakten indgik, at hver part havde både rettigheder og pligter.

Teorien om samfundspagten legitimerede magtudøvelsen i samfundet, men der blev også draget paralleller til sådanne kontraktforhold i familien, og dermed også forholdet mellem mand og kvinde i et ægteskab.

Naturretten var universel og havde rødder i den græske filosofi, romerretten og i den kristne, middelalderlige teologi. I 1600-tallet forsøgte fortalere for naturretten, såsom Locke, Grotius, Hobbes, Pufendorf og Thomasius, at kombinere disse idéer med Biblens ord. Hvad angik Biblens ord om skilsmisse, kunne der henvises til Jesu ord i Mattæus-evangeliet 19,9, og med det udgangspunkt måtte utroskab opfattes som den eneste gyldige grund til skilsmisse.³⁶⁵ Dog så naturrettens fortalere tillige ægteskabet som et kontraktforhold. Den umiddelbare følge heraf var, at skribenterne måtte forholde sig til, hvornår der var tale om et kontraktbrud og dermed, hvornår skilsmisse kunne tillades. Vurderingen hang naturligvis sammen med, hvad de opfattede som ægteskabets funktion samt, hvor megen vægt, den enkelte tillagde kontraktteorien i forhold til Biblens ord. Locke forsvarede en fri adgang til skilsmisse, medens andre mente, at eksempelvis voldelig adfærd var lig med kontraktbrud, og derfor skulle det kunne føre til skilsmisse.³⁶⁶

I oplysningstidens Europa satte ledende franske oplysningsfilosoffer som Montesquieu, Condorcet, Voltaire og Diderot seksualmoral, ægteskabsret og skilsmisse på dagsordenen i 1700-tallets Frankrig. De stillede spørgsmålstegn ved Biblens indflydelse på lovgivningen, og resultatet var, at Biblens ord blev adskilt fra den retslige diskurs. Der blev argumenteret for en friere adgang til skilsmisse, og de religiøse argumenter blev afløst af argumenter hentet fra naturretten, fra antropologiske og historiske studier, demografien samt fra kampen for kvinders rettigheder. Hermed blev der åbnet op for et rendyrket verdsligt syn på ægteskabet samt for et liberalt syn på skilsmisse.

³⁶⁵ Mattæus-evangeliet 19,9: "Og jeg siger jer, at den, der skiller sig fra sin hustru af anden årsag end utugt og gifter sig med en anden, han bedriver hor".

³⁶⁶ Johansen (2001) s. 80-82. Erik Lund m. fl. (red): *De europæiske idéers historie*. Kbh. 1962/1968. 7. oplag. s. 245-254.

Opfattelsen af ægteskabet som en uopløselig forbindelse stred mod forestillingen om den naturtilstand, som lå til grund for naturretten. Da naturretten gav mennesket ret til at befri sig selv fra en ulykkelig livssituation, måtte et ulykkeligt ægteskab kunne ophæves. Det vil sige, at man skulle acceptere uenighed som en legal skilsmissegrund. I forlængelse heraf blev der henvist til nyligt opdagede samfund, hvor naturtilstanden herskede, samt til forholdene i romerriget, som beviser for, at en friere adgang til at opløse ægteskabelige forbindelser ikke havde haft katastrofale konsekvenser. Samtidig kunne de antropologiske og historiske studier være en påmindelse om, at den herskende, kirkelige tradition ikke var noget, der havde været gældende til alle tider.

Det demografiske argument tog udgangspunkt i opfattelsen af, at det franske befolkningstal var faldende. Man så på den mandlige del af den franske befolkning, og opdelte den efter dens reproduktive bidrag til samfundet. Det viste sig, at en alt for stor del levede som ungarle. Som forklaring blev det anført, at de havde valgt ægteskabet fra, fordi det var umuligt at komme ud af det. Paradoksalt nok mente man, at en mere liberal skilsmisselovgivning ville tilskynde ungarlene til at gifte sig, begrænse usædeligheden og give Frankrig en stor og vital befolkning. Tanken var, at et ulykkeligt ægteskab skulle kunne afløses af et nyt og lykkeligere ægteskab, der alt andet lige ville få den legitime fertilitet til at vokse; dermed accepterede man faktisk serielt monogami.³⁶⁷ Det må antages, at det demografiske argument havde stor gennemslagskraft i den merkantilistiske epoke, hvor befolkningens størrelse udgjorde landets styrke.

Det fjerde og sidste argument handlede også om retten til et lykkeligt ægteskab, men det var vel af mærke set fra kvindens synsvinkel. En slags kvindesag blev bragt frem i kampen for en friere adgang til skilsmisse, og blandt andet Montesquieu mente, at kvindens ret til at forlange skilsmisse kunne give hende en stærkere stilling i ægteskabet. Ydermere kunne kvindens ret til skilsmisse blive en passende modvægt til mandens autoritet og i nogle tilfælde til hans ansvarsløse adfærd.

De argumenter, der er redegjort for i den ovenstående tekst, er ifølge Roderick Phillips uddrag af en større samfundsdebat, der havde til formål at kritisere "*l'ancien régime*". Der var således tale om spredte bidrag, der ikke angav i detaljer, hvorledes skilsmisselovgivningen burde indrettes. Phillips vurderer, at de petitioner, som blev

³⁶⁷ Phillips (1988) s. 159-169.

formuleret fra 1789 og frem til den nye franske skilsmisellov i 1792, havde større indflydelse end de skrifter og argumenter, der er redegjort for ovenfor.³⁶⁸ Uanset hvor stor eller lille indflydelse man vurderer, at disse indlæg havde på vedtagelsen af den liberale franske skilsmisellov i 1792, så var skribenterne med til at sætte emnet på dagsordenen.

7.1.4 De franske skilsmisellove

Første skridt på vejen til den nye franske skilsmisellov af 1792 var den franske forfatning af 1791. I forfatningen blev ægteskabet defineret som en borgerlig kontrakt,³⁶⁹ og dermed var den katolske kirkes definition af ægteskabet som en uopløselig forening for en tid sat ud af kraft.

Den nye franske skilsmisellov blev vedtaget den 20. september 1792³⁷⁰, og i den kunne de anerkendte begrundelser for skilsmisse deles i to. For det første blev det ægteskabelige samlivs sammenbrud³⁷¹ anerkendt som en skilsmissegrund, og for det andet også misligholdelse af det ægteskabelige ansvar, kort sagt: ægteskabsbrud.³⁷²

Med det ægteskabelige samlivs sammenbrud var der tale om, at "*gemytternes uoverensstemmelse*" blev anerkendt som skilsmissegrund. Begge parter skulle være enige om, at det ægteskabelige samliv var ophørt, og de kunne herefter ansøge om skilsmisse, uden at de(n) skyldige part(er) blev udpeget. Man krævede intet videre bevis ud over en fælles ansøgning fra de involverede parter, fordi det med kravet om yderligere bevisførelse var nødvendigt at undersøge de nærmere omstændigheder i det ægteskabelige samliv. For at undgå misbrug af denne regel indførtes en lang ansøgningsprocedure (½ år), og i den periode var der så tid til at genoverveje hastige beslutninger og mulighed for at gøre forsøg på at forlige de stridbare ægtefæller.

Den anden kategori var baseret på egentlig ægteskabsbrud, hvor den ene part havde optrådt uansvarligt i forhold til sine ægteskabelige forpligtelser. Efter disse regler

³⁶⁸ Phillips (1988) s. 169-173.

³⁶⁹ Se J. H. Stewart: *A Documentary of the French Revolution*. New York. 1951. s. 234.

³⁷⁰ Phillips (1988) s. 176-190.

³⁷¹ Oversættelse af det engelske udtryk: "breakdown of marriage".

kunne den ene ”uskyldige” part alene ansøge om skilsmisse fra den ”skyldige” part ud fra mere specifikke begrundelser såsom sindssygdом, langvarige straffe, ondskab og rømning.

Det er her på sin plads at give en vurdering af den liberale franske skilsmis selov. I kategori nummer to ses en parallel til dengang gældende lovgivning, eksempelvis i Danmark/Norge og Sverige, hvor ægteskabsbrud allerede var anerkendt som skilsmissegrund. Dog var der i den franske skilsmis selov tale om, at man anerkendte flere former for ægteskabsbrud, end man eksempelvis gjorde ifølge Danske Lov. Derimod var den første kategori et markant brud med tidligere forhold. Den franske skilsmis selov var et klart udtryk for, at man anså ægteskabet som en verdslig kontrakt. En forudsætning for, at der kunne opnås skilsmisse efter disse regler, var, at parterne lavede en fælles ansøgning, fordi en kontrakt ikke kunne brydes, med mindre begge parter var enige herom. Den nye skilsmis selov viste tegn på, at man respekterede ægtefolks privatliv. Derfor er det også værd at fremhæve, at man ikke ville undersøge det ægteskabelige forhold nærmere for at finde beviser på, at det ægteskabelige samliv faktisk var brudt sammen.

Den nye franske skilsmis selov var funderet på et revideret syn på familien. Lovgivningen så ikke længere familien som en sammentømret enhed, inden for hvilken hvert enkelt individs ønsker og interesser skulle underordnes. Man mente, at individets rettigheder var blevet undertrykt i det traditionelle patriarkalske familiemønster. Reformerne havde dog ikke som mål at afskaffe familien, men den skulle på lige fod med sociale og politiske institutioner reformeres, og individualisme blev det bærende princip i det nye syn på familien. Idealet var således, at lige rettigheder ville skabe harmoni, god moral og lykkelige ægteskaber, der tilsammen ville styrke staten.

Den katolske kirkes indflydelse blev derved kraftigt reduceret på et så væsentlig område som ægteskabslovgivningen, og ud over, at lovgivningen blev revideret, måtte kirken afgive befolkningsregistreringen til verdslige myndigheder. Modstandere af den liberale lovgivning, herunder kirken, påstod, at den havde til hensigt at ødelægge familien som en enhed, medens andre ikke kunne bifalde den hidtidige strenge ægteskabslovgivning. Phillips beskrev kirken som ”neutraliseret”.³⁷³

³⁷² Oversættelse af det engelske udtryk: ”matrimonial fault”.

³⁷³ Phillips (1988) s. 179-184.

Reaktionerne på den nye skilsmisselov udeblev heller ikke, men oppositionen (reaktionære og royale kræfter) fik først indflydelse i 1803 og siden i 1816. Napoleons skilsmisselov fra 1803 strammede den liberale skilsmisselov op. Herefter var gemytternes uoverensstemmelse ikke længere en anerkendt skilsmissegrund, ligesom de øvrige begrundelser for skilsmisse blev indskrænket. Loven diskriminerede ydermere kvinder, fordi de ikke havde samme ret til skilsmisse som mændene, dels var der blevet sat en aldersgrænse på 45 år. Kvinder over 45 år kunne således ikke blive skilt. Der gives ingen forklaring på dette forhold, men det er muligt, at forsørgelsesproblematikken spillede ind her. Ydermere blev proceduren omkring ægteskabsager gjort mere kompliceret. Loven fra 1803 var til dels en tilbagevenden til udgangspunktet før revolutionen, idet de bagvedliggende hensigter var at styrke den patriarkalske familie, men det var kun en delvis rehabilitering.

Efter Napoleons fald blev skilsmisse i 1816 forbudt i Frankrig. Det skete med henvisning til, at skilsmisse var uforenelig med familiens hellighed; separation var dog en mulighed. Familiens hellighed skulle ikke alene forstås i en religiøs forstand, men også ud fra et socialt perspektiv. Der blev argumenteret med, at konsekvensen blandt andet var, at kvinder stod i en svag position efter en skilsmisse, idet de havde mistet deres jomfrulighed, ungdom, skønhed, frugtbarhed og anseelse. Mændene, derimod, kunne forlade ægteskabet med alle dyder i behold. Ræsonnementet var altså, at en liberal lovgivning svækkede patriarkatet og ægteskabsinstitutionen, der skulle sikre social stabilitet i kølvandet på de revolutionære årtier. Man så tilbage, og ønskede at reetablere en ægteskabslovgivning, der var baseret på den katolske kirkes doktriner, og skilsmisse blev ikke tilladt i Frankrig igen før 1884.³⁷⁴

Det sociale argument, der er redegjort for kort ovenfor, blev således brugt side om side med det religiøse argument for ægteskabet. Det var således bekvemt for den franske stat at argumentere for ægteskabets hellighed i en verdslig kontekst, idet der ikke var nogle andre institutioner, der kunne tage sig af de sociale problemer, som var en af konsekvenserne af en fri adgang til skilsmisse.

³⁷⁴ Phillips (1988) s. 185-190, 410.

7.1.5 Udviklingen i Danmark

Naturretten nåede Københavns universitet omkring 1700. Ludvig Holberg var den første, der på dansk fremstillede naturretslæren, og *"Introduction til Naturens og Folkerettens Kundskab"* udkom i 1716. Herefter kom Nørregaards (1776) og Kofod Ankers (1769-76) værker, der, som Holbergs, ikke var nyfortolkninger af naturretten, men fremstillinger, som knyttede sig til udenlandske udgivelser. Det væsentlige i nærværende sammenhæng var, at relationer i familien blev fremstillet som kontraktlignende forhold.³⁷⁵

Hvad angår ægteskabslovgivningen specifikt, ser man allerede spor af kontraktteoriene i dansk lovgivning i en forordning fra 1734. Med *"Forordning Ang. Besvangrelse, og det deraf paastaaede Ægteskab"* blev der stillet krav om, at et løfte om ægteskab skulle have en vis form, for at det kunne antages at være gyldigt. Kari Telste har slået fast, at forordningen fra 1734 viste, at ægteskabet blev opfattet som en kontrakt.³⁷⁶ En grundlæggende forudsætning i kontrakteoriene var, at ingen kunne miste sin frihed uden at have givet eget frivilligt samtykke, og forordningen gjorde derfor op med tankerne om, at løfter og samleje udgjorde tilstrækkeligt bevis for, at parret havde aftalt ægteskab. Det nye var, at man(den) i henhold til kontraktteoriene ikke kunne tvinges ind i ægteskabet.³⁷⁷

Først i 1922 blev der vedtaget en ny lov om ægteskabets opløsning³⁷⁸, men de europæiske idehistoriske strømninger bidrog til en liberalisering af adgangen til separation og skilsmisse i Danmark via ændringer i den administrative praksis, først i centraladministrationen og siden i lokaladministrationen. Det er J. Nellesmann, der i sin retshistoriske undersøgelse af *"Ægteskabsskilsmisse ved Kongelig Bevilling"* fra 1882 fastsatte vendepunktet til at være 1790.³⁷⁹ Det nye var, at man kunne opnå skilsmisse, hvis man havde levet separeret i en årrække, og hvis den midlertidige ophævelse af

³⁷⁵ Ditlev Tamm: *Retshistorie. Bind 1: Dansk retshistorie*. Kbh. 1990. s. 167-174.

³⁷⁶ Forordning 5. marts 1734. Telste i: Kari Melby m. fl. (red.) (1999). s. 149-175.

³⁷⁷ Telste i: Kari Melby m. fl. (red.) (1999) s. 158-161. Forordningen stillede også de krænkede kvinder i en svagere position. Se: Koefoed (2002). s. 45-66.

³⁷⁸ Lov 30. juni 1922.

³⁷⁹ Nellesmann (1882) s. 40-85. Nellesmann fastslog, at kongen havde denne ret til at bevillige i kraft af kongelovens §3, og *ikke* som andre havde hævdet, at det var i kraft af hans stilling som øverste biskop (summus episcopus). Denne ret var overgået til ham ved Reformationen. Kongeloven gav kongen ret til at bevillige undtagelser fra loven, hvilket betød, at de retningslinier, der med tiden udvikledes, beroede på

ægteskabet ikke gav anledning til at tro, at det ægteskabelige samliv kunne genoptages. Der skal vendes tilbage til, hvad der skete i 1790'ernes Danmark, men først skal der kort redegøres for udviklingen i bevillingen af separation, for kan man ligefrem påstå, at den udvikling var med til at bane vejen for et liberalt syn på skilsmisse?

I eksempelvis Sverige og Slesvig-Holsten kunne domstolen dømme uforsonlige ægtefolk til at leve adskilt for en nærmere afgrænset periode. Dér opfattede man separation som et forsoningsmiddel, og blev samlivet genoptaget i separationsperioden, blev det straffet. Denne praksis kendes ikke fra Danmark. Muligheden for separation omtales ikke i lovgivningen, og der var med andre ord ingen lovhjemmel for separation, men i praksis kunne befolkningen via en supplik (bønsskrift) til kongen søge om bevilling af separation. Kongelovens §3 gav kongen denne ret.³⁸⁰ I Danmark havde det pågældende par dets frie ret til at flytte sammen igen og dermed genoptage det ægteskabelige samliv.

Fra 1720'erne blev separation (*thoro et mensa*) bevilliget stadig hyppigere. I den pietistiske Christian den 6.'s regeringstid var praksis helt fraværende for at blive genoptaget omkring 1755. Separationer havde i 1700-tallet to former. For det første kunne der være tale om, at kongen konfirmerede private overenskomster om bodeling m.v. Det var altså separationer foretaget af folk selv uden mægling af nogen art. For det andet ansøgte befolkningen om at få en separationsbevilling. Med disse sager fulgte udtalelser fra den lokale overøvrighed, eventuelt dokumenter om mæglingsforsøg, samt vilkår for, hvordan boet skulle deles. Om den sidste form skrev Nellesmann: "*Men efterhaanden bliver det mere og mere fremdraget som et Hovedelement, at den anden Ægtefælle ikke modsætter sig Separationen, og det bliver kjendeligt, at denne Omstændighed betragtes som noget, der dispenserer Øvrigheden fra at gaae saa dybt i dens Undersøgelse af Forholdet, som den ellers maatte*".³⁸¹ Hvis ægtefolkene således var enige om, at de ville leve adskilt, skulle sagen ikke undersøges nærmere, og parret undgik derved, at deres privatliv blev undersøgt af de stedlige embedsmænd. Dette kan tolkes som et tegn på, at man betragtede ægteskabet som en kontrakt, idet parterne ved

praksis. Det er lige så væsentligt at fremhæve, at kongens bevillingspraksis principielt var en afgørelse fra en verdslig myndighed, der dog kunne søge råd hos de gejstlige myndigheder.

³⁸⁰ Jens Himmelstrup m. fl. (red.): *Danske Forfatningslove og forfatningsudkast*. Kbh. 1932. s. 1-16.

³⁸¹ Nellesmann (1882) s. 59.

enigheden viste, at de ville hæve ”kontrakten”, og det skete så uden videre indblanding fra myndighederne.

Det er værd at bemærke sig, at praksis omkring separation alene gik ad verdslige ”kanaler”; kirken havde nødvendigvis ingen indflydelse på afgørelserne i 1700-tallet.

Med den nye praksis med at bevillige separation var grunden lagt til at tillade skilsmisse uden videre begrundelse, for hvorfor skulle ægtefolk ikke tillades at få deres ægteskabelige samliv aldeles ophævet, når separationstiden havde vist, at der ikke var udsigt til, at de ville komme til at leve sammen igen?

Vendepunktet kom i 1790, hvor der indkom to ansøgninger om skilsmisse til Danske Kancelli. Sagen bragte tvivl blandt kollegiets medlemmer, og derfor rådspurgte man sig. Hidtil havde kongen i visse tilfælde rådført sig hos de teologiske og juridiske fakulteter ved Københavns Universitet, men med udgangspunkt i de to konkrete sager blev der i stedet i 1790 indhentet råd fra Hof- og Stadsretten og Højesteret i København.³⁸²

Hof- og Stadsretten udtalte sig om den ene sag af de to ovennævnte ægteskabsager, medens Højesteret udtalte sig om begge sager. Man overraskes, fordi erklæringerne fra de to domstole alene indeholdt verdslige argumenter for at tillade skilsmisse i begge sager.³⁸³ Hof- og Stadsretten argumenterede med, at parret ikke havde børn sammen, ja de havde faktisk ikke praktiseret deres ægteskabsforpligtelse i denne henseende (samleje). Hof- og Stadsretten skrev videre, at når de ingen børn havde ”...saa [vil] ingen fornærmes ved imellem dem indgaaede Egteskabs Ophævelse... deels og fordie det vilde være gavnligere for Staten selv, at det blev dem tilladt hver for sig, at indlade sig i et nyt Egteskab, ved at de fremdeles skulle vedblive en Forbindelse, hvoraf den i det mindste ikke kunde vente sig velopdragne Børn”.³⁸⁴ Det handlede altså ikke bare om, at der skulle fødes børn i ægteskabet af hensyn til befolkningens størrelse, men de skulle også være af en vis kvalitet (velopdragne). Endelig ville det være for ”haardt” at lade det fraseparerede ægtepar leve separeret hele deres liv, for så skulle de

³⁸² Inden for strafferetten er konstateret samme udvikling. Tyge Krogh har fundet, at kongen fra omkring 1700 rådførte sig med teologiske fakultet i benådningssager, og det havde stor indflydelse i de første fire årtier af 1700-tallet, hvorefter den brat ophørte. Herefter var det det juridiske fakultet/Højesteret, der blev adspurgt. Dette skift tilskrev Krogh pietismen, naturretten samt udviklingen af et embedsmandsstyret enevælde under Frederik den 5. (1746-60), hvor religionens position i centraladministrationen blev overtaget af retsvidenskaben. Tyge Krogh: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Kbh. 2000. s. 99-118. Johansen (2001) s. 64-77.

³⁸³ RA, *Danske Kancelli*, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790, folio 1116-1122.

leve "...et ubehageligt og tvunget Liv". Heri lå, at de ville være tvunget til at leve alene, i cølibat og uden mulighed for at gifte sig igen; det var ikke et lykkeligt liv.

Konklusionen var, at der "... i almindelighed synes at være meget for Rigtigheden af den Sætning at sige: At Staten vel tillader Ophævelse af et indgaaet Ægteskab i enkelte Tilfælde og for de adskildte Tilladelse at gifte sig igjen...".³⁸⁵ Danske Lov gav alene den "uskyldige" ægtefælle mulighed for at gifte sig igen, men Hof- og Stadsretten mente, at det gav anledning til misgerninger, så derfor burde enhver ægtefælle have denne ret.

Af den anden betænkning fremgik, at "*Højeste Ret formener, at den første Christne Kirke ey har tænkt saa strængt i henseende til Divorta, som den senere Tiid, og antager med endeel af de bedste nye Theologer og Jurister, at Christi Lære herom alene angaar Divorta privata, uden at indskrænke Regentens Ret til at kunde ophæve Egteskaber. Ligesom Moral og Stats Klogskab ey heller forkaste Divorta, men da Sæderne; og Ret i almindelighed Vel vilde tabe overmaade meget ved hyppige Egteskabs Ophævelser, siden Uorden i Husstanden, en forsømt Opdragelse og Egteskabernes Ringagtelse deraf ville blive visse Følger, saa tør den blot tilraade, at en viis Langsomhed i at bevilge samme antages, og den forstaaes derved, at der hensees til Tiden, hvori Egtefolkene have levet uenige, og at separatio qvoad thorum et mensam [separation fra bord og seng] i et passende Tidsrum er foregaaet. Den sidste slags Separation anseer vel Højeste Ret for en klog Middelvej imellem at tvinge 2de. Personer til at leve bestandigt ulykkelig tilsammen og Egteskabets aldeles Ophævelse, men den anmærker og at Egteskabets Hensigt ved samme aldeles tabes, da 2de. Personer derved i Giærningen dømmes til et bestandigt Cølibat indtil en af dem ved Døden afgaaer.*"³⁸⁶

Højesterets indstilling var interessant, fordi den pegede på, at det var den kirkelige tradition, som var baggrunden for en streng skilsmisellov, og retten fandt ikke en hindring for kongens dispensationspraksis i Biblens ord. Der tilkendegives ligesom i betænkningen fra Hof- og Stadsretten, at det vil være passende med en liberalisering; dog undlader man ikke at gøre opmærksom på konsekvenserne af en alt for liberal adgang til skilsmisse. En sådan skulle gives af hensyn til parret selv, så de kunne leve et

³⁸⁴ RA, *Danske Kancelli*, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790, folio 1118.

³⁸⁵ RA, *Danske Kancelli*, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790, folio 1119.

³⁸⁶ RA, *Danske Kancelli*, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790, folio 1120-21.

lykkeligt liv, og af hensyn til staten, der var interesseret i ægteskaber, der producerede velopdragne børn. Tilladelse til at indgå nyt ægteskab kunne anskues fra to sider, for dels ville der alt andet lige komme flere børn ud af det end af et ulykkeligt ægteskab, og dels kunne det give den fraseparerede hustru bedre muligheder for at blive forsørget.

De to betænkninger førte imidlertid ikke til større enighed i kancelliet, for der var tale om en principiel afgørelse om, hvorvidt man kunne dispensere fra den restriktive ægteskabslovgivning. Tre i kollegiet var imod at bevilge skilsmisse, medens blot én var for.³⁸⁷ Af indstillingen til kongen fremgik, at en sag med omtrent samme indhold fra 1776 var blevet afvist, og kancelliet kunne derfor heller ikke i 1790 anbefale, at kongen bevilgede skilsmisse i de foreliggende sager, idet ægtefolkene altid kunne foregive, at de var uenige i deres ægteskab. *"Men som Cancelliet tillige indseer, at saavel Hof- og Stadsretten, som Høieste Ret have i deres Betænkninger over 2 Ansøgninger fremsatte Grunde som fortiene Opmærksomhed og en Sag, hvori begge ere aldeles enige..."*³⁸⁸ Kancelliet hæftede sig også ved, at ægtefolkene var enige om deres forehavende. Ansøgningerne blev således fremlagt til kongens afgørelse uden endelig stillingtagen. Kongens afgørelse var som følger: *"I Betragtning af de Os foredragne særdeles Omstændigheder og den af Vor Højesteret yttrede Betænkning, ville vi tillade, at disse Ægteskaber maa ophæves og begge Ægtefæller bevilges igjen at gifte sig"*.³⁸⁹

De to sager er således eksempler på, at et verdsligt syn på ægteskabet havde afløst et religiøst. Liberaliseringen var påbegyndt i midten af 1700-tallet, men fik først en fast praksis i 1790'erne, og kancelliets holdning hertil var ikke entydig, og man henviste derfor til de nye principper i betænkningerne fra Hof- og Stadsretten samt Højesteret fra 1790.³⁹⁰ Ditlev Tamm har påpeget, at menneskerettighedserklæringens artikel fem havde indflydelse på kancelliets bevillingspraksis. Artiklen lyder: *"Loven har kun ret til at forbyde handlinger, som er skadelig for samfundet."* Chr. Colbjørnsen (generalprokurør) gjorde sig i en betænkning lignende tanker, og han fastsatte, hvis regler alene var unyttige og uhensigtsmæssige eller endog skadelige, så burde de ophæves.³⁹¹ Det var tydeligt, at landets fremmeste jurister samt dele af

³⁸⁷ Nellesmann (1882) s. 63-64.

³⁸⁸ RA, *Danske Kancelli*, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790, folio 1122.

³⁸⁹ Kongelig Resolution af 18. juni 1790, citeret efter Nellesmann (1882) s. 64.

³⁹⁰ Nellesmann (1882) s. 65.

³⁹¹ Tamm (1989). S. 459.

centraladministrationen fandt den efter-reformatoriske skilsmisselovgivning unyttig og uhensigtsmæssig i 1790.

Den nye administrative praksis blev samlet op i en kongelige resolution fra 1796, der opstillede visse betingelser til de ansøgende ægtefolk. Resolutionen fastsatte, at de ægtefolk, som søgte om skilsmisse, skulle have været til (forgæves) verdslig mægling, inden der kunne opnås bevilling, at der vedlagt ansøgningen skulle være en vandelsattest fra overøvrigheden, samt at de skulle have levet adskilt i tre år.³⁹² Kravet om, at man skulle leve adskilt i minimum tre år før skilsmissebevillingen kunne opnås, så Danske Kancelli som et bevis på, at alt håb om forsoning var ude.³⁹³ Det svarede også til Højesterets anbefaling af, at der skulle være vis langsommelighed i behandlingen af ægteskabssagerne for at imødegå overilelse og letsindighed. Dermed var det fastslået, at separationen skulle have en legal form (i form af en bevilling), for at den senere kunne bruges til at opnå skilsmisse.

I år 1800 blev det overladt til amtmanden at udfærdige separationsbevillinger efter følgende retningslinier: ”...naar de [ægtefolk] ei ved Megling kan bringes til Forliig, og til at leve i Eenighed med hinanden”.³⁹⁴ Samme ret havde Københavns magistrat fået i 1795.³⁹⁵ Fra 1827 kunne amtmanden bevillige både separation og skilsmisse i de ukomplicerede ægteskabssager, hvor parterne var enige eller kunne bringes til enighed om at søge tilladelse til at leve adskilt.³⁹⁶ I praksis var det de nyoprettede forligskommissioner (1795), der stod for selve mæglingsarbejdet.

De nye principper, der blev etableret, for separation og skilsmisse omkring 1790, lagde grunden til det system, som også kendes i dag ved behandlingen af ægteskabssager. Der blev etableret to ”kanaler” til skilsmisse, henholdsvis en administrativ vej og en via domstolen. Den administrative kanal tog sig af hovedparten af sagerne, og det vil sige, at skilsmisse ved dom blev en langt sjældnere foreteelse.³⁹⁷ Som vist ovenfor blev en stor del af arbejdet med ægteskabssagerne med tiden overladt til lokaladministrationen, og der blev ikke udstedt nye, væsentligt forandrede retningslinier i løbet af 1800-tallet. Den nye praksis fortsatte uforandret op gennem

³⁹² Kongelig resolution 22. januar 1796.

³⁹³ Ydermere svarede det til reglen for, hvornår man kunne betragte en ægtefælle var borttrømt (DL 3-16-15-2).

³⁹⁴ Forordning 23. maj 1800.

³⁹⁵ Om Københavns (og Oslos) særstilling se afsnit 7.4.2.

³⁹⁶ Forordning 23. marts 1827

1800-tallet i modsætning til eksempelvis Frankrig, hvor der efter et par årtier kom en (reaktionær) reaktion på de liberale strømninger.

I Norge, der var en del af dobbeltmonarkiet indtil 1814, skete der også en opstramning omkring 1830. Opstramningen kom hovedsageligt til udtryk som en ny praksis, snarere end i form af nye, formelle regler. Det er Nellesmann, der i 1882 fremsatte denne tese om norske forhold, og den tages op af Hanne Marie Johansen.³⁹⁸ Stramningen var begrundet i en principiel beslutning om, at retningslinierne for skilsmisse skulle være opfyldt (jf. den kongelig resolution fra 1796). Ikke mindst skulle der være tale om en gensidig ansøgning, hvilket viser, at man argumenterede med kontraktteoretiske synspunkter omkring 1830, såvel som man havde gjort i 1790'erne. Johansen forklarede udviklingen med udgangspunkt i særlige norske indenrigspolitiske forhold, der var opstået efter løsrivelsen fra Danmark, idet hun undrede sig over, at den konservative reaktion eksempelvis i Frankrig ikke påvirkede bevillingspraksis i Danmark (og Sverige).³⁹⁹ Tesen svækkes dog af, at der hverken er foretaget empiriske undersøgelser i Danmark, Norge eller Sverige, og således er tesen hverken verificeret eller falsificeret. Det eneste, man kan fremhæve for Danmarks vedkommende er, at der ikke blev udstedt nogle nye retningslinier til brug ved behandlingen af ægteskabssager i den relevante periode. Spørgsmålet om, hvorvidt romantikkens familieideal spillede ind og bidrog til en restriktiv skilsmissepraksis, er derfor ikke endeligt belyst

Ovenfor er der redegjort for den liberale franske skilsmisselov fra 1792, og det er oplagt at påstå, at den var inspirationskilden til den nye danske administrative praksis på området. Ditlev Tamm har, blandt andet med henvisning til Edward Holms værker vist, at den franske revolutions tanker og begivenheder satte gang i reformerne i 1790'ernes Danmark. Tamm er dog opmærksom på, at det er vanskeligt at påvise, at reformlovgivningen i Danmark var inspireret af den franske lovgivnings tanker om forholdet mellem stat og borger. Hvad angår retsvæsenet var der dog en vis forbindelse, idet han peger på enslydende formuleringer i lovgivningen. Desuden var Chr.

³⁹⁷ Nellesmann (1882) s. 79-85.

³⁹⁸ Nellesmann (1882), Johansen (2001).

³⁹⁹ Johansen (2001) 120-125, Nellesmann (1882) s. 89-96.

Colbjørnsen, der var generalprokurør og dermed ansvarlig for udarbejdelse af nye love, bekendt med den samtidige franske lovgivning.⁴⁰⁰

Der er imidlertid to forhold, som taler imod, at den danske regering blev inspireret fra Frankrig, og det er for det første kronologien. I henseende til separationer og skilsmisser synes den danske nyorientering at have rødder tilbage i midten af 1700-tallet i kongens bevillingspraksis, medens den franske skilsmisselov først blev vedtaget i 1792, og den var på dette tidspunkt et radikalt brud med hidtidige forhold. For det andet havde oprettelsen af forligskommissioner i Danmark i 1795 paralleller til fransk lov, men indretningen af kommissionerne i Danmark var særegen (se nedenfor), ligesom rødderne til de danske forligskommissioner gik tilbage til 1754.

I Frankrig blev det nye syn på opløsningen af ægteskabet beskrevet detaljeret i skilsmisseloven af 20. september 1792.⁴⁰¹ Heri redegøres der blandt andet for proceduren, og forligsmægling var et væsentlig element heri. Med forligskommissionernes oprettelse i 1795 i Danmark og deres deltagelse i ægteskabssager, er det således også her muligt at trække en parallel mellem Frankrig og Danmark. Ud over at gøre forsøg på at forlige de uenige ægtefolk havde mæglingsmøderne i begge lande til formål at fastsætte vilkår for den økonomiske del af adskillelsen såsom bodeling og fastsættelse af et eventuelt underholdsbidrag til kone og børn.

De forligningsordninger, der kendes fra Preussen og Frankrig, var indrettet efter tilsvarende institutioner i England. Forligsvæsenet i Danmark adskilte sig dog fra de andre landes ved, at institutionen stod uden for det egentlige retssystem. Ditlev Tamm har derfor afvist, at den danske forligsmodel var inspireret af udviklingen i udlandet.⁴⁰² Baggrunden var derimod en opfordring fra stiftamtmand Buchwald i Odense til Danske Kancelli i 1789. Han foreslog, at amtmanden skulle inddrages i domstolsprocessen med henblik på at reducere antallet af retssager. I Danske Kancelli affødte henvendelsen et udkast til indretning af et dansk forligsvæsen, der blandt andet byggede på en

⁴⁰⁰ Tamm (1989) S. 449-460. Et eksempel på en jurist, der har ladet sig inspirere af de franske lov til at lave et forslag til en skilsmisselov i Danmark, er: A. B. Rothe: *Om Ægteskabs-Skilsmisse. Et Forsøg til Udvikling af Lovgivnings-Grundsætninger herom*. Kbh. 1805.

⁴⁰¹ Stewart (1951) s. 333-340.

⁴⁰² Tamm (1989) s. 453.

tilsvarende indretning på De dansk-vestindiske øer fra 1754/1755.⁴⁰³ Der var således tale om et nationalt initiativ.

Forskellen mellem det preussiske og franske forligsvæsen på den ene side, og det danske på den anden side, var, at udenfor Danmark var det dommere, der stod for forligsmæglingen. I Danmark, derimod, var forligskommissærerne uden juridisk sagkundskab. Forligsmæglingens indretning og formål hang sammen. I Preussen og Frankrig var der fokus på at få sagen afsluttet, og til forskel herfra var det i Danmark hensigten at stifte borgerlig fred. Statens mål var tilfredse og lykkelige borgere, og i det danske system blev der således lagt vægt på selve processen.

Det overordnede mål var under alle omstændigheder, at der skulle mægles i alle civile sager inden deres behandling ved domstolen for at begrænse antallet af bekostelige retssager.⁴⁰⁴ Ovenstående viser dog, at den danske nyorientering i ægteskabssager ikke skal ses som en dansk aftapning af franske produkter. Derimod er der grundlag for at hævde, at der var tale om parallelle forløb og måske gensidig inspiration mellem Danmark og Frankrig i de sidste årtier af 1700-tallet. Grundlaget for nyorienteringen i Danmark synes at have været oplysningstidens tanker i højere grad end den egentlige franske lovgivning.

7.2 Kirkens reaktion

7.2.1 1811-forordningen

Det, der karakteriserede den franske skilsmisellov fra 1792, var, at kirken var helt udelukket fra indflydelse på selve loven samt fra proceduren ved skilsmisse. Man kan derfor spørge, hvad ville der være sket, hvis den danske konge og regering havde forsøgt at indføre tilsvarende i Danmark omkring år 1800? Og var den danske stat overhovedet interesseret i en fuld verdsliggørelse af skilsmisellovgivning/praksis?

⁴⁰³ Det danske forligsvæsens oprettelse og udvikling frem til nedlæggelsen i 1952, har hidtil ikke været genstand for en historisk analyse. I Næss (1995) redegøres der kort for forligskommissionernes oprettelse i Danmark og Norge.

⁴⁰⁴ Knudsen (2001) s. 349-372, Tamm (1989) s. 453-454.

Første skridt, der begrænsede kirkens indflydelse, blev taget i 1797, hvor tamperretterne blev nedlagt.⁴⁰⁵ Forligskommissionerne blev oprettet i 1795 i Danmark, og allerede i instrukserne til kommissionernes arbejde blev ægteskabssagerne nævnt som et af de områder, som de skulle tage sig af.⁴⁰⁶ Det vil sige, at forligskommissionerne blev pålagt at tage sig af ægteskabssager, før tamperretten blev nedlagt i 1797, men hvordan skal det tolkes? Overdragelsen af ægteskabssager til forligskommissionen viser, at tamperretten tilsyneladende havde mistet sin betydning allerede i 1795. En forudsætning for, at bevillingspraksis kunne liberaliseres, var vel også, at ægteskabssagerne blev overtaget af verdslige myndigheder? Kirken reagerede tilsyneladende ikke på dette.

En tydelig markering fra kirkens side kom dog efter et par årtier med den liberale praksis. Sjællands biskop Münter så med bekymring på udviklingen i bevillingen af separation og skilsmisse, og han henvendte sig derfor til kongen i 1810 angående denne sag. Han mente, at liberaliseringen havde bragt statens principper for langt væk fra de religiøse doktriner. Biskoppen skrev: *"Thi de højtidelige Ord - Jesu Christi egne Ord, som siges ved enhver Brudevielse: hvad Gud har forenet, skal Mennesket ikke adskille – ere hos saare mange blevne tomme Lyd: og Ægteskabet, den helligste af alle Foreninger blandt Mennesker, er nær ved at holdes for en borgerlig Contract, der uden store Vanskeligheder kan ophæves"*.⁴⁰⁷ Biskoppen opremsede derefter en række konsekvenser, såsom opløsningen af den lykkelige husstand, ringeagt for ægteskabet, formindskelse af befolkningstallet, slet børneopdragelse og mangel på fædrelandskærlighed. Alt dette havde indflydelse på samfundsindretningen, idet de bånd, der bandt familierne og dermed samfundet sammen, var svækket. Ægteskabsinstitutionen stod svagere, og befolkningen levede efter lidenskab og sanselighed.

Biskoppen tilstod i brevet, at det af politiske grunde i visse tilfælde kunne være nødvendigt at bevillige separation eller skilsmisse, men han anså egentlig kun her som en gyldig skilsmissegrund, idet man i så fald havde forbrudt sig mod den ægteskabelige troskabspligt. Hermed tog han afstand fra den nye bevillingspraksis, og han gjorde opmærksom på, at det ikke bare var væsentligt for kirken at få dæmmet op for

⁴⁰⁵ Forordning 1. december 1797.

⁴⁰⁶ Forordning 10. juli 1795.

⁴⁰⁷ Nellesmann (1882) s. 121.

skilsmisserne, men også at ægteskabets integritet havde betydning for samfundets stabilitet.

I henvendelsen fra Münter var der to forslag til, hvordan der kunne sættes en stopper for den fordærvelige udvikling. For det første mente biskoppen, at de forældre, der ville adskilles, skulle have deres børn fjernet. Staten skulle påtage sig opgaven med at sætte dem i pleje hos pårørende eller fremmede, fordi børneopdragelse forudsatte, at forældrene levede sammen. Umiddelbart kan forslaget ses som et udtryk for en bekymring for børnenes opvækst, men det skal nok i højere grad ses som en måde at straffe forældrene på, idet finansieringen af børnenes opvækst uden for hjemmet skulle udtages af boet ved bodelingen. Indførte man denne regel, håbede Münter, at det ville give anledning til så mange vanskeligheder, at forældrene ville blive sammen af hensyn til børnene. Det andet forslag gik ud på, at præsten skulle deltage i den verdslige mægling i forligskommissionen.⁴⁰⁸ Derved ville kirken igen få indflydelse på behandlingen af ægteskabssager.

Danske Kancellis reaktion på biskop Münters udspil var interessant nok, at kirken med fordel kunne deltage i mæglingen mellem uenige ægtefolk. Dog skulle præsten af praktiske grunde ikke være med ved møderne i forligskommissionen, men han kunne mægle selvstændigt. Biskoppens forslag, der vedrørte fjernelse af børnene fra forældrene, bifaldt kancelliet ikke.⁴⁰⁹ I forlængelse heraf er det også værd at tænke på, at arbejdet med at sætte børnene i pleje ville blive en stor byrde, som staten ikke havde rammer og ressourcer til at udføre i starten af 1800-tallet.

Biskop Münters henvendelse til kongen gav resultater. Med *Forordning om Egtefolks Adskillelse* fra 1811 blev det slået fast, at den gejstlige mægling mellem de uenige ægtefolk skulle foretages før den verdslige mægling i forligskommissionen, og at dette var en forudsætning for, at sagen overhovedet kunne føres videre.⁴¹⁰

I et brev fra 1811 takkede biskop Münter Danske Kancelli for deres lydhørhed i denne sag, og han skrev: ”Ikke alene jeg – men jeg tør sige hele den danske Kirke skylder det Kongl. D. C. [*Danske Kancelli*] den for hierteligste Taknæmmelighed for den

⁴⁰⁸ Nellesmann (1882) s. 123-124.

⁴⁰⁹ Nellesmann (1882) s. 125-130.

⁴¹⁰ Forordning af 18. oktober 1811. Det har ikke været muligt at belyse sagsbehandlingen i Danske Kancelli af Münters henvendelse, da journalsagen ikke er bevaret: RA, *Danske Kancelli*, I70, Henlagte sager, 1810, journalnummer 3053. Kun forestillingen er bevaret: DA, *Danske Kancelli*, I4, Kongelige

Bevaagenhed, hvormed det har understøttet min Forestilling ang. det overhaandtagende Misbrug med Ægteskabsskilsmisserne; og ligesom jeg har vedlagt allerunderdanigst Taksigelse for Hans Majestæt; saa udbeder jeg mig ogsaa Tilladelse til i disse Linier skriftlig at bevidne for de høje Collegium samlet at denne nye Forordning af 18. Oct. har glædet mig, og hvor megen Velsignelse jeg venter af den; da jeg ingenlunde tvivler paa at Gejstligheden beredvilligen vil gjøre i dens Medhold, hvad der desuden er Embeds- og Samvittigheds Pligt for enhver, men hvortil de nu endog opfordres og fremeligen autoriseres af Kongen".⁴¹¹ I 1811-forordningen var der egentlig intet nyt om præstens rolle i forhold til behandling af ægteskabssager, og den kan blot opfattes som en påmindelse fra kongen (på biskop Münters foranledning) til landets præster om indholdet af Danske Lov 2-9-8 og de deraf følgende forpligtelser for præsten. Det væsentligste var dog, at den gejstlige mægling efter 1811, sammen med den verdslige mægling blev en formaliseret del af behandlingen af ægteskabssager. I 1820 understregede man vigtigheden af, at den gejstlige mægling gik forud for forhandlingerne i forligskommissionen, da sagen efter behandling dér "...opnaar en vis Grad af Offentlighed og af de Paagjældende ansees som afgjort, hvorfor Sjelesørgerens Formaninger maae ansees at have en meget svagere Virkning"⁴¹², hvis den gejstlige mægling kom til sidst.

Gerda Bonderup vurderede, at vejen til at blive skilt, blev længere efter forligskommissionernes oprettelse sammenlignet med i tamperrettens tid, fordi parterne for det første skulle til præsten (efter 1811) og siden til mægling i forligskommissionen.⁴¹³ Dog var begrundelsen for at nedlægge tamperretten, at den var besværlig, fordi den kun blev holdt fire gange om året, og fordi der kun var et ting i hvert stift, og befolkningen måtte derfor rejse langt. Så Bonderups vurdering holder ikke ved nærmere undersøgelse, ikke mindst fordi forligskommissionerne lå spredt over hele landet og var karakteriseret ved en hurtig sagsbehandling. Ydermere blev der stillet krav til bevisførelsen i tamperretten, medens mundtlige tilkendegivelser og villighed til mægling var fremgangsmåden i forligskommissionerne.

resolutioner og Danske Kancellis Forestillinger. Forestilling 23. juli 1811. (gengivet i J. Nellemann (1882)

⁴¹¹ LAK, *Sjællands bispearkiv*, koncepter til breve, 1811. Brev dateret 9. november 1811 sendt til Danske Kancelli.

⁴¹² Kancelliskrivelse 19. august 1820.

⁴¹³ Bonderup (1987) s. 505-506. Se endvidere bilag 3.

Behandlingen af ægteskabssager efter nedlæggelsen af tamperretterne i 1797 indeholdt nok flere led (gejstlig mægling, verdslig mægling og ansøgning om bevilling hos amtmanden), men disse instansers tilgang til sagerne var enklere.

7.2.2 Vejledning til præsterne i ægteskabssager

Udstedelsen af 1811-forordningen gav anledning til, at der blev udarbejdet en vejledning til præsterne om, hvordan de skulle forholde sig overfor stridbare ægtefolk i deres menigheder. Vejledningen blev udarbejdet af den sjællandske biskop Münter, og han skrev selv herom: ”[jeg] agter at udarbejde et Hyrdebrev, hvor Geistligheden i Siellands Stift gives Opmærksomhed paa de vigtigste Puncter i deres paaliggende Forsøg at mægle Fred mellem uenige Ægtefæller; og maaske at flere af mine Embedsbrødre gjøre hin fælleds Sag med mig...”.⁴¹⁴ Alle de øvrige biskopper fulgte Münter; de kommenterede hyrdebrevet, og det blev rundsendt til hele det dansk-norske riges præster. Indledningsvis skal biskoppernes kommentarer til vejledningen analyseres med henblik på at klarlægge, hvad kommentarerne var foranlediget af. Dernæst vil der blive set nærmere på, til hvem og hvorfor vejledningen blev skrevet. Det var oplagt, at anledningen var 1811-forordningen, men hvorfor var det så væsentlig, at præsterne blev særligt indviet i denne sag, og hvorfor var vejledningen formuleret på latin?

Vejledningen blev ”givet” på kongens fødselsdag den 28. januar 1812, og hyrdebrevet blev sendt til de øvrige biskopper den 18. februar 1812⁴¹⁵, og derefter indløb biskoppernes kommentarer til biskop Münter i februar og marts måneder i 1812. Kommentarerne til hyrdebrevet var i reglen kortfattede og kunne indarbejdes i vejledningen, når der skulle trykkes et nyt oplag. Kommentarerne havde dels form af at være rettelser til teksten, dels af mere generelle kommentarer.⁴¹⁶ Biskoppen over

⁴¹⁴ LAK, *Sjællands bispearkiv*, koncepter til breve, 1811. Brev dateret 9. november 1811 sendt til Danske Kancelli. I *Kirkehistoriske Samlinger* 1911-13, 5. rk., 6 s. 793-794 formodes det, at der biskop Münter, der forfattede hyrdebrevet, men det var faktisk Münter, der formulerede hyrdebrevet. Hyrdebrevet findes i: LAK, *Sjællands bispearkiv*. Diverse II, læg: Om ægteskabsskilsmissen 1810-1812.

⁴¹⁵ LAK, *Sjællands bispearkiv*, Brevprotokol, 1812. Brev dateret 18. februar 1812 sendt til de dansk-norske biskopper.

⁴¹⁶ Bispen i Århus forlangte, at hyrdebrevet blev underskrevet af samtlige danske og norske biskopper. LAK, *Sjællands bispearkiv*, Diverse II, læg: Om ægteskabsskilsmissen 1810-12. Og det var så vidt vides

Lolland-Falsters stift skrev blandt andet: ”Af *Hiærtets Fyld deler ieg Deres Glæde over at Regiæringen har henvendt sin Opmærksomhed paa Ægteskabs-Skilsmisse, denne for Folkets Moralitet saa vigtige Gienstan. Jeg føler tilfulde, at Geistligheden ikke har giorn nok for at arbejde til Opnaaelse af Regiæringens velgørende Hensigt.*”⁴¹⁷ Den opfattelse bekræftes af bispnen over Ålborg stift, der skrev: ”*Brevet er et Ord i rette tid*”, og han pegede på årsagerne til problemet. Årsagerne til at folk blev skilt var ”...*dyrisk Sandselighed, Vellyst og en indbildt skjønnere Udsigt til Forening med en nye Ægtefælle, og selve Lovgivningen, der lukker Døren op for disse og endnu ubetydeligere ja, end og uangivne Aarsager til Ægteskabsskilsmisse*”.⁴¹⁸ Biskopperne havde således rigeligt at se til, idet befolkningens levned bevægede sig i den forkerte retning. Citaterne er også modsætningsfyldte, idet førstnævnte ser staten som initiativtager til foranstaltningerne, medens fremgår af ovenstående citat, at statens lovgivning er årsag til problemet.

Titlen på vejledningen var: ”*Den dansk-norske kirkes biskoppers rundsendte brev til begge rigers præsteskab om pligterne, i henhold til kongeligt edikt af 18. oktober 1811 vedrørende nyligt indsatte præster*”.⁴¹⁹ Af titlen fremgår det klart, at hyrdebrevet var henvendt til alle præster, men det var særligt tiltænkt nyindsatte præster, og det uddybes i teksten. Hyrdebrevet er ”...*særligt for de af Jer, som nyligt er ordinerede (vi mener nemlig, at de lidt ældre og de med mere praktisk erfaring i mindre grad har brug for vor råd)*...”.⁴²⁰ Vejledningen i, hvordan de nye præster skulle deltage i kirkens kamp for at mindske antallet af skilsmisser, var et vigtig formål med skrivelsen, men påstanden er også, at man ville forberede nyudklækkede præster på ringeagten for den gejstlige stand.⁴²¹ Påstanden uddybes nedenfor, men at teksten var udfærdiget på latin, underbygger denne påstand, og hyrdebrevet giver indtryk af, at kirken stod svagt i samfundet – og hvorfor skulle dette budskab udbredes i befolkningen?⁴²²

den eneste fællesudtalelse, som biskopperne lavede i løbet af de hen ved 300 år, hvori den danske og norske kirke havde fælles ledelse. *Kirkehistoriske Samlinger* (1911-13) s. 793.

⁴¹⁷ LAK, *Sjællands bispearkiv*. Diverse II, læg: Om ægteskabsskilsmisse 1810-1812.

⁴¹⁸ LAK, *Sjællands bispearkiv*. Diverse II, læg: Om ægteskabsskilsmisse 1810-1812.

⁴¹⁹ Originaltitel: *Episcoporum Ecclesiae Danico-Norvegicae Epistola Encyclica ad Clerum Utriusque Regni de Officiis, Edicto Regio d. XVIII Octobris 1811 Promulgato Pastoribus Denuo Injunctis*. Kbh. 1812. Oversat af klassisk filolog (BA) Hans Bæk Hansen. I det følgende vil der blive citeret fra den danske oversættelse af hyrdebrevet og henvist efter sideinddelingen i den latinske tekst.

⁴²⁰ *Epistola Encyclica* (1812) s. 5.

⁴²¹ Se også Knud Banning i: Hal Koch (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*. ”Gavnelystne præster. Fra oplysningstiden”. S. 34-57.

⁴²² Ser man på Münters øvrige udgivelser, så var de primært på dansk jf. *Bibliotheca Danica*.

Det syn på samtiden, der lå til grund for rundskrivelsen, var tidens forfald. Det var ikke bare en realitet i Danmark, men i hele Europa. ”Derfor, da vores mest ophøjede konge, fædrelandets fader, idet han så udmærket vidste, at rigerne styrkes af fromhed, men i sandhed går under af ugudelighed og laster, så hvor vidt det var kommet med skilsmisernes tøjlesløse licens, som lovenes autoritet alene næppe kunne holde nede, så påkaldte han den himmelske religions magt, som er den største kraft, når det gælder at forbedre menneskers sæder, og han kaldte også på jer, mine kære brødre, religionens fortolkere, idet en ikke just ny, men gammel lov atter blev vakt til live, og tog jer med i et forbund med sig, der skal tage sig af at reformere sæderne”.⁴²³ Citatet fra hyrdebrevet er af flere grunde interessant. For det første fremgår det, at det var kongen, der havde bemærket væksten i antallet af skilsmisser, og derfor bad han præsterne om hjælp. Reelt var det dog kongens dispensationspraksis fra 1790, der var udgangspunkt for det voksende antal skilsmisser. Selv om teksten i rundskrivelsen antydede noget andet, var det faktisk på baggrund af biskop Münters henvendelse til Danske Kancelli, at 1811-forordningen og dermed også rundskrivelsen blev udarbejdet. Muligvis var der tale om en retorik, der var nødvendig for at få vejledningen velsignet og trykt, men ikke desto mindre tillægges kongen en rolle i vejledningen, som ikke var overensstemmende med virkeligheden.

Formålet med hyrdebrevet var således at tydeliggøre kirkens syn på ægteskab og skilsmisse overfor præsten, der sad overfor de ægtefolk, der ønskede at opløse deres ægteskab. Om ægteskabet står der, at det var ”...den snævraste union mellem mand og kvinde for evigheden...”.⁴²⁴ Ægteskabet var altså uopløseligt, og det var forbundet med gensidige forpligtelser mellem manden og kvinden. Forpligtelserne var enslydende, dog med en tilføjelse for kvindens vedkommende, idet hun blev formanet til at vise lydighed over for sin mand. Ud fra dette syn på ægteskabet står det klart, at retten til skilsmisse skulle være yderst begrænset. Om skilsmisse fremføres der, at man skal tage udgangspunkt i ”ånden” i religionen, og ikke alene henviser til enkelte skriftsteder. Sidstnævnte gav nemlig en tvetydig holdning til retten til skilsmisse. Hyrdebrevets fortolkning af Biblens ord var, at den eneste forbrydelse, der kunne give anledning til skilsmisse, var, når hustruen var en ”skøge”. Dette tolkes som hor og utroskab, men det

⁴²³ *Epistola Encyclica* (1812) s. 4.

⁴²⁴ *Epistola Encyclica* (1812) s. 6.

står dog ikke klart, om denne udlægning også gjaldt mandens utroskab. I vejledningen stod der videre: *”Selvom Herren i sandhed angiver denne ubetvivlede grund som den eneste årsag til skilsmisse ud fra privatret, så forbyder han på ingen måde dem, hos hvem magten ligger i staten, at træffe yderligere forholdsregler på baggrund af forbrydernes alvor, tidernes fordærvedhed og folkets sæder, og Han forbyder dem ikke at lægge love til, som vil være lige så legitime”*.⁴²⁵ Anden lovgivning kunne således supplere Biblens ord, men der skulle være tale om en alvorlig forbrydelse, og ikke blot ”uforsømlig fjendskab”. Årsager til fjendskab i ægteskabet var eksempelvis grådighed, begær efter vinding og heraf følgende dårlig behandling af den udnyttede part samt kedsomhed. Ud fra beskrivelsen af disse fjendskaber ses en lighed med ”gemytternes uoverensstemmelse”, som fra ca. 1790 var accepteret separationsbegrundelse og siden skilsmissegrund. Denne udvikling var kirken således modstander af.

Præsternes pligt til at mægle mellem stridbare ægtefolk var en realitet, når ægtefæller opsøgte dem, og hyrdebrevet indeholder en række råd til præsterne i den henseende. For det første skulle præsterne sætte sig grundigt ind i stridighederne. *”Denne sag er i sandhed den alvorligste og samtidigt den sværeste”. ”At I skal handle, så der tages hensyn til, at alt, hvad der har at gøre med personerne og deres status og situation indadtil såvel som udadtil, tages i betragtning, og så i det hele taget alle de ting, som er nødvendige for en grundig, gennemgribende og tilbunds gående undersøgelse tages i betragtning. Endvidere at I skal skærpe religionsfølelsen i deres sjæle og vække den, og I skal se til at hver eneste af dem, som vedkommende nu måtte være kapabel at fatte det, belæres om, hvad religionen befaler ægtefolk”*.⁴²⁶ Præsterne blev altså i overensstemmelse med Danske Lov 2-9 og 1811-forordningen opfordret til at undersøge de vedkommende ægtefolks privatliv nærmere.

I selve mæglingssituationen opfordrede man i rundskrivelsen til at anvende argumenter, der havde tilknytning til familielivet. Der skulle udvises bekymring for næste generation – for hvad skulle der blive af børn, der havde fået ”borttrøvet” enten en far eller en mor? Og hvordan skulle børnene vide, hvad der var godt og ondt, når forældrene levede adskilt? Et andet argument var, hvordan konen skulle forsørges. Hjælpen fra manden udgjorde som regel et bidrag, der var på størrelse med almisse.

⁴²⁵ *Epistola Encyclica* (1812) s. 5-6.

⁴²⁶ *Epistola Encyclica* (1812) s. 7, 9.

Ydermere kunne de stridbare ægtefolk, hvis de blev skilt, se frem til en trist alderdom uden en mand/kone. Endelig kunne præsterne argumentere for, at skilsmissen var dårlig for de involveredes omdømme, og, ikke mindst, var de et dårligt eksempel for andre ægtefolk.

I forlængelse heraf er det interessant at se, at ægteskabet blev beskrevet som en institution, der var væsentlig, både for samfundet, og for befolkningen uanset alder. Ægteskabsinstitutionen sikrede børnene en ordentlig opdragelse, at især kvinden blev forsørget, og også i alderdommen gav ægteskabet befolkningen en mere indholdsrig tilværelse og en form for social sikring.

Ovenfor er fremsat den påstand, at hyrdebrevet havde to formål. For det første det umiddelbare formål at vejlede præsterne i, hvordan de skulle forholde sig i ægteskabssager. For det andet havde rundskrivelsen til formål at forberede nyligt indsatte præster på kirkens falmende agtelse i samfundet, hvilket skal uddybes i det følgende.

Præsten skulle med hjælp fra religionen forsøge at forsone stridbare ægtefolk, især blandt ”... personer, hvis ører ikke er tilstoppede med vilje...”, men ”fortvivl ikke, hvis kun den ene part berøres og påvirkes af religionens formaninger.” Mæglingen mellem stridbare ægtefolk skulle foretages med omtanke, dels af hensyn til det involverede ægtepar, dels af hensyn til præsten. Således ”at I ikke giver onde tunger blot den mindste mulighed for at nedgøre jer og jeres embede”.⁴²⁷ Citaterne vidner om manglende agtelse for præstens arbejde. Ifølge hyrdebrevet var anseelsen – eller mangel på samme – afhængig af ægtefolkenes sociale stand og måde at leve og tænke på. Når det angik de højere sociale lag, der selv påberåbte sig at tilhøre de dannede kredse, måtte præsten sande ”næppe vil de eller slet ikke, i disse tider, overlade religionens lærde at undersøge nøjere selve kilderne til deres husspektakler. Ja snarere vil de, drevet af foragt for religionen, fra deres højere stade se ned på, hvad I måtte have bibragt dem af råd ud af venlighed for at bringe dem til fornuft. For selv om de skulle modtage jer som en nødvendighed på grund af det kongelige edikt, hvis de da respekterer dét, så vil de næppe unde jer rolige og opmærksomme ører”.⁴²⁸ Præsten ville også få problemer med de ikke dannede grupper i befolkningen, og med

⁴²⁷ *Epistola Encyclica* (1812) s. 9, 10, 13.

⁴²⁸ *Epistola Encyclica* (1812) s. 8.

henvisning til de højere sociale lag stod der i vejledningen: ”Og det selv samme vil næppe sjældent indtræffe, når det vil blive med plebejiske og landlige folk I skal arbejde. For selv i blandt disse er det ikke få personer I vil støde på, som på grund af dårlig uddannelse, en sjæl tilbøjelig til udskejelser, syndefuld livsførelse... i sandhed folk, der er kommet så langt ud, at de er tømte for enhver sans for religion og alene tjener deres lyster.”⁴²⁹ Kort sagt var både for lidt og for meget dannelse et problem for kirken.

Vejledningen skal samlet ses som en cementering af kirkens uforanderlige syn på ægteskabet: det var en livslang forbindelse, der alene kunne opløses på grund af hor. I skrivelsen gøres præsterne opmærksom på, at de til stadighed havde til opgave at værne om det syn på ægteskabet også i disse tider, hvor sæderne var i forfald. Midlet var tilbundsgående undersøgelser af de stridbare ægtefolks levned efterfulgt af kristne formaninger, og henledning af opmærksomheden på de ulykkelige følger af opløsningen af ægteskabsinstitutionen. Det var alt sammen i overensstemmelsen med både Danske Lov 2-9-8 og 1811-forordningen.

7.2.3 Forsøg på revidering af Danske Lov 2-9⁴³⁰

I 1812 henvendte biskop Münter (Sjælland stift) og biskop Bech (Aggershus stift) sig til Danske Kancelli, da de fandt, at reglerne i Danske Lovs 2-9 var forældede. Danske Lov 2-9 beskrev, hvorledes præsten både skulle være sjælesørger og moralsk opsynsmand;⁴³¹ særligt sidstnævnte gav anledning til debat. Henvendelsen er interessant, fordi den også belyser, hvilken rolle præsterne skulle spille blandt andet i forhold til de stridbare ægtefolk.

Danske Lov 2-9-8 beskrev, hvilke ”laster”, som præsten og hans medhjælpere skulle gribe ind over for. ”Men særdelis bør de at have indseende med sadanne Laster, som ellers ved sædvanlig Rettergang ikke saa beqvemmeligt er at afskaffe, eller

⁴²⁹ *Epistola Encyclica* (1812) s. 8.

⁴³⁰ Se også: Jens Ulf Jørgensen i: *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300 året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*. Kbh. 1983. ”Kirkeretten i Danske Lov”. S. 447-487.

bevise...”.⁴³² I Danske Lovs 6. bog ”Om Misgjerninger” var forbudet mod at overtræde de ti bud nøje beskrevet. Så det var altså ukristelige gerninger, der lå herudover, som præsten og hans medhjælpere havde pligt at forebygge, iagttage og straffe. Præsten skulle sanktionere overfor laster såsom: ”*Prædikens Forsømmelse, hellige Dages Misbrug til Gilde, Drik, Dobbel, Gøglen, Fikten, eller andet saadant, Fraholdelse fra Sacramentet over et fierding, halft, eller heelt, Aar, idelig Sværen og Banden, Guds Ords Skiemt og Misbrug i Omgængelse, ond Forligelsemaal imellem Egtefolk, som Uchristelig, uden billige Aarsager, sig imod hin anden forholde, saa og Forældre og Børn indbyrdis, Halstarrighed hos trolovede Folk, som ikke ville lade sig sammenvie til Egteskab, lætfærdig Skanderen og Snak, lætfærdig Selskabs Besøgelse og Omgængelse, Rufferj, Fylderj og idelig Drukkenskab, Ubillig Fordeel i Kiøb og Sal, Ulovlig Aager, Gierighed, i Synderlighed Ungdommens Forførelse til Drik, Dobbel, Letfærdighed, overflødig Bekostning og Ødselhed.*”⁴³³ Præsten skulle være opsøgende, hvis han havde en anelse om, at nogle i menigheden trængte til at blive mindet om Biblens ord og kirketugten. Straffemidlet var i sidste instans bandlysning.⁴³⁴

Münter og Bech påpegede i deres henvendelse, at reglerne vedrørende kirketugt trængte til at blive opdateret, så de var i overensstemmelse med tidens ånd og den aktuelle samfundsindretning. Kirkens indblanding i befolkningens ægteskabelige samliv var derimod ikke til diskussion, for der var ifølge de to biskopper fortsat brug for ”*kirkelig Politilove*”. To henvendelser til Danske Kancelli måtte der til, inden Kommissionen til Kirkelovenes Revision blev nedsat. Den 12. maj 1813 blev kommissionen nedsat, og den kom til at bestå af to københavnske provster (H. G. Clausen og Gulsted) samt juristen A. S. Ørsted.⁴³⁵ Biskopperne blev således ikke en del af selve kommissionen, men hensigten var, at de skulle høres og afgive betænkninger om kommissionens arbejde. Kommissionen til Kirkelovenes Revision skulle, som navnet sagde, revidere al lovgivning vedrørende kirkelige forhold, herunder

⁴³¹ Om baggrunden for kongens ”politi” og kirkens disciplin se: Martin Schwartz Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*. Kbh. 1987. s. 129 ff.

⁴³² Danske Lov 2-9-8.

⁴³³ Danske Lov 2-9-8.

⁴³⁴ Christian Brorson: *Forsøg til anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov og ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*. Bind 1. Kbh. 1801. s. 290-293.

⁴³⁵ Den virkede i 20 år stort set uden resultater, og det viste, at der ikke blev taget nogle principielle standpunkter om kirkelige forhold. Koch (1954). s. 48.

kirkeritualet og Danske Lovs anden bog og ”*saadanne Bestemmelser, som ikke synes at passe med Tidsalderen... bortkastes*”.⁴³⁶

Revisionen af Danske Lovs anden bog voldte kommissionen problemer. Det ses af en skrivelse fra Kommissionen til Kirkelovens Revision til landets biskopper i 1819.⁴³⁷ Kommissionens medlemmer var ”*tvivlraadige*” og uenige, og den sendte derfor provst Clausens udkast til en revideret udgave af Danske Lov 2-9 samt kommissionens kommentarer til udkastet til biskoppernes betænkning. Clausen kaldte udkastet til et nyt kapitel i kirkelovene for ”*Om Præsters Embede som sin Menigheds Sjælsørger ogsaa uden for Kirken*”. Kommissionen kunne i og for sig tilslutte sig grundidéen om, at lovgivningen skulle sikre, at befolkningen levede efter kristne normer, men hvor meget myndighed skulle præsten have i henhold til den nye kirkelov?

Der var stor overensstemmelse mellem Danske Lov 2-9 og Clausens udkast; der var tale om en revidering og ikke en egentlig reformering. Ifølge forslaget skulle præsten således være sjælesørger og forkynde det kristne budskab, og han skulle sammen med sine betroede medhjælpere sikre, at budskabet blev efterlevet via ordets magt og bandlysning. En ny detalje i Clausens udkast var dog, at bandlysning skulle medføre, at vedkommende person skulle udelukkes fra at få et embede i staten som følge af det slette sindelag, den pågældende havde udvist. ”*Den Christne Stat vilde ved at betroe sine Embeder til Mennesker der vise sig som Christendommens foragter, komme i aabenbar Modsigelse med sig selv og med alt, hvad der maa lægge til Grund for Lovgivning*”⁴³⁸; for Clausen var det åbenlyst, at der var et interessefællesskab mellem staten og kirken.

Provst Clausen var således fortaler for en retableringen af kirketugten, der var en realitet i gældende lov (Danske Lov og Kirkeritualet af 1685), men som ”*...efterhaanden [er] bortfaldet som af sig selv*”. Clausens forklaring på denne udvikling var som følger: ”*Ved den tiltagende Oplysning er den [kirketugten] altid mere blevet erkjendt som Indgreb i den Mennesker og Christen tilkommende Tænke- og*

⁴³⁶ Harald Jørgensen i: *Kirkehistoriske Samlinger* 6. R, 4. bd., 1942-44. ”Omkring Nedsættelse af Kirkekommissionen af 1813” s. 377-389. Citat fra Rasmussen (1925) s. 173.

⁴³⁷ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovens Revision 1819.

⁴³⁸ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovens Revision 1819.

*Samvittighedsfrihed; som en Adfærd, der snarere maatte forværre end forbedre den haardnakkede Synder, snarere måtte gjøre Christendommen afskyet end elsket.*⁴³⁹

Kommentarerne til udkastet gav indtryk af, hvad der var blevet diskuteret i kommissionen. Af flere grunde ser det ud til, at Ørsted fik sat markante fingeraftryk på kommentarerne. Kommentarerne indledes med følgende ord: *”Unægtelig har Staten, selv naar man indskrænker dens formaal til at holde over Frihed og Sikkerhed i Samfundet, en saare væsentlig Interesse ved Borgernes Sædelighed og Religiøsitet.*”⁴⁴⁰ Prioriteringen synes i kommentarerne at være en anden end Clausens, idet borgernes frihed og sikkerhed stod først, medens religionen var underordnet.

Endvidere afvistes Clausens forslag om, at man skulle være ”en god Christen” for at få et embede i staten. Det skyldtes ikke mindst, at tabet af rettigheder beroede på præsten og hans medhjælperes bedømmelse alene. Vurderingen byggede derved alene på vidnesbyrd fra gejstlig side, og dele af kommissionen fandt, at det var en farlig tendens. Det skal ses i sammenhæng med, hvordan dele af kommissionen opfattede befolkningens religiøsitet som en privatsag. Ræsonnementet var som følger: *”Vist nok vilde der være vundet meget for Menneskenes Moralitet og Sindsroe, og for den Borgerlige Fred og Orden, hvis Guds Huus blev flittigere besøgt, og den hellige Nadvere vare agtet. Men der gives vist mange, som, uden at være et slet Menneske, eller nogen foragter for Christi Religion, sjældent eller aldrig tager deel i den offentlige Gudsyrdelse, og ikke indfinder sig ved Herrens Alter, og som heller ikke ved en Irettesættelse lader sig føre derhen*”.⁴⁴¹

I kommentarerne bekymrede man sig også om præstens gennemslagskraft, når han skulle udøve sin myndighed, og man forudså, at der var mange, som ikke ville skamme sig ved at være bandlyst. Nogle ville måske ligefrem ”drille” (dette ord anvendes i kommentarerne) præsten og sætte ham i forlegenhed. Vanskelighederne ville ikke mindst opstå, når han ville udøve sin myndighed overfor dannede mennesker; de ville forlange beviser for præstens anfægtelser. Her berøres et af hovedproblemerne i Danske Lov 2-9-8, idet præsten skulle holde øje med den del af befolkningens vandel, som der ikke kunne føres egentlig beviser for. Man forudså derfor, at modstanden fra de dannede

⁴³⁹ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

⁴⁴⁰ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

⁴⁴¹ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

klasser ville medføre, at reglerne alene ville blive udøvet overfor de lavere klasser og med regionale forskelle.

Kommentarerne til lovudkastet viser, at et eller flere af kommissionsmedlemmerne mente, at præsten i Clausens udkast tillagdes ”...*en betydelig Magt over Borgernes Ære og Velfærd*”.⁴⁴² Ifølge kommentarerne til udkastet fik præsterne for meget magt, og udmøntningen af loven ville forstyrre præstens øvrige embedsvirksomhed, dels på grund af klager fra den berørte del af befolkningen, dels i form af den store arbejdsbyrde. For skulle alle syndere forfølges, krævede det en stor og utaknemmelig indsats fra præstens side. Dele af kommissionen frygtede endog, at udkastet i den foreliggende form ville lide samme skæbne som Danske Lov 2-9. Det præciseres ikke nærmere, hvad der menes hermed, men ud fra helhedsindtrykket af kommentarerne fra kommissionen til biskopperne skønnes det, at Danske Lov 2-9 ikke i videre omfang blev praktiseret i starten af 1800-tallet. Det vidner biskop Münter og Bechs henvendelse også om, ligesom udkastet omtales som et ”...*Forsøg paa Kirketugtens Gjenoplivelse*”.⁴⁴³

Samlet set ville kommissionen ikke tilråde det foreslåede udkast til lov. Den var således ikke parat til at tildele præsten de kraftfulde virkemidler. Kommentarerne afsluttes med følgende sætning: ”*Men, om man bør give ham [præsten] Myndighed som moralsk Tilsynsmand, en videre Udstrækning, er tvivlsomt*”.⁴⁴⁴ Kort sagt skulle præsten ifølge kommentarerne holde sig fra at overvåge menighedens levned uden for kirken; han skulle alene være sjælesørger.

7.2.4 Sammenfatning

Da den nye danske skilsmisselov blev vedtaget i 1922, afløste den en restriktiv ægteskabslovgivning fra 1582, hvoraf det fremgik, at ægteskabet med få undtagelser var uopløseligt. Naturretten og kontraktteoriene påvirkede imidlertid synet på ægteskabsinstitutionen i 1700-tallet, og kongens bevilling af separation og skilsmisse

⁴⁴² LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

⁴⁴³ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

⁴⁴⁴ LAK, *Sjællands stifts bispearkiv*, Diverse sager II, læg: Om kirkelovenes Revision 1819.

blev stadig mere liberal. Den praksis blev siden videreført af lokaladministrationen, herunder forligskommissionerne. Den europæiske idéhistoriske udvikling bidrog således til liberaliseringen, men der var tale om selvstændig dansk-norsk udvikling. I Danmark var de nye tendenser i den administrative praksis for det første karakteriseret ved et klart brud med de skilsmisseårsager, der var begrundet i det gamle testamente, idet ”gemytternes uoverensstemmelse” blev godtaget som begrundelse. Dernæst bestod bruddet i, at separation blev en mulighed.

Den nye administrative praksis fra 1790 viste en klar adskillelse mellem ”statens projekt” og ”kirkens projekt”. Kongens bevillingspraksis negligerede tamperretten og udelukkede kirken fra ægteskabssagerne. Dog gav forordningen fra 1811 kirken indflydelse på proceduren i forbindelse med skilsmisse, og det viste, at kongen og regeringen ikke havde til hensigt at udelukke kirken fuldstændigt, om end dens reelle indflydelse på udviklingen var blevet kraftigt reduceret. Det er dog værd at bemærke sig, at initiativet til 1811-forordningen kom fra kirken selv. Derved er det vanskeligt at svare på, hvorvidt den danske enevælde ønskede at formulere en verdslig skilsmisselov, der var inspireret af den franske. Gennemførelsen af en fuldt ud verdslig skilsmisselov krævede måske en revolution som i Frankrig, hvorved der blev mulighed for at bryde resolut med ældre tankesæt. Reaktionen mod den liberale lov udeblev heller ikke i Frankrig, og den blev således opstrammet i 1803 og 1816. I Danmark kom der som bekendt ingen revolution og ingen ny skilsmisselov, og derfor ser man gamle og nye idéer herske og strides side om side i den første halvdel af 1800-tallet.

Overordnet set viste kirkens kamp for ægteskabets uopløselighed, at kirken manglede gennemslagskraft både internt og i forhold til Danske Kancelli i centraladministrationen.

Hovedspørgsmålet var egentlig Danske Lov 2-9, dels dens status, dels fortolkningen af den. Med status menes, hvorvidt den blev praktiseret eller ej, og fortolkningen beroede på, om præsten skulle være både sjælesørger og/eller moralsk opsynsmand. Ifølge vejledningen til præsterne fra 1812 var der ingen tvivl om sidstnævnte; præsten skulle absolut foretage en tilbundsgående undersøgelse af ægtefolks levned, hvis der var anledning til det. Provst Clausen var af samme opfattelse. Derimod var dele af Kommissionen til Kirkelovenes Revision ikke parat til (igen) at give præsten denne myndighed; borgernes frihed og sikkerhed stod over religionens

bud. I kommentarerne opfattede man religiøsitet som en privatsag, vel på lige fod med en del af de laster, som præsten ifølge Danske Lov 2-9-8 skulle gribe ind over for. Holdningen var således fra flere sider, at individet skulle have større frihed og dermed, at præsten ikke skulle være moralsk opsynsmand; moralske spørgsmål var blevet individets egen sag.

7.3 Det problematiske ægteskabelige samliv

7.3.1 Indledning

I forbindelse med den gejstlige og verdslige mægling der var en følge af den nye administrative praksis fra 1790, mellem uenige ægtefolk, måtte kirken og forligskommissærerne forholde sig til de nye tendenser, for befolkningen benyttede sig af de nye muligheder for at få ægteskabet opløst. Behandlingen af ægteskabssagerne er temaet for nærværende afsnit.

Præsternes arbejde med gejstlig mægling belyses ved hjælp af attester og indberetninger udfærdiget af præsterne. Dette materiale kan tages som et udtryk for præsternes fortolkning af Danske Lov 2-9, som 1811-forordningens ord om gejstlig mægling udsprang af.⁴⁴⁵

Udgangspunktet for undersøgelse af ægteskabssagernes behandling i forligskommissionen er striden. Hvem startede sagen, og hvad var årsagerne til striden? Det var også spørgsmål vedrørende forsørgelse og opdragelse af børnene samt forsørgelse af konen og bodeling, der blev taget op. Hvert ægtepar fastsatte i og for sig vilkårene ud fra deres individuelle situation, men var der et generelt billede? Hvilke vilkår for adskillelsen blev der opstillet? Afslutningsvis skal der ses nærmere på: hvilke forventninger var der til henholdsvis en ægtemand og en gift kone? Svarene på spørgsmålene er interessante af flere grunde, da en række udviklingstendenser pegede i retning af en ny opfattelse af ægteskabet omkring 1800. For det første var der forordningen fra 1734, hvori opfattelsen af ægteskabet som en kontrakt blev

⁴⁴⁵ Se endvidere afsnit 7.2.

formuleret.⁴⁴⁶ Hvis ægteskabsinstitutionen alene var et retsforhold, hvilket indhold skulle den så have? Den liberaliserede adgang til separation og skilsmisse fra ca. 1790 pegede i samme retning. Ved at anerkende gemytternes uoverensstemmelse som begrundelse for separation og eventuelt senere skilsmisse viste staten, at gensidig sympati var en væsentlig del af det ægteskabelige samliv, og at en splittelse mellem parterne kunne være en anledning til, at den ideelt set livslange forbindelse måtte brydes.

Påstanden er med andre ord, at man i forligskommissionens behandling af ægteskabssager kan belyse den nye (borgerlige) moral, der gav ægteskabet et nyt og verdsligt indhold. Det skyldes ikke mindst, at sagerne viste, hvad den verdslige stat forlangte af de stridbare ægtefolk for, at opløsningen af ægteskabet kunne tillades.

Analysen af forligskommissionens behandling af ægteskabssagerne følges op af et mindre afsnit om, hvorvidt de stridende ægtefolk søgte bevilling hos amtmanden til at leve adskilt, eller om de fandt det tilstrækkeligt, at vilkårene for adskillelsen var blevet formuleret i forligskommissionens regi.

7.3.2 Indberetninger om gejstlig mægling

Danske Lovs 2-9 blev aldrig revideret, men 1811-forordningen om præsters pligt til gejstlig mægling mellem uenige ægtefolk kan ses som et eksempel på, at en fornyelse af Danske Lov bevirkede, at reglerne atter blev kraftfulde. Af materialet, der belyser den gejstlige mægling, ses dog, at præsterne fortolkede deres roller forskelligt. I det følgende analyseres bredden i præsternes holdninger til ægtefolkens ønske om at få ægteskabet opløst. Holdningerne spændte fra forargelse til forståelse, hvilket der skal gives eksempler på nedenfor.

Samlet set giver materialet basis for at forestille sig en situation, hvor parret eller måske kun den ene part mødte for præsten og fremlagde de ægteskabelige problemer, hvorefter præsten forsøgte at forlige dem med forestillinger og formaninger. En præst skrev direkte: ”*Denne deres Beslutning [om separation] har været mig saa betimeligen*

⁴⁴⁶ Om 1734-forordningen se afsnit 7.1.

bekjendt, at jeg har havt tilbørlig Lejlighed til at iagttage, hvad Loven og de Kongelige Anordninger byde, dog uden at jeg har været saa heldig at kunne forandre samme."⁴⁴⁷

Af en præsteattest fremgik det, at præsten havde talt med ægteparret i sakristiet i kirken, uden at samtalen dog havde ført til, at de blev forliget. I andre tilfælde ses, at præsten har besøgt ægtefolkene privat, men ellers må man formode, at mæglingss møderne foregik i præstegården. I en række tilfælde ses, at ægtefolkene har været hos præsten gentagne gange, fordi striden i første omgang var blevet bilagt og siden blusset op igen, eller fordi det var nødvendigt med mere end ét møde for at få klarlagt problemerne. Måske var det en del af præstens "taktik" at trække sagen ud og derved give plads til omtanke i håb om, at ægtefolkene ville besinde sig.

Præsternes indberetninger giver både indblik i de mæglingssforsøg, der havde et heldigt udfald, og i de forsøg, hvor præsten måtte give op. En kuriøs sag viser imidlertid også, at præsterne fik hjælp fra højere sted. I en af de årlige indberetninger til den fynske biskop hed det således: "... *kun eet Par Ægtefolk søgte om Mægling; de blev foreløbigen forligte. Konen er siden Død og Skilsmissen derved fuldbragt af Vorherre.*"⁴⁴⁸ Det fremgår tillige, at stridighederne for nogles vedkommende opstod endog kort tid efter brylluppet, og for andres vedkommende efter mange års ægteskab.

I præsternes indberetninger finder man både forståelse og forargelse i forhold til ægtefolks ønsker om at opløse ægteskabet. For nogle af præsterne ser det ud til at have været en sand dyd at kunne skrive, at ingen i deres menighed i det forløbne år havde haft brug for præstens fredsmægling. Præsten i Svanninge sogn på Sydfyn skrev således flere år i træk: "*Der har, Gud ske lovet, i Aar, som i min øvrige Embedstid i almindelighed hersket god ægteskabelig Forstaaelse overalt i min Menighed, og intet Ægtepar har endnu her anmodet mig om Mægling imellem sig*".⁴⁴⁹ Så dér var der ingen ægteskabelige problemer, men hvor de opstod, kunne de fremkalde reaktionære tankegange hos præsterne. En præst havde et problem med et ægtepar, der levede som "*Hunde og Katte - og som det hedde - bygge hver Dag med hinanden paa Helvede*".⁴⁵⁰ Han havde forespurgt hos amtmanden, om han måtte bruge kirketugtens midler mod dem, da han fandt, at det var nødvendigt at bruge strafmidler mod sådanne ægtefolk, der

⁴⁴⁷ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, Dokumenter. 1833.

⁴⁴⁸ LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Rønninge/Rolfsted sogne 1842

⁴⁴⁹ LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Svanninge sogn, 1824. Understregningen findes i indberetningen.

ville skilles. Det var ikke faldet i god jord hos amtmanden, og præsten afstod tilsyneladende herfra. En præst omtaler respektløs et ægtepars ønske om separation som en komedie. Han havde flere gange haft dem til mægling, men efterfølgende flyttede de uden for sognet, hvor han antog, at komedien ville fortsætte.⁴⁵¹

På den anden side mødte en mand i Ryslinge sogn på Midtfyn forståelse fra præstens side i 1821. Han indberettede, at mæglingen havde været forgæves ”... *da Konen er et saare ubændigt Dyr, ligesom hendes Velbekjendte Faster, hos hvem hun har faaet sin Opdragelse. Ved den Verdslige Ret blev de omsider separerede fra Bord og Seng, i hvilken Tilstand de for Tiden lever. Hun i Huset, som han, for at undgaae et liv mellem Øgler og Drager, maatte rømme, og tiæner nu blant Fremmede. Fra Mandens Side, som er et meget sædeligt og skikkeligt Menneske, havde Forlig været let at udvirke, men hun er som hendes Faster, de mest urimeligste Mennesker jeg i min heele Levetid har kjendt. Maatte Fasteren, der er et gammelt saare skarnagtigt og bekjendt Ondskabsfuldt Menneske, døe, troer jeg endnu, det ville være mig mueligt at forene de unge til fremtidigt ægteskabeligt Samliv*”.⁴⁵² I en sådan situation så præsten bort fra, at resultatet af disse stridigheder var en ophævelse af den hellige ægtestand; uoverensstemmelsen mellem ægtefolkene var for stor. Denne beretning om et ægteskabeligt samliv er også interessant af en anden grund, fordi den viser, at andre familiemedlemmers indblanding i det ægteskabelige samliv også kunne give anledning til kiv og strid.

Som det fremgår af citatet ovenfor, viste nogle præster en vis forståelse for ønsket om ægteskabets opløsning, hvis ægtefolkene var forskellige af sind. En indberetning for 1840 bekræfter dette. Indberetningen lød: ”*Et Par Ægtefolk ere separerede i Longelse i Aaret 1840. Forskjelligheder i deres Character gjorde Skilsmisse nødvendig. Konen var tungsindig, alvorlig, religiøs, sagtmodig og from. Manden lige det modsatte.*”⁴⁵³ Kortere kunne det vist ikke skrives.

Af materialet ses, at dele af præstestanden accepterede, at ægtefolkene ville adskilles på grund af gemytternes uoverensstemmelse. Det var en begrundelse, der var langt mere liberal end den luthersk prægede ægteskabslovgivning. Konkret formulerede

⁴⁵⁰ LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Gislev sogn, 1827.

⁴⁵¹ LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Gislev sogn 1842.

⁴⁵² LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Ryslinge sogn, 1821.

⁴⁵³ LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Longelse sogn 1840.

en præst sig om følger i 1818: ”...Ægtefolkene [var] samlede hos mig, for at forsøge paa, at bilægge de Tvistigheder som adskildte deres Ægteskabelige Liv, men uagtet anvendt Umage var det ikke gjørligt for mig, at formaae dem at leve i fremtidig ægteskabelig Forbindelse, da gemytterne paa begge Siderne vare temmelige i Gjæring og adsplittede.”⁴⁵⁴ En anden præst formulerede sig således: ”Da endvidere mine Formaninger til dem ikke kunde bringe det dertil, at de atter som christlige Ægtefolk vilde leve med hverandre, saa troer jeg at opfylde min Pligt, som Præst, ved at anbefale den af dem begge begjærede Skilsmisse...”⁴⁵⁵

Citaterne viser, at der skulle arbejdes for at forlige ægtefolk, der ville skilles af hensyn til ægteskabets integritet og et acceptabelt ægteskabeligt samliv. Den restriktive holdning til ægteskabet skulle ses i lyset af, hvad der ville ske, hvis der ikke blev givet adgang til at opløse samlivet – ville folk så ikke leve adskilt fra hinanden alligevel? Præsten i Klinte sogn på Nordfyn indberettede således, at et ægtepar i hans menighed ved privat overenskomst levede adskilt,⁴⁵⁶ og der findes i præsternes indberetninger flere eksempler på, at ægtefolk levede adskilt med præstens vidende. En anden præst foreslog endog adskillelse som middel til at få et par uenige ægtefolk til at leve sammen igen, idet ægteparret ”...uden virkelig at skilles ad, kunde i nogen Tid prøve fraværelsen fra hveranden og deres Hjerter da igjen vende sig til Enighed og Kjærlighed”; ægtefolkene tog derefter ud at tjene hver for sig.⁴⁵⁷

Af ovenstående fremgår, at der ikke er basis for at fokusere på kirkens holdning til spørgsmålet om opløsningen af ægteskaber i 1800-tallet. Præsterne er grupperet i to efter, om de udviste forargelse over for de stridbare ægtefolk, der benyttede sig af den gejstlige mægling, eller om de viste forståelse. De forargede præster virkede reaktionære, idet de ville tage kirketugten i brug for partout at få de stridende ægtefæller ind i folden igen. Det var i overensstemmelse med provst Clausens, biskop Münters og Bechs holdning. Det synes, som om det i særdeleshed var et personligt anliggende for dem at få ægtefolkene til at blive sammen; præsterne skulle altså være moralske opsynsmænd.

⁴⁵⁴ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, Dokumenter 1818.

⁴⁵⁵ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, Dokumenter 1819.

⁴⁵⁶ LAO, *Fyens Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Klinte sogn, 1841.

⁴⁵⁷ LAO, *Fyens Bispearkiv*, Indberetninger om ægteskabsskilsmisse, Kullerup sogn, 1833.

Her overfor stod de forstående præster, der var åbne overfor, at befolkningen kunne lade sig separere. Når der ikke længere var basis for et tilfredsstillende samliv, var det en præsts pligt at anbefale skilsmisse. Det ændrede imidlertid ikke ved, at de var ihærdige i deres mæglingsarbejde, men for disse rationalistiske præster spillede den menneskelige fornuft en rolle, og da moralske spørgsmål var individets egen sag, var det i sidste ende op til det enkelte ægtepar at begære ægteskabet opløst.

7.3.3 *Striden*⁴⁵⁸

Formålet med oprettelsen af forligskommissionerne var blandt andet, at mæglingen dér skulle bevirke, at langt færre civile retssager skulle behandles i det egentlige retssystem. I behandlingen af ægteskabssagerne kunne forligskommissionen opnå dette formål på to måder. Resultaterne af forligskommissærernes arbejde kunne på den ene side være, at der blev indgået forlig mellem de stridende ægteparter, således at de fortsatte deres liv sammen som ægtefolk. På den anden side kunne resultatet også være, at ægtefolkene blev enige om, at de faktisk ville skilles, og dermed skulle der forhandles om vilkårene for adskillelsen; blev der indgået forlig om vilkårene, havde forligsmæglingen således også været en succes. Alternativet var, at sagen blev hævet, og dermed endte behandlingen hos forligskommissionen, der endvidere kunne henvise den til retten. Vilkaerne for adskillelsen behandles i et selvstændigt afsnit nedenfor (se afsnit 7.3.6), medens der her skal ses nærmere på, hvad der var årsag til stridighederne.

Det stod åbent for både manden og kvinden at indkalde ægtefællen til et møde i forligskommissionen, og begge køn benyttede sig af denne mulighed. Det er imidlertid vanskeligt at fastsætte, om det var manden eller konen, der benyttede sig hyppigst af at få løst de ægteskabelige problemer. Fastsættelsen af, hvorvidt det ene køn var hyppigere

⁴⁵⁸ En væsentlig kilde til det følgende er teksterne i forligsprotokollerne og ikke mindst de tilhørende dokumenter. I afsnittet om forligskommissionsmaterialet som kilde (se afsnit 5.1.3) er der redegjort for, at dokumenterne til forligsprotokollerne i hovedsagen er sporadisk bevaret. Det betyder, at de specifikke dokumenter, der henvises til i det følgende, muligvis udviser visse geografiske og tidsmæssige skævheder. Derudover var der en tendens til, at klagerne, der startede sagerne, var mere detaljeret i starten af 1800-tallet, hvilket gør dem særligt interessante. Disse forbehold til trods antages det i det følgende, at udsagnene var dækkende for både Helsingør og Svendborg samt andre danske byer i perioden 1795-1857. Når der er tale om mere kuriøse sager, vil der blive gjort opmærksom herpå.

repræsenteret som initiativtager end det andet, vanskeliggøres af, at en række sager løb over flere møder, og initiativet hertil kunne veksle fra manden til konen eller omvendt. I Svendborg forligskommission fordelte initiativtagerne til møderne sig ligeligt mellem manden, konen og ægteparret i fællesskab, ligesom der var en tendens til, at parret i fællesskab til sidst perioden (1795-1857) henvendte sig sammen og angav uenighed som årsag til striden. I Helsingør forligskommission, derimod, spillede kvinderne en dominerende rolle gennem hele perioden; de tog initiativet til over halvdelen af møderne, og de blev ved med at klage over mændenes drikfældighed og voldelighed. Hvorvidt der virkelig var tale om regionale mønstre, eller det var et resultat af skrivernes gengivelser af sagerne, kan imidlertid ikke afgøres med større sikkerhed, men ægteskabssagerne i forligskommissionsmaterialet viser i hvert fald, at også 1800-tallets kvinder var handlekraftige, når mændene overtrådte spillereglerne for det ægteskabeligt samliv. Hanne Marie Johansens undersøgelse af norske forhold samt Helle Lindes undersøgelse af forholdene i København i 1800-tallet viste i overensstemmelse hermed, at både mænd og kvinder tog initiativet til at starte en ægteskabssag.⁴⁵⁹

I forligningsprotokollen blev hver sag indledt med en præsentation af sagens parter, hvorefter ordlyden om mæglingen ofte var omtrent som følger: *"Ifølge den Commissionen af Amtet tillagte Bemyndigelse blev derpaa den verdslige Mægling imellem de to mødende foretagen, hvorunder begge ligeledes erklærede, at de ikke kunne vente sig nogen hiemlig Lykke og Glæde af at leve i Ægteskab med hinanden, og derfor maa ansee det tieneligst at separeres"*.⁴⁶⁰

I cirka en fjerdedel af sagerne var det ikke muligt præcist at fastlægge, hvad årsagen til stridighederne var, og i resten af sagerne fordelte årsagerne til stridighederne i ægteskabet sig hovedsagligt mellem tre begrundelser.

Den ene af disse begrundelser var klager over henholdsvis mandens eller konens opførsel. Den dårlige opførsel dækkede blandt andet over vold og druk, især fra mandens side, og utroskab samt dårlig opførsel for konens vedkommende.

⁴⁵⁹ Johansen (2001) s. 183-185, Helle Linde i: *København, kvinder og kærlighed. Historiske Meddelelser om København*. 1993. "At skille sig fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843." s. 165-184.

⁴⁶⁰ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligningsprotokol 7. oktober 1843.

*”Udi de første 3 af 4 Uger efter den tid min Mand sidst var i Forligs Commissionen med mig var hans Opførsel imod mig nogenlunde taalelig, men siden efter har nedennmeldte min Mand, navnlig Poul Pedersen, daglig gjort mit Liv i hans Selskab alt mere og mere byrdefuld, snart overfalder han mig med Hug og Slag, snart med Skjeldsord af Ludder og Kanaille; nu ødelægger han saa vor liden Ejendom, saa Vinduerne i Huuset, nu bæres han som fuld og halvdød saa hjem, saa til Hospitalet bort, nu aldeles Umulighed bliver det mig den eene Dag meer den anden, længere at leve med ham i daglig Omgang”.*⁴⁶¹ Sådan kunne Anne Marie Sørensdatter berette om sit ægteskabelige samliv med Poul Pedersen, der var betjent ved toldboden i Helsingør. Af citatet fremgår, at de tidligere havde været til møde i forligskommissionen på grund af mandens drikfældighed og voldelige adfærd. Det er værd at bemærke sig, at overgrebene mod hustruerne både var en realitet i ord og handling. Her kunne bringes en række eksempler på lignende sager, hvori manden var voldelig, og som følge heraf klagede kvinden til forligskommissionen og bad om at blive separeret.

Man får indtryk af, at der var tale om vedvarende voldelige ægteskaber; hustruerne viste stor tålmodighed med deres mænd, og herom kunne en kvinde berette: *”...mine uafbrudte bestræbelser for at forandre hans slette Tænkemaade have været frugtesløse og derimod hans Haardhed imod mig tiltager”.*⁴⁶² Eller, som Karen Hansdatter skrev i 1797 om mandens hug og slag: *”hvorom der er tydelige Beviis paa mit Hoved og Legeme, og skulle han ville nægte det, kan ieg skaffe hele Nabolavet og Genboer til Vidne herom...nu begynder ieg at blive til Alders og kan ikke udholde at blive saaledes ilde behandlet uden Aarsag”.*⁴⁶³

Klager over voldelig adfærd fra den ene ægtefælles side var en del af et bredere spektrum af klager over ægtefællens opførsel. Medens det primært var ægtemændene, der var voldelige, så blev der til tider klaget over nogle hustruernes opførsel. Der kunne være tale om, at konen havde ført et udsvævende og liderligt levned, hvilket må tolkes som utroskab. I en sag fra 1799 fra Svendborg var årsagen til striden konens *”mistænkelige Omgang med Karlen”.*⁴⁶⁴ Endelig kunne der være tale om, at hustruen var drikfældig, eller som en musketér klagede over i 1808: *”...min Kones hengivenhed*

⁴⁶¹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1807.

⁴⁶² LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1809.

⁴⁶³ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1797.

⁴⁶⁴ LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 25. juli 1799.

til Drik”, som han karakteriserede som ”hendes nedrige Opførsel”. Og han uddybede: ”I disse sidste Dage har hun hver Dag været saa skammelig beskienket, at jeg paa ingen Maade har vist hvorledes jeg skulde forholde mig med hende, gode Ord kunde ikke gjøre nogen Virkning hos hende, og Prygl langt mindre, jo mere jeg pryglede hende, jo værre blev hun, desuden opføre hun sig ogsaa saa nedrig imod vore Nabofolk at det er ubeskriveligt.”⁴⁶⁵ Citatet viser, at ægtefællerne havde forventninger til, dels hvorledes den anden skulle opføre sig i ægteskabet, dels forventninger til adfærden i det offentlige rum. Konens drikfældighed kunne således påvirke mandens omdømme. Ovennævnte musketér Ole Truelsen havde tydeligvis forsøgt at sætte sin kone på plads med prygl, men da det tilsyneladende var uden det ønskede resultat, ville han ved at bringe konen for forligskommissionen forsøge at slippe for sammenkædningen med hende og hendes umoralske levned. Det er bemærkelsesværdigt, at mandens brug af vold til at sætte konen på plads ikke berøres yderligere, selv om andre koner søgte om skilsmisse på den baggrund. Hvorfor det forholdt sig således, kan ikke umiddelbart forklares, men spørgsmålet er, om konens drikkeri var mere umoralsk end ægtemandens voldelig adfærd, og at det derfor var legitimt at slå konen?⁴⁶⁶

Ægteskabsagerne i forligskommissionen i Danmark vidnede om, at vold og druk forekom i ægteskaberne i 1800-tallet, og til hustruernes held anerkendte forligskommissionen vold som årsag til separation i perioden 1795-1857, da den voldelige adfærd ikke kunne forenes med, at der i forventningen til det ægteskabelige samliv i første halvdel af 1800-tallet lå, at parterne havde gensidig sympati for hinanden. Eller som Birthe Marie Wennerlund, der også havde en voldelig ægtemand,

⁴⁶⁵ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1808.

⁴⁶⁶ Set i forhold til lovgivningen var det interessant, at man åbnede op for separation med vold som årsag. 1500-tals teologen Niels Hemmingsens anerkendte i sit værk ”Vejledning i ægteskabsager 1572”, at vold skulle antages som årsag til skilsmisse, ”hvis en ægtemand lever med sin hustru som en løve uden al gudfrygtighed og menneskelighed, og hvis han behandler hende tyrannisk og grusomt i ord og med slag, så den ulykkelige kvinde må frygte for sit liv”. Luther havde ingen klar holdning til vold som skilsmissegrund. På den ene side mente han, at hor principielt var den eneste gyldige grund, men på den anden side, var en mands magtmisbrug overfor hustruen ukristeligt. Hensigten med at trække de to 1500-tals teologer ind her er ikke at argumentere for, at nyorienteringen i første halvdel af 1800-tallet skyldtes en teologisk nyorientering. Men de lange linier viser derimod, at der tidligere havde været debat om emnet, og med liberalisering i slutningen af 1700-tallet blev aspektet taget op igen. I Ægteskabsordinansen stod der direkte, at tyranni ikke kunne føre til skilsmisse. I Sverige blev vold en lovfæstet skilsmissegrund fra 1810, og undersøgelser har vist, at der i praksis var tale om en legalisering af kongens bevillingspraksis. Johansen (2001) s. 49-50. Secher (1889-90). s. 270-296. Niels Hemmingsen: *Vejledning i ægteskabsager 1572*. Oversat og udgivet af Richard Mott. Kbh. 1987. s. 138. Christine Bladh i: Eva-Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferenserapport från det sjunde nordiska*

skrev: ”Jeg maa saaledes se mig berøvet alt haab om at vinde min Mands Kierlighed og Fortroelighed tilbage...”.⁴⁶⁷ En voldelig ægtemand var lidet sympatisk og forhindrede et lykkeligt liv. Derfor er det oplagt, at forligskommissionens anerkendelse af vold som årsag var fostret af retten til et lykkeligt liv - også i ægtestanden. Med den dårlige opførsel var der også tale om et brud på kontrakten (ægteskabskontrakten), hvorfor den ene part var i sin gode ret til at forlange forbindelsen ophævet.⁴⁶⁸ I Danmark blev vold som begrundelse ikke lovfæstet før 1922, men som vist ovenfor blev den begrundelse anerkendt i første halvdel af 1800-tallet.⁴⁶⁹

En anden fremtrædende årsag til stridighederne var mandens manglende formåen med hensyn til forsørgelse (se nedenfor). For det tredje var gensidig uenighed årsag til, at ægtefolkene ville skilles i 1800-tallet. I samtiden brugte man udtrykket ”gemytternes uoverensstemmelse” til at betegne den gensidige uenighed. Kontorist Peder Wulff og hans hustru Rosaline Sophie erklærede således i Helsingør Forligskommission i 1810, ”...at de havde foreenet sig om at skille sig fra hinanden for det første i henseende til Bord og Seng, fordie de levede i et uheldigt Ægteskab, og slet ikke stemmede sammen, og da det ikke var rimeligt efter den Erfaring, de havde om hinandens Tænkemaade, at de nogensinde skulde attraae at leve sammen igien...”.⁴⁷⁰ Forligskommissærerne formåede ikke at få dette ægtepar til at fortsætte samlivet, så mæglingen afsluttedes med, at der blev opstillet vilkår for adskillelsen. En anden sag viste, ligesom ovenstående, at det ikke var nødvendigt, at gå i detaljer med det problematiske ægteskabelige samliv for at blive separeret. En skibsproviantforvalter og hans kone bekendtgjorde således, at ”...de Grunde, der havde bevæget dem til slig Skilsmisse vare vigtige for dem, men de ønskede ikke, at de vare videre bekjendte end Nødvendigheden krævede og de kunne ikke forebygges”.⁴⁷¹ Det var ydermere bemærkelsesværdigt, at påstandene ikke skulle bevises; var ægtefolkene enige om deres forehavende, stod muligheden for separation åben.⁴⁷²

kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg. Göteborg. 2003. ”Skilsmässor i Stockholm 1750-1860. Klasstillhörighet och skilsmässogrund.”. s. 18-27. Sjøberg (1986) s. 52-53.

⁴⁶⁷ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1800.

⁴⁶⁸ Samtidens jurister (ca. 1780-1814) accepterede også vold og mishandling som gyldig skilsmissegrund. Johansen (2001) s. 93-95.

⁴⁶⁹ I den dansk-norske konges bevillingspraksis ses også, at der blev bevilliget skilsmisse pga. af vold. Johansen (2001) s. 196-201. Lov 30. juni 1922.

⁴⁷⁰ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 24. april 1810.

⁴⁷¹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 22. maj 1805.

⁴⁷² I tamperretten derimod skulle påstandene bevises. Se afsnit 7.1.2.

Ovenstående gruppering af årsagerne til stridighederne er alene foretaget for overskuelighedens skyld og er ikke uproblematisk, idet problemerne var indbyrdes afhængige; drak manden, evnede han antagelig ikke at forsørge familien, eller måske kunne uenigheden mellem ægtefællerne opstå, hvis konen ikke opførte sig ordentligt. Det er klart, at striden kunne være forårsaget af begge eller den ene ægtefælles forseelser. I sidstnævnte tilfælde var erkendelse af fejltrinene en forudsætning for sagens behandling i forligskommissionen, idet der skulle være en vis enighed mellem parterne om forehavendet, før forligskommissærerne skulle mægle. I denne måde at behandle konflikter på lå således en appel til de involverede parters fornuft; ved at de erkendte problemerne, kunne de forhandle sig til rette, og nytten af mægling i stedet for konfrontation ved retten ville vise sig.

Det er dog yderst vigtigt at fremhæve, at de årsager til separation, som forligskommissionen godtog som gyldige, gik langt videre end Danske Lovs regler herom. Danske Lov tog udgangspunkt i de gensidige forpligtelser af hensyn til ægteskabsinstitutionens religiøse integritet.⁴⁷³ Ved forligskommissionens behandling af ægteskabssagerne blev der tillige taget hensyn til, at ægteskabet også skulle være baseret på et tilfredsstillende samliv, og hvis rammerne herfor ikke var til stede, skulle det stå åbent for ægtefolkene at forlange, at de blev separeret.

En række mere kuriøse ægteskabssager viste, at svangerskab ikke hindrede kvinder i at forlange eller indvillige i, at deres ægteskab blev opløst. ”*Da Hustruen troer at hun er frugtsommelig, erklærede Manden, at i fald dette var Tilfældet, vil han naar hans Hustru gjør Barsel og Barnet lever, findes villig til at bidrage til dette Barns underhold efter nærmere Overenskomst*”.⁴⁷⁴ Sådan lovede møller H. Randrup den kvinde, han ville separeres fra i 1818. På Apolone Jacobsdatters foranledning mødte hun og hendes mand, Rasmus Pedersen, for Svendborg forligskommission i 1836 efter knap halvandet års ægteskab. De havde i forvejen et barn på to år, og de ventede derudover endnu et barn. I forligskommissionen blev der fremlagt en jordemoderattest, som viste, at Apolone var i fjerde måned. De fik ingen bevilling på adskillelsen, men ifølge folketællingen fra 1840 kom Apolone til at bo alene med de to børn. Lige så interessant var, at hendes civilstand var angivet som ”enke”. Det er usandsynligt, at hun

⁴⁷³ Se afsnit 7.1.2 om de danske skilsmiseregler

⁴⁷⁴ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 3. april 1818. Der findes i alt 10 ægteskabssager, hvor konen var gravid.

i den fireårige periode blev henholdsvis separeret, skilt, gift igen og enke efter en mand nummer to. Det kunne slet ikke lade sig gøre, da man skulle være separeret i mindst tre år, før man kunne blive skilt og gift igen. ”Enke” dækkede formodentlig over, at hun fortsat var gift med Rasmus Pedersen, men ikke levede sammen med ham.⁴⁷⁵

7.3.4 Karakteristik af de stridbare ægtefolk

Der er et stort usikkerhedsmoment i at inddele befolkningen i socialgrupper, da erhvervsbetegnelser, hvis de overhovedet er angivet, kan dække over både indkomst- og statusforskelle. De ægtepar, som fik en ægteskabssag behandlet ved Svendborg og Helsingørs Købstads Forligskommission i perioden 1795-1857, er dét til trods blevet inddelt i tre grupper efter mandens erhverv. Gruppe 1 er den højeste socialgruppe, som i nærværende inddeling indeholder erhverv såsom apoteker, skipper og fuldmægtig, professor m.m. Gruppe 2 er håndværksmestre, og gruppe 3 er byens laveste klasser.

Med de nævnte forbehold kan der for Svendborgs og Helsingørs vedkommende drages den samme konklusion, som Hanne Marie Johansen har gjort for norske bysamfund; alle samfundslag var repræsenteret i ægteskabssagerne.⁴⁷⁶ Det fremgår af tabellen i bilag 7, at ingen ægtepar i gruppe 1 søgte om skilsmisse, men det ville være at gå for vidt at sige, at man ikke blev skilt i byens overklasse. Årsagen er snarere, at tallene bygger på et begrænset materiale, samt at der i 1/3 af sagerne manglede en erhvervsbetegnelse.⁴⁷⁷

7.3.5 (Bristede) forventninger til ægtefællen

⁴⁷⁵ LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 19.oktober 1836. LAO, *Folketællingen* 1840, Svendborg købstad.

⁴⁷⁶ Johansen (2001) s. 167-182

⁴⁷⁷ Se diskussion om, hvilke socialklasser, der brugte henholdsvis forligskommission og kongelig bevilling som mulig vej til separation og skilsmisse, se afsnit 5.1.3.

Kari Telstes og Andreas Marklunds undersøgelser af kærlighedsbegrebet i 1700-1800-tallet peger i retning af en forandring i opfattelsen, og dermed i idealet for, hvad ægteskabet skulle bygge på.⁴⁷⁸ Den traditionelle opfattelse af ægteskabet var ifølge Telste og Marklund karakteriseret ved, at ægtefæller burde leve med hinanden i kærlighed, der var baseret på fornuftige følelser. Hvert menneske skulle kende sin plads i forhold til ægtefælle, forældre, naboer, Gud og konge, og indtraf der følelsesmæssige svingninger, måtte de overvindes af fornuften og kunne ikke være anledning til at opløse ægteskabet. Denne beskrivelse af kærlighed mellem ægtefæller ligner til forveksling den beskrivelse, som Luther gav; det handlede om kærlighed som pligt og ægteskabet som en livslang forbindelse var implicit.⁴⁷⁹ Et nyt kærlighedsbegreb opstod i de sidste årtier af 1700-tallet, og det byggede på retten til et lykkeligt liv og fordrede dermed også et lykkeligt ægteskabeligt liv. Det nye kærlighedsbegreb var subjektivt og var baseret på gensidig sympati mellem ægtefællerne. Væsentlige elementer i den gensidige sympati var ifølge Telste forståelse, respekt, fællesskab og venskab.

I nærværende afsnit skal ægteskabssagerne fra forligskommissionerne analyseres nærmere i lyset af den traditionelle og den nye opfattelse af ægteskabet, idet et aspekt af ægteskabssagerne var forventninger om, at både ægtemanden og hustruen levede op til de forventninger, der var til ægtefællen. Disse forventninger bristede til tider også, og fragmentariske klager over dette skal i det følgende sammenstykket til en skitse af den mandlige og kvindelige kønsrolle i starten af 1800-tallet. Det bemærkes indledningsvis, at den kvindelige kønsrolle var mere sammensat end den mandlige.

Færgemand Peder Børgesen Krabbe bekendtgjorde over for sognepræsten i forbindelse med den gejstlige mægling: ”at han [Peder Børgesen Krabbe] aldeles intet havde at sige paa sin Hustrue, men erklærede bestemt, at han aldrig vilde have hende til Kone”.⁴⁸⁰ Af citatet fremgår det, at der var en forskel mellem forventningerne til en kvinde (ugift) og kone (gift). Man kunne godt være kvinde, men samtidig ”...gijøre sig uværdig til at være en Mands Kone”,⁴⁸¹ i dette tilfælde på grund af drikfældighed. Det

⁴⁷⁸ Telste (2000) kapitel 6 og 7. Marklund (2002).

⁴⁷⁹ Se kapitel 4.

⁴⁸⁰ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1818.

⁴⁸¹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1797.

er nærliggende her at stille spørgsmålet, om hvad man forventede sig af en gift kvinde?⁴⁸²

Forventningerne til en gift kvinde handlede for det første om hendes opførsel, dernæst om nogle huslige pligter. Tømrersvend Ole Dalqvist anmodede sin kone: ”...om at være ordentlig, anstændig og blive hjemme og passe sit Huus, som en gift Kone hør og bør.”⁴⁸³ Dalqvist kom ikke nærmere ind på, hvad det vil sige at passe hus, men her kan andre ægteskabssager supplere. En anden mand ville skilles fordi, ”at min Kone i en Tiid paa ¾ Aar ikke har en eneste Gang opfyldt hendes Pligt til at lave det mindste Mad for mig omendskiønt ieg hver Dag flyede de fornødne Penge dertil. Derimod bestiller hun inte noget heele Dagen og naar ieg kommer hiem om Aftenen, saa er hun Drukken.”⁴⁸⁴ Det forventedes således, at hustruen stod for husholdningen, der i hovedsagen handlede om at fremstille mad og drikke og forestå tøjvask. Derfor var det også et væsentligt ankepunkt, når husholdningen ikke blev forvaltet med omtanke. En ødsel husholdning, der resulterede i, at konen havde gældsat manden uden hans vidne for til sidst at forlade ham, blev for meget for manden i en specifik sag. Han konstaterede: ”Over dette blev ieg en Geld bunden Mand, sat tillige med 2 Smaa Børn til Opdragelse; kunde ikke se hende være mig til nogen Bistand, mens Daglig til Ruin”.⁴⁸⁵

Selv forargelsen over, at konen ikke påtog sig arbejdet med at vaske mandens tøj, kunne komme til behandling i ægteskabssagerne. Korporal Müller gik således i detaljer, da han i 1809 klagede over sin hustru. Han skrev: ”Min Vadske, som hun vadske for mig er i det højeste en Skiorte, hun vadske vel for andre men ej for mig, og naar jeg Kraver, Strømper, Halsstrimler, enten vaske selv, eller lader det vadske af andre, og da betale jeg for Stopningen”.⁴⁸⁶ Forargelsen over konens manglende arbejdsindsats ville ingen ende tage; ægtemanden var så ydmyget, at han måtte bede andre om at vaske for ham. Dråben, der formodentlig fik fået bægret til at løbe over, var nok, at når korporalen så lå ved siden af hustruen i ægtesengen, så klagede hun over, at hun ikke kunne være

⁴⁸² Da det kildemateriale, der ligger til grund for nærværende afsnit, tager udgangspunkt i ægteskabet, er det vanskeligt at sige noget om forventningerne til den ugifte kvinde. Det kan dog konstateres, at der var en forskel.

⁴⁸³ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1818.

⁴⁸⁴ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1802.

⁴⁸⁵ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1804.

⁴⁸⁶ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1809.

hos ham på grund af stank! Årsagen dertil var vel hendes manglende iver for at vaske hans tøj.

Et tredje aspekt af den kvindelig kønsrolle var en forventning om omsorgsarbejde. En gift kone skulle yde bistand, i forhold til omsorg og opdragelse af børnene, men også i forhold til en syg mand. Det viste en sag fra 1796. Manden havde således lidt af en hæsleg sygdom, men var kommet sig. I mellemtiden havde konen solgt deres fælles bo og forladt ham til fordel for sit fødeland Sverige. Kort sagt følte manden sig svigtet og skrev: ”Ved denne hendes lovstridige og ondskabsfulde handlemaade blev ieg forladt i den ynkværdigste Forfatning og al ægteskabelig Lyst til hende blev mig troværdigviis betaget.”⁴⁸⁷ Manden havde således en forventning om, at hans hustru skulle bistå ham i den svære tid. Opfattelsen af, at ægtefolk skulle være hinanden til bistand, stemmer overens med vielsesritualets ord. Da ægtefolkene i sin tid havde stået foran altret i kirken, havde præsten som en del af vielsesritualet spurgt parret, om de ville leve med hinanden ”i Medgang og Modgang”.⁴⁸⁸ Formuleringen i vielsesritualet underbygger således tesen om, at ægteskabet skal opfattes som en form for social sikring. Det er værd at være opmærksom på, at denne forpligtelse også gjaldt manden. En enke erklærede lige ud i 1816, at hensigten med hendes giftermål nummer to med skomagersvend Jens Marcussen var, at ”jeg [enken] troede derved at erhverve mig en medhjælper i min tiltrædende Alderdom og Svagelighed”.⁴⁸⁹ Skomagersvenden kunne dog slet ikke leve op til disse forventninger, da han blev betegnet som både ødsel og doven.

En forventning om, at hustruen udførte omsorgsarbejde, gjorde sig også gældende i forhold til børnene. Flere steder ser man udtrykket ”en rigtig Moder” anvendt. Det blev blandt andet brugt i en sammenhæng, hvor konen havde forladt hjemmet og ægtemanden stod tilbage alene med husholdningen - børnepasning inklusive. I udtrykket ”en rigtig Moder” lå, at hustruen skulle drage omsorg for børnene og opdrage dem. En mand bad således sin kone om at komme hjem igen, for så ville han ”...antage hinde som Kone til mig [ægtemanden] og Moder til sine kiere Børn”.⁴⁹⁰ En anden mand, konsumptionsbetjent Beck, bad også om forligskommissionens hjælp til at

⁴⁸⁷ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1796.

⁴⁸⁸ *Dåb og brudevielse*. Betænkning af givet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Kbh. 1983. s. 62 ff.

⁴⁸⁹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1816.

overbevise sin kone om at komme hjem igen. I deres ægteskab var der tre børn, og der manglende tydeligvis en kvinde i den husstand til at tage sig af omsorgsarbejdet, idet Beck skitserede konens muligheder således: ”...om hun enten vil drage til mig igien, eller og give sit samtykke at ieg ved Ansøgning indlader mig i andet Ægteskab”.⁴⁹¹

At der var en forventning om, at hustruen tog sig af børnene, ses også af de vilkår, som der blev stillet op for ægtefolkens adskillelse.⁴⁹² I flertallet af de sager, hvor der blev indgået forlig om separation, var det hustruen, der skulle tage sig af især de mindre børn. Der synes at være en nedre grænse ved 6-7 års alderen; var børnene yngre, var det afgjort hustruens gebet at drage omsorg for dem (se nedenfor). I beskrivelsen af det nye kærlighedsbegreb i 1800-tallet peger Marklund på, at det ikke blot inkluderede den ægteskabelige kærlighed, men kærlighedens mål og mening forvandles til at gælde både manden og kvinden samt børnene. Det nye kærlighedsbegreb skabte således en intimsfære i hjemmet, og intimsfæren blev forstærket af hustruens omsorgsopgaver. Marklund hævder, at kvinden i ægteskabet tog det ”*moraliska lederskap*” i familien, og hun skulle virke civiliserende på både mand og børn. Hun indtog dermed med overordentlig samfundsnyttig opgave.⁴⁹³ Ida Blom har været inde på samme problemstilling vedrørende kvindens rolle i ægteskabet. Blom skriver, at kvinden var ansvarlig for at producere og opdrage de individer, som siden hen skulle udgøre statens borgere, og det var blandt grundene til, at ægteskabet fortsat havde betydning for den verdslige stat.⁴⁹⁴

Det aspekt, der var mest fremtrædende ved den mandlige kønsrolle i starten af 1800-tallet, var forventningen om, at han magtede at være hovedforsørger af familien. Således måtte en mand love følgende, efter at hustruen havde klaget til

⁴⁹⁰ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1804.

⁴⁹¹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1803.

⁴⁹² Se afsnit 7.3.6.

⁴⁹³ Marklund (2002). Citat fra side 81. Hustruens omsorgsarbejde og moralske lederskab kunne være en del af forklaringen på, at synet på vold mod kvinder ændredes i 1800-tallet. (jf. diskussion i afsnit 7.3.3). Kvinden var ikke længere underordnet manden i trestandslærens terminologi, men indtog et lederskab i familien, og det burde manden ikke forvolde sig imod.

⁴⁹⁴ Ida Blom i: Anne-Hilde Nagel (red.): *Kjønn og velferdsstat*. Bergen. 1998. ”Refleksjoner over kjønn og stat.” s. 24-49. Blom anfører endnu et argument for ægteskabets betydning for den verdslige stat. Manden alene repræsenterede familien, og da kvinden ikke havde magt i det offentlige rum, måtte hun udøve sin magt via påvirkning af (ægte)mandens beslutninger; ægteskabet var således en særlig magtkanal for kvinder. Kvinders stilling var dog ikke entydig; civilstandens betydning for konstrueringen af det sociale køn gjorde, at kvinder, der stod udenfor ægteskabet (enker og ugifte), fik indrømmet rettigheder i erhvervs- og formueretlig henseende i løbet af 1800-tallet. Man kan hævde, at mandens politiske magt derved stod over for kvindens moralske lederskab i familien.

forligskommissionen over hans upassende opførsel. ”Denne Møller lovede at omgaaes Kone og Børn skikkelig for Fremtiden samt at være arbejdsom og efter sin Ævne give sin Kone tilbøjligen af Fortjenesten til Klæde og Føde for sig og Børnene”.⁴⁹⁵ Der kunne gives flere eksempler på, at manden måtte love at skaffe underhold til familien efter bedste evne for at sikre, at der kunne indgås forlig om, at ægtefolkene blev sammen. En anden iagttagelse, der underbyggede, at manden var hovedforsørger, var, at det på nær ganske få undtagelser var manden, som skulle bidrage med et ugentligt, månedligt eller årligt pengebeløb til konens og børnenes underhold efter adskillelsen.⁴⁹⁶

Mandens forpligtelse i ægteskabet var at forsørge, det vil sige et krav af materiel karakter. I enkelte sager omtales en ”faderlig Pligt”, der handler om mandens forpligtelser overfor børnene specifikt. Hvorvidt der var tale om materielle eller følelsesmæssige forpligtelser, kan ikke umiddelbart afklares. I en ægteskabssag, hvor Mogens Larsen Møller blev stillet til regnskab for hans levned, skrev konen følgende. ”Endskiønt min Mand Færgemand Mogens Larsen Møller er frisk, sund og fortjener ved sit Laug saa meget, at han ikke havde nødig at lade Kone og Børn lide Nød og Mangel; saa maae ieg dog friste den haarde Skiebne, at han ikke vil give mig til nødvendigt Livs Ophold for mig og 3 Børn, hvorfor ieg har været nødt til at skille mig ved det meste af mine egne Klæder. Jeg kan nu umulig længere udholde dette Liv og see mine Børn lide Nød, samt opdrage i Elændighed, medens Faderen gaar ud i Byen og lever godt for sin egen Person, og naar han kommer hjem, saa gjør han ikke andet end skielder baade Børnene og mig.” Karen Larsdatter forlangte derfor at blive separeret fra ham ”...siden han hverken kan lide mig eller vore Børn”.⁴⁹⁷ Måske var forestillingen i samtiden, at manden kunne udvise omsorg, herunder den faderlig pligt, ved at sikre, at familien blev forsørget?

7.3.6 Vilkår for adskillelsen

⁴⁹⁵ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, 5. december 1800.

⁴⁹⁶ Se afsnit 7.3.6.

⁴⁹⁷ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter 1800.

Et væsentlig element i forhandlingerne i forligskommissionen var forsøget på at opstille vilkår for ægteskabets opløsning. Det mest udbredte var, at forligskommissærerne bistod ved udfærdigelsen af disse vilkår, hvilket skal analyseres nedenfor.

Det var afsat mellem en halv time og tre kvarter til behandling af ægteskabssagerne. Hvis den tidsplan, som der blev lavet for hver gang kommissionen mødtes, blev overholdt, må mæglingen i ægteskabssagerne have været ret intens. Tidsforbruget og sagernes karakter kunne være forklaringen på, at ægteskabssagerne i en række tilfælde blev behandlet ved ekstraordinært sammentrådte forligskommissionsmøder, der typisk blev holdt under private former. En variant heraf var, at parret slet og ret mødte med en separationskontrakt, som de allerede havde forhandlet sig frem til, og som blot skulle godkendes af forligskommissærerne.⁴⁹⁸ Man kan i den forbindelse spørge, om der overhovedet var brug for mægling i sådanne sager?

Der var to ting, der karakteriserede disse ægteskabssager, hvor parterne mødte op med en allerede formuleret separationskontrakt. For det første skulle der være et bo af vis størrelse at dele, for at man formulerede et flere sider langt dokument. For det andet måtte parret kunne beherske skriftlig formulering. Af en sag fra 1843 fremgik det slet ikke, om der havde været foretaget verdslig mægling, idet der stod som følger i forligsprotokollen: *”Manden Fr. Willumssen erklærede, at han ogsaa anseer det tjeneligst for dem at de indtil videre leve adskilte fra hinanden i henseende til Bord og Seng, og at han og hans Hustru ere bleven enige om de Vilkaar paa hvilke de ville ansøge om bevilling dertil”*.⁴⁹⁹ Derpå blev vilkårene opregnet, og de blev tilsyneladende godkendt uden kommentarer. I 1817 mødte guldsmed Peder Harder og kone for forligskommissionen i Svendborg, efter at de havde været til gejstlig mægling samme dag. De medbragte en skriftlig overenskomst, som de havde indgået, og kommissærernes opgave var her at kommentere de vilkår, ægteparret selv havde opstillet. Byens fattigudvalg så også vilkårene igennem, *”...hvorved de gjorde Commissionen opmærksom paa ved Separations Forlig at paase at adskilde Egtefolk ej skal falde det Offentlige til Byrde.”*⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Der var en lighed mellem de separationskontrakter, som blev sendt til kongens godkendelse i 1700-tallet, og de her omtalte kontrakter (se afsnit 7.1.5).

⁴⁹⁹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 13. oktober 1843.

⁵⁰⁰ LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 9. juni 1817.

Muligvis var det kun de bedrestillede par, som formåede at nedskrive en overenskomst på eget initiativ, men det ændrede ikke ved, at disse sager havde karakter af at være ekspeditionssager, hvor forligskommissærerne ikke gjorde brug af deres evner til at forhandle og forlige. Hvis det var tilfældet, at det primært var de bedrestillede, som formåede at formulere en overenskomst, understøttede det opfattelsen af, at forligskommissionen var en gevinst for almenvellet, idet den også godtog mundtlige henvendelser, og den stod åben for de ægtepar, som ikke var i stand til at løse konflikter på egen hånd.⁵⁰¹

En finesse, som muligvis havde stor betydning, ved disse sager var, at det var en diskret måde at blive separeret på, dels fordi vilkårene var diskuteret igennem før mødet foran forligskommissærerne, dels fordi kontrakterne ofte blev behandlet i forbindelse med ekstraordinært indkaldte forligskommissionsmøder, der kunne finde sted i privatboliger eller lignende steder.

Et centralt tema ved forhandlingerne om vilkårene for opløsningen af ægteskabet, var, at det var mandens/faderens opgave at sikre underholdet til familien; i starten af 1800-tallet påtog det offentlige sig kun et begrænset engagement i dette anliggende. Manglende evne til at forsørge kunne ligefrem være årsag til, at konen forlangte separation. I det følgende skal der gives et generelt billede af, hvordan bodelingen og forsørgelsesproblematikken blev løst, og hvordan man varetog pleje og opdragelse af børnene. Disse tre aspekter blev anskuet ud fra en samlet helhed, således at byrderne kunne fordeles nogenlunde jævnbrydigt mellem manden og konen.

Var der børn i ægteskabet, var opløsningen af familien naturligvis mere kompliceret, end hvis forholdet var barnløst. I en sag fra 1812 kom det frem, at en matros og hans kone ”... var beføjede til at søge Skilsmisse, især fordie disse Parter ingen Børn har sammen”.⁵⁰² Hvorfor par uden børn var særligt berettiget til at søge ægteskabet opløst, kan der være både en økonomisk og en moralsk forklaring på. For det første fordi der ved mæglingen alene skulle afklares, hvordan konen skulle forsynes; hun kunne måske klare sig selv ved eget arbejde, når hun ikke havde nogle børn at tage vare på. Derved var der en mindre risiko for, at hun ville blive en byrde for

⁵⁰¹ Se endvidere diskussionen 5.1.3.

⁵⁰² LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligningsprotokol, 31. januar 1812.

fattigvæsenet. For det andet risikerede man ikke, at ægteparret var et dårligt eksempel for deres børn; velopdragende og nyttige samfundsborgere var i statens interesse.

I cirka halvdelen af sagerne blev det oplyst, om der var børn i ægteskabet eller ej, og i en tredjedel blev det oplyst, at der ikke var nogle børn. I de resterende to tredjedele af ægteskabssagerne fremgik det, at der var mellem 1-8 børn. I praksis blev spørgsmålet om konens og børnenes forsørgelse løst på flere forskellige måder, afhængigt af børneflokkens størrelse. Det var typisk, at konen alene tog sig af op til to børn; var der flere, var det ikke ualmindeligt, at flokken blev delt. Dermed blev forsørgerbyrden også delt. Hvorvidt manden skulle stå for børnenes pleje og opdragelse, afhang også af børnenes alder. Det ser ud som om, der var grænse ved 6-7 år; var de yngre, var det moderen, der drog omsorg for dem eventuelt med den klausul, at manden skulle overtage dem, når de nåede 6-7 års alderen. I ganske få tilfælde blev omsorgen for børnene overdraget til plejeforældre.⁵⁰³

Bodelingen var afstemt efter forsørgerbyrden, så hvis kvinden tog sig af børnene, fik hun typisk også lov at beholde bopælen og store dele af indboet. Manden, derimod, måtte påtage sig en eventuel gæld⁵⁰⁴ samt finde sig et andet sted at bo. I en række tilfælde opregnes boet på lignende vilkår som ved et skifte, dels angående indhold, dels vedrørende fordelingen af effekterne. Linned og gangklæder synes at have været personlig ejendom, ligesom møblerne, medens de resterende effekter blev delt efter skøn og behov. I de sager, hvor parterne var meget uenige om fordelingen, eller hvis de var helt ruineret, blev effekterne sat til egentlig skiftebehandling eller solgt på auktion med henblik på deling af et eventuelt overskud.

Tredje led i vilkårene for adskillelsen var fastsættelse af et underholdsbidrag til konen og børnene. Der kunne være tale om ugentlige, månedlige eller årlige bidrag, og i enkelte tilfælde betalte manden en engangsydelse. Regnet i rigsdaler var der store udsving i bidragets størrelse fra få rigsdaler årligt til flere hundreder. Det skyldes dels, at beløbet var afstemt efter mandens økonomiske formåen, dels efter hvorledes boet var blevet delt. Kun fantasien satte grænser for, hvordan konen kunne blive forsørget. I to

⁵⁰³ Det er værd at påpege, at der udelukkende blev forhandlet om, at børnene skulle være ved faderen eller moderen. Set i et moderne perspektiv bemærker man, at børnene ikke havde nogle rettigheder med hensyn til at se den anden forælder; overlevelse var det centrale spørgsmål.

⁵⁰⁴ Gælden var i en ægteskabssag opstået på grund af udgifter til bryllupsfesten! Efter fem ugers ægteskab ville parterne skilles, og i vilkårene indgik, hvorledes denne gæld skulle afbetales. LAO, *Svendborg Købstads forligskommission*, 16. januar 1805.

sager fra Helsingør var aftalen, at konen skulle forsørges af hendes tidligere svigerforældre.⁵⁰⁵ I den ene sag var manden uden næringsvej, og konen måtte derfor finde sig i at få kost og logi hos svigerfaderen mod, at hun lovede, at hun ville opføre sig anstændigt og ædrueligt!

Vilkårene for adskillelsen belyser levevilkårene for manden og kvinden efter ægteskabets opløsning. Det var utvivlsomt hårdt for kvinden/moderen, der skulle håndtere de akutte behov for forsørgelse af et eller flere børn efter adskillelsen fra faderen. En række sager viser, at hun også i ægteskabet kunne have samme problemer på grund af mandens manglende formåen/vilje til at forsørge, men ved at blive skilt fra ham fik hun mulighed for at stille manden til regnskab for hans forsørgelsesforpligtelser i overensstemmelse med de indgåede vilkår. I enkelte sager indgik man ydermere den aftale, at underholdsbidraget skulle tilbageholdes af mandens arbejdsgiver og udbetales af denne. Det skulle være en sikring for, at konen faktisk fik de penge, hun havde krav på.

Der kan drages paralleller fra forsørgelsesproblematikken i en ægteskabssag til de i samtiden så udbredte faderskabssager, der blev anlagt af en ugift moder mod den påståede fader til et uægte barn.⁵⁰⁶ Årsagen hertil er for det første, at det underholdsbidrag, som moderen fik tildelt, i mange tilfælde var af samme størrelse, som de lignende underholdsbidrag til uægte børn. For det andet fordi ”*Forordning som foreskriver Tvangsmidler imod Mænd, som ere separerede fra deres Hustruer*” fra 1798⁵⁰⁷ samt en række efterfølgende omstramninger i 1800-tallet viste, at den fraseparerede kone og den ugifte moder havde samme problemer med at få de underholdsbidrag, som de havde krav på. At de stod over for samme problematik, ses ydermere af, at forordningen gav mulighed for at anvende samme tvangsmidler mod fraseparerede mænd, som der blev anvendt mod fædre til uægte børn. Børnene blev antagelig også budt opvækstvilkår, der lignede hinanden.

⁵⁰⁵ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, møde 4. august 1808, 30. januar 1832.

⁵⁰⁶ Se eksempelvis Kofoed (2002), Anette Jensen i: *Fynske Årbøger 1998*. ”Uægte børn i Fåborg. Retssystemet og ”ugifte fruentimmere” i 1870’erne – eksempler på faderskabssager fra Fåborg byfogeds arkiv.” s. 75-86.

⁵⁰⁷ Forordning 10. august 1798, 16. november 1839, se også Rådstueplakat til Københavns Magistrat 5. juli 1796. I forordningen refereres der direkte til lovgivningen vedrørende underhold til uægte børn. Ifølge forordning af 16. november 1839 kunne fædre til uægte børn og fraseparerede mænd idømmes samme straffe for ikke-betalt underholdsbidrag.

Et interessant aspekt ved forordninger om underhold til uægte børn, der tog sin begyndelse i 1763, var, at kvinden kun skulle have halvdelen af, hvad det ville koste at opfostre et eller flere børn.⁵⁰⁸ Det vil sige, at hun selv i princippet skulle supplere op ved hjælp af egen arbejdskraft, og på tilsvarende vis var de fraseparerede kvinder også tvunget til at arbejde efter separationen. Diskussionen om, hvorvidt og i positivt fald hvor meget gifte kvinder arbejdede, skal ikke behandles indgående her, men ud fra flertallet af ægteskabssagerne tyder det på, at der var tale om et ”familielønsprincip”, hvor mand, kone og børn alle bidrog til husholdet.⁵⁰⁹ Når konen allerede i ægteskabet havde bidraget til husholdningen, var det måske ikke den store forandring for hende i den henseende at blive skilt. Under alle omstændigheder er det interessant, at kvinderne i stor udstrækning måtte tage aktivt del i at skaffe midler til husholdningen, og tre ægteskabssager understregede denne antagelse. Det særlige i disse sager var, at konerne ved separationen overtog mandens næringsvej som henholdsvis grønthandler, værtshusholder og driften af et herberg.⁵¹⁰

Ovenstående viser dog, at manden blev anset som hovedforsørger, idet han oftest skulle bidrage til konens og børnenes underhold. I byerne ser man i starten af 1800-tallet, en kombination af ”familielønsprincippet” og ”forsørgerlønsprincippet”; efter sidstnævnte princip var manden alene om at forsøge familien, så hun i højere grad kunne koncentrere sig om omsorgsarbejdet.

7.3.7 Med eller uden bevilling

I forligskommissionernes arkiver møder man de ægtefolk, der som udgangspunkt ønskede at få ægteskabet opløst og få fastsat de socio-økonomiske vilkår herfor. Men ægteskabssagerne afsluttedes alligevel på forskellig vis. For det første kunne det ende med at parterne indgik forlig om at fortsætte samlivet. At forligskommissærernes mægling havde effekt – i hvert fald for en tid – viste en sag fra 1833 mellem kornmåler

⁵⁰⁸ Forordning 14. oktober 1763.

⁵⁰⁹ Ida Blom: *Det er forskjell på folk – nå som før. Om kjønn og andre former for sosial differensiering*. Bergen. 1994. s. 117-142.

Frederik Christian Wunderlich og hans kone Sara. Efter mæglingen ”...erklærede de sig paa begge Sider helt villige til ikke at skride til den paatænkte Separation, naar de turde [] sig den gode Villie, den ene fra den anden, og den gensidige Overbærelse, der er fornøden til Fred og Lykke for dem der som Ægtefolk skulle leve med hinanden. – De give hinanden fra begge Sider den Forsikkring, at de alvorligen ville stræbe paa enhver muelig Maade at forekomme ald Tvist og Uenighed, og de ville glemme alt hvad fiendtligt, der mellem dem er passeret, og besluttede sig paa saavel indbyrdes ved alle Lejligheder at komme hverandre med Godhed og Velvillie imøde, og at befordre hinandens Interesse samt være hverandre til Gavn og Tjeneste af oprigtigt Hjerte i alle forekommende Tilfælde, samt endelig med hinandens Kræfter og ved et godt Exempel at lade Opdragelse af de Børn, der var skænkede dem i deres Ægteskab saaledes at de i Tiden kunde vente sig Glæder af dem. Efter denne gensidige Forsikkring som de for begge Sider ville ansee som et Helligt og ubrødeligt Løfte, forenedes de om igien at fornye deres ægteskabelige Samliv, det de haaber fra nu af at kunne fortsætte med hinanden saaledes som Religionen byder det og som de have erfaret nok fra begge Sider at vide dem eneste tieneligt”.⁵¹¹

Eksemplet er interessant, fordi det siger noget om, hvad der skulle til for at opretholde det ægteskabelig samliv. I citatet blev det understreget, at ægtefolk skulle leve med hinanden på en sådan vis, at ægteskabet blev rammen for et fredeligt og lykkeligt liv; det kunne ægtefolk gøre krav på i første halvdel af 1800-tallet.

For det andet fandt nogle ægtepar det tilstrækkeligt at få fastsat vilkår for adskillelsen, uden at det nødvendigvis førte til, at de fik bevilling til adskillelsen. Om dette fænomen skrev amtmanden over Svendborg amt i indberetningerne fra 1800-01: ”Vel maatte flere Par Egtefolk imellem sig selv være bleven eenige om at leve afsondrede, ligesom og nogle deslige fald have været for Forligelses Commissionen, men dette er kun skeet privat uden at være kommet til Øvrighedens Kundskab, for saavidt muligt at sammes Sanction dertil skulde være bleven forlangt”.⁵¹² Måske fandt ægtefolkene det tilstrækkeligt at få fastsat vilkårene i forligskommissionen, idet der jo blev indgået en skriftlig aftale dér. Endog havde visse embedsmænd i

⁵¹⁰ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 13. oktober 1826, 18. februar 1825, 7. oktober 1835.

⁵¹¹ LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 5. september 1833.

lokaladministrationen kendskab til, at ægtefolk ”*separerede sig selv*”.⁵¹³ Udtrykket betyder, at folk gik fra hinanden uden bevilling fra øvrigheden eller kongen. En henvendelse fra den sjællandske biskop Münter til kongen viste samme tendens. Sagen var den, at ægtefolk, der ikke kunne få den nødvendige præsteattest, uden bevilling var begyndt at drage hver til sit uden at bekymre sig om den anden part. Biskoppen ville derfor have klarlagt, hvilke forholdsregler præsterne skulle tage i sådanne sager. Af svaret fra 1821 fremgår det, at Danske Kancelli ikke mente, at præsterne skulle tage særlige forholdsregler. Ægtefolkene skulle derimod gøres opmærksom på, at den private ophævelse af ægteskabet ikke gav adgang til skilsmisse, hvilket betød, at ægteskabet med dets retsvirkninger bestod.⁵¹⁴

Det betyder, at man skal være opmærksom på, at skilsmissehyppigheden alene afspejler antallet af ægteskaber, som er ophævet legalt med bevilling fra amtmanden. Opløsningen af det ægteskabelige samliv kan imidlertid betragtes på en mere nuanceret måde. Roderick Phillips⁵¹⁵ ser skilsmissen som slutningen på en proces, der grafisk kan opstilles således:

vielse —————> ”marriage-breakdown” —————> skilsmisse(bevilling)

At opnå skilsmisse kan ses som en proces med flere ”trin”. Det legale ægteskabelige samliv påbegyndtes ved vielsen, og på ethvert tidspunkt herefter kan ægtefolkene nå til det efterfølgende trin ”marriage-breakdown”, medens skilsmisse er den formaliserede ophævelse af ægteskabet.

Phillips peger på, at det var vanskeligt at opstille objektive kriterier for, hvordan ”marriage-breakdown” skal defineres. Det kan ikke bestemmes af en samtidig person, der stod ved siden af ægtefolkene og betragtede og vurderede, hvorvidt samlivet var ophørt eller ej. Det samme gælder en nutidig historiker. Derimod var det den ene eller begge de involverede ægtefolk, som fastslog, at det ægteskabelige samliv var ophørt.

⁵¹² RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra Svendborg amt. Se i øvrigt afsnit 7.4 for mere om indberetningerne fra 1800-01.

⁵¹³ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra Næstved byfoged, Svendborg amt, Sunds-Gudme herred, Sallinge herred.

⁵¹⁴ Kancelli Skrivelse 12. juni 1821.

⁵¹⁵ Phillips (1998) s. 314-321. I dette afsnit ses bort fra separation.

”Marriage-breakdown” og skilsmisse var som nævnt ovenfor nært knyttet til hinanden, men hvordan med den kvantitative sammenhæng? Phillips har lavet to forskellige modeller for denne sammenhæng (se bilag 8). Den første model viser, at ”marriage-breakdown” og skilsmisser var stigende over tid, og antallet af skilsmisser afspejlede trenden i antallet af opløste ægteskabelige samliv. Ræsonnementet er blevet fremsat af modstandere af, at skilsmisselovgivningen skulle liberaliseres, idet en liberalisering ville tilskynde til flere opløste ægteskaber.⁵¹⁶ Denne sammenhæng var således at finde blandt kirkens reaktioner på udviklingen i 1800-tallet.

I model nummer to antages det, at ”marriage-breakdown” har eksisteret til alle tider, og at skilsmissehyppigheden voksede over tid. Det vil sige, at en liberalisering af skilsmisselovgivningen i dette ræsonnement tog fra reservoiret af de facto opløste ægteskaber, og dermed kom skilsmissehyppigheden med tiden til at afspejle det faktiske antal opløste ægteskaber i højere og højere grad. Ud fra dette perspektiv havde andre faktorer, ud over skilsmisselovgivningen, betydning for udviklingen. Eksempelvis havde samfundets institutionelle rammer, der kunne tage hånd om opløste familier, også indflydelse på, om antallet af skilsmisser steg.

Phillips argumenterer dog for en kombination af de to modeller, hvori begge rater steg, men hvor væksten dog var stærkere for skilsmisser end for ”marriage-breakdowns”. Problemet med modellerne er, at skilsmissehyppigheden principielt kan kvantificeres som andre sociodemografiske hændelser, medens ”marriage-breakdowns” ikke kan det, fordi de ikke systematisk kom til myndighedernes kendskab. Og som Phillips skrev: *”Just as divorces represent only a proportion of broken marriages, so births represent only a proportion of acts of intercourse”*.⁵¹⁷ På trods af kildeproblemerne er ræsonnementerne i modellerne væsentlige. I nærværende undersøgelse er kombinationen af de to modeller anvendt. Phillips har ikke sat årstal på kurverne i modellerne, men for Danmarks vedkommende antages det, at kurven i bilag 9 skematisk kan afspejle en generel trend i udviklingen i Danmark fra ca. 1790 og frem til i dag.

Introduktionen af begrebet ”marriage-breakdown” synes at være frugtbar, når man undersøger opløsningen af ægteskabet i et historisk perspektiv, idet det ikke var

⁵¹⁶ Se afsnit 7.2.

⁵¹⁷ Phillips (1988) s. 320.

alle, der nåede processens endemål, nemlig at få legaliseret det opløste ægteskabet. Med andre ord var det ikke alle par, hvis ægteskabelige samliv var ophørt, og som fik ”papir på det”. Ægteskabssagernes afslutning i Svendborg købstads forligskommission konkretiserer, at ægteskabet blev opløst på flere ”niveauer” (se bilag 10).⁵¹⁸ Der er ikke lavet en tabel, der viser ægteskabssagernes afslutning i Helsingør på grund af kildeproblemer. Gruppen af ”uviste” er stor for Helsingørs vedkommende, og det skyldes, at de amtslige registraturer vedrørende udfærdigede kongelige bevillinger er ufuldstændigt bevaret i Frederiksborg amtsarkiv.⁵¹⁹ Nedenstående konklusioner er derfor primært draget ud fra tabellen vedrørende Svendborg Købstads forligskommission.

47 af de 119 ægtepar, som var til forhandling i Svendborg Købstads Forligskommission, fik efterfølgende en bevilling. Helle Linde fandt samme mønster i København i første halvdel af 1800-tallet.⁵²⁰ Nogle par har måske fortrudt undervejs, og andre kan have søgt en bevilling hos kongen, om end det vel var mere besværligt at søge hos centraladministrationen end at gøre det hos amtet. En væsentlig forklaring kan dog være, at den resterende del af ægtefolkene må have fundet det tilstrækkeligt at foretage en bodeling m.m. i forligskommissionen (i alt 39 par). At få fastsat de socio-økonomiske rammer for opløsningen af ægteskabet svarer til Phillips betegnelse ”marriage-breakdown”, og ovenstående viser, at dette fænomen var udbredt i Danmark i 1800-tallet.

Kun to af de 28 par, der startede en sag om ægteskabets aldeles ophævelse hos Svendborg Købstads Forligskommission, fik bevillingen fra Svendborg Amt. Måske var det ikke alle, som mødte for forligskommissionen, der kunne præstere at samle de nødvendige attester? Efter mere end tre års adskillelse var den ene part måske flyttet uden for Svendborg Amt, og med til forklaringen på de få skilsmissebevillinger hører derfor, at selv om dele af den verdslige mægling foregik i Svendborg Købstads Forligskommission, kunne bevillingen være søgt af den anden part uden for amtet.

⁵¹⁸ LAO, *Svendborg amt*, Register over separationsbevillinger, 1812-1920, LAO, *Svendborg amt*, Protokol over udleverede kongelige Bevillinger, 1833-1855.

⁵¹⁹ Skilsmissebevillinger findes i en registratur, der indeholder oplysninger om alle udfærdigede kongelige bevillinger. Den er alene bevaret for perioden 1820-63. Separationsbevillingerne findes i en selvstændig journal, der er bevaret for perioden 1827-1839 samt for 1842. Frederiksborg amtsarkiv findes i LAK.

⁵²⁰ Linde (1993) s. 161-171.

Det var op til parterne selv at søge amtmanden om bevilling, men ægtefolkene fandt det tilsyneladende tilstrækkeligt at få forholdene omkring forsørgelsen fastlagt; kun knap halvdelen søgte om egentlig bevilling til at leve separeret, og forsvindende få søgte om skilsmissebevilling. Det kan, som hævdet i indledningen, konstateres, at det ægteskabelige samliv blev ophævet på flere forskellige niveauer i 1800-tallets Danmark. Lawrence Stone kan i sine undersøgelser af engelske forhold opregne fem forskellige måder, som ægteskabet blev opløst på.⁵²¹ Der kan drages paralleller mellem ”*private separations*” i England og de sager i forligskommissionen, hvor ægteparret nøjedes med at fastsætte vilkår ved den verdslige mægling. Det, der karakteriserer denne type opløsning af ægteskabet, er, at den bygger på et kompromis om rettigheder i henseende til underholdsbidrag og vilkår for børnene. ”Private separations” har rødder tilbage i midten af 1600-tallets England og blev håndteret af lokale verdslige myndigheder, men disse aftalers juridiske anerkendelse var til stadig debat. Det var der imidlertid ikke tvivl om i Danmark, idet forlig, der var indgået ved forligskommissionen, havde samme status som en dom afsagt ved domstolen.

Stone karakteriserer de ægteskabssager, der endte med ”*private separations*”, som sager, der ikke kunne begrundes med de anerkendte skilsmissegrunde, ligesom det var en billig vej at få skilsmisse på. Ydermere betragter Stone ”*private separations*” som et bemærkelsesværdigt eksempel på, hvordan et samfund kunne indeholde mulige veje for ægteskabets opløsning ved uenighed, selv om skilsmisselovgivningen ikke tillod det. Samme betragtninger kan gøres i henseende til de ægteskabssager, der sluttede, efter at der var indgået forlig i forligskommissionen i Danmark.

7.3.8 Sammenfatning

De årsager, der blev godtaget i forligskommissionen som begrundelse for separation og skilsmisse, gik langt ud over Danske Lovs ord, og man ser her, at nyorienteringen i ægteskabssagerne fra ca. 1790 også slog igennem på lokalt plan. Det var karakteristisk,

⁵²¹ Stone (1990) kapitel 6. De fem forskellige måder var som følger: 1) separation ved gejstlig ret 2) administrativ skilsmisse 3) ”private separations” 4) desertio 5) ”wife-sale”. ”Private separations” er omtalt i kapitel 7.

at individet (både mænd og kvinder) gjorde brug af retten til at ophæve ægteskabet, hvis det var en hindring for et lykkeligt liv. Det er ligeledes værd at bemærke sig, at forligskommissærerne ikke forholdt sig moralsk til ægteskabssagerne, selv ikke i de tilfælde, hvor parret ventede familieførøgelse.

Det mest karakteristiske ved de vilkår, der blev opstillet ved ægteskabernes opløsning, var, at der var tale om pragmatiske løsninger, idet man i flertallet af sagerne så bodelingen, forsøgelsesproblematikken samt omsorg og pleje af eventuelle børn i en helhed. Byrder og privilegier blev fordelt efter trang.

Af de bristede forventninger til ægteskabet ses, at man i 1800-tallet forventede en god opførsel fra sin partners side, forsørgelse for mandens vedkommende og ordentlig husholdning og omsorg for kvindens vedkommende. Derudover ses også en forventning om følelser i familien, dels mellem forældre (moder) og børn, dels mellem ægtemanden og hustruen. Af ægteskabssagerne ses ligeledes, at fremhævelsen af kvindens omsorgsrolle og moralske lederskab i familien ikke alene var et ideal. Det nye var således, at det ikke var pligten, men følelserne, der var væsentlige for et tilfredsstillende ægteskabeligt samliv.

7.4 Hvor mange blev separeret og skilt?

7.4.1 Indledning

Fra omkring 1790 påbegyndte den danske konge en liberal bevillingspraksis i ægteskabssager, og spørgsmålet er, hvad denne praksis kom til at betyde for antallet af separationer og skilsmisser. For samtidens konservative skribenter var der ingen tvivl om, at der var en direkte sammenhæng mellem den administrative praksis og antallet af ægteskabssager; jo mere man liberaliserede, jo flere ville skilles.⁵²²

At kvantificere omfanget af separationer og skilsmisser i starten af 1800-tallet vanskeliggøres af, at ægteskabssagerne blev behandlet ved flere instanser (se bilag 3), dels af, at bevillingsmyndigheden med tiden blev decentraliseret. Det gav centraladministrationen problemer med at skabe et overblik over omfanget af

bevillinger. I et cirkulære fra 1800 befalede kongen, at lokaladministrationen skulle hjælpe med at skabe dette overblik, men hvilken validitet har denne undersøgelse?

I det følgende er det ikke ambitionen at nå frem til en separations- og skilsmissehyppighed for hele Danmark i et langt tidsperspektiv. Derimod vil tidligere forsøg blive vurderet med henblik på en generel beskrivelse af udviklingen, og fokus vil være på de problemer, der opstår ved at gøre forsøg på at kvantificere separationer og skilsmisser i et historisk perspektiv. For hvordan tegner man bedst et billede af omfanget af stridbare ægtefolk i 1800-tallet?

7.4.2 Danske kancellis forespørgsel om omfanget af bevillinger i 1800

Et cirkulære fra Danske Kancelli til amtmændene rundt i det danske rige giver indtryk af, at centraladministrationen havde vanskeligt ved at få et overblik over, hvilke konsekvenser kongens liberale bevillingspraksis havde haft. Derfor adspurgte Danske Kancelli i 1800 simpelthen amtmændene og jurisdiktionerne under dem, om antallet af ægtefolk, der var blevet skilt i de enkelte lokalområder.⁵²³ Alle typer af embedsmænd i lokaladministrationen kom i arbejde, da forespørgslen skulle besvares. Amtmænd, herreds- og byfogeder, præster og sågar sognefogeder blev inddraget i problemstillingen. At en så bred vifte af embedsmænd var med til at besvare spørgsmålet, kan tolkes som et udtryk for rådvildhed; kunne en embedsmand ikke svare, sendte han spørgsmålet videre til en anden embedsmand længere nede i hierarkiet.

Det har ikke været muligt at undersøge kongens bevæggrunde for at undersøge antallet af separations- og skilsmissebevillinger, der var blevet udstedt i perioden 1788-1800.⁵²⁴ Noget kunne tyde på, at embedsmændene havde mistet overblikket over ægteskabssagerne, som så kulminerede med udstedelse af cirkulæret af 23. maj 1800. Gennem anden halvdel af 1700-tallet blev antallet af sager, der skulle forelægges kongen til personlig afgørelse, begrænset. Sagerne blev i stedet ekspederet af

⁵²² Se eksempelvis biskop Münters henvendelse til kongen i 1810 i afsnit 7.2.

⁵²³ Kancelli Cirkulære 17. maj 1800. Materialet fra Norge er ikke inddraget.

⁵²⁴ RA, *Danske Kancelli, K33, Resolutionsprotokol 1800* indeholder kun et referat af cirkulærets tekst. RA, *Danske Kancelli, K18, brevbog, 1800* indeholder kun cirkulæret i fuldtekst samt en henvisning til brevsagen. Og RA, *Danske Kancelli, K20, brevsag 514/1800* indeholder kun udkast til cirkulæret og ikke materiale om sagsbehandlingen.

embedsmændene på kongens vegne (ad mandatum regis).⁵²⁵ Om der var særlige regler for, hvordan Danske Kancelli skulle underrette kongen om arbejdet med bevillingerne, har ikke kunnet opklares. Under alle omstændigheder blev der udfærdiget oversigter over kancelliets arbejde i perioden 1797-99, og de blev månedsvis forestillet kongen; i alle tilfælde bifaldt han kancelliets arbejde.⁵²⁶ Gerda Bonderup tog oversigterne fra 1797-99 som et udtryk for, at det var kaos i bevillingspraksisen i 1790'erne.⁵²⁷

Studerer man udkastene til cirkulæret, står det klart, at man var i tvivl om, hvordan man skulle formulere forespørgslen. Årsagen til dette kan være, at embedsmændene ikke havde fyldestgørende kendskab til de begreber, det handlede om.⁵²⁸ Det måtte specificeres, at der for skilsmissernes vedkommende kun kunne være tale om kongelige bevillinger, medens der med hensyn til separationer var interesse for oplysninger om både kongelig bevilling og øvrighedens bevillinger. Sidstnævnte er interessant, idet øvrigheden først blev bemyndiget til at bevillige separation den 23. maj 1800,⁵²⁹ det vil sige seks dage efter, at cirkulæret blev udsendt! Derved var spørgsmålet ikke relevant for lokaladministrationen i 1800, idet man spurgte til forholdene i de 12 forudgående år, hvori øvrigheden ikke formelt havde haft bemyndigelse til at udstede disse bevillinger. København var dog en undtagelse, hvilket skal omtales senere.

Næste problemstilling er derfor, om det overhovedet var relevant at spørge lokaladministrationen om, hvor mange kongelige bevillinger, der var blevet udstedt; burde man ikke vide det i centraladministrationen? Det var jo i Danske Kancelli, at bevillingerne blev forfattet, og det skete på baggrund af en supplik, som blev sendt

⁵²⁵ Bregnsbo (1997). Kapitel 6. De sager, der ikke længere behøvede at blive behandlet af kongen, blev i 1768 betegnet som *"Sager af ringere Betydenhed, som Kongen ei Selv underskriver"*. Blandt de sager, som var af mindre betydning, var blandt andet separationsbevillinger samt tilladelse til nyt ægteskab i visse tilfælde. Reskript 26. februar 1768. Se også 14. febr. 1766, 22. august 1766 og Forordning for Danmark, hvorved Overøvrighederne bemyndiges til at afgjøre Sager, som hidtil behøvede Afgjørelse i Cancelliet, 23. marts 1827.

⁵²⁶ RA, *Danske Kancelli, F8, Diverse konceptforestillinger 1791-99*. Læg: Konceptforestillinger ang. Approbation paa Expeditioner ad mandatum.

⁵²⁷ Bonderup (1987). s. 504.

⁵²⁸ Ordlyden i det første udkast til cirkulæret var som følger: *"Da Hans Kongelige Mayestæt allernaadigst har befalet, at Cancelliet skal fra samtlige Jurisdictioner indhente fuldstændige Efterretninger om hvor mange Par Egtefolk, der have erholdt Skilsmisse fra Bord og Seng, i de sidste 12 Aar. Saa skulle Man tjenstligst anmode [plads til navn] at ville i Deres Jurisdiction indhente og hertil sende de i den Anledning fornødne Oplysninger."* Af teksten fremgår det, at to begreber var blevet blandet sammen. Skilsmisse betød en fuldstændig ophævelse af de ægteskabelige bånd, medens *"Bord og Seng"* var lig med separation, og det ville formelt sige en tidsbegrænset ophævelse af samlivet. Efterfølgende blev dette spørgsmål dog specificeret, og i det endelige cirkulære er opdelingen mellem de to begreber klar. RA, *Danske Kancelli*, 5. dept., brevsag 514/1800.

⁵²⁹ Forordning 23. maj 1800.

direkte fra supplikanten til kongen.⁵³⁰ Byfogeden i Slagelse skrev: ”*saavidt de Kongelige Bevillinger angaaer, sædvaneligen afhentes og indløses af de Vedkommende selv i Kancelliet, uden det nogensinde er kommet til Jurisdiktionernes Kundskab*”.⁵³¹ Derfor prægede rådvildhed indberetningerne fra amtmændene,⁵³² der tog herreds- og byfogeder, præster og sognefogeder til hjælp. Oplysningerne fra sognefogederne er særligt problematiske, idet de baserede sig på deres egen hukommelse samt på rundspørger i sognet. En sognefoged i Frederiksborg amt kunne således svare: ”*Gives hermed tilkiende at ingen Egtefolk er skilt fra hverandre uden ved Døden i de sidste 12 eller 16 Aar i Snødstrup sogn*”.⁵³³

Problemet var således som amtmanden over Københavns amt skrev: ”*Men gandske nøiagtige Efterretninger herom kan ikke gives, da adskillige af deslige Bevillinger ikke skal være bekiendtgjorte hverken Geistligheden eller de civile Øvrigheder*”.⁵³⁴ Blev præsterne spurgt, så de ingen anden mulighed end at kigge efter i kirkebogen, og dér fandt de ingen oplysninger. Herredsprovsten i Glostrup skrev: ”*Vedlagte Paategninger viise, at ikke Alle [præster] har seet sig i Stand til at meddele den saa fuldstændig, og af den Autoritè, som Hands Majestets Befaling til Canceliet fordrer det. Officielle Efterretninger om Ægteskabs Skilsmisse tilsendes ikke Præsterne, kun i Tilfælde at nyt ægteskab naar Bevillingen foreviises, og extracteres. – De fleste Præster her i Herredet har og kun i faae Aar været her, og paa blot Efterspørgsel eller Rygte i Sognet, kand den forlangte Forklaring ikke dateres*”.⁵³⁵ Præsten skulle således kun underrettes om skilsmisser, når den ene eller begge parter i et brudepar var fraskilte. I de tilfælde skulle præsten sikre sig, at ægteskabsbetingelserne var overholdt og derved, om de/den fraskilt(e) var løst fra sit tidligere ægteskab og havde tilladelse til at gifte sig igen.⁵³⁶ At præsterne ikke viste besked, vidner tillige om, at gejstlig mægling ikke var en fast bestanddel af behandlingen af ægteskabssager omkring 1800; det blev det først med 1811-forordningen.

⁵³⁰ Se: Bregnsbo (1997).

⁵³¹ RA, *Danske Kancelli*, G82 Indberetninger om Antallet af Ægtefolk, som de sidste 12 Aar har erholdt aldeles Skilsmisse ved Kongelig Bevilling og tilladelse til at leve adskilte fra Bord og Seng ved Kongelig eller Øvrighedens Bevillinger. Indberetning fra byfoged Slagelse.

⁵³² RA, *Danske Kancelli*, G82. Se blandt andet indberetningerne fra Århus amt, Viborg amt, Københavns amt.

⁵³³ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra Frederiksborg amt .

⁵³⁴ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra Københavns amt.

⁵³⁵ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra herredsprovst i Glostrup.

⁵³⁶ Se mere om ægteskabsbetingelserne i kapitel 6.

Forundring over forespørgslen samt beklagelse over ikke at kunne hjælpe, prægede indberetningerne. Og byfogeden i Slagelse sammenfattede frustrationerne således: *"I øvrigt maatte det tillades mig at anmærke: at disse Effterretninger sikkerst og beqvemst ville kunne erholdes i det Kongelige Danske Kancellie selv ved at giennemgaae Registraturerne og Protokollerne, samt deraf at uddrage dem, da jeg ikke troer det muligt for nogen, enten verdslig eller gejstlig Embedsmand at kunne meddele dem"*.⁵³⁷ Danske Kancelli måtte søge i egne gemmer! - Mon ikke det var en dristig kommentar at komme med? Ikke desto mindre var det nok den mest farbare vej til i 1800 at skabe sig et overblik over de separations- og skilsmissebevillinger, der var blevet udstedt.

Der er ingen tvivl om, at de oplysninger, som indberetningerne var baseret på, var indhentet på et meget uens grundlag. Rygter, erindringer og spredte optegnelser blev inddraget for at besvare forespørgslen fra Danske Kancelli. Det billede, som indberetningerne fra 1800-01 gav af omfanget af udstedte separations- og skilsmissebevillinger, var lavt og næppe dækkende. Amtmanden i Århus var positivt overrasket, og han skrev: *"Dette afgiver da et glædende Beviis om Folkets Moralitet hidtill, og hvor meeget er det ey at ønske, at Irreligion, lætsindighed, Usædelighed, som og den Overdrevne [?] maatte bortfjærnes fra dette Gode Folk, som dog hidendtil ey i mærkelig Grad er bleven fordærvet."*⁵³⁸ Det danske folk havde holdt sig på dydens vej, men man må stille spørgsmålstegn ved det grundlag, som amtmanden vurderede ud fra. Kun få amtmænd kunne indberette om mere end fem bevillinger i den 12-årige periode, som havde interesse. De ovenfor omtalte opgørelser over de bevillinger, som var udstedt ad mandatum regis fra perioden 1797-99, viste dog, at der i gennemsnit blev udstedt ti separationsbevillinger om måneden i den periode,⁵³⁹ så indberetningerne fra 1800-01 giver næppe et dækkende billede af omfanget af legalt opløste ægteskaber. København skilte sig ud fra dette billede (se bilag 11).⁵⁴⁰ De københavnske par var ved

⁵³⁷ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra byfogeden Slagelse.

⁵³⁸ RA, *Danske Kancelli*, G82. Indberetning fra amtmand Århus.

⁵³⁹ RA, *Danske Kancelli*, F8, Diverse konceptforestillinger 1791-99. Læg: Konceptforestillinger ang. Approbation paa Expeditioner ad mandatum.

⁵⁴⁰ De tal, der vedrørte par før 1795, inkluderede antagelig kun de par, som havde været hos magistraten til forhandling om separationsvilkår og hvis sag, der blev indstillet til Danske Kancelli. Sagens afslutning var således ukendt for Københavns magistrat. Efter 1795 kunne magistraten selv bevillige separation, og det er derfor ikke klart, hvem tallene fra perioden efter 1795 inkluderer.

møde i rådstuen blevet separeret fra bord og seng. På de tolv år var tallet seksdoblet, og der var tale om i alt 301 par.

I 1795 fik Københavns magistrat tilladelse til at bevillige separation, men langt tidligere end det havde magistraten været involveret i ægteskabssager. Den havde påtaget sig at aftale separationsvilkår i kraft af magistratens pligt til at afgøre stridsspørgsmål mellem byens indbyggere.⁵⁴¹

Sammenfattende kan man sige, at forespørgslen fra Danske Kancelli til lokaladministrationen i 1800 vakte forundring rundt i landet. Ægteskabssagerne havde tydeligvis ikke sat sig spor i protokollerne hos de lokale embedsmænd, uanset hvem der blev spurgt. Det fremgår af ovenstående, at København havde en særlig status i disse sager, og dér havde der længe før 1795 været tradition for at tage del i ægteskabssagerne, før de blev indstillet til Danske Kancelli.⁵⁴² Tilsvarende var tilsyneladende ikke tilfældet i de øvrige magistrater rundt i landet. Der var altså langsomt blev indført en praksis i København, og den blev spredt til overøvrigheden i resten af landet i 1800.⁵⁴³ Forklaringen på, at Danske Kancelli bad om indberetninger fra hele landet, var antageligt, at man tog udgangspunkt i modellen for København. Konklusionen må i hvert fald være, at centraladministrationen ikke havde overblik over, hvilke konsekvenser liberaliseringen af adgangen til at opløse ægteskabet havde haft.

Med forordningen af 23. maj 1800 blev bevillingspraksis rationaliseret og decentraliseret.⁵⁴⁴ Baggrunden for 1800-forordningen var ifølge præamblen til forordningen, at befolkningen både af økonomiske og tidsmæssige årsager skulle spares for besværligheder. Mon ikke årsagen også var, at bevillingerne var blevet så omfattende en arbejdsbyrde, at kancelliet ikke kunne håndtere arbejdet, og at man som en følge heraf manglede overblikket? Michael Bregnsbo har vist, at antallet af supplikker voksede markant i løbet af 1700-tallet, og decentraliseringen af opgaverne i

⁵⁴¹ Helle Linde i: *Historiske Meddelelser om København 1993* ”At skilles fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843” s. 165-184. Herudover havde Hof- og Stadsretten overtaget tamperrettens sager fra 1771 i København, selv om tamperretten først blev nedlagt i 1797. I resten af landet blev ægteskabssagerne overdraget til forligskommissionen i 1795, og forligskommissionerne fik egentlig samme funktion, som Københavns magistrat havde haft længe, nemlig at forhandle vilkårene for separationen.

⁵⁴² Samme opfattelse har Helle Linde (1993). Nellesmann (1882) s. 76.

⁵⁴³ Forordning 23. maj 1800.

⁵⁴⁴ Den hidtidige bevillingspraksis blev delt i tre dele. For nogle bevillingers vedkommende blev der givet en generel tilladelse, og det var således ikke længere nødvendig at søge om dispensation inden for visse områder. En del skulle fortsat afgøres af kongen, medens den sidste del kunne afgøres af overøvrigheden. Forordning 23. maj 1800.

1800 var derfor et forsøg på at uddelegere arbejdsbyrden. Bregnsbos undersøgelse viste således, at supplikker vedrørende familieretslige forhold steg markant fra ca. 2 % af alle sager i starten af 1700-tallet til ca. 10 % ved århundredets slutning. Den kraftige vækst skyldes sager vedrørende ægteskabsforhold,⁵⁴⁵ og dette forhold skal ses i sammenhæng med, at udstedelse af separations- og skilsmissebevillinger blev overladt til lokaladministrationen i henholdsvis 1800 og i videre omfang i 1827. Overøvrigheden fik herefter tilsendt de nødvendige blanketter fra centraladministrationen, og der blev ført blanketregnskaber med henblik på, at der skulle afgives beretning til Danske Kancelli og kongen.⁵⁴⁶ Via blanketregnskaberne er der en indgang til at skabe sig overblik over lokaladministrationens bevillingsiver, og dermed også omfanget af separations- og skilsmissebevillinger.

7.4.3 Nyere forsøg på kvantificering

I afsnit 5.2.3 er den trykte statistik vedrørende vielser gennemgået. Heri var fokus på de stående ægteskaber og de nyindgåede ægteskaber, og i den sammenhæng var det af mindre betydning at opgøre antallet af skilsmisser og ikke mindst separationer. Derfor er der meget store lakuner i opgørelserne over separationer og skilsmisser. Det beklages allerede i en anmeldelse af Statistik Tabelværks første hæfte, der dækkede perioden 1801-1833, at der ikke haves oplysninger om adskilte ægtefolk.⁵⁴⁷ Udstedte skilsmisser ved bevilling og dom er opgjort for 1836-1839 og 1840-1844, og endelig er der gjort status ved folketællingerne i 1850 og 1855. Sidstnævnte viser, hvor mange der på folketællingstidspunktet levede som ”fraskilte”. Det vil sige de, der ikke var blevet gifte igen (se bilag 12).

Opgørelserne fra 1830’erne og 1840’erne viste, at der blev udstedt 10-15 skilsmissebevillinger om måneden, og tallet havde en stigende tendens. Antallet af separationer kendes ikke for denne periode. Oplysningerne fra folketællingerne er

⁵⁴⁵ Bregnsbo (1997) s. 46-47, 166-170.

⁵⁴⁶ Kancelli instruks 14. juni 1800. Kornerup (1943). s. XLI-XLII. Frank Jørgensen & Morten Westrup: *Danske centraladministration i tiden indtil 1848*. Kbh. 1982. s. 73

⁵⁴⁷ Nathanson i: *Maanedskrift for Literatur XVIII*. Kbh. 1837. Her efter Holck (1901). s. 170.

problematiske, da de er baseret på befolkningens egne angivelser af civilstand – og mon ikke der var en eller anden, der ikke dækkede over sin status som fraskilt?

Det første nyere forsøg på at kvantificere antallet af separationer og skilsmisser i Danmark er fra 1887. Det er foretaget af Harald Westergaard til brug for Kirkeraadet.⁵⁴⁸ Udgangspunktet for undersøgelsen var samtidens antagelse af, at antallet af separationer og skilsmisser var stigende (1880'erne). Westergaards undersøgelse viste, at der var ca. 400 separationer og 200 skilsmisser årligt i Danmark i perioden 1869-1884, og antallet var mange sammenlignet med udlandet. Det påpeges, at sammenligningen ikke var helt pålidelig, da de tal, som var til rådighed, var uensartede på grund af forskelle i lovgivningen og den administrative praksis landene i mellem.⁵⁴⁹

I de danske tal ses en stigende tendens fra femåret 1869-1874 og til tiåret 1875-1884. Denne tendens ser ud til at fortsætte i perioden 1896-1903, jævnfør tabellen nedenfor. Westergaard sammenstillede tallene med befolkningstallet og antallet af viede, og dér så han, at antallet af separerede og skilte var relativt konstant. Westergaard benyttede sig også af tallene fra perioden 1840-1844, der ses af bilag 12. Westergaards konklusion var, at antallet af separationer og skilsmisser ikke var relativt større i 1880'erne sammenlignet med 30 år tidligere, men muligvis var tallet større omkring år 1800 (se bilag 13).

Westergaards sammenligninger mellem omfanget af opløste ægteskaber og vielseshyppigheden viste en parallel udvikling mellem vielseshyppigheden og skilsmisse- og separationshyppigheden; dog med en forskydning på ca. tre år for separationernes vedkommende og længere tid, når det gjaldt skilsmisserne. Kvalitativt materiale vedrørende København viste dog, at ægteskaberne i gennemsnit varede otte år, før de blev opløst, og det svækkede unægtelig Westergaard påståede korrelation mellem vielseshyppighed på den ene side og især separationshyppighed på den anden. Dertil skrev Westergaard, at man bare måtte forvente, at en periode med mange vielser i lang tid efter ville vise mange separationer; det varede således længe inden virkningen af de mange vielser aftog.⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Harald Westergaard i: *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1887*. "Om Separationer og Skilsmisser i Danmark. En Statistisk Undersøgelse." s. 1-31, 113-142.

⁵⁴⁹ Westergaard (1887) s. 2-4.

⁵⁵⁰ Westergaard (1887) s. 12-15.

Det generelle billede, som Westergaard tegnede, var altså overraskende positivt, idet de relative tal var stabile, men tallene havde en ”*Skyggeside*”. Og skyggesiden var, at antallet af separationer iblandt bybefolkningen var tiltagende. En tredje konklusion i Westergaards undersøgelse var derfor, at der var forskel i tallene mellem land og by, og for København kunne der tegnes et særligt billede, idet 1/3 af alle opløste ægteskaber fandtes dér. På landsplan registrerede han en ”*Sugningsproces*”, der bevirkede, at byen tiltrak tvivlsomme elementer. København kunne således trække elementer fra øerne, og derfor var separations- og skilsmisseprocenter højere i hovedstaden end på øerne. Ifølge Westergaard demoraliserede byernes vækst befolkningen, ligesom det voksende proletariat var et problem i denne henseende.⁵⁵¹

Til denne undersøgelse må det bemærkes, at Westergaard ikke kunne få Justitsministeriets tal til at stemme med de tal, der var offentliggjort i *Statistiske Meddelelser*. Det foranledigede ham til afslutte med en efterlysning af mere dækkende tal, samt at påpege, at der til statistikken skulle lægges de par, der ikke fik bevilling, og de par, hvis strid blev bilagt ved præstemægling.⁵⁵² Det viste, at Westergaard også havde ”marriage-breakdown” in mente.

Tallene fra Statistiske Meddelelser, som Harald Westergaard henviste til, var en undersøgelse, der blev påbegyndt i 1880 med henblik på ”...*Tilvejebringelse af en fyldigere Drankerstatistik*”.⁵⁵³ Overøvrighederne blev i den anledning adspurgt vedrørende perioden 1871-1880, og dermed forelå den første opgørelse over antallet af separationer i Danmark (se tabel 14). København tegnede sig for 30-40% af alle separationer i Danmark i denne periode. Antallet af separationer var nogenlunde konstant, men stærkt stigende i 1876-1877, hvilket dog ikke skyldtes en generelt stigende udvikling i Danmark. Stigningen forklares derimod med, at vielseshyppigheden omkring 1875 var stigende, samt at der derved blev stiftet flere ægteskaber, som ikke var velovervejede og kort efter førte til separation.

I forbindelse med reformeringen af den nordiske ægteskabslovgivning i starten af 1900-tallet blev der også lavet opgørelser over separationer og skilsmisser i de nordiske

⁵⁵¹ Westergaard (1887) s. 15-27.

⁵⁵² Westergaard (1887) s. 10, 142.

⁵⁵³ Der var blevet iværksat en undersøgelse af drikfældighedens årsager og følger, og antagelsen var, at alkoholproblemer ofte var en kilde til et ulykkeligt ægteskab, og derfor ville man kvantificere omfanget af separationer og heraf udskille de tilfælde, hvor begrundelsen for adskillelsen var druk. *Beretning til*

lande samt i en række europæiske lande.⁵⁵⁴ Tallene supplerede tidsmæssigt de allerede omtalte opgørelser, og opgørelsen for perioden 1901-09 viser, at antallet af separationer og skilsmisser blev ved med at stige. I betænkningen blev de danske tal sammenlignet med tal fra Norge og Sverige, og Danmark havde en absolut førerposition med dobbelt så mange skilsmisser som i Norge og tre gange så mange som i Sverige (regnet som antal skilsmisser pr. 100.000 indbyggere) (se bilag 15).

I Danmark er der gjort endnu to forsøg på at kvantificere omfanget af separationer og skilsmisser i et langt tidsperspektiv, baseret på empiriske undersøgelser. Det ene er foretaget af Gerda Bonderup og dækker Århus amt i perioden 1645-1986 (se bilag 16).⁵⁵⁵ Tallene er opgjort efter antal separationer og skilsmisser i forhold til antallet af indgåede ægteskaber det samme år. Kurven for Århus viser samme tendens som den udvikling, Hanne Marie Johansen har beskrevet for Norges vedkommende (se nedenfor).⁵⁵⁶ Kurven, der viser omfanget af gejstlig og verdslig mægling, er også interessant, idet den viser, at behovet for konfliktmægling var større, end antallet af egentlige bevillinger viste. Dog kan det undre, at omfanget af gejstlige mæglingsforsøg var medtaget, da Bonderup (på side 506) besværede sig over, at den gejstlige mægling ikke havde sat sig spor i kildematerialet,⁵⁵⁷ men kurvens bemærkelsesværdige forløb afspejlede tilsyneladende, at der fandtes optegnelser om gejstlig forligsmægling før perioden 1883-1899 .

Det andet forsøg er foretaget af Helle Linde på baggrund af hendes undersøgelse af ægteskabssager i Københavns magistrats arkiv fra første halvdel af 1800-tallet. (se bilag 17).⁵⁵⁸ Det høje niveau i starten af perioden forklarede Linde med, at de facto opløste ægteskaber blev legaliseret som følge af ændringerne i den administrative praksis. Linde bemærkede, at antallet af sager var faldende fra 1820'erne og frem til 1840'erne, hvor de steg igen. En del af forklaringen på faldet var, at militærets og flådens andel var faldende, men spørgsmålet er, om dette fald også var et udtryk for

Finansministeriet om Drikfældigheds-Forholdene i Danmark (afgivet i september 1882). Statistiske Meddelelser 3. rk. 4. bd. Kbh. 1882. s. 217.

⁵⁵⁴ *Udkast til Lov om Ægteskabs Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger.* Kbh. 1913. s. 195-201. Her redegøres alene for de danske tal i en nordisk sammenhæng, da det er nødvendigt at kende lovgivning og praksis bag tallene fra de øvrige europæiske lande, for at kunne give en fortolkning.

⁵⁵⁵ Bonderup (1987). S. 493-518.

⁵⁵⁶ Bonderups tal for det 20. århundrede må dog stamme fra andre kilder end dem, der er angivet. Mon ikke Bonderup har taget den trykte statistik i brug også?

⁵⁵⁷ Se dog afsnit 7.3.2.

⁵⁵⁸ Linde (1993) s. 169.

generel tilbageholdenhed, der skal opfattes som en reaktion på de liberale årtier i 1800-tallets begyndelse?

Ifølge Linde var anledningen til ægteskabssagerne i vidt omfang, at mandens manglende forsørgerevne. Den samme problematik var også årsagen til, at en ikke ubetydelig del af separationssagerne blev henlagt, idet ægtefolkene ikke kunne blive enige om vilkårene for forsørgelse efter adskillelsen. Dog er det værd at bemærke, at de henlagte sager er væsentlige, når man skal beskrive omfanget af ”marriage-breakdown”.⁵⁵⁹ Det er problematisk at generalisere ud fra forholdene i København, når man vil give et mere generelt billede. Demografiske data fra København viser eksempelvis, at hovedstaden bød på andre livsformer end resten af landet. Dette ses blandt andet af det høje niveau i antallet af uægte børn.⁵⁶⁰ Derfor vil det være at gå for vidt at bruge tallene fra København som grundlag for at kvantificere antallet af separationer og skilsmisser i hele Danmark.

De empiriske undersøgelser, der er foretaget i forbindelse med udarbejdelsen af nærværende afhandling, ses af bilag 18. Materialet fra Svendborg og Helsingør giver ikke et tilstrækkeligt grundlag til at ytre sig om separationer og skilsmisser kvantitativt set. Sammenfattende kan det siges, at Svendborg og Helsingør ikke viser en ensartet tendens, idet der var særligt mange sager i Helsingør i perioden 1800-1820, medens dette var mere markant for Svendborg i 1820’erne. Hvorvidt den faldende tendens mod slutningen af perioden, særligt for Helsingørs vedkommende, var et udtryk for, at de administrative ændringer, der blev indført i 1857, allerede forud var praksis, kan ikke afgøres med sikkerhed.⁵⁶¹ Der er tillige værd at bemærke, at indførslen af den gejstlige mægling fra 1811 ikke ser ud til at have udvirket en registrerbar nedgang i antallet af ægteskabssager.

Det mest ambitiøse nyere forsøg på at kvantificere omfanget af separationer og skilsmisser i et langt historisk tidsperspektiv er foretaget af den norske historiker Hanne Marie Johansen.⁵⁶² I det lange perspektiv var konklusionen, at skilsmissesagerne var på sit højeste i første halvdel af 1600-tallet i Norge, hvorefter det faldt til lavere niveau frem til afviklingen af tamperretten i 1797. Johansen anslog, at der i starten af 1600-

⁵⁵⁹ Se afsnit 7.3.7.

⁵⁶⁰ *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistik Tabelværk*, 5 rk. A, 5. Kbh. 1905. s. 109-112.

⁵⁶¹ I 1857 overtog amtmanden opgaven med den verdslige mægling. Se endvidere afsnit 5.1.3.

tallet var 15-16 skilsmisssager i de norske tamperretter om året.⁵⁶³ Efter tamperrettens nedlæggelse i 1797 steg antallet igen, og Johansen har sammentalt antallet af kongelige skilsmissebevillinger i perioden 1790-1831 for Norges vedkommende, og hun har fundet, at det svingede fra fem til 20 separationsbevillinger per år. Toppunktet var i perioden 1815-1825. Perioden fra 1832 og frem til den offentlige statistik medtog oplysninger om dette i 1869, blev ikke undersøgt.

I Norge findes der offentlig statistik fra 1869/1870 over antallet af separationsbevillinger. Det var stigende efter 1870'erne, medens antallet af skilsmissebevillinger var overraskende lavt. Det vil sige, at norske ægtefolk formelt fik lov til at leve adskilt, men altså ikke at gifte sig igen, da det krævede en skilsmisse. Det blev der åbnet op for i 1890, hvilket gav en markant stigning i antallet af skilsmisser i de statistiske opgørelser.

Spørgsmålet er så, hvor troværdige de lange linier, som Johansen tegnede, egentlige var? I et diagram ville kurven blive bølgeformet, med toppe i starten af 1600-tallet, i starten af 1800-tallet, samt i slutningen af 1800-tallet. Det betyder dog ikke, at den stigning, som Johansen kan registrere i antallet af separationsbevillinger omkring 1870, behøver at være reel, men den var måske mere et udtryk for, at registreringerne blev mere fyldestgørende. Johansens ambition var at lave en separations- og skilsmissexstatistik for perioden forud for den offentlige statistik, men den har stadig huller, så der må tages visse forbehold overfor den bølgeformede kurve, som er skitseret ovenfor.

For 1800-tallets Sverige er skilsmisser ligeledes kvantificeret, hvilket fremgår af bilag 19. Den offentlige statistik i Sverige medtog først oplysninger om skilsmisse fra 1831; dog med undtagelse af tiåret 1851-60. Der er to bemærkelsesværdige tendenser, der skal fremhæves i den svenske statistik. For det første blev uenighed antaget som

⁵⁶² Johansen (2001) s. 27-45.

⁵⁶³ Magistraten i Oslo bevilligede således på samme måde som København før 1795, hvor det blev fastsat ved lov, at de havde denne myndighed. Magistraten i Norges hovedstad førte en selvstændig protokol over sådanne bevillinger i perioden 1798-1837. 189 ægtepar søgte i denne periode om separation i Oslo, og cirka halvdelen fik bevilling til at leve adskilt. Antallet var stabilt i perioden og fulgte således ikke indbyggertallets udvikling; tilsvarende var tilfældet i København. Materialet fra Oslo var let tilgængeligt, men det var ikke repræsentativt for resten af landet. Det kan derfor heller ikke bruges til at generalisere ud fra, hvilket Johansen også var opmærksom på. Johansen (2001) s. 29. Materialet fra Oslo er antageligt det sted, hvor Johansen i sit materiale kommer nærmest muligheden for at tegne et billede af omfanget af "marriage-breakdowns" (jf. ovenfor) og ikke blot at kvantificere omfanget af udstedte bevillinger, det vil sige de legalt opløste ægteskaber. Det er beklageligt, at denne del af ægteskabssagerne ikke undersøges nærmere.

separationsgrund ved domstolene fra 1860; bevilling til skilsmisse måtte man imidlertid på denne baggrund søge hos kongen.⁵⁶⁴ Desuden ses en stigning i antallet af skilsmisse som følge af rømning ("egenvilligt övergivande"). Denne stigning dækkede over et særligt svensk fænomen, de såkaldte "København-skilsmisser". Blandt de lovfæstede grunde til adskillelse var hor og rømning, og der skulle således have udviklet sig en praksis primært blandt velhavende, efter hvilken den ene part rejste ud af landet (til København) efter overenskomst med ægtefællen. Den efterladte indstævnedes således den rømmede, der derpå erklærede, at han/hun ikke ville vende hjem. Derved kunne der opnås en hurtig skilsmisse.⁵⁶⁵

7.4.4 Sammenfatning

Cirkulæret fra Danske Kancelli i 1800 og de efterfølgende opgørelses validitet karakteriserer udmærket muligheden for at kvantificere omfanget af separationer og skilsmisser i Danmark i 1800-tallet; det er umuligt at skabe sig et overblik. Manglen på pålidelige opgørelser har antageligt også påvirket samtidens debat og skabt unødigt frygt for vækst i de fordærlige skilsmisser. De glimtvisse opgørelser, der trods alt findes, viser, at antallet af skilsmisser var stigende i absolutte tal. Westergaard viste dog, at udviklingen ikke var så markant, hvis man relaterede tallene til befolkningstallet og antallet af viede.

Indledningsvis blev det spurgt, hvordan man bedst tegner et billede af omfanget af stridbare ægtefolk i 1800-tallet. Svaret må være en undersøgelse af blanketregnskaberne i Danske Kancelli og at supplere det med undersøgelser af forligskommissionsmateriale. Dog kan undersøgelserne af materialet i Danske Kancelli blive forstyrret af de omfattende kassationer, der gennem tiden er gennemført i denne type sager.⁵⁶⁶ Først fra 1901 blev antallet af opløste ægteskaber registreret på sådan en vis, at oplysningerne kan karakteriseres som dækkende. Problemet gennem hele 1800-tallet var nemlig, at det

⁵⁶⁴ Sjøberg (1988) s. 47-53.

⁵⁶⁵ *Udkast til Lov om Ægteskabs Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger*. Kbh. 1913. s. 200-201.

⁵⁶⁶ Se indledningen i Kornerup (1943).

er uklart, hvad der er inkluderet i opgørelserne, og derved fra hvilke instanser, der var blevet indhentet tal. For at opgørelserne var dækkende, var det en forudsætning, at der blev indhentet tal dels fra domstolene, dels Justitsministeriet (der overtog kongens ressort) samt fra amtmændene (jf. bilag 3).⁵⁶⁷

7.5 Konklusion – ægteskabssager i Danmark efter 1790

De europæiske idehistoriske strømninger påvirkede synet på ægteskabet i Danmark. Den nye administrative praksis i centraladministrationen, og siden hen også i lokaladministrationen, viste et klart brud med kirkens syn på ægteskabet, der i de forgangne århundreder havde domineret formuleringen og fortolkningen af ægteskabslovgivningen. Kirkens syn på ægteskabet som en uopløselig forbindelse blev negligeret, men der var dog ikke tale om et radikalt brud, som eksempelvis i Frankrig, idet behandlingen af ægteskabssager blev formaliseret fra 1811 og indbefattede både gejstlig og verdslig mægling.

Kirken forsøgte på flere fronter at gå imod de nye tendenser, blandt andet ved at understrege præstens forpligtelser som moralsk opsynsmand og ved at påpege, at ægteskabet var en uopløselig institution. Budskabet manglede dog gennemslagskraft internt i præstestanden samt i forhold til Danske Kancelli i centraladministrationen. Kirkens syn på ægteskabet som en uopløselig forbindelse var en opfattelse, som herskede mellem landets biskopper og nogle præster. Af kilderne, der belyser den gejstlige mægling, ses, at en gruppe af de præster, som sad over for de stridbare ægtefolk, havde taget de nye tendenser til sig; de havde således forståelse for, at gemytternes uoverensstemmelse kunne være en fornuftig begrundelse for at opløse ægteskabet.

Staten tillod på den ene side skilsmisse i første halvdel af 1800-tallet, men forlangte på den anden side, at spørgsmålet om mandens forsørgelse af konen og

⁵⁶⁷ *Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960. Statistiske undersøgelser. Nr. 19.* Kbh. 1966. Efter vedtagelsen af de nye regler for ægteskabsindgåelse og opløsning i 1922 blev den administrative skilsmisse via amtmændene den mest benyttede vej til at få ægteskabet opløst.

børnene blev afklaret.⁵⁶⁸ De nyoprettede forligskommissioner var et velegnet forum til at diskutere sådanne kontroverser. Ser man på de begrundelser for ægteskabets opløsning, der blev bragt frem i forligskommissionen, gik de langt videre end de dagældende regler i Danske Lov. Ønskerne om opløsningen af ægteskabet blev begrundet med dårlig opførsel, manglende forsørgelse og gensidig uenighed, det vil sige begrundelser, der alle forhindrede et tilfredsstillende samliv. Disse begrundelser blev accepteret, fordi idéen om retten til et lykkeligt liv samt kontraktteoriene fordrede det.

Analysen af materialet fra lokalt niveau vedrørende gejstlig og verdslig mægling viste, at befolkningen benyttede sig af de nye muligheder. Det er vanskeligt at give et klart billede af, hvad liberaliseringen betød for separations- og skilsmissehyppigheden kvantitativt set, da myndigheden til at bevillige ægteskabet opløst, var uddelegeret til flere instanser. Ydermere står det klart, at opløsningen af ægteskabet skete på flere niveauer, såvel i formel som i uformel form; analyser af materialet fra forligskommissionen giver desuden indtryk af, at "marriage-breakdowns" var udbredt. Det foreliggende statistiske materiale giver desværre ingen mulighed for at give et dækkende billede af udviklingen kvantitativt set.

Et verdsligt syn på ægteskab blev det fremherskende i løbet af 1800-tallet. Det muliggjorde retten til at opløse ægteskabet på grund af en bred vifte af omstændigheder, dog på visse betingelser, idet der (endnu) ikke var nogen offentlige foranstaltninger til at overtage de forsørgelsesforpligtelser, der var indstiftet ved ægteskabsindgåelsen. Derfor fortsatte forpligtelserne efter ægteskabets opløsning.

⁵⁶⁸ På tilsvarende vis har Nina Koefoed fortolket mandens forpligtelser i forhold til faderskabet til et uægte barn, idet Koefoed påpeger, at sekulariseringen af sædelighedslovgivningen i det sene 1700-tal bevirkede, at de sociale forventninger til manden ændrede sig fra ægteskab til forsørgelse. Koefoed (2002) s. 45-66.

Kapitel 8: Vielsesmønstre i Danmark i 1800-tallet

8.1 Indledning

I nærværende kapitel vil fokus være på dem, der levede i et ægteskab. Som indledning til analysen af de demografiske vielsesmønstre fokuseres på "European Marriage Patterns", som John Hajnal beskrev i 1965.⁵⁶⁹ Denne beskrivelse har været dominerende i udforskningen af vielser set fra et demografisk perspektiv. Udgangspunktet for Hajnals undersøgelse var året 1900, og det år blev formentlig brugt af kildemæssige hensyn, men mønstrene var meget ældre; de havde rødder tilbage til 1600-tallet og var en realitet trods forandringer i samfundet i samme periode. For Danmarks vedkommende har der hidtil ikke været lavet studier med henblik på at bekræfte, om Danmark passede ind i de mønstre, som Hajnal skitserede, men det skal gøres her. Kildematerialet er den trykte statistik, der også skal være basis for at se nærmere på de såkaldt "letsindige ægteskaber"; var der i virkeligheden tale om, at befolkningen giftede sig i yngre aldre i den periode, hvor debatten var på sit højeste, altså i 1810-1820'erne?⁵⁷⁰

Med udgangspunkt i et demografisk materiale, der er indsamlet fra kirkebøger og folketællinger fra fire byer (Bogense, Varde, Århus og Slagelse), skal aspekter af ægteskabinstitutionen belyses. Undersøgelserne starter faktisk før ægteskabsindgåelsen, idet der skal ses nærmere på før-ægteskabeligt samliv, der var en realitet, selv om vielsesritualet blev forenklet ved trolovens ophævelse i 1799. Spørgsmålet er imidlertid, hvorvidt vielsen reelt var udgangspunktet for samlivet mellem brudefolkene i 1800-tallet? Derefter vil valg af partner blive diskuteret.

Analyserne i kapitel 6 og 7 har vist, at staten understregede mandens forpligtelser over for forsørgelse af familien. Det skete enten i forbindelse med ægteskabsindgåelse, eller hvis den ægteskabelig forbindelse blev opløst. Spørgsmålet om forsørgelse er også interessant, når man beskæftiger sig med ægtefolkenes indtrædelse i enkestanden, idet enkens primære problem var, at hun havde mistet sin forsørger. Genvielsernes andel af det samlede antal vielser var faldende gennem 1800-tallet; særligt enker holdt op med at gifte sig igen. Derfor er det oplagt at undersøge, hvorledes enkerne klarede sig selv.

⁵⁶⁹ Hajnal i: D. V. Glass & D. E. C. Eversley (red.) (1965). S. 101-143.

⁵⁷⁰ Se endvidere kapitel 6.

Lovgivningen gav mulighed for genvielse, hvilket der skal redegøres kort for, og der vil blive set nærmere på, hvor længe henholdsvis enker og enkemænd forblev i enkestand, inden de giftede sig igen ("sørgeperiode"). Enkestanden behandles i et selvstændigt afsnit.

8.2 "European Marriage Patterns" og Danmark

Hajnal beskriver "European Marriage Patterns" som henholdsvis et europæisk og et ikke-europæisk mønster, der adskilte sig fra hinanden ved omfanget af aldrig gifte (45-49-årige) og ved niveauet på den gennemsnitlige vielsesalder.⁵⁷¹ Hajnal trækker nemlig en linie fra Skt. Pedersborg i Rusland til Trieste i Italien, og han viser, at vest for denne linie var det vesteuropæiske mønster en realitet, medens det østeuropæiske mønster fandtes øst for linien.

I det vesteuropæiske mønster var antallet af aldrig gifte på 10-20% mod 0-9% i det østeuropæiske mønster. Det andet karakteristikum var den gennemsnitlige vielsesalder, der var relativ høj i det vesteuropæiske mønster og noget lavere i det østeuropæiske. I Vesteuropa var den gennemsnitlige vielsesalder for mænd over 26 år og for kvinder over 23 år, og det skal ses i modsætning til mønstret i øst, hvor vielsesalderen var henholdsvis under 26 år for mænd og under 21 år for kvinder. Tesen om mønstrene blev udbygget i 1982, og den blev kædet samme med husstandsstrukturen i de to områder.⁵⁷² Forskellen var, at husstandene i vest typisk bestod af et ægtepar, der etablerede deres eget hjem efter vielsen, medens flere ægtepar kunne leve side om side i en husstand i øst. At etablere egen husstand efter vielsen var derfor ikke en nødvendighed, og det tillod en lavere vielsesalder.

Peter Laslett forsøger med udgangspunkt i Hajnals artikel fra 1965 at bløde grænsedragningerne og definitionerne lidt op. Laslett finder, at det var kombinationen af de to relaterede karakteristika, der var typisk i Vesteuropa og dermed ikke, at man i Vesteuropa havde "monopol" på eksempelvis kernefamilien. Hver enkelt

⁵⁷¹ For at undgå misforståelser benævnes de to mønstre i det følgende henholdsvis det vesteuropæiske og det østeuropæiske mønster.

karakteristikum fandtes således overalt i Europa, men i forskellige variationer over tid og geografi.⁵⁷³

8.2.1. Mange, der aldrig gifter sig

Det ene element i Hajnals beskrivelse af ”European Marriage Patterns” var omfanget af aldrig gifte (45-49-årige). Da Hajnals udgangspunkt var data fra 1900, vil det være naturligt at se på udviklingen indtil da. Det foreliggende danske statistiske materiale tillader først, at man anvender denne 5 års aldersgruppe fra 1840, da aldersinddelingen i det bearbejdede materiale opererer med 10-års intervaller i 1801 og i 1834. Derfor er der her valgt at måle omfanget af aldrig gifte på aldersgruppen 50-59-årige, da det antages, at det ville være uholdbart at anvende aldersgruppen 40-49-årige, når man tager den høje vielsesalder med i betragtningen. Derved bliver der mulighed for at tegne et billede af udviklingen i hele 1800-tallet (se bilag 20). Tallene er beregnet som andele af det samlede antal mænd og kvinder i henholdsvis byerne og på landet, samt for Danmark som helhed. I bilag 20 er det værd at bemærke sig den relativt ensartede udvikling i andelen af aldrig gifte mænd og kvinder fra 1801 til ca. 1850, både i byen og på landet. I folketællingen for 1860 ses en markant forskel mellem kønnene i byen; andelen af ugifte kvinder var steget til 17%, medens den tilsvarende andel af mænd var 12%. Denne forskel blev mere markant frem mod 1901, og det skyldtes ikke mindst, at mændenes andel var faldende, og dette viste sig også i andelen af aldrig gifte for hele Danmark samlet (kurve). For kvindernes vedkommende var op mod 20% af alle kvinder i byerne i alderen 50-59 år omkring 1901 aldrig blevet gift. Andelen af aldrig gifte på landet steg fra ca. 5% til 7-8% igennem 1800-tallet, uden at der var nævneværdig forskel mellem kønnene.

Med et gennemsnit på omkring 10% aldrig gifte i aldersgruppen 50-59-årige i den første halvdel af 1800-tallet, hvilket omkring år 1900 endte op med et mere differentieret niveau, må man sige, at Danmark passede ind i det vesteuropæiske vielsesmønster.

⁵⁷² Hajnal (1982). S. 449-494.

⁵⁷³ Peter Laslett i: *Journal of Family History* 1977:2. ”Characteristics of the Western Family considered over time”. s. 89-15.

Hajnal mener imidlertid, at dette mønster var ældre end 1800, men den trykte danske statistik tillader ikke at gå længere tilbage.

8.2.2 Høje vielsesaldrer

Den anden målestok i Hajnals tese er, at vielsesalderen i det vesteuropæiske vielsesmønster var relativ høj; nemlig over 26 år for mænd og over 23 år for kvinder. Data vedrørende vielsesalderens udvikling er ikke umiddelbart tilgængelig før efter 1855, og udgangspunktet i det følgende er derfor at se nærmere på, hvilke kilder, der findes til vielsesalderens udvikling i Danmark.⁵⁷⁴

På grundlag af befolkningens fordeling efter køn, alder og civilstand i en folketælling kan man beregne den gennemsnitlige vielsesalder ved første ægteskab (Singulate Mean Age at Marriage – SMAM) ved brug af en indirekte metode, udarbejdet af John Hajnal.⁵⁷⁵

Der kan imidlertid rejses kritik mod anvendelsen af Hajnals indirekte metode. For det første refererer de beregnede vielsesaldrer til ægteskaber, som er indgået 10-20 år forud for folketællingen. Det vil sige, at de forandringer, som der eventuelt kan registreres, ikke kan tidsfæstes særligt præcist. Det man kan sige, er, at der var tale om ægteskaber, der var indgået forud for den pågældende folketælling, som der beregnes ud fra. Hvis beregningerne tager udgangspunkt i et relativt lille geografisk område – eksempelvis én by – så vil resultaterne af beregninger være påvirket af befolkningens mobilitet i det pågældende område. Derved kommer vielsesaldrerne ikke til at afspejle mønstret i det pågældende område, men i et større område, som ikke kan defineres nærmere.⁵⁷⁶

Fordelen ved metoden er, at man trods forbeholdene får mulighed for at estimere vielsesaldrer i perioder, hvor den trykte statistik ikke indeholder oplysninger om dette.

⁵⁷⁴ Se afsnit 5.2.

⁵⁷⁵ John Hajnal i: *Population Studies. Vol. VII, part 2, nov. 1953*. “Age at marriage and proportion marrying”. S. 129-130. Metoden er blandt andet anvendt af Christer Lundh i: *Trends and Regional Variations in Age at First Marriage in Sweden, 1750-1900*. Upubliceret paper præsenteret ved det 14. nordiske demografiske symposium i Tjøme, Norge. 3.-5. maj 2001.

⁵⁷⁶ For videre diskussion af metoden, se: Lundh (1997) s. 16.

Ved brug af den indirekte metode beregner man endvidere vielsesalderen ved første ægteskab. Differentieringen i vielsesalderen mellem første og samtlige ægteskaber har den trykte statistik ikke oplysninger om før 1911.⁵⁷⁷

Det mest vægtige udsagn opnås derfor ved, at man arbejder med et stort geografisk område, og ved, at man opererer med en lang tidsperiode. Den beregnede SMAM, der ses i bilag 21, er derfor dækkende for hele Danmark og for hele 1800-tallet. I tabellen er oplysninger fra Statistisk Tabelværk (ST)⁵⁷⁸ og den beregnede SMAM fremstillet sammen. Tallene er opstillet forskudt i forhold til hinanden med henblik på at imødegå problemet med den beregnede SMAM, der viser de gennemsnitlige vielsesaldre i årtierne forud for den folketælling, som er grundlaget for beregningen. Denne sammenligning viser, at der er ganske god overensstemmelse mellem de to talrækker; dog ligger vielsesaldrene i den trykte statistik på et lidt højere niveau, men de dækker over samtlige vielser. Af bilag 21 ses, at vielsesalderen faldt igennem 1800-tallet. For mændenes vedkommende var faldet på ca. tre år gennem århundredet, medens den for kvinder var på ca. to år. Faldet var mest markant efter 1840.⁵⁷⁹

Christer Lundh har arbejdet med vielsesalderens udvikling i perioden 1750-1990 i Sverige. Den beregnede SMAM viser, at vielsesalderen for mænd ikke forandrede sig i anden halvdel af 1800-tallet, og den var på knap 29 år. For kvindernes vedkommende ses et lille fald fra ca. 27 år til 26,5 år. Ser man på udviklingen i det lange perspektiv (1750-1900), så viser vielsesalderen en stigende tendens. Det resultat har Lundh sammenstillet med vielsesaldre beregnet ved brug af familierekonstitutionsmetoden, og han må konkludere, at det giver to forskellige resultater. Når en række undersøgelser fra hele Sverige, baseret på familierekonstitutionsmetoden, sammenfattes i et diagram, var vielsesalderen for mænd faldende, medens den for kvinder var uforandret i perioden 1620-1870; hvilken rolle regionale variationer spillede, kan imidlertid ikke afklares. For at komme ud over problemet med de regionale variationer inddrages materiale fra Scanian Demographic Database, og undersøgelsen af de syv sogne i Skåne for perioden

⁵⁷⁷ I det første femår (1911-1915) angives vielsesalderen ved første ægteskab dog som et gennemsnit for alle fem år, medens vielsesalderen for samtlige vielser angives årligt. Fra 1916 angives begge årligt. Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960. *Statistiske Undersøgelser*. Nr. 19. Kbh. 1966. Tabel 32.

⁵⁷⁸ *Statistik Tabelværk* 4. rk. A7.

⁵⁷⁹ Set i et længere tidsperspektiv antog Johansen, at den høje vielsesalder, som også kendes for perioden forud for 1. halvdel af 1800-tallet, at den kulminerede omkring 1850 og faldt mod århundredets slutning med et til to år. Johansen (2002) s. 153.

1646-1860 viser, at der var et markant fald i vielsesalderen for mænd og kvinder. I perioden 1811-1860 var vielsesalderen i de skånske sogne på det samme niveau, som den vielsesalder, der fremgår af den nationale befolkningsstatistik.⁵⁸⁰ Vover man at sammenstille befolkningsstatistikken med den beregnede SMAM samt med resultaterne af undersøgelserne i Skåne, viser det sig, at vielsesalderen for mænd var 27,5-29 år og 26-27 år for kvinder i Sverige igennem 1800-tallet.

I bilag 22 er den gennemsnitlige vielsesalder ved første vielse opregnet for de fire udvalgte byer i Danmark. Der er ingen markant forskel mellem vielsesalderen i perioden 1814-1860 i de fire byer. Den gennemsnitlige vielsesalder for mænd var mellem 27,7 og 29,9 år, medens den for kvinder var mellem 25 og 27,8 år. I kolonnerne til højre er angivet typetal og median. Medianen og gennemsnitlige vielsesalder ved første vielse viser en stor overensstemmelse, og det betyder, at den gennemsnitlige vielsesalder er et pålideligt udtryk.

Sammenligner man ovennævnte vielsesaldre med de beregnede vielsesaldre, baseret på familierekonstitutionsmetoden fra spredte sogne (primært landsogne) i Danmark i periode 1775-1840, ses det, at den gennemsnitlige vielsesalder i byerne var lavere. I de spredte sogne var den gennemsnitlige vielsesalder for mændenes vedkommende over 30 år, medens den for kvinder var 26-30 år.⁵⁸¹ På det foreliggende grundlag er der ikke belæg for et udsagn om, at der eventuelt var forskel på vielsesalderen mellem by og land, men der er faktisk stor overensstemmelse mellem vielsesaldrene i de fire byer og vielsesaldre for København for perioden 1878-82. Der blev mænd gift, når de gennemsnitlig var 28,8 år og kvinder, når de var 26,9 år⁵⁸²; det antyder dog, at der var et vielsesmønster i landsogne og et andet for byerne.

Problemet ved de oplysninger om vielsesaldre, der findes i Statistisk Tabelværk fra 1855 og frem til 1911, var blandt andet, at de indbefattede vielsesalderen for både 1. vielse og gentagne vielser.⁵⁸³ Materialet indsamlet på baggrund af vielseslisterne i kirkebøgerne i de fire byer giver mulighed for at adskille de to typer af ægteskaber. I bilag 23 vises vielsesaldrene for de vielser, hvor den ene eller begge parter blev genviet.

⁵⁸⁰ Lundh (1997). s. 10-11.

⁵⁸¹ Johansen (2002) s. 111-112. I England, derimod, kulminerede de gennemsnitlige vielsesaldrene seneste i 1730, og efterfulgtes af en faldende tendens i hvert fald frem til 1837. Wrigley m. fl. (1997) s. 128-138. Det vil gå for vidt at diskutere den engelske udvikling versus den danske, men det nævnes blot for at vise, at der var en vis variation indenfor "European Marriage Patterns".

⁵⁸² Rubin & Westergaard (1890) s. 47.

Kortlægningen af genvielsesmønstrene (afstanden mellem den ene ægtefælles død og den andens indgåelse af et nyt ægteskab) har vist, at de fleste genvielser skete 1-2 år efter dødsfaldet,⁵⁸⁴ men de gentagne ægteskaber blev til på vidt forskellige tidspunkter i befolkningens livscyklus. Det skyldes blandt andet, at den aldersspecifikke dødelighed var afgørende for, hvornår det første ægteskab ophørte, og at der derved blev anledning til at blive genviet. Tabellerne viser heller ingen klare tendenser; dog kan man se, at mandens højere gennemsnitlige vielsesalder ved 1. vielse også afspejles i vielsesalderen ved de efterfølgende vielser. Der er således stor variation i vielsesaldrene ved gentagne vielser, ligesom de til tider er beregnet på et lille antal hændelser, og til sammen gør dette, at fortolkningerne må tages med visse forbehold. En meget rummelig sammenfatning kunne dog være, at de, der blev genviet, typisk var 5-10 år ældre end de ægtefolk, hvor begge parter blev viet for første gang.

Af vielseslisterne fremgår det ydermere, at genvielse var aktuelt også i en høj alder; således var den ældste mand, der blev genviet, 73 år og den ældste kvinde 63 år.

8.2.3 Sammenfatning og diskussion

Ovenstående beregninger viser, at Danmark i 1800-tallet var en del af ”European Marriage Patterns”, men tilbage står spørgsmålet angående hvordan det vesteuropæiske vielsesmønster forklares?

Hovedparten af de undersøgelser, der behandler Hajnals tese, har koncentreret sig om at bekræfte mønstrets udbredelse i Europa og se på, hvordan det vesteuropæiske vielsesmønster blev påvirket af forskellige demografiske tilstande.⁵⁸⁵ I de seneste år har fokus delvist rettet sig mod befolkninger uden for Europa, eksempelvis blandt Argentinas oprindelige befolkning eller i bysamfund i Japan.⁵⁸⁶ Formålet med

⁵⁸³ Se afsnit 5.2.

⁵⁸⁴ Se afsnit 8.6.5.

⁵⁸⁵ Se eksempelvis David Reher og David Ketzer & Dennis Hogans artikler i *Journal of Family History* 1991.

⁵⁸⁶ Eksempelvis to upublicerede papers præsenteret på ESSHC i Haag, februar 2002. Mario Boledo: *Marriage Patterns in La Puna among aboriginal population*. Marie Louise Nagata & Kiyoshi Hamono: *Family and Marriage in Early Modern Kyoto 1843-1868*. Disse undersøgelser rejser dog også nye spørgsmål, der relaterer sig til brugen af ægteskabsinstitutionen på tværs af forskellige kulturer.

undersøgelserne har været at afklare, om de pågældende områder tilhørte det øst- eller vesteuropæiske mønster. Undersøgelserne uden for Europa kan måske med tiden tilføje ny indsigt i mønstrets funktionalitet og være med til ændre tesens holdbarhed. Imidlertid savnes der fortsat forklaringer på mønstrets eksistens på tværs af tid og geografi i Europa, og den store udfordring for Hajnals tese er således at forklare, hvorfor det vesteuropæiske vielsesmønster var en realitet på trods af samfundsmæssige forandringer i løbet af 1800-tallet.

Hajnal kædede ”European Marriage Patterns” sammen med husstandsstrukturen. Det betød, at ægteparret i det vesteuropæiske mønster altid etablerede deres egen husstand ved vielsen, og for at man(den) havde ressourcer til det, måtte der spares op. Det resulterede i, at vielsesalderen for mænd var relativ høj. Dette ræsonnement forudsatte, at der var knaphed på ressourcer, og det trak både opsparingen samt muligheden for at etablere sig i langdrag. I mellemtiden tog ungdommen ud og tjene, hvilket gjorde ”life-cycle-servants” til en væsentlig institution i dette mønster. Men hvordan forklares kvinders høje vielsesaldrer? Hvordan forklares det, at en relativ stor andel af befolkningen aldrig blev gift?⁵⁸⁷

R. M. Smith sætter fokus på Hajnals påstand om, at der i Europa forud for det vesteuropæiske mønsters udbredelse eksisterede et ikke-vesteuropæisk vielsesmønster, der var en realitet i middelalderen. Smith satte spørgsmålstegn ved timingen af transitionen fra det ene mønster til det andet, idet han mente, at eksistensen af det ældste mønster var dårligt belyst blandet andet på grund af begrænsninger i kildematerialet. Smith konkluderer, at jagten på indicier, der har kunnet bekræfte det vesteuropæiske vielsesmønster, overskyggede nærmere studier af mønstrets opståen, ligesom forklaringerne, på hvilke strukturer, der opretholdt mønstret, er blevet tilsidesat.⁵⁸⁸

Christer Lundh giver to bud på mulige forklaringer på vielsesmønstrenes kontinuitet. Den ene forklaring tager udgangspunkt i, at det moderne samfund ikke er karakteriseret ved den knaphed på ressourcer, som karakteriserede det før-industrielle samfund. Lundh mener, at de mange facetter af moderniseringen (økonomi, videnskab, ideologi) af samfundet påvirkede vielsesmønstrene på forskellig vis. Lundh bruger den

⁵⁸⁷ Hajnal (1982). Lundh (1997) s. 1-6.

⁵⁸⁸ R. M. Smith i: Chris Harris (red.): *The Sociology of the Family: New Directions for Britain*. Keele. 1979. ”Some Reflections on the Evidence for the Origins of the ”European Marriage Patterns” in England.” s. 74-112.

økonomiske udvikling som eksempel. Den økonomiske udvikling ledte til højere levestandard, der gav mulighed for, at man kunne gifte sig tidligere, da der blev skabt nye og alternative indtægtsmuligheder. På trods af moderniseringen af samfundet så man ikke markante forandringer i vielsesmønstrene; moderniseringen betød nemlig også, at mange flere forskellige strategier vedrørende giftermål og familiedannelse kunne realiseres.

En anden mulig forklaring er ifølge Lundh, at det vesteuropæiske mønster var en institution i sig selv og havde rødder i de herskende traditioner. Udtrykket ”path-dependency” anvendes, og det skal ifølge Lundh forstås således, at menneskers valg ikke alene var baseret på et økonomisk rationale, men tillige var påvirket af institutionaliserede normer. Dette uddybes dog ikke nærmere.⁵⁸⁹

George Alter sætter spørgsmålstegn ved, om det er den økonomiske logik, der skal forklare den høje vielsesalder.⁵⁹⁰ Det, Alter bringer ind i debatten, er, om den malthusianske tilgang til det vesteuropæiske vielsesmønster alene kan forklare mønstrets eksistens. Kathrine A. Lynch giver en plausibel forklaring på ”European Marriage Patterns”. Udgangspunktet er, at der var to sider af det vesteuropæiske mønster. På den ene side havde det den funktion, at det regulerede befolkningsudviklingen i kraft af den høje vielsesalder og de relativt mange, der aldrig blev gift. Disse handlingsmønstre skulle sammen med migration ses som overlevelsestrategier i et samfund med begrænsede ressourcer. Dermed tilsluttede Lynch sig den malthusianske opfattelse af det vesteuropæiske vielsesmønster, i hvilken mønstret var tænkt som en regulator af balancen mellem ressourcer og befolkning. Mønstrets demografiske betydning svækkedes dog i takt med, at børnebegrensning i ægteskabet blev udbredt, og dermed mistede de to karakteristika ved vielsesmønstret deres kraft i henseende til at regulere befolkningsudviklingen. Også udbredelsen af uformaliseret samliv svækkede mønstrets demografiske betydning, da pardannelse og etablering af egen husstand ikke længere nødvendigvis var en følge af indgåelse af ægteskab. Hvornår man skal datere børnebegrensning i ægteskabet samt opkomsten af det uformaliserede samliv til, varierer i Europa, men i 1800-tallet var det ikke ukendte fænomener i Danmark.

⁵⁸⁹ Lundh (1997) s. 23. Det til trods har Christer Lundh anvendt cost-benefit analyser i arbejdet med de svenske vielsesmønstre. Eksempelvis Lundh (2001).

⁵⁹⁰ Alter (1991) s. 2.

Den anden side af det vesteuropæiske vielsesmønster var, at det var funderet på et sæt af fundamentale normer⁵⁹¹, der overlevede mønstrets demografiske betydning. Ifølge Lynch skal det vesteuropæiske vielsesmønster forstås som et sæt af normer om ægteskab og husstand. Normerne bestod i, at det at indgå ægteskab og etablere egen husstand krævede en vis portion materielle ressourcer. Denne tankegang fik ny næring i 1800-tallet med fremkomsten af den borgerlige ideologi, der satte ægteskabet og hjemmets symbolske værdi højt. På samme tid mistede det vesteuropæiske vielsesmønster sin demografiske betydning. I den borgerlige ideologi krævede et respektabelt liv en passende livsførelse og opfattelsen af, hvad der var en passende livsførelse, var differentieret efter, hvilken socialklasse man tilhørte. Konsekvensen heraf var, at ægteskabet blev udsat til en passende mængde materielle ressourcer og kunnen var samlet.

8.3 De letsindige ægteskaber og de demografiske data

I kapitel 6 blev debatten om de letsindige ægteskabers mulige indvirkning på det tiltagende antal fattige i 1810'erne analyseret. Danske Kancellis ræsonnement om det voksende antal fattige var, at: *"Især skulle de Ægteskaber, som i den senere Tid saa hyppigen indgaaes af unge mennesker, der ingen Udsigt have til at forsørge sig og Familie, bidrage Meget hertil"*.⁵⁹² I kapitel 6 blev det vist, at der var to karakteristika ved de letsindige ægteskaber. For det første handlede det om ægteskaber mellem unge mennesker, og for det andet var der tale om ægteskaber, hvor ægteparret ikke havde sikret sig en næringsvej forud for vielsen og etableringen af egen husstand. Hvis Danske Kancellis antagelse var korrekt, burde de letsindige ægteskaber afspejle sig i de demografiske data og således vise en faldende vielsesalder.

Den beregnede SMAM, der rækker tilbage til 1780'erne⁵⁹³, viser en faldende

⁵⁹¹ De fundamentale normer for ægteskabsindgåelse kunne genfindes i byernes håndværkergilder, f. eks. i form af, at man ikke kunne gifte sig, før man blev håndværksmester. Ifølge Lynch handlede gilderne ikke egenhændigt, men gildernes restriktioner afspejlede snarere herskende normer, der bestemte, hvornår det var passende aldersmæssigt at gifte sig, samt hvilken status man måtte have inden et giftermål.

⁵⁹² Kanc. Cirkulære 8. Juli 1817.

⁵⁹³ Se afsnit 8.2.2.

gennemsnitlig vielsesalder gennem hele 1800-tallet, men faldet var først særligt markant efter 1840. Den trykte statistik vedrørende vielsesaldrer tillader ikke at verificere eller falsificere Danske Kancellis ræsonnement, så i det følgende skal opstilles data, der på en mere indirekte vis kan vise udviklingstendensen.

Af bilag 24 ses, at andelen af både gifte mænd og kvinder i de yngre aldersgrupper var voksende gennem hele 1800-tallet. Det er dog værd at bemærke, at det primært var i perioden 1870-1901, at der skete markante forandringer, og der ses ingen tendens til en faldende vielsesalder umiddelbart før og efter problematikken om de letsindige ægteskaber blev diskuteret (1810-1820'erne). I så fald, at der var tale om en lav vielsesalder efter Napoleonskrigenes ophør, kan det kun have været for en kort periode.

Derimod skete der i perioden 1801-1834 en meget markant udvikling i det absolutte antal af personer i de giftefærdige aldrer. Bilag 25 viser to interessante ting. For det første, at det faktiske antal af personer i de giftefærdige aldrer (20-50 årige) steg markant i den 47 år lange periode fra folketællingen i 1787 til folketællingen i 1834. I 1834 var der omkring 60.000 flere af hvert køn i de giftefærdige aldrer sammenlignet med 1787. For det andet er det værd at bemærke sig, at andelen af de 0-20 årige i 1834 udgjorde en relativt stor andel af befolkningen; denne gruppe var "frugten" af den voksende vielseshyppighed og fødselshyppighed, som kan registreres fra midten af 1810'erne. I 1840'erne og 1850'erne udgjorde de en ny "bølge" af giftefærdige.

Det var med andre ord dødelighedsnedgangen fra 1775, der begyndte at sætte sine spor i de første årtier af 1800-tallet, og det, som var en realitet omkring 1817, var det fænomen, som Eilert Sundt kaldte "*Mange i tal, men ikke mange i forhold*".⁵⁹⁴ Med udtrykket menes, at der i absolutte tal var mange, der giftede sig, men sammenholdt man antallet af vielser med det egentlig folketal, så var der relativt set ikke mange flere, der blev viet. Det reelle problem var, at der var mange, der giftede sig. På den vis giver det andet karakteristikum ved de letsindige ægteskaber mening: at folk giftede sig uden at have sikret sig en næringsvej, der kunne forsørge familien. Der var således stort pres på ressourcerne.⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ Sundt (1866/1996) s. 114-137.

⁵⁹⁵ Johansen (2002) (s. 81) har illustreret denne proletariseringssproces med udviklingen i husmandsbrug. Medens antallet af gårde af en gennemsnitlig størrelse kun voksede med par tusinde i perioden 1787 til 1835, voksede antallet af husmandsbrug med og uden jord fra ca. 50.000 til 90.000 i samme periode.

Intet tyder dog på, at letsindige ægteskaber var lig med, at folk giftede sig tidligere; det kan ikke verificeres af det demografiske materiale.

8.3.1 Vielseshyppighed

I bilag 26 ses vielseshyppigheden (CMR=Crude Marriage Rate) i Danmark fra 1800 til 1900. De udsving, som kan observeres, skete kun inden for meget snævre grænser, idet vielseshyppigheden med undtagelse af få udsving lå på 7-9 promille. Herudover kan udpeges perioder med relativ lav vielseshyppighed, således i starten af Danmarks deltagelse i Napoleonskrigen (1807-1808), under Treårskrigen (1848-1850), og i forbindelse med 1864-krigen. Disse et-årige udsving er dog ikke så markante i diagrammet, da vielseshyppigheden er vist som et gennemsnit af hver femårsperiode. Turbulente samfundsforhold så ud til at have en dæmpende effekt på giftermålsplaner, men perioder med lav vielseshyppighed efterfulgtes af år med en høj vielseshyppighed, og således kunne den højeste vielseshyppighed registreres i 1815 efter Napoleonskrigens ophør.

Den danske vielseshyppighed i 1800-tallet viste en anden udvikling end den svenske i samme periode. Ved brug af metoden ”inverse projection” har man kunnet beregne den svenske vielseshyppighed i et langt tidsperspektiv, idet metoden har gjort det muligt at vise vielseshyppigheden for perioden 1650-1750 i en række skånske sogne.

Udviklingstendensen i de skånske sogne fulgte i hovedtræk udviklingen i hele Sverige. Ved at se på vielseshyppigheden i det lange perspektiv (1650-1900) viste det sig, at den var faldende i Sverige i hele perioden. I første del af 1800-tallet lå vielseshyppigheden i Sverige på samme niveau som i Danmark, men den faldt i anden halvdel af 1800-tallet. I samme periode steg antallet af aldrig gifte til op mod 20% omkring år 1900, især blandt kvinder.⁵⁹⁶ I Norge lå vielseshyppigheden på mellem 6-8 promille i 1800-tallet.⁵⁹⁷ En del af forklaringen på det relativt lave niveau i Norge og Sverige var formodentlig den oversøiske udvandring.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Lundh (1990).

⁵⁹⁷ Oldervoll & Sogner i: Elisassen & Sogner (red.). (1981) s. 72.

⁵⁹⁸ *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistisk Tabelværk. 5. rk. A, 5. s. 91.*

I Danmark volder det imidlertid problemer at beregne den aldersspecifikke vielseshyppighed på baggrund af den landsdækkende publicerede statistik. I Statistisk Tabelværk er vielsesalderen alene angivet i 10 års aldersgrupper, ligesom de publicerede folketællinger kun oplyser befolkningens fordeling på civilstand i henholdsvis 10 års aldersgrupper og senere 5 års aldersgrupper. De relativt lange intervaller mellem folketællingerne betyder tillige, at middelbefolkningen må beregnes.⁵⁹⁹ Udfra dette materiale har jeg vurderet, at det ikke giver yderligere udsagn at beregne den aldersspecifikke vielseshyppighed i Danmark i første halvdel af 1800-tallet.

8.4 Før-ægteskabeligt samliv

Indgåelse af ægteskab blev formaliseret ved Ægteskabsordinansen af 1582⁶⁰⁰ og videreført i Danske Lov (1683). Heraf fremgår det, at ægteskabsindgåelsen var en proces, der bestod af flere led, og spørgsmålet er, hvornår i denne proces ægtefolkene startede deres seksuelle samliv i 1800-tallet. Processen kan i punktform stilles op således:

trolovelse (til 1799) ⇒ lysning ⇒ kirkelig vielse

Trolovelse var det første led i processen, hvor brudefolkene i vidners nærvær lovede hinanden ægteskab. Betydningen af trolovelsen var dog flertydig. På den ene side fastsatte Danske Lovs regler om ægteskab (3-16), at *"De, som saaledis trolovede ere, eller hin anden Egteskab have tilsagt, maa dog ej søge Seng med hver andre, før end de ere viede sammen i Kirken"*. Hvis trolovede par forbrød sig mod denne regel, skulle de straffes.⁶⁰¹ På den anden side anerkendte Danske Lovs regler om arv (5-2), at børn kunne betragtes som "ægte", hvis de var undfanget, medens forældrene var trolovede. Det fremgik af Danske Lov 5-2-32, der var formuleret som følger: *"Egtebørn ere de,*

⁵⁹⁹ Se afsnit 5.2.

⁶⁰⁰ Secher (red.) (1889-90). S. 296.

som ere føde af Forældre, der ere egne viede med hin anden, om end skiønt de kunde være føde, før end Forældrene vare komne sammen i Egteskab”.

Reglerne for trolovelse blev indskærpet i 1783, således at parret skulle gifte sig inden to måneder.⁶⁰² Trolovelsen var derefter kun ”gyldig” i den korte periode, men på den anden side blev det også lettere for de trolovede par at gå fra hinanden.

Trolovelsens bindende kraft var uden tvivl svækket, og den blev endelig afskaffet i 1799 med den begrundelse, at det var tidsspilde og medførte unødige omkostninger.⁶⁰³ Hermed kan man hævde, at vielsen kom til udgøre et skarpt skel mellem at være gift og ugift.⁶⁰⁴

Næste trin i processen var lysningen af ægteskabet fra prædikestolen tre søndage i træk. Formålet med lysningen var, at man skulle sikre sig, at ægteskabsbetingelserne var overholdt.⁶⁰⁵ Lysningen havde karakter at være en højtideligt offentliggørelse af forbindelsen, og det kunne befolkningen derfor (også) opfatte som et passende tidspunkt at starte samlivet på. Det tredje led i processen var selve vielsen i kirken.

Til trods for, at der i starten af 1800-tallet fandtes et skarpt skel mellem at være ugift og gift, kendes fænomenet før-ægteskabeligt samliv og fødslen af deres første barn fra flere andre undersøgelser⁶⁰⁶, og det var aldeles ikke ukendt i de danske byer i 1800-tallet. Med udgangspunkt i vielseslisterne for de fire byer er det blevet kortlagt, hvornår de førstegangsviede fik deres første barn for at se, hvornår de senest startede deres seksuelle samliv. Afstanden mellem vielsesdatoen og fødselsdatoen er inddelt i tre grupper: 1) over 210 dage efter vielsen, og parret ventede derved ikke barn ved vielsen 2) 0-210 dage efter vielsen, det vil sige, at parret har vidst, at kvinden var gravid, da de

⁶⁰¹ Danske Lov 3-16-12.

⁶⁰² Forordning 19. februar 1783.

⁶⁰³ Forordning 4. januar 1799.

⁶⁰⁴ Telste i: Kari Melby, Anu Pykkänen og Bente Rosenbeck (red.): (1989). s. 149-176. I Norge førte det til, at de, der levede forargeligt, blev forhørt; dog var der efter sædelighedslovgivningens afskaffelse i starten af 1800-tallet ikke mulighed for at straffe dem.

⁶⁰⁵ Om ægteskabsbetingelserne og lysningens funktion se endvidere kapitel 6.

⁶⁰⁶ Eksempelvis: Peter Laslett m. fl. (red.): *Bastardy and its comperative history*. London. 1980. Johansen (1975). S. 104-109, Ann-Sofie Kälveborn i: *Historisk Tidskrift 1977* (Stockholm). ”Att vante barn när man gifter sig”. S. 181-199. Sölvi Sogner i: Sune Åkerman (m. fl.) (red.): *Chance and Change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*. Odense. 1978. ”Illegitimacy in old Rural Society: Some Reflections on the Problem Arising from Two Norwegian Family Reconstitution Studies”. S. 61-68. Håkanson (1999). Sogner (1979).

besluttede sig for at gifte sig. Og 3) de havde fået barn før vielsen.⁶⁰⁷ Alle fødsler er medtaget i undersøgelsen, uanset om barnet var dødfødt eller døde som spæd. Bilag 27 viser, at over 30% af parrene i undersøgelsen fik et barn, inden der var gået 210 dage efter vielsen, og omkring 20% havde dette allerede ved vielsen (Varde undtaget). Der er ikke de store variationer de fire byer imellem, men procentandelene varierer, alt efter om gruppen af ”ukendte” indregnes i det samlede antal (kolonnen til højre). Af tabellen i bilag 27 ses et lignende mønster, der er fundet i de danske landdistrikter i 1700-tallet, hvor 40% af brudene var gravide, medens 20% var gravide ved trolovelsen.⁶⁰⁸ Afskaffelsen af trolovelsen i 1799 forenkede nok vielsesritualet, men det havde tilsyneladende ikke betydning for brudefolkens adfærd.

For Norges vedkommende gjaldt, at der var omkring 50% af brudene, som enten havde født eller fødte indenfor de første syv måneder efter vielsen. Tallene er fra starten af 1800-tallet.⁶⁰⁹

Peter Laslett drøfter fænomenet ”the courtship theory of illegitimacy”, hvilket siden er blevet kaldt ”magesøgningsmodellen”.⁶¹⁰ Modellen går ud på, at uægte børn og indgåelse af ægteskab var to sider af samme sag, og de uægte børn kan betragtes som omkostningerne ved at være på ægteskabsmarkedet; ikke alle, der kurtiserede, giftede sig. Eilert Sundt har også været inde på dette fænomen, idet han så de uægte fødsler som ikke-indgåede ægteskaber.⁶¹¹ Sundt arbejder dermed med to typer af ægteskaber. På den ene side var der de ”naturlige ægteskaber”, det vil sige forældreskab uden vielse, og på den anden side var der ægteskaber, som var indgået ved vielse. Sundt udviklede en særlig målemetode for dette, idet han satte antallet af uægte børn pr. 100 giftermål, også kaldet ”Sundts indeks”. Indekset sammenlignede således de to typer af

⁶⁰⁷ Inddelingen er foretaget som i Jørgen Eliassen i: Jørgen Eliassen & Sølvi Sogner (red.) *Bot & Bryllup*. Oslo. 1981. ”Fine jomfuer, gravide bruder og ugifte mødre. Forholdene i Moss rundt år 1800.” s. 81-91.

Andre har lavet den lidt anderledes. P. Laslett, K. Osterveen & R. M. Smith (red.): S.23 har sat grænsen ved 9 måneder mellem vielse og det første barns dåb, og P. E. H. Hair i: *Population Studies* (20). 1966. ”Bridal Pregnancy” s. 233 har sat grænsen ved 8½ måned mellem vielse og fødsel.

⁶⁰⁸ Disse tal antages endog for at være minimum, da der formodentlig var tale om en del aborter, dels fordi dåbsdatoen er anvendt i stedet for fødselsdatoen. Johansen (1975) s. 104-106. Se også Georg Hansen: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede*. Kbh., 1957. s. 9-32.

Eliassen i: Eliassen & Sogner (1981) s. 81-91.

⁶⁰⁹ Eliassen i: Eliassen & Sogner (1981) s. 81-91.

⁶¹⁰ Her efter Sølvi Sogner i: *Historisk Tidsskrift (Stockholm) 1998*. ”Den proletære forførrermodell”. s. 221-229.

⁶¹¹ Her efter Sogner (1998) s. 221-229.

ægteskaber.⁶¹²

Ud fra disse fortolkninger var de før-ægteskabelige forhold og uægte børn en integreret del af vielsesmønstrene. Man kan derfor spørge, hvorfor kvinder udsatte sig for at blive gravide uden at de havde sikret sig, at manden ville giftes og dermed påtage sig forsørgerbyrden. Marie Lindstedt Cronbergs og Sigrid Håkansons undersøgelser af svenske forhold i 1700-1800-tallet viser, at forekomsten af uægte børn var særlig stor blandt underklassens kvinder. Cronberg og Håkansson fremsætter den tese, at det var en del af underklassens magesøgningsstrategi; de ”lokkede” med udenomsægteskabelige forhold, og tog derved den risiko, at manden i sidste ende ikke vil giftes med dem.⁶¹³ Underklassens kvinder havde så at sige ikke andet at tilbyde end deres personlige kvalifikationer, og i øvrigt heller ingen hensyn at tage til eksempelvis at vente på arv og slægtens strategiske giftermål. De udenomsægteskabelige børn kunne således være et resultat af det, som Sølvi Sogner har kaldt ”den proletære forførermodel”.⁶¹⁴ Dette ræsonnement forklarer også, hvorfor der var en social bias i forekomsten af før-ægteskabeligt samliv fordelt efter socialgrupper. Det fremgår af tabellen i bilag 28.⁶¹⁵ Mellem 51- 65% af underklassens brudepar havde et barn inden vielsen, eller de fik det, inden der var gået 210 dage, medens det ”kun” forekom i byens middelklasse i forbindelse med ca. 30% af giftermålene. Omfanget af fødsler før vielsen udgjorde dog den mindste del; særligt markant i Varde. Vielser iblandt personer, der tilhørte overklassen, forekom relativt sjældent, hvorfor det er vanskeligt at slutte noget ud fra det foreliggende materiale om deres adfærd; dog synes der i denne socialgruppe at være en tendens til, at samlivet først startede efter vielsen.

Man ser et modsætningsforhold i lovgivningen angående, hvornår det var passende at starte samlivet, ligesom der i befolkningen kan registreres forskellige opfattelser. I underklassen var det før-ægteskabelige samliv udbredt, og man kan i forlængelse heraf overveje, hvilke ”forstyrrelser”, der kunne bringe magesøgningsstrategien på afveje. Det kunne være hverdagens barske realiteter, såsom sygdom, bortrejse i forbindelse med arbejde, arbejdsløshed, fattigdom og manglende

⁶¹² Her efter: Mikael Drake i: Elisassen & Sogner (1981) ”Utenomekteskapelig fruktbarhet i Norge 1760-1960. En oversikt”. s. 15-22.

⁶¹³ Håkansson (1999). Cronberg (1997).

⁶¹⁴ Sogner (1998) s. 224.

følelsesmæssige relationer, der kunne forstyrre ægteskabsplanerne. Endelig ses der en fast sæsonvariation i vielseernes fordeling over året⁶¹⁶, og det kunne tillige forlænge afstanden mellem samlivets egentlig start og selve vielsen.

8.5 Valg af partner

8.5.1 Ægteskabsmarkedet

Overskriften på nærværende afsnit er ”valg af partner”, og i den sammenhæng kunne det være besnærende at kortlægge, hvordan ”ægteskabsmarkedet” så ud, idet det kan tages som et udtryk for, hvilke muligheder, giftelystne havde for at blive gift. Begrebet er imidlertid vanskeligt at anvende i praksis, og da der ikke findes nogen klar definition af begrebet,⁶¹⁷ skal det diskuteres nedenfor.

De fleste vil vel tilslutte sig, at ved brug af ”ægteskabsmarkedet” som begreb opfatter man ægteskabsindgåelse som en handel, der blev indgået på markedslignende vilkår. Der er altså tale om udbud og efterspørgsel. Udbuddet var kort sagt de ugifte, der var over den lovbestemte vielsesalder (for mænd 20 år og for kvinder 16 år), og det, der blev efterspurgt, var en partner af det modsatte køn.⁶¹⁸ Skal man tegne et mere nuanceret billede af ægteskabsmarkedet end dette, så giver begrebet anledning til diskussion. Hvem efterspurgte, og hvem bød sig til? Ståle Dyrvik mener, at historiske samfund var mandsdomineret, og ud fra denne betragtning var det antagelig også mændene, der efterspurgte, og kvinderne, som udgjorde udbuddet.⁶¹⁹ Det er dog tvivlsomt, om denne mekanisme kan stilles så entydigt op, da eksempelvis analyser af

⁶¹⁵ Der har ikke været kildegrundlag til at medtage alle 3454 vielser her. Forklaringen er, at det ikke i alle tilfælde har været muligt at fastlægge et tilhørsforhold til en socialgruppe, idet angivelsen af mandens erhverv mangler i vielseslisten.

⁶¹⁶ Se afsnit 8.5.5.

⁶¹⁷ Ståle Dyrvik: *Historisk demografi*. Bergen. 1983. s. 141-142. Mig bekendt er der heller ikke efter denne konstatering gjort noget forsøg på at definere begrebet.

⁶¹⁸ Homoseksualitet var antagelig også en realitet i 1800-tallet, men der var ikke mulighed for en lovformelig forening mellem to personer af samme køn. Se eksempelvis Eva Østerberg I: Eva Østerberg (red.): *Jämmerdal & frøjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm 1997. ”Förbjuden kärlek och fortigandets strategi. När Ulrika Elenora gifter sig med Maria“. s. 267-286.

⁶¹⁹ Dyrvik (1983) s. 141.

lejemålssager har vist, at kvinderne også tog initiativet i forhold til det modsatte køn.⁶²⁰ Håkanson og Matovic antager ydermere, at kønnene var ligestillede i de lavere sociale klasser; her var det de personlige kvalifikationer snarere end materielle faktorer, der spillede en rolle.⁶²¹

Det er tillige værd at gøre sig overvejelser omkring, hvad der blev efterspurgt mest. Kort sagt: hvilken betydning havde alder og civilstand? Hvilken betydning det havde, om man var ung eller ældre, kan ikke bestemmes entydigt. På den ene side betød en relativ lav alder, at man havde begrænset erfaring med landbrug, håndværk eller husholdning. På den anden side gav en højere alder mere erfaring, men måske mindre energi og færre kræfter og måske færre børn at forsørge. Typisk kunne en person med en højere alder leve i enkestand, hvilket betød, at man havde stiftet sig eget hjem, og måske havde ret til at drive et håndværk. Sidstnævnte kunne eksempelvis gøre enker attraktive som kommende brude, og det uanset, hvad der ellers måtte være af faktorer, der talte imod. Set i sammenhæng med Dyrviks antagelse om det mandsdominerede samfund kan der således indvendes, at enkerne lige såvel kunne være dem, der efterspurgte, som dem, der blev efterspurgt!

Et andet problem er, at måske var ikke alle ugifte på ”udkig” efter en partner. Det viser Timothy Guinnanes undersøgelser af irske vielsesmønstre i 1800-tallet, hvor nogle bønder – også de velhavende – formede husstande, der ikke bestod af en mand og kone med børn. De benyttede sig derimod af ”marriage-substitutes” såsom søskende.⁶²²

Uanset denne kritik var udbuddet rundet af køn (sexratio) og alder, hvilket med held kan kvantificeres. Det giver imidlertid større problemer, hvis ægteskabsmarkedet skal afgrænses geografisk og socialt. Spørgsmålet er eksempelvis, om man skal operere med et ægteskabsmarked på landsplan eller på sogneniveau. For hvor langt væk fra ens eget hjem fandt man sin mand/kone i 1800-tallet? En undersøgelse af to svenske sognes giftermålsfelter fra 1600-tallet og frem til midten af 1900-tallet, viser, at det strakte sig ud over sognegrænsen, og giftermålsfeltet var lig med det kontaktfelt, som befolkningen i øvrigt havde.⁶²³ Ægteskabsmarkedet fungerede antageligt også på regionale betingelser, og det betyder, at de klarlagte mønstre næppe giver et repræsentativt

⁶²⁰ Cronberg (1997) s. 100-102.

⁶²¹ Matovic (1984). Håkanson (1999)

⁶²² Guinnane (1991) s. 47-64.

⁶²³ Gunnar Gabriel Kvillner i: *Fataburen 1969*. ”En studie i giftermålsfält”. S. 61-72.

billede. Sammenholder man eksempelvis individdata vedrørende vielser med data, som er gældende på landsplan vedrørende køn og alder, overser man de forskelle, der kan være mellem regioner samt imellem land og by.

En anden problemstilling er, hvorvidt man ledte efter en person med samme socialstatus som en selv. Det er vanskeligt at afklare, da vi sjældent kender brudenes sociale status, og det gør det derfor umuligt at sammenholde den med mandens sociale status. Det vanskeliggøres ydermere af, at definitionen af, hvad en passende partner var, antagelig var elastisk; hvis der ikke var grund til at frygte et liv alene, så skete partnervalget måske med et mere kritisk udgangspunkt.⁶²⁴

Christer Lundh forsøger at etablere et ægteskabsmarked ved brug af de svenske vielseslisters oplysninger om ægtefolkenes aktuelle adresse: Desuden anvendes optegnelser om fødested foretaget i forbindelse med præsternes overhøring af parternes kristendomskundskaber forud for vielsen.⁶²⁵ Det sammenfattende resultat for perioden 1750-1894 var, at op mod 90% blev gift med en partner, hvis fødested lå i en radius af 17 km. fra den anden parts fødested. Det tager Lundh som et udtryk for, at forældrene havde stor indflydelse på valget af partner, også selv om de unge i en periode fungerede som "life-cycle-servants". Disse tal er baseret på demografiske data fra landsogne. I undersøgelsen bliver data også opdelt i kortere tidsperioder, og det fortolkes af Lundh derhen, at ægteskabsmarkedet blev større og større i perioden. Spørgsmålet er dog, om denne udvikling reelt fandt sted, når man ser på antallet af hændelser (N), som var henholdsvis to par i perioden 1700-49, 49 par i perioden 1750-99, 464 par i perioden 1800-49 og 273 par i perioden 1850-1894. Antallet af hændelser i 1700-tallet er meget små sammenlignet med 1800-tallet, og i sidstnævnte periode var der ikke tale om nogen markant udvikling.

Hans Chr. Johansen antager, at forholdene i byerne i Danmark formodentlig så anderledes ud. Johansen har undersøgt fødestedsangivelserne i folketællingen for Assens købstad fra 1845, og den viser, at i ca. 1/3 af ægteskaberne var parterne født mere end 50 km. fra hinanden. Det tolkes som om, at mange af ægteskaberne i byerne ikke blev til med forældrenes mellemkomst.⁶²⁶

Håkanson har defineret et regionalt ægteskabsmarked som værende ugifte over 15

⁶²⁴ Guinnane (1991) s. 59.

⁶²⁵ Lundh (1999). S. 29-30.

⁶²⁶ Johansen (1979) s. 64-66.

år på lensniveau (Sverige), og det inkluderede således både de helt unge samt de meget gamle. Derimod udelukkede Håkanson enker og enkemænd med den begrundelse, at de nok var for gamle til at indgå et nyt ægteskab!⁶²⁷ Undersøgelserne i afsnit 8.6.2, hvori ægteskabsindgåelse efter civilstand analyseres, viser dog, at enker og enkemænd var en del af det samlede ægteskabsmarkedet, om end i aftagende omfang i 1800-tallet.

Ovenstående korte redegørelse viser, at det er endog meget vanskeligt at gøre begrebet ”ægteskabsmarked” operationelt, og der skal ikke gøres forsøg på at kortlægge 1800-tallets ægteskabsmarked(er). Reelt var der tale om personlige ægteskabsmarkeder, hvor også andre faktorer end det materielle/rationelle spillede en rolle. Hvad med kærlighed, forældrenes mening og udseendet? Disse aspekter vil jeg vende tilbage til nedenfor.

8.5.2 Forældrenes indflydelse⁶²⁸

Den nye opfattelse af ægteskabet, som er belyst i kapitel 6 og 7, betød, at ægteskabet i højere grad blev baseret på gensidige følelser. Det havde antagelig også indflydelse på valg af partner, men det bevirkede ikke, at valget var frit og fordringsløst; både Gud og forældrene måtte konsulteres.⁶²⁹ Rådførelsen med Gud skete via ægteskabsbetingelserne, men det er langt vanskeligere at ”måle” om, og i så fald i hvilket omfang, at forældrene havde indflydelse på deres børns valg af ægteskabspartner. Den uformelle kontrol er således vanskelig at operere med, når historiske spørgsmål skal undersøges.⁶³⁰ Spørgsmålet er så, hvilke registrerbare muligheder forældrene havde for at udøve indflydelse på deres børns valg af ægteskabspartner?

⁶²⁷ Håkanson (1999) s. 101-104.

⁶²⁸ Set i nutidens perspektiv er denne problemstilling også interessant, da begreber som ”arrangerede ægteskaber” og ”tvangsægteskaber” er en del af den aktuelle debat, når vielsesmønstre i blandt danskere med etnisk baggrund diskuteres i dagens Danmark. Se eksempelvis: Anja Bredal: *Arrangerede ægteskaber og tvangsægteskaber i Norden. TemaNord 1999:604*. Kbh. 1999.

⁶²⁹ Hvorvidt kulturelle institutioner også havde indflydelse på valg af ægtefælle, skal ikke diskuteres nærmere, da eksempelvis natterfrieri ikke menes at have eksisteret i Danmark. Hansen (1957) s. 113ff. I Sverige, derimod, har den tradition eksisteret se: Orvar Löfgren i: *Fataburen 1969*. ”Fran natterfrieri til tonårskultur”. s. 25-52.

⁶³⁰ Se Cronberg (1997), der definerer den uformelle kontrol som lokale regler og sædvaner. s. 16-17.

Før det vordende brudepar kunne blive gift, var der en række forhold, der skulle undersøges nærmere. Disse regler, ægteskabsbetingelserne, er gennemgået i kapitel 6, og her skal kun én betingelse undersøges nærmere. Via en af ægteskabsbetingelserne kunne forældrene gøre sig gældende, og det var, når deres samtykke til ægteskabet skulle indhentes. Brudgommen skulle spørge brudens forældre eller værger om samtykke, uanset hvilken alder bruden havde. Brudens forældre havde således mulighed for at gøre indsigelse mod det forestående bryllup, men ifølge Danske Lov ”*Dog dersom Forældre, eller Værge, ikke have nogen skiellig, eller lovlig, Aarsag det at forhindre, da skal deris Forbud, eller hvis Forhindring de derudj ville gjøre, intet gielde*”.⁶³¹ De vægtigste årsager til at modsætte sig ægteskabet var, hvis ægteskabsbetingelserne var overtrådt. På den anden side kunne bruden gifte sig uden forældrenes/værgens godkendelse med den følge, at de kunne volde hendes gods, det vil sige gøre hende arveløs.⁶³² Under alle omstændigheder kunne bruden ikke blive gift mod sin vilje, idet Danske Lov fastsatte, ”*Hvo Hustrue vil have, bede hende af Forældre, eller rette Værge, dog med hendes Ja og Villie*”.⁶³³

Efter 1824 skulle brudgommen, hvis han var under 25 år, også indhente samtykke fra sine forældre eller egen værger. Mandspersoner blev godt nok myndige, når de fyldte 18 år, men gjaldt det formuen, var de ”mindreårige” med værger til de fyldte 25 år. Ved revisionen af lovgivning vedrørende ægteskabsindgåelse i 1824 blev det fastslået, at det at indgå ægteskab var lig med at disponere over formuen, og derfor skulle værger spørges.⁶³⁴

Set i forhold til, at Danmark var en del af ”European Marriage Patterns”, som blandt andet var karakteriseret ved en høj vielsesalder,⁶³⁵ er spørgsmålet dog, hvor ofte at brudgommen måtte spørge om lov til at gifte sig; hovedparten af brudgommene var således over 25 år.

Forældrenes indflydelse på valg af ægteskabspartner var formelt set størst ved 1. ægteskab. Det skyldes for det første, at der var størst sandsynlighed for, at manden var yngre end 25 år. For det andet skulle bruden kun spørge sin værger første gang, idet hun ved indgåelse af de efterfølgende ægteskaber havde ”enkestatus” (også som fraskilt) og

⁶³¹ DL 3-16-3.

⁶³² DL 3-16-2.

⁶³³ DL 3-16-1.

⁶³⁴ Se afsnit kapitel 6.

havde dermed alene en lavværge.

De demografiske undersøgelser viser, at op til 65 % af parrene havde barn, eller ventede barn, på det tidspunkt, hvor de blev gift. Dermed kan man spørge, hvor meget forældrene eller værgen modsatte sig det forestående ægteskab i en sådan situation. Kom brudgommen og barnets fader og spurgte om lov til giftermålet, var der en forsørger til barnet og moderen, og hvilke fornuftige indvendinger kunne der så være imod forbindelsen?

Det skal understreges, at strategiske ægteskaber arrangeret af forældrene og de sanktionsmuligheder, lovgivningen indeholdt, i hovedsagen vedkom de familier, som havde en ejendom og andre værdier, der skulle videregives til næste generation.⁶³⁶ Den søn (eller eventuelt datter), som skulle overtage gården, værkstedet og borgerskabet eller lignende, kunne naturligvis udgøre en vigtig brik i familiens ægteskabsstrategier.⁶³⁷ Hvad med de søskende, som ikke var blandt de ”udvalgte”, og hvad med den store del af befolkningen, der kun havde et ”lidet Boe”? Sidstnævnte gruppe voksede markant i 1800-tallet. Her, som ved flere andre aspekter af vielsesmønstrene i 1800-tallet, er det således væsentligt at skelne mellem de forskellige socialklassers planer og adfærd.⁶³⁸

Vielseslisterne i kirkebøgerne giver oplysninger om parternes opholdssted og/eller fødested. En tese kunne derfor være, at hvis der var relativt langt mellem fødested og det sted, hvor parret blev gift, så måtte forældrene alt andet lige have mindre indflydelse på deres børns liv og valg. Tager man første halvdel af 1800-tallets muligheder for transport og kommunikation med i betragtningen, synes der at være en vis fornuft i ræsonnementet. Det skal dog indvendes, at der ikke er ret stor sandsynlighed for, at ægtefolkene var flyttet direkte fra fødesognet til det sogn, som de opholdte sig i, på samme tid som vielsen foregik. Der kan have været stop undervejs - (jf. life-cycle-servants). Forældrene kunne også være flyttet i den mellemliggende periode, med eller

⁶³⁵ Se afsnit kapitel 8.2.

⁶³⁶ I 1750'erne overvejede man faktisk at indføre restriktioner i retten til at indgå ægteskab blandt velhavende folk, da kravet om forældres samtykke var vanskeligt at skaffe i praksis. Hensigten var at imødegå forældres klager over ”enerådige” ægteskaber, men planerne blev så vidt vides aldrig realiseret. H. Stampe: *Erklæringer, brev og Forestillinger General-Prokureur-Embedet vedkommende. I Deel (1753-1756)* Kbh. 1793. s. 366-370. Fra England og Skotland kender man disse hemmelige ægteskaber – ”clandestine marriage”. Se Smout i: Outhwaite (red.) (1981). s. 204-236.

⁶³⁷ Se eksempelvis: Ø. Rian i: *Historisk Tidsskrift 1990:4 (Oslo)*. ”Giftermål og familie som elitedannende faktorer i 1600-tallets Bratsberg” s. 471-483.

⁶³⁸ Anderson (1980) s. 35-38. Lynch (1991). S. 79-96.

uden børn, og de kunne derfor opholde sig i nærheden af børnene. Det er således problematisk af bruge fødestedsoplysningerne.

Selve angivelserne i vielseslisterne i kirkebøgerne giver også problemer. Med risiko for at lave en generalisering, der går for vidt, ser det ud til at præsterne på landet gjorde mere ud af at nedskrive ægtefolkens familiære baggrund. Eksempelvis kunne der stå, at bruden var datter af den og den, født der og opholdende sig der. Præsterne i byerne, derimod, ser ud til i højere grad at have noteret sig det aktuelle opholdssted og intet andet. Dermed forsvinder muligheden for at lave en undersøgelse af, om forældrene havde indflydelse på deres børns valg af ægteskabspartner. Et andet problem ved vielseslisterne fra byerne er, at det ikke fremgår klart, om det opholdssted, som angives, var et logi eller et arbejdssted, hvilket ellers kunne sige noget om, hvor permanent et ophold, der var tale om. Endelig ses det flere steder, at bruden er ”hos sin Forlovede”. Det vil sige, at det kommende brudepar levede sammen før vielsen, men hvor længe havde de gjort det, og hvor kom de fra? Resultatet af analyserne af vielseslisterne var, at hovedparten af ægtefolkene havde ophold i samme by inden vielsen – måske var det et led i bryllupsforberedelserne at flytte sammen? Det betyder i hvert fald, at oplysningerne fra vielseslisterne i kirkebogen ikke giver mulighed for at efterprøve ovenstående tese.

8.5.3 *Betød udseendet noget?*

Koppeepidemier var et udbredt fænomen i historiske samfund. Kopper var en luftbåren sygdom, som vendte tilbage med 5-7 års intervaller afhængigt af flere omstændigheder, blandt andet befolkningstætheden, hvorfor der ses forskellige mønstre for landområder og byer. Kopper ramte primært børn under 10 år, og epidemien angreb kroppen både udvortes og indvortes.⁶³⁹ Ud vortes fik man blærer, og ud fra moderne erfaringer med kopper ved man, at 65 til 80% af dem, der får sygdommen, får ar. Antallet af ar varierer, men de forekommer hyppigst i ansigtet.⁶⁴⁰ Overlevede man sygdommen, var man

⁶³⁹ Banggaard (2002) s. 189-195.

⁶⁴⁰ Peter Skiöld: *The Faces of Smallpox*. Umeå 1996. s. 207.

således ”mærket” for livet, og store dele af befolkningen i historiske samfunds ydre må have båret præg af disse ar på grund af koppepidemiernes hyppige forekomst.

I vielseslisten findes spredte oplysninger om kopper. Årsagen til, at kirkebogen indeholder oplysninger om naturlige kopper og vaccination, var, at ”*Saa maae og fra 1. Jan. 1811 af ingen Præst foretage nogen Copulation eller Ægtevielse, med mindre de Copulerede, saavel Brudgom som Brud, beviisliggjøre, at de ere vaccinerede, eller have haft de naturlige Kopper*”.⁶⁴¹ At kontrollere for kopper ved ægteskabsindgåelsen var således et middel i statens kamp for at overbevise befolkningen om vaccinationens fortræffeligheder.⁶⁴²

I mange tilfælde har præsterne noteret i kirkebogen, om brudeparret kunne opfylde denne ægteskabsbetingelse på den ene eller anden måde, og ordet ”beviisliggjøre” er interessant. Ifølge vielseslisterne fra Århus (Vor Frue sogn) kunne beviset føres på tre forskellige måder. For det første via en attest fra en læge, hvoraf det fremgik, at han havde fundet ar efter de naturlige kopper. Der er en tendens til, at vaccinationsattesten bliver den mest udbredte bevisførelse, jo længere man når op i 1800-tallet. For det andet kunne forloverne bevidne, at bruden eller brudgommen havde haft kopper, og endelig kunne præsten vurdere de vordende brudepars udseende. Det var sidstnævnte, der gav anledning til, at præsten i Århus karakteriserede parternes udseende. Her kunne fremdrages mange eksempler, hvor de kommende ægtefolks udseende var beviset på, at de kunne opfylde ovennævnte ægteskabsbetingelse; her følger et par stykker. Præstens notitser kunne lyde således: ”*Begge har havt de naturlige Kopper, hvilket de bære kjendelige Tegn af*”⁶⁴³ eller ”*Begge havt de naturlige Kopper og Brudgommen især stærk koparet*”.⁶⁴⁴

Netop i første halvdel af 1800-tallet er denne problemstilling særlig interessant, da vaccinerede (det vil sige uden koppear) levede side om side med folk, der havde været angrebet af kopper. Hermed får man en indikator for, om udseendet betød noget ved valg af ægteskabspartner. Peter Skiöld har på svensk materiale undersøgt, om inficerede

⁶⁴¹ Forordning 3. April 1810. Ved kirkebogsreformen i 1812 blev der ikke tiltænkt disse oplysninger en særligt rubrik.

⁶⁴² Se endvidere: Gerda Bonderup: *En kovending – koppevaccinationen og dens udfordringer til det danske samfund omkring år 1800*. Århus. 2001. Banggaard (2002).

⁶⁴³ Kirkebog, Vor Frue sogn, Århus, copulerede 3. november 1820.

⁶⁴⁴ Kirkebog, Vor Frue sogn, Århus, copulerede 4. juni 1819. Spørgsmålet om, hvordan man skulle bevise, at man havde haft kopper, var også til diskussion i Danske Kancelli i 1810. Da nåede man frem til,

personer havde en højere vielsesalder, og om flere i denne gruppe aldrig blev gift. Undersøgelsen viser, at de, der havde haft naturlige kopper, blev gift senere, og flere var ugifte i 45 års alderen.⁶⁴⁵ Overlevede man kopperne som barn, kunne det således have konsekvenser for, hvorledes voksenlivet formede sig.

Spørgsmålet er så, om der kan findes et tilsvarende mønster i de fire danske byer. Århus og Slagelse er udvalgt, da præsterne dér noterede i kirkebogen, hvorvidt brudeparret var vaccineret eller havde haft de naturlige kopper. Alle, der indgik i ægteskab i perioden 1814-1834 i de to byer, er med i undersøgelsen. Materialet tillader ikke beregninger af vielsesaldrer for dem, der havde haft naturlige kopper, og dem der var vaccineret, på grund af populationernes størrelse. Materialet er til gengæld analyseret ud fra spørgsmålet om ”match-making” mellem personer med og uden koppear. Tabellerne for Århus og Slagelse, der ses af bilag 29, viser to interessante ting. For det første, at generationen født 1800-1810 i overvejende grad var blevet vaccineret, inden de blev gift; vaccinationen havde således stor gennemslagskraft. En anden interessant observation er, at var manden vaccineret, blev han gift med en vaccineret kvinde, medens vaccinerede kvinder også giftede sig med mænd, der havde haft naturlige kopper. Vielseslisterne for både Slagelse og Århus viser dette mønster, så måske fandt 1800-tallets mænd, at kvinders udseende havde en vis betydning ved valg af partner?

8.5.4 Alderforskel

Den belgiske sociolog Bart van de Putte har med udgangspunkt i den belgiske by Leuven fremsat den teori, at jo større aldershomogenitet, der kan registreres mellem ægtefæller, desto højere grad var der tale om kærlighedsægteskaber. På samme måde kunne jævnbyrdighed i alder tages som et udtryk for en ”ligestilling” mellem parterne. Van de Putte fandt, at i Leuven i anden halvdel af 1800-tallet blev det mere og mere udbredt med en lille aldersforskel mellem ægtefællerne i middelklassen. Overklassen,

at præsten skulle godtage beviser af forskellig karakter. Det var faktisk i overensstemmelse med praksis i Århus. RA, *Danske Kancelli*, I70, Henlagte sager, journalnummer 3441.

⁶⁴⁵ Skiöld (1996) s. 207-220.

derimod, viste ingen tegn på forandringer; dér var familierne stadig domineret af, at manden var ældre end kvinden.⁶⁴⁶ Med udgangspunkt i Van de Puttes undersøgelse skal der i det følgende ses nærmere på aldersforskellen mellem ægtefolk i Danmark.

I gennem 1800-tallet var det i Danmark den mest almindelige alderskombination, at begge parter var mellem 25 og 35 år, og de udgjorde cirka 1/3 af alle ægteskaber. Fra 1860 er det muligt at beskrive parternes indbyrdes aldersforhold i femårsgrupper. Af bilag 30 fremgår, at brudgommens alder i hovedsagen var højere end brudens. Jo ældre manden var, jo større aldersforskel var der mellem parterne. Hvis kvinden giftede sig, medens hun var i 30'erne, så blev hun gift med en jævnaldrende. Var hun derimod yngre end 30 år, så var manden typisk ældre, og var hun over 40 år, var brudgommen i gennemsnit yngre end hende. Udviklingen over tid viser ligeledes en polarisering, således at de unge fandt unge partnere, og de gamle fandt ældre partnere.

På grund af, at Statistisk Tabelværk er baseret på præsternes årlige indberetninger, der kun indeholder meget grove aldersgrupperinger, kan der kun laves en grov skitse af parternes indbyrdes aldersforhold. Tabellerne inkluderer alle vielser, hvoraf 1. vielse og genvielse ikke kan udskilles,⁶⁴⁷ og som supplement til Statistisk Tabelværk er den gennemsnitlige aldersforskel ved 1. vielse derfor beregnet ud fra vielseslisterne i de udvalgte byer. Aldersforskellen er beregnet på baggrund af den gennemsnitlige vielsesalder i de tre socialklasser (se bilag 31). Tabellen viser et klart mønster. I middelklassen var der i gennemsnit 4-5 års forskel mellem manden og kvinden, medens den for underklassen var lavere (1-2 år), og for overklassen større. Grunden til, at tallet for overklassen havde relativt store udsving, skyldes formodentlig, at denne beregning er baseret på få hændelser.

8.5.5 Sæsonvariationer

I afsnit 8.4 blev før-ægteskabeligt samliv behandlet, og sammesteds blev det berørt, at

⁶⁴⁶ Bart Van de Putte & Koen Matthijs i: Isabella Devos & Muriel Neven (red.): *Recent Work in Belgian Historical Demography. 19th and 20th Centuries. BTNG/RBHC XXXI. 2001.* "Romantic Love and marriage. A Study af age homogamy in 19th Century Leuven" s. 579-619.

⁶⁴⁷ Se afsnit 5.2.

sæsonvariationerne i ægteskabsindgåelsen kan have haft indflydelse på omfanget af for ”tidligt” fødte børn, fordi de kommende ægtepar dannede par på alle tider af året, medens vielserne samlede sig om visse måneder i løbet af året. Gravide brude var således et velkendt fænomen i 1800-tallet.

Fra 1845⁶⁴⁸ er der i Statistisk Tabelværk opgjort, hvorledes vielserne fordelte sig på de 12 måneder i året (se bilag 32). Betragter man tabellerne, der dækker hele landet, ser man, at årets andet og fjerde kvartal var de mest populære perioder at blive gift i i 1800-tallet. Forklaringen på ophobningen i disse måneder er pragmatisk, idet november og maj var skiftemåneder for tjenestefolk, medens oktober og april var flyttedagsmåneder. Sammenligner man tallene for hovedstaden, provinsbyerne og landdistrikterne, viser der sig imidlertid flere nuancer. Fordelingen i hovedstaden viser en vis udjævning på alle månederne, medens der i provinsbyerne ses en ophobning i oktober og maj, og på landet i november og maj.

Forklaringen på mønstret, især på landet, er, at det afspejler den årlige arbejdsrytme i landbruget; om sommeren (tredje kvartal) høstede landbefolkningen og havde således ikke tid til hverken bryllupsforberedelser eller -gilder. En anden del af forklaringen på de særlige mønstre i provinsbyerne samt i landdistrikterne skal antagelig findes i fordelingen af vielser efter civilstand.⁶⁴⁹ Udviklingen heri igennem 1800-tallet viste, at enker og enkemænd udgjorde en faldende andel af det samlede antal vielser. Det vil sige, at flere og flere af dem, der blev gift (ungkarl og piger), måtte indrette deres giftermålsplaner efter skifte- og flyttedag, og de måtte således vente med vielsen, til at de kunne oprette deres egen husstand (jf. "European Marriage Patterns"). Derimod spillede skifte- og flyttedage en aftagende rolle i København, ligesom rytmen i landbruget heller ikke havde betydning for vielsesmønstrene i hovedstaden.

Dette sæsonmønster genfindes også i andre vesteuropæiske lande. Således ses i Sverige⁶⁵⁰ og i England en ophobning omkring oktober og november, hvor der dér var tradition for, at man skiftede tjenestested, men der ses også en koncentrering af vielser i andet kvartal.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Dog ikke for femåret 1850-55.

⁶⁴⁹ Se afsnit 8.6.2.

⁶⁵⁰ Tommy Bengtsson & Rolf Ohlsson: *Seasonality in Births and Economic Cycles. Sweden 1749-1869*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds Universitet. Lund. 1989.

⁶⁵¹ I England dækker undersøgelsen perioden 1540-1834, og heraf fremgår det, at de store udsving minimeres over tid. I øvrigt fandt Wrigley m. fl. ikke nogen afvigelser i vielsesmønstrene blandt dem, der

Sammenfattende må man sige, at når man ser på vielsernes fordeling på årets måneder, så finder man et eksempel på, at befolkningens syn på ægteskabsindgåelsen var pragmatisk.⁶⁵²

8.5.6 *Sammenfatning*

Hajnal delte Europa op i to karakteristiske vielsemønstre, og Danmark passede ind i det vesteuropæiske vielsemønster, da vielsesalderen var over 25 år for kvinder og over 27 år for mænd; dog med en faldende tendens. Ydermere var over 10% af aldersgruppen 50-59 årige ugifte. Ovenstående undersøgelser danner dog grundlag for at konkludere, at vielsemønstrene var mere mangfoldige end som så. Konstateringen af, at der var mange vielsemønstre, understreger således, hvor vanskeligt det er at gøre ”ægteskabsmarkedet” til et operationelt begreb.

Der var antagelig forskel mellem land og by, men derudover synes socialklasse at være en afgørende faktor, der havde indflydelse på flere aspekter af ægteskabsindgåelsen. Det gælder først og fremmest spørgsmålet om, hvornår det seksuelle samliv blev indledt, idet op til 65% af brudeparrene fra underklassen havde barn inden vielsen, eller fik det inden 210 dage. Desuden havde socialklasse betydning for, hvorvidt forældrene havde indflydelse på valg af partner. Hvis aldershomogenitet er et udtryk for kærlighedsægteskaber, er det interessant, idet det er et konkret udtryk for det nye syn på ægteskabet, ifølge hvilket ægteskabet i højere grad blev baseret på gensidige følelser. I Danmark fandtes den mindste aldersforskel (1-2 år) ved ægteskabsindgåelse i underklassen.

blev gift i højsæsonen med hensyn til eksempelvis vielsesalder. Wrigley m. fl. (1997) s. 196, note 83, E. A. Wrigley & R. S. Schofield: *The Population History of England 1541-1871. A reconstitution*. Cambridge. (1981) S. 298-305.

⁶⁵² Helligdagsforordningen af 12. marts 1735 bestemte, at blandt andet bryllupsgilder ikke måtte holdes på søn- og helligdage, men hvilke dage, vielsen reelt blev holdt på, er ikke undersøgt af arbejdsøkonomiske årsager. Spørgsmålet er interessant, da det kan sige noget om, i hvilket omfang menigheden deltog i selve vielsen. Under alle omstændigheder var menigheden bekendt med den forestående vielse via præstens lysning, heraf tre gange fra prædikestolen i forbindelse med gudstjenesterne. Om helligdagsforordningen, se: Jens Holmgaard: *Bonden, kirken og kroen. Provste- og præsteindberetninger 1773 fra Sjællands stift om helligdagenes forsømmelse og vanærelse*. Kerteminde. 1993.

De demografiske undersøgelser viser således, at der var forskellige ægteskabsstrategier i befolkningen, og at strategien var afhængig af socialklasse. Underklassen havde klart en anden adfærd, og det er sandsynligvis dens markant anderledes ægteskabsstrategier, der var grundlaget for debatterne om de ”letsindige ægteskaber” i 1800-tallet.

8.6 Enkestanden

8.6.1 Indledning

Ida Blom har påpeget, at enkestanden blev transformeret igennem 1800-tallet i takt med, at dødeligheden faldt, og det at sidde i enkestand blev lig med at være gammel.⁶⁵³ Det ses blandt andet af Hans Chr. Johansens undersøgelse af to vielseskohorter fra henholdsvis 1700-09 og 1805-1814. Den viser, at ægteskaberne varede længere og længere, idet Johansen fandt, at 1/3 af ægtefolkene i den første kohorte oplevede at blive sølvbrudepar, medens 1/2 af parrene gjorde det i første halvdel af 1800-tallet.⁶⁵⁴ Udgangspunktet for undersøgelsen af aspekter af enkestanden er at kortlægge ægteskabsindgåelsen efter civilstand og se på, hvad de ovennævnte forandringer betød for disse mønstre. Når ægtefolk var indtrådt i enkestanden, gav lovgivningen efter en vis periode mulighed for at indgå et nyt ægteskab. Der skal kort redegøres for lovgivningen, og efterfølgende skal det undersøges, hvor lang tid der i praksis gik mellem den forrige ægtefælles død og et eventuelt nyt ægteskab?

Det at miste en ægtefælle betød også noget forskelligt for manden og kvinden. Kvinden mistede primært en forsørger, medens manden mistede en til at udføre husholdnings- og omsorgsarbejde (”service-support”).⁶⁵⁵ Da samfundet ideelt set var baseret på ægteskabet som samfundsordner, skal der ses nærmere på, de overlevelsestrategier, som det stigende antal enker, der ikke indgik i et nyt ægteskab,

⁶⁵³ Blom (1991) s. 191-210.

⁶⁵⁴ Johansen (2002) s. 113. Se også Knodel & Lynch (1985) s. 39, der også i dele af Tyskland kunne konstatere, at ægteskabet varede længere.

benyttede sig af.

8.6.2 *Vielser efter civilstand*

Statistisk Tabelværk giver mulighed for at undersøge, hvorledes vielserne fordelte sig efter civilstand, hvilket der her skal ses nærmere på.⁶⁵⁶ Hvordan var forholdet mellem ægteskaber bestående af førstegangsviede og ”blandede ægteskaber”, det vil sige parter med forskellig civilstand? Fandt ligesindede (efter civilstand) sammen, og kan der registreres forandringer over tid?

Fra 1835 er det muligt at se på brudens og brudgommens ægteskabelige stilling ved vielsen. I bilag 33 er udviklingen i perioden 1835-1900 grafisk afbildet henholdsvis for mænd og kvinder. Der blev gennem hele 1800-tallet indgået flest ægteskaber mellem ugifte (ungkarl og pige), medens de fraskilte udgjorde en meget lille andel. Først fra 1860 blev de beregnet selvstændigt. Af diagrammet fremgår det, at enker og enkemænd spillede en forholdsvis mindre og mindre rolle i ægteskabsstatistikken, idet deres andel af det samlede antal vielser mindskedes gennem 1800-tallet. Udviklingen var dog særlig markant for enkernes vedkommende. Deres andel reduceredes fra 14,8% til 4,3% af det samlede antal vielser, medens der for enkemændenes vedkommende var tale om en reduktion fra 18,2% til 9,2%; dog var det for sidstnævnte samme antal i absolutte tal, medens andelen var jævnt faldende gennem hele århundredet.

Af bilag 34 ses, hvordan vielserne i de fire byer fordelte sig efter civilstand i perioden 1814-1860. Da der ikke var væsentlige regionale forskelle mellem mønstrene i de fire byer, er de angivet samlet. Heraf ses samme udvikling, som det er skitseret ovenfor. Der er dog to væsentlige udviklingstræk for perioden 1814-1860, som er værd at fremhæve. Det ene er, at man overraskes af, at andelen af vielser mellem enker og enkemænd udgør en minimal del af det samlede antal vielser. Det vil sige, at ægtefolk,

⁶⁵⁵ Ida Blom i: *Journal of Women's History 1992*. ”Widowhood: From poor law society to the welfare society. The case of Norway 1875-1964.” s. 51-81.

⁶⁵⁶ Se afsnit 5.2. Ellers giver den trykte statistik ikke basis for at sige meget om genvielser. Ved indsamling og bearbejdning af det statistiske materiale har man interesseret sig for de stående ægteskaber og de nyindgåede ægteskaber, og man har i hovedsagen behandlet første og efterfølgende ægteskaber sammen, idet interessen lå i, hvor mange, der levede i ægtestand.

som var enlige som følge af ægtefællens død, kun fandt en ligesindet (i henseende til civilstand) i meget begrænset omfang. David Gaunt & Orvar Løfgren påpeger, at enker og enkemænd sjældent giftede sig med hinanden på landet, fordi det i så fald ville betyde, at to husstande skulle forenes.⁶⁵⁷

Spørgsmålet er dog også, hvor mange ”ledige”, der var i enkestanden på det aktuelle tidspunkt. Enken eller enkemandens potentielle nye ægtefælle var primært blandt de hidtil ugifte, og derved kom kombinationen enke eller enkemand og en ugift til at udgøre hovedparten af den samlede andel af genvielser.⁶⁵⁸

Et andet element, som er værd at fremhæve, er, at andelen af førstegangsviede i perioden steg med 10%, således at denne gruppes andel nåede 85% af alle vielser i tiåret 1850-1860.

Med til billedet af genvielsesmønstrene hører også at se på, hvor mange gange befolkningen giftede sig (se bilag 35). Af tabellen ser man, at det blev sjældnere og sjældnere, at befolkningen ikke bare indgik andet ægteskab, men også tredje og fjerde ægteskab. Dette mønster stemmer overens med den indledende antagelse om, at ægteskaberne varede længere og længere, og det blev således vanskeligere at ”nå” indgåelse af flere på hinanden følgende ægteskaber.

8.6.3 Lovgivning om genvielse

Når et ægteskab blev opløst på grund af den ene ægtefælles død, havde den efterladte enke eller enkemand ifølge lovgivningen mulighed for at gifte sig igen. Der var imidlertid to hensyn, der skulle tages. For det første var der spørgsmålet om arv, og derfor stillede lovgivningen krav om, at skiftet efter den afdøde skulle være påbegyndt, før den efterladte ægtefælle kunne indgå i et nyt ægteskab. Der var dog én undtagelse, nemlig hvis den efterladte havde ret til at sidde i uskiftet bo. For det andet var der kirkens forventning om, at den efterladte holdt en sørgeperiode inden en eventuel ny

⁶⁵⁷ David Gaunt & Orvar Løfgren i: J. Dupaquier mfl. (red.): *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London, 1981. ”Remarriage in the Nordic countries : the cultural and socio-economic background” s. 49-60.

⁶⁵⁸ Dette mønster er også fundet i Tyskland og Sverige. Se Knodel & Lynch (1985) s. 41 og Lundh (2001)

vielse. Der opstod imidlertid en konflikt imellem, hvad man fra gejstlig side opfattede som et anstændigt levned, og dagligdagens realiteter.

I Danske Lov (1683) hedder det, at: *"Ingen Enkemand eller Enkeqvinde, maa indlade sig i nyt Egteskab, før end der er holdet rigtigt Skifte med den Afdødis Børn, eller Arvinger"*.⁶⁵⁹ Skiftet skulle foretages, inden der var gået 30 dage.⁶⁶⁰ Der var således et praktisk arbejde, som skulle iværksættes inden enken/enkemanden formelt kunne indlade sig i et nyt ægteskab. I praksis havde den efterladte ægtefælle et dokument med til præsten, og det skulle bevise, at skiftet var påbegyndt eller afsluttet.

I *"Reglement og nærmere Anordning om Sørgedragt"* fra 1752 fastsættes det, at enker ikke måtte indgå et nyt ægteskab, førend der var gået et år, medens enkemænd skulle sørge i seks måneder. Grunden til, at der var forskel mellem enken og enkemanden, var, at det blev anset som stridende imod sædeligheden, at en enke giftede sig igen, hvis hun var gravid med sin afdøde mand. Der var dog en undtagelse, og den gjaldt for *"ringe Folk, hvis Vilkaar og Tilstand det ei anderledes tillader"*. For den del af befolkningen kunne perioden inden næste ægteskab forkortes. En kongelig dispensation var således løsningen på konflikten mellem den kirkelige tradition og dagligdagens realiteter.⁶⁶¹

Reglerne i reglementet fra 1752 ophævedes i 1800 med *"Forordning om Bevillinger"*,⁶⁶² idet det ansås for at være unødvendigt at ansøge om kongelig bevilling. Afskaffelsen i 1800 af tidsgrænserne for, hvornår et nyt ægteskab kunne indgås, var et forsøg på at lette centraladministrationen samt befolkningen for unødige tidsspilde og omkostninger i forbindelse med udstedelse af bevillinger.⁶⁶³ Hvorvidt det vigtigste ved reformen var at give individet større frihed til selv at beslutte, eller det var ønsket om mindre bureaukrati, kan ikke umiddelbart afgøres.

Friheden var under alle omstændigheder kort, idet der *med "Forordning om Præsters Embede ang. Ægteskab"* fra 1824 genindførtes tidsgrænser for, hvornår enker og enkemænd kunne indgå nyt ægteskab. Det var Biskop Münter, der stod bag

⁶⁵⁹ Danske Lov 5-2-13.

⁶⁶⁰ Danske Lov 5-2.

⁶⁶¹ Reglement og nærmere Anordning om Sørgedragt. 14. April 1752.

⁶⁶² Forordning om Bevillinger. 23. Maj 1800.

⁶⁶³ Forordningen fra 1800 skal ses i sammenhæng med en større administrativ reform i Danske Kancelli, der blandt andet bevirkede, at en del af arbejdet med at ansøge og udstede bevillinger blev decentraliseret.

genindførelsen af denne ægteskabsbetingelse.⁶⁶⁴ Årsagen til, at der ved lov igen blev fastsat grænser for, hvornår man måtte indgå ægteskab, var, at kirken fandt, at afskaffelsen af disse regler i 1800 var blevet misbrugt, “...i det man endog har havt *Exempel paa, at en Mand har havt Vielse paa samme Dag, han har begravet sin forrige Kone*”.⁶⁶⁵ Kirken forlangte på den baggrund, at reglerne skulle genindføres. I følge 1824-forordningen skulle enkemanden vente mindst tre måneder, inden han giftede sig igen, medens kvinden skulle vente ét år; for enkens vedkommende svarede tidsgrænsen således til reglementet fra 1752. I forordningen fra 1824 var der også dispensationsmuligheder for bønder og andre almuefolk. Dispensationen åbnede op for, at et nyt ægteskab kunne indgås for enkemandens vedkommende efter seks uger og for enkens vedkommende efter tre måneder, dog under forudsætning af, at skiftet var påbegyndt.

8.6.4 Sørgeperiode

Et væsentlig aspekt af genvielsesmønstrene er, hvor lang tid, der i praksis gik inden henholdsvis enken eller enkemanden giftede sig igen – her kaldet ”sørgeperiode”. Det er det overordnede spørgsmål i nærværende afsnit. Der er taget udgangspunkt i vielseslisterne for de fire byer i perioden 1814-1860, og herfra er udskilt de vielser, hvor en eller begge ægtefolk er enke/enkemand, og hvor der således er tale om en genvielse. De, der har været gift før, blev fulgt i de fem forudgående år med henblik på at fastlægge, hvornår den tidligere ægtefælle var afgået ved døden. Derved blev der mulighed for at beregne tidsafstanden mellem den tidligere ægtefælles død og den efterladtes indgåelse af et nyt ægteskab. I nærværende undersøgelse er personer fulgt ud over sognegrænsen, hvis vielseslisten har givet oplysninger, der har kunnet give anledning til det (se bilag 36).⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Se afsnit 6.2.

⁶⁶⁵ *Collegialtidende* 1824. S. 256.

⁶⁶⁶ Ved brug af familierekonstitutionsmetoden ville man typisk holde sig inden for sognegrænsen. Se eksempelvis Hans Chr. Johansen (1975) s. 91-93. Wrigley m. fl. (1997) s. 171-172. Enkemændene er i overtal, men det kan til dels skyldes et kildeproblem. I listerne over døde er det nemlig lettere at finde dødsdatoen for døde koner (dvs. enkemandens tidligere kone) sammenlignet med enkernes tidligere

Diagrammerne viser, at de første 1-2 år var vigtige. Inden for det første år giftede enkemanden sig typisk, medens enken ventede lidt længere. Her må de formelle regler også tages med i betragtning, fordi de var kønsspecifikke. Enkemanden skulle efter reglerne fra 1824 vente tre måneder, medens enken skulle vente et år med mindre de faldt ind under kategorien "Bønder og Almuefolk", som, om nødvendigt, måtte gifte sig hurtigere.

Ydermere er det værd at være opmærksom på, at vielsen i overensstemmelse med reglerne for ægteskabsindgåelse, skulle lyses tre søndage i træk fra prædikestolen for at sikre, at ægteskabsbetingelserne blev overholdt. Lysningsperioden på knap én måned forkorter således afstanden mellem den tidligere ægtefælles død og den nye vielse. Derfor må man sige, at det er imponerende, at en muremester i Bogense i 1822 kunne nå at blive gift 34 dage efter sin tidligere kones død. Det er den korteste afstand, som er fundet i nærværende materiale; muremesteren var imidlertid i sin gode ret til det, da vielsen fandt sted i den periode (1800-1824), hvor der ingen begrænsninger var. Nærværende materiale er dog ikke tilstrækkeligt til at redegøre, for om det, som biskop Münter hævdede, var nødvendigt at genindføre reglerne om en passende sørgeperiode for at imødegå misbrug.

En tredjedel af de enker, som giftede sig igen, ventede mindre end et år med at indgå nyt ægteskab. Muligvis har de tilhørt den del af befolkningen, hvis kår tillod en dispensation fra reglerne, men det er dog ikke muligt at få bekræftet, da enkernes sociale status ikke kan fastsættes. Denne tredjedel af enkerne var i gennemsnit i midten af 30'erne og således i den fertile alder, og de har derfor måttet underkaste sig en undersøgelse hos en jordemoder eller læge, eller på anden vis have godtgjort, at de ikke var frugtsommelige.

Christer Lundhs undersøgelse af genvielsesmønstre i udvalgte landssogne i Skåne viser, at inden for de to første år efter ægtefællens død, blev i gennemsnit 80% af dem i enkestand gift igen i perioden 1740-1894.⁶⁶⁷ Lundh gjorde i samme undersøgelse en interessant iagttagelse, idet han kunne konstatere, at sandsynligheden for at gifte sig igen var afhængig af enkens og enkemandens alder. Jo yngre man var, jo større var sandsynligheden. For enkernes vedkommende havde alderen stor indflydelse på deres

mænd. Det skyldes, at konen var angivet som NN's mand, medens man ved mændene til tider kun fik oplyst, at han var gift, men ikke med hvem.

⁶⁶⁷ Lundh (2001) s. 15.

tilbøjelighed til at gifte sig igen; var de over 40 år, så havde det en negativ effekt. Hvad enker angik, var tilbøjeligheden seks gange lavere i aldersgruppen over 40 år end i aldersgruppen 19-39 år, medens enkemændenes tilbøjelighed halveredes, hvis de var over 40 år.⁶⁶⁸ Lundh finder blandt andet, at der også på lokalt niveau var forskel mellem enker og enkemænd i tilbøjeligheden til at blive genviet. Analysen viser eksempelvis, at små børn i husstanden havde en positiv effekt hos enkemænd, men negativ hos enken.

Genvielsesmønstre i England er også blevet undersøgt i et langt tidsperspektiv (1580-1837), og det viser sig, at sørgeperioden næsten blev fordoblet både for enker og enkemænd løbet af i de ca. 250 år. For enkemænds vedkommende var stigningen fra 21,2 måneder til 37,3 måneder og for enkeres vedkommende gjaldt, at gennemsnittet steg fra 32,2 måneder til 55,7 måneder fra den tidligere mand døde, til hun giftede sig igen. For enkeres vedkommende forandrede intervallet sig dog ikke i store træk fra 1750 og frem. Tallene viser, at der også var kønsforskelle i England, men det er også værd at bemærke sig de relativt lange perioder i enkestanden sammenlignet med Danmark. Til sammenligning med Sverige, havde alene 50% af enkemændene i England giftet sig igen, inden der var gået to år i perioden 1750-1837.⁶⁶⁹ I Tyskland havde alene 42% af enkemændene giftet sig igen efter fire år og kun 19% af enkerne.⁶⁷⁰ Et væsentligt resultat af de engelske undersøgelser er også, at jo højere alder man indtrådte i enkestanden i, jo hurtigere giftede man sig igen. Dette mønster var særlig markant for enkeres vedkommende. I perioden 1750-1837 gik der i gennemsnit 54 måneder, inden enken giftede sig igen, hvis hun var under 30 år, medens der kun gik 22,4 måneder, hvis hun var over 50 år. Sidstnævnte hang antageligt sammen med, at små børn, ligesom i Sverige, havde negativ indflydelse på enkens sandsynlighed for at gifte sig igen; jo yngre, jo større sandsynlighed var der for, at der var små børn i husstanden. Små børn i enkemandens husstand havde ingen indflydelse på hans genvielsesmønstre. Barnløse enker og enkemænd viste derimod et ensartet handlingsmønster.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ Lundh (2001) s. 20. Knodel & Lynch (1985) s. 45-46.

⁶⁶⁹ I de svenske tal er både enkemænd og enker indregnet. Gjorde man noget tilsvarende for England, ville procentdelen mindskes.

⁶⁷⁰ Knodel & Lynch (1985) s. 44.

⁶⁷¹ Wrigley m. fl. (1997) s. 171-182. I det engelske materiale er genvielser formodentlig underrepræsenteret pga. identifikationsproblemer. For både enker og enkemænd gjaldt, at civilstanden kun var mangelfuldt angivet. Det var særlig udtalt for enkeres vedkommende, idet de skiftede til mandens navn ved hver vielse, hvilket gør, at deres livsforløb er vanskeligere at rekonstruere.

8.6.5 Enkernes overlevelsstrategier

Gennem 1800-tallet udgjorde enkerne 15-20% af den del af befolkningen i byerne, der var over 20 år, medens mændene tilsvarende udgjorde ca. 5%.⁶⁷² En del af forklaringen på overskuddet af enker er den aldersspecifikke dødelighed. Den alders- og kønsspecifikke dødelighed for Danmark i årene 1840-1889 ses af bilag 37.⁶⁷³ Det fremgår, at kvinder havde en overdødelighed frem til 40-års alderen, hvilket blandt andet skyldes, at kvinder døde i barselseng. Efter 40-års alderen steg mænds dødelighed markant, og den aldersspecifikke dødelighed mellem kønnene udlignes de først i hovedtræk omkring 70 års alderen. Den mandlige overdødelighed i aldrene mellem 40-70 år forklarer, hvorfor der var flere enker end enkemænd i 1800-tallets samfund. Dette forstærkes af, at mænd typisk blev gift i en højere alder end kvinderne. For det andet fremgår det af afsnit 8.6.2, at enkeres andel af det samlede antal vielser var faldende gennem hele 1800-tallet, og det var ved århundredets slutning kun på 4,3%; et udtryk for, at de ikke giftede sig igen. Med andre ord var tilværelsen som enke således en del af mange kvinders livscyklus. Hvorledes de klarede sig, skal derfor undersøges nedenfor med udgangspunkt i folketællingerne fra de fire byer.

Som nævnt i indledningen var enkens primære problem ved tab af ægtefællen, at hun manglende en forsørger. Spørgsmålet er så, hvorledes enkerne løste dette problem? Ida Bull har undersøgt enkers levevilkår i Trondheim i perioden ca. 1780-1820, og hun kan på baggrund af enkerne økonomiske grundlag inddele dem i tre grupper efter, hvorledes de forsørgede sig.⁶⁷⁴

Kildeproblemet betyder tillige, at man ikke på tilfredsstillende vis kan estimere vielsernes fordeling efter civilstand samt denne fordeling over tid. Wrigley m. fl. (1997) s. 148, 164-166.

⁶⁷² Beregnet på baggrund af: *Statistik Tabelværk*, diverse årgange.

⁶⁷³ Figuren er baseret på beregnet aldersspecifik dødelighed for et års aldersgrupper i hvert kalenderår. Indtil 1835 blev den aldersspecifikke dødelighed opgjort i 10-årsgrupper og er derfor ikke vist. Det antages, at man kan finde et lignende mønster for den forudgående periode, ligesom det er gældende for den efterfølgende periode.

⁶⁷⁴ Ida Bull i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1986*. "Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfund". s. 325.

1) Enker som forsørger sig ved eget arbejde.

Denne gruppe inkluderede:

- kvinder, som havde overtaget mandens erhverv og evt. borgerskab.

- kvinder som ernærede sig ved traditionelt kvindearbejde

- kvinder som drev småhandel

2) Enker, som blev offentligt forsørget (fattighjælp, legatmidler, pension)

3) Enker som blev forsørget af familien og typisk indgik i en kernefamilies husstand.

Ovennævnte inddeling skal også foretages i de fire udvalgte byer med udgangspunkt i folketællingerne fra 1801 og 1860.⁶⁷⁵ Undersøgelsen er indrettet således, at enkerne skal karakteriseres med hensyn til alder, stilling i husstand, og efter hvad de ernærede sig ved. Enkernes stilling i husstanden synes Bull kun at have koncentreret sig om blandt dem, der blev forsørget af familien, da det så var underforstået, at de boede sammen med familien.

I nærværende undersøgelse har jeg valgt at dele de to variabler og således sætte fokus på næringsvejen, som Bull har gjort, men jeg ser også på deres stilling i husstanden.⁶⁷⁶ Med hensyn til sidstnævnte har jeg kunnet udpege fem kategorier: ukendt, enken som husstandsoverhoved, hos familie, som logerende eller i tjeneste og endelig som fattiglem. Kategorien fattiglem blev alene brugt, hvis hun boede i en fattiggård. Vedrørende deres næringsvej var det muligt at udpege fire kategorier: ukendt, forsørger sig selv, forsørges af familie og offentlige forsørgelse/pension (jf. Bull's inddeling).

Grupperingerne i tabellerne i bilag 38 er selvsagt heterogene og dækker over en broget forsamling af enker. Hvis man eksempelvis på enken som husstandsoverhoved, så kunne hun dels være en vaskekone, der boede for sig selv, og dels en håndværkerenke, der levede af sin formue. Inddelingen går således på tværs af socialklasser, men hovedsagen er her, at enker faktisk kunne være husstandsoverhoveder. Et andet eksempel er de enker, som levede af offentlig

⁶⁷⁵ Bull vurderede, at folketællingerne trods de problematiske erhvervsangivelser var det bedste grundlag for inddelingen af enkestandens økonomiske grundlag, idet andet materiale havde et socialt bias (eksempelvis fattighjælpsmateriale, skattemandtal, borgerskabsprotokoller). Bull (1986) s. 320-322.

⁶⁷⁶ Det skal nævnes, at enkeres stilling i husstanden ikke altid fremgår umiddelbart af folketællingen. Hver enkelt husstand, som der indgår en enke i, er derfor genfundet i folketællingen med henblik på at

forsørgelse/pension. Der var der både tale om enker, der levede af fattighjælp og enker, som levede af en mere fordelagtig pensionsydelse, men det væsentlige er her at se på, hvor mange, der var afhængige af hjælp udefra, og hvor mange, der kunne klare sig selv. Der kunne i få tilfælde være tale om, at hjælp udefra var kombineret med indtjening ved eget arbejde.

I de fire byer er der foretaget en inddeling af enkerne i folketællingerne fra 1801 og 1860 efter ovenstående retningslinier, og resultatet ses af bilag 38. Der er to udviklingstræk, der skal fremhæves ved mønstrene i første halvdel af 1800-tallet. For det første var en ganske stor del af enkerne husstandsoverhoveder, og det var en gruppe, der var i vækst fra 43,2% i 1801 til 55,1% i 1860. At flere blev husstandsoverhoveder, understøttes af, at flere af enkerne forsørgede sig selv i 1860.⁶⁷⁷

Den anden markante udvikling, der skal fremhæves er at enkerne i aftagende grad levede af offentlig forsørgelse i form af pension og fattighjælp. Denne gruppes andel faldt fra 42,2% i 1801 til 26,2% i 1860. Forklaringen på, at færre enker fik offentlig forsørgelse i 1860, var dels at flere klarede sig selv, dels at familien i højere grad påtog sig et ansvar for forsørgelsen af enkerne i familierne. Dog oversteg andelen af enker, der blev forsørget af familie, ikke 15,3%. Til sammenligning har Hans Chr. Johansen fundet, at 12,7% af kvinderne over 70 år i Odense levede sammen med deres familie i 1787.⁶⁷⁸ Denne iagttagelse underbygger Ida Bloms påpegning af, at familiesolidaritets i tidlige moderne samfund var baseret på normative kilder (såsom fattiglovgivning) og idealer om familieliv.⁶⁷⁹ Virkeligheden viste et andet billede. Ida Bull har vist, at kun 20% af alle enker i Trondheim levede af familiens underhold omkring år 1800.⁶⁸⁰ Det betyder tillige, at forstillingen om, at børn kunne opfattes som

fastsætte, hvilken stilling hun havde. Enken er antaget som husstandsoverhoved, hvis der ikke levede et gift par i husstanden.

⁶⁷⁷ Det er antagelig også en del af forklaringen på, at der var færre logerende enker i 1860 i forhold til i starten af 1800-tallet. I starten af 1800-tallet ses flere eksempler på, at enkerne søgte sammen med ligesindede, og de skabte i fællesskab deres egen husstand. Timothy Guinnane har i sin studier af irske vielsesmønstre også konstateret, at der fandtes alternative muligheder til ægteskabet som organisator i en husstand. I Irland kom søskende eller andre familiemedlemmer til at fungere som "marriage substitutes", og blev en del af husstanden i stedet for kone og børn. Disse substitutter udfyldte et behov for arbejdskraft, ligesom der kunne blive tale om en gensidig social sikring af husstandens medlemmer. Guinnane (1991) s. 47-64.

⁶⁷⁸ Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*. Odense. 1983. Beregnet på baggrund af tabel side 65.

⁶⁷⁹ Blom (1992) s. 76, note 12.

⁶⁸⁰ Ida Bull i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1986*. "Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfund". S. 318-342.

en form for social sikring, må revideres.⁶⁸¹

Ovenstående viser klart, at enker stod stærkere alene, som 1800-tallet gik, men deres alder spillede utvivlsomt også ind på deres levevilkår. I bilag 39 er deres stilling i husstand og alder sammenstillet. Udfra tabellerne kan det således konstateres, at der skete markante forandringer i enkers levevilkår, når de fyldte 70 år. Hvor de i hovedsagen var husstandsoverhoveder, eller levede som logerende eller i tjeneste og forsørgede sig selv indtil de fyldte 70 år, skete der en forskydning efter dette aldersskel. Omkring 70 års alderen faldt andelen af husstandsoverhoveder, og cirka 50% blev enten afhængige af at leve sammen med familien og blive forsørget af denne, eller også blev de deciderede fattiglemmer.

Afslutningsvis er det på sin plads at se på, hvilke erhverv enker så faktisk bestred, medens de forsørgede sig selv. En lille gruppe førte deres mands erhverv videre; så længe de forblev ugifte, havde de denne rettighed.⁶⁸² De øvrige enker bestred typiske kvindeerhverv, som i hovedsagen lå uden for laugsvæsenets restriktioner, enkerne bestred. De havde erhverv som småhandel, kogekoner, vaskekoner samt tjente til livets ophold ved forskellige former for håndarbejde. De danske forhold lignede således de norske, idet Ida Bull og Hilde Sandvik også har kunnet konstatere, at enkerne i norske bysamfund primært bestred traditionelt kvindearbejde.⁶⁸³

Amy Froide konstaterer på baggrund af sine studier af kvinder i tidlig moderne tid i England, at kvinders civilstand var en afgørende faktor for, hvordan de levede. Det

⁶⁸¹ Ovenstående beregninger er vel at bemærke foretaget på data i bysamfund, og det kan ikke udelukkes, at forholdene var anderledes på landet, og at børnene dér betød mere for den sociale sikring. Johansen (2002) opgjorde husstandenes gennemsnitsstørrelse i perioden 1840-1890 og undersøgelserne viste, at husstandene var lidt større på landet, men ser man på medlemmerne af husstandene i landdistrikterne, fremgår det, at det ikke var særligt udbredt at have ældre familiemedlemmer boende. Tabeller side 83 og 128.

⁶⁸² Sogner og Sandvik (1990) s. 445-446. Sandvik (1992) s. 112.

⁶⁸³ Bull (1986) s. 333ff. Sandvik (1992) s. 45ff. Fra 1800 kunne magistraterne i København og amtmændene i resten af landet udstede bevillinger til trængende og sædelige enker, og det gav dem ret til at sy tøj til personer af deres eget køn. I 1827 blev denne ret udvidet til at gælde alle kvinder. Disse nye muligheder havde klart et socialt aspekt, men der var flere, som der skulle tages hensyn til. For det første skulle ægtemændene, hvis kvinden var gift, bifalde og bevise familiens behov for konens forehavende. For det andet skulle man påse, at kun et passende antal bevillinger blev udstedt og dermed sikre, at konkurrencen med mændene i laugene ikke blev for stor. Helle Linde har vist, at i midten af 1800-tallet blev 20-30% af alle næringsbevillinger givet til kvinder. Kvinderne fik bevillinger til skræddersyning, modehandel og kaskethandel. Forholdene i København kan næppe umiddelbart overføres til provinskøbstæderne. Lindes undersøgelse viser dog, at kvinder (primært ugifte og enker) fik næringsbevis i lighed med mændene. Helle Linde i: Karen Hjort, Grethe Ilsøe & Birgitte Possing: *SØG – og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger. Arkivaria*. 1991. "Modehandel og kastetsalg – kvinder som selvstændige næringsdrivende i København 1845". s. 77-87.

handler ikke om at differentiere mellem ugifte og gifte kvinder, men mellem "ever-married" og "never-married". Den første gruppe inkluderede gifte og enker, medens den anden bestod af "aldrig gifte". Så lang tid kvinden var gift, måtte hun formelt underordne sig ægtemanden, og hun var umyndig, men når hun indtrådte i enkestanden, havde hun udfyldt rollen som kone og moder, og dét adskilte hende fra den "aldrig gifte" kvinde.⁶⁸⁴ Det interessante er, at enkerne fik den status i kraft af ægteskabet.

Forestillingen om, at kvinder var umyndige i historiske samfund, har antagelig sin rod i 1800-tallets retsteoretiske værker. Hilde Sandviks empiriske undersøgelser af kvinder i Christiania (Oslo) i slutningen af 1700-tallet, har dog vist, at kvinders umyndighed – særligt enkers – var et relativt begreb.⁶⁸⁵ Bente Rosenbeck har senest argumenteret for, at de ugifte kvinder med uægte børn var en slags "spydspidser" i udviklingen frem mod den "arbejdende mor", da de efter ægteskabsloven af 1922 ikke længere kunne tvinge barnets far til ægteskab. Dermed blev de mødt med et krav om at være forsørgere, og det stod i modsætning til den hjemmegående husmoderrolle, som ægteskabsloven definerede for den gifte kvinde.⁶⁸⁶ I forlængelse heraf kan man hævde, at de enker, der i 1800-tallet forsørgede sig selv (og ofte også børn), på samme vis var "spydspidser". De viste, at deres køn ikke var nogen hindring for at påtage sig ansvaret som husstandsoverhoved, og at det var deres civilstand, der gjorde det muligt. Civilstanden satte derved i højere grad end køn grænser for, hvad kvinder kunne gøre i 1800-tallets samfund.

8.6.6 Sammenfatning

Genvielsesmønstrene var klart kønsdifferentierede, fordi enkemændene giftede sig relativt hurtigere end enkerne. I Danmark var de første 1-2 år efter den forrige

⁶⁸⁴ Amy M. Froide i: Judith M. Bennett & Amy M. Froide (red.): *Singlewomen in the European Past 1250-1800*. Philadelphia. 1999. "Marital Status as a Category of Difference: Singlewomen and Widows in Early Modern England". s. 236-269.

⁶⁸⁵ Sandvik (1992). Se også: Inger Dübeck i: *Årbog for kvinderet 1978*. "Kvinders retlige status i det 19. århundrede" s. 55-88.

⁶⁸⁶ Bente Rosenbeck i: Eva Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Våld. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg 2003. "Ugifte mødre, individualitet og medborgerskab". s. 296-308.

ægtefælles død den periode, hvor flest genvielser fandt sted, medens der i England og særligt i Tyskland gik noget længere tid. Dernæst var genvielsernes andel af det samlede antal vielser faldende gennem 1800-tallet, og omkring 1900 udgjorde enkerne kun 4,3% heraf. En del af svaret på, hvorfor enkerne ikke giftede sig igen, var, at de faktisk kunne klare sig selv. Gennem 1800-tallet kom enkerne til at udgøre et markant indslag i bybilledet; de var husstandsoverhoveder og forsørgede sig selv. Ser man denne udvikling sammen med udviklingen i antallet af aldrig giftede (50-59 årige),⁶⁸⁷ tegner der sig et billede af en gruppe kvinder, der i mindre grad så ægteskabet som en selvfølge. Ida Blom⁶⁸⁸ har ligefrem peget på, at der omkring 1900 var generationsmodsatninger mellem de gamle, der hyldede rollen som hustru og moder, og de unge, der var individualister og lagde vægt på tage hensyn til egne interesser. Derfor forholdt de sig kritisk til de begrænsninger, som ægteskabet kunne give. - De valgte det måske endda fra.

Nok klarede enker sig selv, men alderdom var fortsat en trussel mod deres levevilkår, og de, der blev 70 år og mere, måtte ty til hjælp fra det offentlige eller fra familien.

8.7 Konklusion – vielsesmønstre i Danmark i 1800-tallet

Hajnal opdelt Europa i to karakteristiske vielsesmønstre, men nærmere undersøgelser af disse i 1800-tallets Danmark har vist talrige mønstre. ”European Marriage Patterns” havde lange historiske rødder, og Kathrine A. Lynch har givet den mest plausible forklaring på det vesteuropæiske mønsters levedygtighed. Lynch så to sider af mønstret i Vesteuropa; på den ene side regulerede det befolkningsudviklingen, og på den anden side blev det opretholdt af et sæt af fundamentale normer, der overlevede dets demografiske betydning. Ikke mindst opkomsten af 1800-tallets borgerlige ideologi, der satte ægteskabets symbolske værdi højt, var med til at bibeholde mønstret.

De demografiske undersøgelser af vielsesmønstrene viser, at

⁶⁸⁷ Se afsnit 8.2.1.

ægteskabslovgivningen, der var præget af kirkens doktriner, blev efterlevet af befolkningen på pragmatisk vis. Det bevirkede blandt andet, at før-ægteskabelig seksualitet var udbredt, ligesom reglerne for genvielse også blev tilpasset dagligdagens realiteter. Af vielsesmønstrene ses også, at socialklasse havde indflydelse på den valgte ægteskabsstrategi, og underklassen havde klart en anden adfærd, der viste en friere tilgang til ægteskabsindgåelse; op til 65% af brudeparrene fra underklassen havde barn inden vielsen, eller fik det, inden der var gået 210 dage. For det andet havde socialklasse betydning for, hvorvidt forældrene havde indflydelse på valg af partner. Hvis aldershomogenitet er et udtryk for kærlighedsægteskaber, er det interessant, idet det er et konkret udtryk for det nye syn på ægteskabet, ifølge hvilket ægteskabet i højere grad blev baseret på gensidige følelser. I Danmark fandtes den mindste aldersforskel (1-2 år) ved ægteskabsindgåelse i underklassen. Det var sandsynligvis disse afvigelser, der gav anledning til debatten om de "letsindige ægteskaber" i 1800-tallet.

Den kirkelige vielse sikrede kvinden og børnene en hovedforsørger, nemlig manden. For kvinden blev spørgsmålet om forsørgelse for alvor aktuelt igen, hvis hun blev enke. Enkerne udgjorde op mod 20% af den kvindelige befolkning over 20 år i 1800-tallets byer, og analyser af folketællingerne fra 1801 og 1860 viser, at enkerne i højere og højere grad klarede sig selv. Enkerne udgjorde derved, sammen med det voksende antal af aldrig gifte kvinder, en gruppe, der i mindre grad så ægteskabet som en selvfølge; de viste alternativer til at leve i ægteskab.

⁶⁸⁸ Ida Blom i: *Tidsskrift for samfunnsforskning* 1979, bd. 20. "Om Pigebørns Oprdragelse. Kjønsdifferensierte opdragelsesprincipper i 1800-tallets norske pedagogiske litteratur". s. 599-616.

Kapitel 9: Samlet konklusion

Tilgangen til at studere ægteskabet i nærværende afhandling har taget sit udgangspunkt dels i den nyeste velfærdsforskning, dels i forskningsprojektet ”The Nordic Model of Marriage”. Velfærdsforskningens påpegning af religionens betydning for den nordiske statsbygning og grundlæggende værdier på grund af statens og kirkens tætte bånd efter Reformationen har skabt grundlaget for denne undersøgelses fokus på statens, kirkens og befolkningens syn på ægteskabsinstitutionen. Det omtalte forskningsprojekt har henledt opmærksomheden på, at reformerne af ægteskabslovgivningen i starten af 1900-tallet på visse områder var en legalisering af eksisterende praksis. Analyserne af rødderne til reformerne i 1900-tallet er en af de centrale problemstillinger i nærværende afhandling. Andre centrale problemstillinger har været, via demografiske undersøgelser af vielsesmønstre, at belyse pardannelsen for 200 år siden og se nærmere på, hvilken betydning ægteskabet havde i forbindelse med fremvæksten af den verdslige statsbygning (jf. Ingesmans fortolkning).

Indtil 1824 var ægteskabsbetingelserne præget af den lutherske lære, og de indeholdt regler for ægteskabsindgåelsen, og de forbød ægteskaber, hvor der var tale om bigami, hor og blodskam. Befolkningstilvæksten fra 1775 og den heraf følgende proletarisering skabte debatten om de ”letsindige ægteskaber”, der verserede i 1810-1820’erne, og der blev tilføjet én ny ægteskabsbetingelse. Endnu et vigtigt element i denne debat var fattiglovene fra 1803, der havde givet trængende ret til understøttelse, der var finansieret via fattigskat, som blev indkrævet blandt sognets beboere.

Konflikten mellem statens engagement i at sikre borgerne fattighjælp, og den lokalt funderede finansiering, lå lige for. Denne problematik blev så påtrængende for Danske Kancelli i 1817, at kancelliet udbad sig betænkninger om, hvorledes fattiglovgivningen kunne reguleres. Ræsonnementet, der kædede indgåelsen af ”letsindige ægteskaber” og udviklingen i antallet af fattige sammen som årsag og virkning, blev formuleret i et kancellicirkulære, som resulterede i 164 betænkninger om problemstillingen. Ægteskabet var dermed bragt på banen som årsag til det aktuelle samfundsproblem, og det spillede derfor en central rolle i debatten.

Kommissionen til Kirkelovenes Revision, den sjællandske biskop Münter, samt Rentekammeret gav deres besyv med, om hvilke midler, der kunne tages i anvendelse

for at dæmme op for problemet med det voksende antal fattige. Det var dog først med en supplik i 1822 (Weilbach-sagen), at der kom skred i sagen, idet supplikken gjorde det klart, at ægteskabsbetingelserne burde samles i én lov. Generalprokurør Aagesen formulerede den mest vidtgående foranstaltning, nemlig at indskrænke de fattiges ret til at gifte sig. På trods af de advarsler, der blev givet i 1817-betænkningerne mod at gribe til sådanne reguleringer, var Aagesen manden, der formulerede reglen i 1824-loven.

Spørgsmålet er så, hvorfor ægteskabet blev brugt som redskab i statens socialpolitik? Svaret er, at det var en ”billig” løsning set i forhold til de alternative forslag, der blev fremsat i 1817-betænkningerne. De alternative forslag var eksempelvis at oprette arbejdsanstalter, men landet var i økonomisk ruin efter Napoleonskrigenes ophør, og det legitimerede antageligt, at der blev gået på kompromis med borgernes (underklassens) rettigheder.

Hensigten med reglen, der fastsatte, at fattige, der havde modtaget urefunderet fattighjælp, ikke kunne gifte sig uden tilladelse fra fattigkommissionen, var at beskytte samfundet mod et voksende antal fattige og de deraf følgende økonomiske byrder. I praksis fik ugifte fruentimmere den ydede hjælp eftergivet, hvis de stod for at ville giftes, medens mændene fik pålagt at refundere fattighjælpen inden giftermålet. Derved var omformuleringen af reglen i 1857 i overensstemmelse med reglens brug i praksis; det var altså manden, der skulle holdes fast på sine forsørgelsesforpligtelser. Dermed kan jeg hævde, at ægteskabslovgivningen formulerede mandens rolle i statens verdslige projekt: Det gjorde manden til forsørger.

Vi kender ikke effekten af ”The Malthusian Experiment” (1824-loven) kvanitativt set, men det må ikke underkendes, at det var første skridt til at gøre fattighjælpsmodtagere til andenrangsborgere. Derved fik de lokale fattigkommissioner et mentalt greb om de fattige via umyndiggørelsen, hvilket var et redskab, der efterfølgende blev taget i anvendelse i andre sammenhænge. Det forklarer nok også, hvorfor reglen var gældende frem til 1961, om end i aftagende omfang.

Reglen i 1824-forordningen om indskrænkninger i de fattiges ret til at indgå ægteskab skabte dermed et markant skel mellem kirkens projekt og statens. Ifølge den kirkelige tradition, der var præget af Luthers lære, var ægteskabet en pligt – en selvfølge, der var vigtig for opfyldelsen af Guds kald. Muligheden for at opfylde Guds kald blev indskrænket i 1824, og paradoksalt nok anbefalede en del af de betænkninger,

der kom fra gejstlige embedsmænd, at staten skulle indføre denne indskrænkning. Det afslører vel, at der også blandt nogle af kirkens folk herskede et verdsligt syn på ægteskabet; det kunne bruges til mere end at opfylde Guds kald.

At en sådan regel kunne realiseres i en forordning viser også, at kirken allerede i 1824 stod svagt i forhold til at påvirke ægteskabslovgivningen. Desuden ser man, at ægteskabet i hvert fald af staten blev betragtet som en verdslig institution i samfundet, og i denne optik er det forståeligt, at kirken stod svagt i starten af 1900-tallet, da nye ægteskabsbetingelser blev formuleret. Ved ægteskabsreformerne var der kommet en ny lære til: arvelighedslæren, der havde til hensigt at højne befolkningens kvalitet.

De første efter-reformatoriske skilsmissegler blev formuleret i Ægteskabsordinansen fra 1582, og de blev gentaget i Danske Lov (1683). Disse regler, der anerkendte hor, rømning og impotens som gyldige skilsmissegrunde, var gældende frem til 1922. De var karakteriseret ved at være inspireret af den lutherske lære, og ved behandling af ægteskabssager i tamperretten var der strenge krav til bevisførelse, ligesom det var væsentligt at få udpeget en skyldig part.

Under indflydelse af de europæiske idéhistoriske strømninger udvikledes imidlertid en mulighed ved siden af skilsmisse ved dom. Det nye var, at det ægteskabelige samlivs sammenbrud ("gemytternes uoverensstemmelse") blev en gyldig separations- og skilsmissegrund. I Frankrig, eksempelvis, blev det formuleret i en verdslig skilsmisselov, medens de idéhistoriske strømninger i Danmark blev indoptaget i den enevældige konges ret til at dispensere fra lovgivningen. Vendepunktet var i 1790, hvor kongens hidtidige rådførelse med det teologiske fakultet blev afløst af Højesteret og Hof- og Stadsretten i København. Her sad landets fremmeste jurister og anbefalede kongen at bevillige separation og skilsmisse i begrænset omfang.

Ikke bare begrundelsen, men også sagsbehandlingen, forandrede sig, idet kongens bevillingspraksis blev decentraliseret fra 1800, og opgaven blev lagt ud til amtmændene. I første halvdel af 1800-tallet stod forligskommissionerne på det lokale plan centralt ved behandlingen af ægteskabssager, da den lovbestemte verdslige mægling foregik dér. De empiriske undersøgelser af ægteskabssager behandlet ved forligskommissionen viste, at der ikke længere blev stillet krav om bevisførelse, men derimod var ægtefællernes enighed om, at de var tilstrækkeligt uenige til at få sagen

behandlet. Heraf ses, at kontraktteoriene havde indflydelse på synet på ægteskabet; ægteskabet var en kontrakt, der kunne hæves, når kontraktindehaverne var enige om det.

De sager, der blev behandlet i forligskommissionen, handlede primært om manglende ægteskabelig lykke, og det var begrundet i dårlig opførsel, mandens manglende forsørgelse samt gemytternes uoverensstemmelse. Dette er således tegn på, at ideen om retten til et lykkeligt liv efter nyorienteringen kunne begrunde, at ægteskabet skulle opløses. Det var en begrundelse af en helt anden karakter end dem, der var formuleret i Ægteskabsordinansen.

Luther advarede mod at tillade separation, hvorfor Ægteskabsordinansen ikke tillod det – endsige nævnte det. Kontraktteoriene og idéen om retten til et lykkeligt liv fostrede et verdsligt syn på ægteskabet, og staten sikrede i det verdslige projekt, at befolkningen havde mulighed for at opløse ægteskabet på visse betingelser. Højesteret nævnte, at separation kunne bruges til at forlænge vejen til skilsmisse, men ser man på den verdslige mægling, er det klart, at separation (i højere grad end skilsmisse) kunne bruges til at holde manden fast ved hans forsørgelsesforpligtelser over for familien. Derved var staten ikke forpligtet til at tage ansvar. Ydermere sikrede muligheden for separation, at befolkningens rettigheder blev tilgodeset, uden at ægteskabsinstitutionen blev undergraved fuldt ud, da ægteskabets retsvirkninger bestod efter en separation.

Nyorienteringen fra 1790 bevirkede, at synet på Guds ordning som en ideelt set uopløselig forbindelse, var forandret – kirken måtte reagere på det. I løbet af 1810'erne ses, at kirken på flere fronter forsøgte at markere sit ståsted. Det var særligt biskop Münter, der tog initiativ til flere foranstaltninger i form af henvendelser til Danske Kancelli i 1810 og i 1813. Første forsøg i 1810 var succesfuldt og resulterede i en forordning (1811), der gjorde gejstlig mægling til en formaliseret del af behandlingen af ægteskabssagerne; reelt var det dog en ”genoplivelse” af Danske Lov 2-9-8. Henvendelsen i 1813 førte til en nedsættelse af Kommissionen til Kirkelovens Revision, hvis gejstlige medlemmer hverken havde pondus til at markere præstens rolle på ny som både sjælesørger og moralsk opsynsmand, endsige at gennemføre reformeringen af lovene i deres helhed.

I kølvandet på 1811-forordningen om gejstlig mægling udsendte de dansk-norske biskopper en vejledning til præsterne omhandlede det syn på ægteskabet, som de skulle formidle til de stridbare ægtefolk. Det var i overensstemmelse med det ortodokse syn

herpå, og det viste, at kirken ikke accepterede nyorienteringen fra 1790.

Indberetningerne om præsternes arbejde med gejstlig mægling viste, at der blandt gejstligheden ude i sognene var et mere mangfoldigt syn på nyorienteringen. Blandt disse fandtes en gruppe af præster, der så det som deres pligt at anbefale ægteskabet opløst, når der ikke var basis for et tilfredsstillende ægteskabeligt samliv.

Kort sammenfattet skal det fremhæves, at tilsidesættelse af det teologiske fakultet i centraladministrationen varslede, at jura og teologi var hinanden uvedkommende. Biskoppernes forsøg på at gøre kirkens indflydelse gældende i forhold til de nye tendenser var i hovedsagen forgæves; de manglede gennemslagskraft både indadtil og udadtil. Derfor var kirkens stilling også svag ved de nordiske reformer af ægteskabslovgivningen i starten af 1900-tallet.

De demografiske undersøgelser af vielsesmønstrene viste, at ægteskabet fortsat var vigtigt for majoriteten af befolkningen, idet vielseshyppigheden med få undtagelser var på 7-9 promille gennem hele 1800-tallet, ligesom den gennemsnitlige vielsesalder var uforandret i første halvdel af 1800-tallet. Dog var der en faldende tendens efter 1840. Gennem hele 1800-tallet var der overensstemmelse mellem det vesteuropæiske vielsesmønster, som det er formuleret af John Hajnal, og vielsesmønstrene i Danmark.

Underklassens vielsesmønstre skilte sig dog på flere felter ud fra det generelle mønster. Op til 65 % af de ægtepar fra underklassen, der blev gift i de fire udvalgte byer (Bogense, Varde, Århus og Slagelse), havde barn inden vielsen, eller fik det inden syv måneder. Det leder hen til at gøre sig betragtninger om forældrenes indflydelse på valg af partner. For i betragtning af, at det før-ægteskabelige samliv var vidt udbredt, kan man stille sig tvivlende over for en omsiggribende kontrol og brug af sanktioner fra forældrenes side. Det var ikke mindst gældende, hvis der var et barn i vente, for hvilke fornuftige indvendinger kunne forældrene til en gravid datter have over for en mand, der spurgte om tilladelse til at blive deres svigersøn? Var svaret ja, var forsørgelsen af moder og barn i hovedsagen sikret. Formelt set skulle kvinden have forældrenes samtykke til ægteskab, og efter 1824 skulle manden også, hvis han var under 25 år. Spørgsmålet er, hvilken reel indflydelse forældrene havde på deres børns valg af partner? Weilbach-sagen viste, at lysningen, der fungerede som en offentliggørelse af den kommende ægteskabelige forbindelse, ikke altid skete efter reglerne.

Sådanne iagttagelser udelukker naturligvis ikke, at det kan forholde sig anderledes uden for underklassen. Det er således oplagt, at den søn eller datter, der skulle overtage gården, værkstedet og borgerskabet eller lignende kunne udgøre en vigtig brik i familiers ægteskabsstrategier. Store dele af de giftelystne unge var ikke blandt de ”udvalgte”, eller var ikke i en sådan situation, at de kunne vente at arve privilegier af deres forældre. Derfor er antagelsen, at hovedparten af befolkningen i 1800-tallet var relativt frit stillet ved valg af partner, blot ægteskabsbetingelserne var overholdt. Det åbner også op for, at der var mulighed for at vælge en partner af kærlighed, og det ser ud til at underklassens unge gjorde det, hvis man tager en minimal aldersforskel mellem parterne som et konkret udtryk herfor.

De demografiske undersøgelser er således udtryk for den brede befolkningsvielsesmønstre, og det har været grundlaget for nuancerede betragtninger herom. Blandt andet omgik befolkningen regler for ægteskabsindgåelse, der var præget af kirkens doktriner, med en vis pragmatisk holdning; det gælder det før-ægteskabelige samliv samt reglerne for genvielse. Ikke mindst socialklasse synes at være en vigtig faktor, når ægteskabsinstitutionen skal undersøges. Analyserne har vist, at debatten om de ”letsindige ægteskaber” i 1810-1820’erne ikke alene handlede om lave vielsesaldrer, men at underklassen generelt havde en afvigende adfærd i forhold til ægteskabsindgåelse. Det var sandsynligvis det, der gav anledning til disputerne og frygt blandt medlemmer af de lokale fattigkommissioner og embedsmændene i Danske Kancelli.

Analyserne af vielsesmønstrene viser også ægteskabets lange og kontinuerlige betydning for befolkningen, og det faktum er i overensstemmelse med ovenstående konklusioner, hvoraf det fremgår, at ægteskabet fortsat havde betydning som ”samfundsordner” i det verdslige projekt. Det forklarer også, hvorfor ”European Marriage Patterns” fortsat kunne genfindes, selv efter at dets demografiske betydning var under afvikling. Ikke mindst opkomsten af det verdslige syn på ægteskabet, der satte ægteskabets symbolske værdi højt, var med til at bibeholde mønstret.

I vielsesmønstrene ses også nye tendenser, der rækker frem mod 1900-tallet. Analyserne af genvielsesmønstrene viste, at enkerne i højere og højere grad undlod at indgå nyt ægteskab. Gennem 1800-tallet kom enkerne til udgøre et markant indslag i bybilledet; de var husstandsoverhoveder og forsørgede sig selv. Ser man denne

udvikling sammen med udviklingen i antallet af aldrig gifte kvinder (50-59-årige), tegner der sig et billede af en gruppe kvinder, der i mindre grad så ægteskab som en selvfølge. Byen gav muligheder for at leve alene og klare sig uden en mand, og kvinderne så kritisk på de begrænsninger, et ægteskab kunne give. Deres civilstand gav dem rettigheder, medens den gifte kvinde fortsat måtte underordne sig manden. Endnu en reform måtte der således til for at bevare ægteskabet, ellers var der overhængende fare for, at kvinder i endnu højere grad ville vælge ægteskabet fra. Reformen kom i 1922, hvor ægtemanden og hustruen i et ægteskab blev ligestillet i henseende til både rettigheder og pligter.

Hvorfor kom ægteskabet på den politiske dagsorden omkring 1800? Årtierne før og efter 1800 var en brydningstid på mange fronter, så svaret på spørgsmålet er ikke enkelt. Ægteskabet kom på den politiske dagsorden samtidig med, at konturerne af "statens projekt" viste sig. Ifølge Ingesmans fortolkning var forudsætningen herfor pietismens gennemslagskraft i 1700-tallet, og den gjorde religiøse spørgsmål til en privatsag dels oplysningstidens idéers påvirkning af kongen og statens embedsmænd, der fostrede en vis reformvilje. Analyserne har vist, at idéen om retten til et lykkeligt liv og kontraktteorien havde indflydelse på synet på ægteskabet, og det havde den konsekvens, at adgangen til at opløse det blev liberaliseret. Pietismens betydning er ikke indgående inddraget i analysen, men dens indflydelse kan aflæses af den måde, hvorpå ægteskabssagerne blev behandlet. Bevisførelsen i sagerne bestod ikke af en nærgående undersøgelse af parternes privatliv, men det var tilstrækkeligt, at parterne var enige om deres forehavende; den moralske side af sagen var således en privatsag.

De empiriske undersøgelser i nærværende afhandling viser, at det er nødvendigt at tilføje en faktor, der havde betydning for, at ægteskabet kom på den politiske dagsorden omkring 1800. Det gælder befolkningsudviklingen. De store nye generationer af unge mennesker, der var en følge af befolkningstilvæksten fra 1775, og den heraf følgende proletarisering satte også den herskende samfundsindretning under pres. De demografiske undersøgelser viser, at det var det, der i samtiden var anledning til at udhæve "letsindige ægteskaber", og det førte i sidste ende til loven i 1824.

De to eksempler på tilpasningen af ægteskabslovgivningen, som er analyseret i nærværende afhandling, viser, hvorledes den opinionsstyrkede enevælde fungerede i praksis. Der blev lyttet til holdninger nedefra, men det var fortsat kongen og statens

embedsmænd, der formulerede de nye rammer, der også blev til under påvirkning af strømninger i Europa.

Som nævnt havde de europæiske strømninger betydning for verdsliggørelsen af ægteskabet, men det er værd at understrege, at der var tale om en særegen dansk udvikling. Det danske særkende ved 1824-loven var, at reglen blev formuleret som en konkret lov, selvom debatten om de letsindige ægteskaber også var en realitet i de øvrige nordiske lande. Endvidere var timingen af loven en særskilt dansk foreteelse; den restriktive holdning til de fattige slog tidligt igennem i Danmark. Hvad angår udviklingen i adgangen til separation og skilsmisse, så byggede det på en længere tradition inden for kongens dispensationspraksis, der i mindre målestok gik tilbage til midten af 1700-tallet. Ydermere var den måde, ægteskabssagerne blev behandlet på efter nyorienteringen, en integreret del af en lang dansk tradition for forligsmægling. Ikke mindst var nyorienteringen meget liberal i en europæisk sammenhæng, og den var kendetegnet ved at være vedvarende.

Tilpasningen af ægteskabslovgivningen til den aktuelle samfundsudvikling i første halvdel af 1800-tallet blev brugt til at understrege befolkningens rettigheder og pligter i det nye verdslige projekt, og det havde den konsekvens, at ægteskabsinstitutionen blev verdsliggjort. Tilpasningen var et middel til at bevare ægteskabet, idet det bibeholdt sine centrale placering som "samfundsordner". Ægteskabet som Guds ordning og dets betydning for reproduktion samt som værn mod utugt begrundet i den kirkelige tradition havde derimod mindre betydning. Det betyder dog ikke, at der ikke fortsat var en moralsk dimension ved ægteskabet, idet det også var passende i det verdslige projekt, at befolkningen giftede sig af sådanne årsager, men nu var begrundelsen i højere grad, at familiens forsørgelse skulle sikres. Dér kunne manden gøre sig nyttig i en samfundsmæssig kontekst til gengæld for de rettigheder, der tilflød ham gennem 1800-tallet. Kvindens rolle var derimod mere sammensat og indebar både husholdning og omsorgsarbejde, der dog ikke udelukker, at hun også bidrog til forsørgelse af familien. Ægteskabsloven fra 1922 definerede klart en husmoderrolle til kvinden, det vil sige med vægt på de to første faktorer, og manden som forsørger, men tilpasningen af ægteskabslovgivningen i første halvdel af 1800-tallet og de empiriske analyser af materiale fra den periode, viser klart, at allerede den gang blev manden betragtet som hovedforsørger.

Nærværende afhandling belyser en bid af ægteskabets historie, nærmere betegnet ægteskabsinstitutionens betydning for stat, kirke og befolkning i perioden ca. 1790-1860, dog med linier både bagud og længere op i tiden. Den videre forskning i emnet bør være et forsøg på at trække de lange linier i ægteskabets historie i Danmark fra undersøgelserne af ægteskabet i middelalderen, til reformationen, og frem til tilpasningen af ægteskabslovgivningen i starten af 1800-tallet og endelig videre til de store reformer i 1920'erne. Den mørkeste plet på denne lange tidslinie er studier af ægteskabet i den ortodokse periode fra starten af 1600-tallet og frem til de sidste årtier af 1700-tallet, hvor undersøgelsen af tamperrettens virke (1542-1797) vil være central. I nærværende afhandling fremstilles synet på ægteskabet i denne periode som uforanderligt, men spørgsmålet er, om der ikke er tale om en forenkling. Kun videre studier af synet på ægteskabet på tamperrettens tid kan nuancere dette.

Det er således værd at undersøge, hvorvidt tamperretternes praksis forandrede sig gennem perioden og i givet fald, hvorfor den gjorde det. Én mulig hypotese kunne være, at retternes funktion forandrede sig fra at være en instans, der formidlede et ægteskabssyn i overensstemmelse med Luthers, til at sætte mere fokus på ægteskab som kontrakt (jf. 1734-forordningen).

Kapitel 10: Litteratur og utrykte kilder

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA), København:

- RA, *Rentekammeret*, Danske Afd., Kammerkancelliet, Danske Konceptforestillinger 1773-1840.
Angaaende den under 13. October 1819 nedsatte Commissions Forslage, om de paa Landet i Danmark hvilende Commune-Byrder med videre. (404)
- RA, *Danske Kancelli*, F53, Forestillingsprotokol, 2. kvartal 1790.
- RA, *Danske Kancelli*, F8, Diverse konceptforestillinger 1791-99. Læg: Konceptforestillinger ang. Approbation paa Expeditioner ad mandatum.
- RA, *Danske Kancelli*, K33, Resolutionsprotokol. 1800.
- RA, *Danske Kancelli*, K18, Brevbog, 1800.
- RA, *Danske Kancelli*, K20, Brevsager, 1800.
- RA, *Danske Kancelli*, G82 Indberetninger om Antallet af Ægtefolk, som de sidste 12 Aar har erholdt aldeles Skilsmisse ved Kongelig Bevillinger og tilladelse til at leve adskilte fra Bord og Seng ved Kongelig eller Øvrighedens Bevillinger. Indsendt i Henhold til Cirkulære af 1800 17. maj.
- RA, *Danske Kancelli*, I70, Henlagte Sager, 1810.
- RA, *Danske Kancelli*, I4, Kongelige Resolutioner og Danske Kancellis Forestillinger. 1811.
- RA, *Danske Kancelli*, G88, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal i Danmark og Island afgivne i Henhold til Cirkulære af 1817 8. Juli.
- RA, *Danske Kancelli*, 1. dept., Indlæg nr. 1008 (1824).
- RA, *Danske Kancelli*, K4, Resolutionsprotokol, 1834.
- RA, *Danske Kancelli*, K18, Brevbog, 1834.
- RA, *Danske Kancelli*, K20, Brevsager, 1834.

Landsarkivet for Fyn (LAO), Odense:

- LAO, *Fyns Bispearkiv*, Indberetninger om Ægteskabsskilsmisse, 1817-1845.
- LAO, *Svendborg amt*, B-journal, 1834.
- LAO, *Svendborg amt*, Kopibog, 1834-35.
- LAO, *Svendborg amt*, Register over Separationsbevillinger, 1812-1920.
- LAO, *Svendborg amt*, Protokol over udleverede kongelige Bevillinger, 1833-1855.
- LAO, *diverse præstearkiver*, forloverprotokoller fra Odense Skt. Knud, Fåborg, Balslev-Ejby, Espe-Vantinge sogne. 1824-1860.
- LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1796-1820, 1820-1834, 1834-1846, 1846-1857.
- LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, dokumenter til forligsprotokollen 1795-1857.

Landsarkivet for Sjælland m.m. (LAK), København:

- LAK, *Sjællands bispearkiv*, Koncepter til breve, 1811.
- LAK, *Sjællands bispearkiv*, Diverse II, læg: Om ægteskabsskilsmisse 1810-1812.
- LAK, *Sjællands bispearkiv*, Brevprotokol, 1812.
- LAK, *Frederiksborg amt*, Registratur over udleverede Kongl. Bevillinger 1820-1863.
- LAK, *Frederiksborg amt*, Journal for ved Frederiksborg Amts Kontor udfærdigede Separationsbevillinger, 1827-1839, 1842

LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1795-1816, 1816-1821, 1822-1828, 1828-1832, 1832-1836, 1836-1842, 1842-1848, 1848-1856, 1856-1857.
LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, dokumenter til forligsprotokollen 1795-1857.

Ringe kommunes arkiv, Ringe rådhus:

Espe-Vantinge kommune, *Espe-Vantinge fattigkommission*, Protokol for Fattig Væsenet udi Espe og Wantinge Sogne Distrikt 1823-1839.

Her ud over demografiske materiale hentet fra nedenstående web-adresse samt kirkebøger og folketællinger fra mikrokort på LAO:

<http://ddd.sa.dk/> (Dansk Demografisk Database)

Kirkebøger i perioden 1814-1860:

- Vantinge sogn, Skt. Mikkel sogn Slagelse, Skt. Jakob sogn Varde, Skt. Mikael sogn Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Folketællinger:

- 1801: Slagelse, Bogense, Varde, Århus.
- 1834: Vantinge
- 1840: Vantinge
- 1860: Slagelse, Bogense, Varde, Århus.

Litteratur

- Algreen-Ussing, T. (red.): *Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser, samt Kollegialbreve, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, diverse årgange.
- Alter, George i: *Journal of Family History 1991:1*. "New Perspectives in European Marriage Patterns in the Nineteenth Century" s. 1-5.
- Anderson, Michael: *Approaches to the history of the western family 1500-1914*. Cambridge. 1980.
- Arnorsdottir, Agnes S.: i *Den jyske Historiker nr. 98-99, 2002*. "Ægteskab, sex og hor i historien. "Ægte eller "uægte"" ægteskab i middelalderen: et spørgsmål om definition". s. 13-23.
- Banggaard, Grethe i: *Fortid og Nutid 1997:2*. "Menneskelig springflod og kommunal økonomi. Metodiske overvejelser ved undersøgelse af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet". s. 83-105.
- Banggaard, Grethe: *Til gavn eller til skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne*. Odense. 1998.
- Banggaard, Grethe: *Fattigforsorgen på landet 1763-1894. Fem sogne i Skåne*. Lund Papers in Economic History. Nr. 75, 2002.
- Banggaard, Grethe: *Befolkningsfremmende foranstaltninger og faldende børnedødelighed. Danmark ca. 1750-1850*. Upubliceret ph. d. afhandling. Syddansk Universitet. 2002.

- Banning, Knud i: Hal Koch (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede.* "Gavnelystne præster. Fra oplysningstiden". s. 34-57.
- Bavel, Jan van i: Isabelle Devos & Muriel Neven (red.): *Recent Work in Belgian Historical Demography in 19 th. and early 20th. centuries.* RBHC/BTNG XXXI, 2001, 3-4. "Malthusian sinners: illegitimate fertility and early marriage in the times of economic crisis. A case study in Leuven 1846-1856. s. 371-401.
- Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistik Tabelværk, 5. rk. A, 5.* Kbh. 1905.
- Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960. Statistiske undersøgelser. Nr. 19.* Kbh. 1966.
- Bengtsson, Tommy & Rolf Ohlsson: *Seasonality in Births and Economic Cycles. Sweden 1749-1869.* Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds Universitet. Lund. 1989.
- Bengtsson, Tommy: *Den demografiska utvecklingen i de nordiska ländern 1720-1914.* Lund Papers in Economic History. No. 15, 1992.
- Bentzon, Viggo: *Den danske Familieret.* 2. udg. Kbh. 1916.
- Beretning til Finansministeriet om Drikfældigheds-Forholdene i Danmark (afgivet i september 1882). *Statistiske Meddelelser* 3. rk. 4. bd. Kbh. 1882. s. 257-260.
- Bladh, Christine i: Eva-Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferenserapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg.* Göteborg. 2003. "Skilsmässor i Stockholm 1750-1860. Klasstillhörighet och skilsmässogrund.". s. 8-27.
- Blom, Ida i: *Tidsskrift for samfunnsforskning 1979, bd. 20.* "Om Pigebørns Oprdragelse. Kjønsdifferensierte opdragelsesprinsipper i 1800-tallets norske pedagogiske litteratur". s. 599-616.
- Blom, Ida i: Anne-Hilde Nagel (red.) (1998) *Kjønn og velferdsstat.* Bergen. 1998. "Refleksjoner over kjønn og stat." s. 24-49.
- Blom, Ida i: *Journal of Family History 1991:2.* "The history of Widowhood: A Bibliographic overview". s. 191-210.
- Blom, Ida i: *Journal of Women´s History 1992.* "Widowhood: From poor law society to the welfare society. The case of Norway 1875-1964." s. 51-81.
- Blom, Ida: *Det er forskjell på folk – nå som før. Om kjønn og andre former for sosial differensiering.* Bergen. 1994.
- Boledo, Mario: *Marriage Patterns in La Puna among aboriginal population.* Upubliceret paper præsenteret på ESSHC i Haag, februar 2002.
- Bonderup, Gerda i: *Historie 1987.* "Skilsmisser i Århus 1645-1900". S. 493-518.
- Bonderup, Gerda i: Steen Busck & Henning Poulsen (red.): *Danmarks historie – i grundtræk.* Aarhus. 2000. "Enevælde og reformer 1720-1848". s. 175-230.
- Bonderup, Gerda: *En kovending – koppevaccinationen og dens udfordringer til det danske samfund omkring år 1800.* Århus. 2001.
- Bredal, Anja: *Arrangerte ekteskap og tvangsekteskap i Norden. TemaNord 1999:604.* Kbh. 1999.
- Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsters syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848 belyst ved trykte prædikener.* Kbh. 1997.
- Bregnsbo, Michael: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet.* Kbh. 1997.
- Bregnsbo, Michael i: *Kirkehistoriske Samlinger 1998.* "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848". s. 51-61.

- Brorson, Christian: *Forsøg til anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov og ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*. Bind 1. Kbh. 1801.
- Bull, Ida i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1986*. "Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfund". s. 318-342.
- Carlsson-Wetterberg, Christina: i Eva-Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg. 2003. "Mellem tradition och modernitet. Debatten om de ofullkomnade äktenskapen vid 1915 års riksdag". s. 308-316.
- Christensen, Niels Finn & Pirjo Markkola (red.): *The Nordic Welfare States – a Historical Reappraisal*. Introduktion i upubliceret manuskript, juni 2003.
- Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger*, diverse årgange.
- Collegial-Tidende*, diverse årgange.
- Cronberg, Marie Lindstedt: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*. Lund. 1997.
- Danmarks Sociallovgivning*. Udgivet paa Indenrigsministeriets Foranstaltning. Kbh. 1918.
- Danske Lov*. Udg. af Stig Iuul. Kbh. 1949.
- Degn, Ole: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug*. Arkivernes Informationsserie. Rigsarkivet. 1991.
- Den Jyske Historiker nr. 98-99 september 2002*, særnummer om *Ægteskab, sex og hor i historien*.
- Departementstidende*, diverse årgange.
- Dombernowsky, Lotte i: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie. Bind 2. "Ca. 1720-1810"*. s. 211-391.
- Dombernowsky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand. Kbh. 1983. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*.
- Dombernowsky, Lotte: *"Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere..."*. *Retsopfattelse og adfærd hos den fynske almue år 1800*. Odense. 1985.
- Drake, Mikael i: Elisassen & Sogner (1981) "Utenomekteskapelig frugtbarhet i Norge 1760-1960. En oversikt". s. 15-22.
- Dribe, Martin: *Leaving Home in a Peasant Society. Economic Fluctuations, Household Dynamics and Youth Migration in Southern Sweden, 1829-1866*. Lund. 2000.
- Dübeck, Inger i: *Årbog for kvinderet 1978*. "Kvindens retlige status i det 19. århundrede" s. 55-88.
- Dübeck, Inger i: *Præsteforeningens Blad 1995/42*. "Ægteskabsindgåelse i Danmark før og nu: betingelser og gyldighed". s. 881-891.
- Dupâquier, J., E. Hélin, P. Laslett, M. Livi-Bacci & Sølvi Sogner (red.): *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London. 1981.
- Dyrvik, Ståle: *Historisk demografi*. Bergen. 1983.
- Dåb og brudevielse*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Kbh. 1983.
- Eliassen, Jørgen i: Jørgen Elisassen & Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfundet*. Oslo. 1981. *Bot & Bryllup*. Oslo. 1981. "Fine jomfuer, gravide bruder og ugifte mødre. Forholdene i Moss rundt år 1800." s. 81-91.
- Elisassen, Jørgen & Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfundet*. Oslo. 1981.
- Episcoporum Ecclesiae Danico-Norvegicae Epistola Encyclica ad Clerum Utriusque Regni de Officiis, Edicto Regio d. XVIII Octobris 1811 Promulgato Pastoribus Denuo*

- Injunctis*. Kbh. 1812.
- Froide, Amy M. i: Judith M. Bennett & Amy M. Froide (red.): *Singlewomen in the European Past 1250-1800*. Philadelphia. 1999. "Marital Status as a Category of Difference: Singlewomen and Widows in Early Modern England". s. 236-269.
- Gardarsdottir, Olaf i: *Continuity and Change 15 (3) 2000*. "The implications of illegitimacy in late-nineteenth-century Iceland: the relationship between infant mortality and the household position of mothers giving birth to illegitimate children." s. 1-27.
- Gaunt, David & Orvar Løfgren i: J. Dupaquier mfl. (red.): *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*. London. 1981. "Remarriage in the Nordic countries : the cultural and socio-economic background" s. 49-60.
- Guinnane, Timothy i: *Journal of Family History 1991:1*. "Re-Thinking the Western European Marriage Pattern: The Decision to marry in Ireland at the turn of the Century". s. 47-64.
- Gunnlaugsson, Gisli Agust i: Kaare Tønnesson (red.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet. Det 22. nordiske historikermøte Oslo 13. -18. august 1994*. Oslo. 1994. "Sedelighetsbrott i Norden 1550-1850". s. 103-122.
- Hagemann, Gro: Ida Blom & Sølvi Sogner (red.): *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingetid til 2000-årsskiftet*. Oslo. 1999/2001 (2. oplag) "De stummes leir?". s. 135-226
- Hair, P. E. H. i: *Population Studies (20)*. 1966. "Bridal Pregnancy".
- Hansen, Georg: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede*. Kbh. 1957.
- Hajnal, John i: *Population Studies*. Vol. VII, part 2, nov. 1953. "Age at marriage and proportion marrying". S. 129-130.
- Hajnal, John i: D. V. Glass & D. E. C. Eversley: *Population in History. Essays in Historical Demography*. London 1965. "European Marriage Patterns in Perspective". s. 101-43.
- Hajnal, John i: *Population and Development Review*. 1982:3. "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System". s. 449-494.
- Hajnal, John i: Richard Wall m. fl. (red.): *Family forms in Historic Europe*. Cambridge. 1983. "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System". s. 65-104.
- Helgesen, Kari i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1982*. "Supplikken som kvinnehistorisk kilde". s. 257-264.
- Hemmingsen, Niels: *Vejledning i ægteskabssager 1572*. Oversat og udgivet af Richard Mott. Kbh. 1987.
- Hermansen, Karsten: *Kirken, kongen og enevælden – en undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. (Upubliceret ph d. afhandling, Syddansk Universitet, 2003).
- Himmelstrup, Jens m. fl. (red.): *Danske Forfatningslove og forfatningsudkast*. Kbh. 1932.
- Holbeck, Bengt i: Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede*. Bind I. Kbh. 1964 (2. oplag). "Højtider i slægtens liv". s. 37-61.
- Holck, Axel: *Dansk Statistiks Historie 1800-1850*. Kbh. 1901.
- Holmgaard, Jens: *Bonden, kirken og kroen. Provste- og præsteindberetninger 1773 fra Sjællands stift om helligdagens forsømmelse og vanærelse*. Kerteminde. 1993.
- Håkansson, Sigrid: "...då skall han taga henne till äkta..." *Oäkta födsler, äktenskapmarknad och giftermålssystem i Östsverige och Västsverige 1750-1850*. Stockholm. 1999.
- Ibsen, Dorthe Kjærsgaard i: *Samvirke 1997:9*. "Brud med traditionerne – eller brud med tradition?". s. 6-10.

- Ingesman, Per i: Knudsen (red.) (2000): "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv". s. 65-86.
- Ingesman, Per i: Leon Jespersen & E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie. Bind I*. Kbh. 2000. "Kirken 1814-1848". s. 443-449.
- Jensen, Anette i: *Fynske Årbøger 1998*. "Uægte børn i Fåborg. Retssystemet og "ugifte fruentimmere" i 1870'erne – eksempler på faderskabssager fra Fåborg byfogeds arkiv." s. 75-86.
- Jensen, Anette i: *Nyborg før og nu 2001*. "I modgang og medgang – ægteskabssager i Nyborg købstads forligskommission (1795-1822)." s. 62-71.
- Jensen, Anette: Kronik i *Politiken* 16. april 2002. "Til forliget os skiller".
- Jensen, Anette i: *Den jyske Historiker nr. 98-99, 2002. Ægteskab, sex og hor i historien*. "Staten, kirken og stridbare ægtefolk. Et nyt syn på ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet." s. 109-130.
- Jensen, Anette i: Kronik i *Fyens Stiftstidende* 25. november 2002. "Retten til ægteskab".
- Jensen, Anette i: *Ræthinge-posten 2003*. Udgivet af Ringe Lokalhistoriske Forening og Ringe Museumsforening. "Da Ægteskabet ansees fordeeltigt for Fattigvæsenet" - Studier i indskrænkninger i retten til at gifte sig med udgangspunkt i en sag fra Espe-Vantinge fra 1834". s. 18-32.
- Jensen, Anette i: Eva Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Vold. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg 2003. "Ægteskabsbetingelsernes verdsliggørelse. Studier i letsindige ægteskaber og indskrænkninger i retten til at gifte sig i Danmark omkring år 1824". s. 118-130.
- Johansen, Hans Chr. i: *Scandinavian Economic History Review. No. 1 1966*. "J. G. Büsch's economic Theory and his influence in the Danish economic and social debate." s. 18-38.
- Johansen, Hans Chr.: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1. Reformår 1784-88*. Århus. 1968.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. Århundrede*. Odense. 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *En samfundsorganisation i opbrud. Dansk Socialhistorie. Bind 4*. Kbh. 1979.
- Johansen, Hans Chr.: *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*. Odense. 1983.
- Johansen, Hans Chr.: *Sources to Early Danish Population History*. Research Report 1. Danish Center for Demographic Research. Odense. 1998.
- Johansen, Hans Chr.: *Danish Population History 1600-1939*. Odense. 2002.
- Johansen, Hanne Marie: *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Oslo. 2001.
- Jonasen, Viggo: *Dansk Socialpolitik*. Århus. 1998.
- Jørgensen, Harald: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*. Kbh. 1940.
- Jørgensen, Harald i: *Kirkehistoriske Samlinger 6. R, 4. bd., 1942-44*. "Omkring Nedsættelse af Kirkekommissionen af 1813" s. 377-389.
- Jørgensen, Troels G. i: *Tidsskrift for Forsørgelsesvæsen og Filantropi*. Kbh. 1906. "Bør Fattighjælp være en Ægteskabshindring?" s. 135-142.
- Jørgensen, Jens Ulf i: *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300 året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*. Kbh. 1983. "Kirkeretten i Danske Lov". s. 447-487.
- Jørgensen, Frank & Morten Westrup: *Danske centraladministration i tiden indtil 1848*. Kbh. 1982.
- Jyllandsposten* 12. november 2002.

- Kälve­mark, Ann-Sofie i: *Historisk Tidsskrift 1977 (Stockholm)*. ”Att vante barn när man gifter sig”. S. 181-199.
- Knodel, John i: *Populations Studies 1966/67*. ”Law, Marriage and Illegitimacy in the Nineteenth-Century Germany”. s. 279-294.
- Knodel, John i: *Social Science 1972*. ”Malthus Amis: Marriage Restrictions in the 19th. Century Germany”. s. 40-45.
- Knodel, John & Katherine Lynch i: *Journal of Family history 1985*. ”The Decline of remarriage: Evidence from German Village Populations in the eighteenth and nineteenth centuries”. s. 34-59.
- Knudsen, Pernille Ulla: *Lovkyndighed og vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. Kbh. 2001.
- Knudsen, Tim i: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus. 2000. ”Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat”. s. 20-64.
- Koch, Hal: *Den danske kirkes historie. Bind VI*. Kbh. 1954.
- Koefoed, Nina i: *Historie 1998:1*. ”Motiverne bag enevældens ægteskabslovgivning”. S. 42-66.
- Koefoed, Nina i: *Den jyske Historiker 88, april 2000*. ”En diskursiv analyse af grundlaget for enevældens ægteskabslovgivning”. S. 63-91.
- Koefoed, Nina i: *Den jyske Historiker nr. 98-99, 2002*. *Ægteskab, sex og hor i historien*. ”Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850”. s. 45-66.
- Koefoed, Nina: *Svigtede kvinder og ukærlige barnefædre. Køn og ret i dansk ægteskabs- og sædelighedslovgivning i det lange 18. århundrede*. Ph. d afhandling, under udarbejdelse ved Århus Universitet. 2003.
- Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, diverse årgange. Kongelige Rescripter, Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Kollegialbreve, diverse årgange.*
- Kornerup, Bjørn: *Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Vejledende Arkivregistratur I*. Kbh. 1943. s. XXXVIII-XXXIX.
- Krogh, Tyge: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Kbh. 2000.
- Kvillner, Gunnar Gabriel i: *Fataburen 1969*. ”En studie i giftermålsfält”. s. 61-72.
- Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Oskarhamn. 2001.
- Laslett, Peter i: *Journal of Family History 1977:2*. ”Characteristics of the Western Family considered over time”. s. 89-15.
- Laslett, Peter m. fl. (red.): *Bastardy and its comperative history*. London. 1980.
- Lausten, Martin Schwartz: *Danmarks kirkehistorie*. Kbh. 1987.
- Lausten, Martin Schwartz: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*. Kbh. 1987.
- Linde, Helle i: Karen Hjort, Grethe Ilsøe & Birgitte Possing: *SØG – og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger*. Arkivaria. 1991. ”Modehandel og kasketsalg – kvinder som selvstændige næringsdrivende i København 1845”. s. 77-87.
- Linde, Helle i: *København, kvinder og kærlighed. Historiske Meddelelser om København*. 1993. ”At skille sig fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843.” s. 165-184.
- Linde, Helle i: *Historiske Meddelelser om København 1993* ”At skilles fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843” s. 165-184.
- Lennartsson, Malin: *I säng og säte. Relationer mellem kvinnor och män i 1600-talets Småland*. Lund. 1999.
- Lovtidende*, diverse årgange.
- Lund, Erik m. fl. (red): *De europæiske ideers historie*. Kbh. 1962/1968. (7. oplag.)

- Lundh, Christer: *Giftermålsmönster i Sverige före det industriella gennombrottet*. Lund Papers in Economic History. No. 31, 1993.
- Lundh, Christer: *The World of Hajnal Revisited. Marriage Patterns In Sweden 1650-1990*. Lund Papers in Economic History. No. 60. 1997.
- Lundh, Christer: *Remarriages in Sweden in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Upubliceret paper. Lund. 2001.
- Lundh, Christer i: Isabelle Devos & Liam Kennedy (red.): *Marriage and Rural Economy. Western Europe since 1400*. "Marriage and economic change in Sweden during the 18th and 19th century." s. 217-241.
- Lundh, Christer i: *Trends and Regional Variations in Age at First Marriage in Sweden, 1750-1900*. Upubliceret paper presenteret ved det 14. nordiske demografiske symposium i Tjøme, Norge. 3.-5. maj 2001.
- Lützen, Karin i: Klaus Petersen (red.): *13 historie om den danske velfærdsstat*. Odense. 2003. "Den borgerlige filantropi som forudsætning for velfærdsstaten" s. 47-58.
- Lynch, Kathrine A. i: *Journal of Family History 1991*. "The European Marriage Patterns in the Cities. Variations on a Theme by Hajnal" s. 79-96.
- Löfgren, Orvar i: *Fataburen 1969*. "Fran nattefrieri til tonårskultur". s. 25-52.
- Malthus, T. R.: *An Essay in the Principle of Population*. Udgivet med forord af Antony Flow. London. 1970.
- Marcfarlane, Alan: *Marriage and Love in England. Modes of reproduction*. Oxford 1986.
- Marklund, Andreas i: *Den Jyske Historiker nr. 98-99 september 2002*. *Ægteskab, sex og hor i historien*. "Den äktenskapsplikt en man sin skyldig är". Kärleken, sängen och manligheten i svensk äktenskabsideologi, cirka 1760-1835". s. 37-86.
- Markkola, Pirjo (red.): *Gender and vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830-1940*. Helsinki. 2000.
- Markkola, Pirjo i: *Kvinder, Køn & Forskning 2001:2*. "Lutheranism and the Nordic Welfare States in a Gender Perspective". s. 10-19.
- Matovic, Magreta R.: *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Stockholm. 1984.
- Matovic, Magreta R.i: *Continuity and Change 1986:1*. "Stockholm Marriage. Extra-legal family formation in Stockholm 1860-1890". s. 385-416.
- Matz, Klaus-Jürgen: *Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart. 1980.
- Melby, Kari i: *Historisk Tidsskrift (Oslo) 1995*. "Norsk kvinnehistorie 1975-1995; kjønnetts endrede vitenskapelige status." s. 185-214.
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck (red.): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord 1999:14*. København. 1999.
- Melby, Kari i: Anette Warring (red.): *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra de 6. nordiske kvindehistorikermøde Tisvildeleje 12.-15. august 1999*. Roskilde. 2000. "Det nordiske ekteskab? Ekteskapslovreform i Norden 1909-1929; Ligestillingskontrakt eller husmorkontrakt?" s. 234-249.
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg (red.): *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State. Nord 2000:27*. Kbh. 2000.
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, Christina Carlsson Wetterberg i: Krister Ståhlberg (red.): *The nordic Countries and Europe II. Nord 2001:23*. "The Nordic Model of Marriage".
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg: "En nordisk ekteskapsmodell?" (kapitel i upubliceret manuskript, juni 2003).
- Montgomery, Arthur: *Svensk socialpolitik under 1800-tallet*. Stockholm. 1951

- Munch-Petersen, H.: *Den danske Civilproces i Hovedtræk*. Kbh. 1906.
- Nagata, Marie Louise & Kiyoshi Hamono: *Family and Marriage in Early Modern Kyoto 1843-1868*. Upubliceret paper præsenteret på ESSHC i Haag, februar 2002.
- Nellemann, J. i: *Historisk Tidsskrift 5. rk. 1879*. "Retshistoriske Bemærkninger om kirkelig Vielse som Betingelse for lovligt Ægteskab i Danmark." s. 363-432.
- Nellemann, J.: *Ægteskabsskilsmissen ved kongelig Bevilling. En retshistorisk Undersøgelse*. Kbh. 1882.
- Nielsen, Hanne Rimmen i: *Den Jyske Historiker 58/59, 1992. Kønnen i Historien*. "Køn, kultur, repræsentation. Nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning". s. 7-34.
- Nors, Thyra i: *Den jyske historiker, nr. 42, 1987*. "Kampen om ægteskabet: en konfliktfyldt historie om kirkens forsøg på at genne lægfolk ind i den hellige ægtestand" s. 28-46.
- Nors, Thyra i: *Historisk tidsskrift 1998*. "Ægteskab og politik i Saxos Gesta Danorum". s. 1-33.
- Næss, Hans Ejvind: *Vel forlikt. Forliksrådene i Norge 200 år. 1795-1995*. Stavanger. 1995.
- Nørgaard-Højten, Peder: *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. Kommentar*. Kbh. 2001.
- Nørgaard-Højten, Peder: *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. Tekst og oversættelse*. Kbh. 2001.
- Nørr, Erik: *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841*. Kbh. 1981.
- Nørr, Erik i: *Personalthistorisk Tidsskrift 2000:2*. "Kan man stole på kirkebøgerne?". s. 119-161.
- Oldervoll, Jan & Sølvi Sogner i: Jørgen Elisassen & Sølvi Sogner (red.): *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo. 1981. "Fødsler utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca. 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik i de forskjellige landsdelene?". s. 71-80.
- Outhwaite, R. B. i: R. B. Outhwaite: *Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage*. London. 1981. "Introduction. Problems and Perspectives in the History of Marriage." s. 1- 16.
- Pedersen, Karl Peder: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*. Kbh. 1998.
- Petersson, Birgit: *"Den farliga underklassen". Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå. 1983.
- Phillips, Roderick: *Putting Asunder. A history of divorce in the Western society*. Cambridge. 1988.
- Philip, Kjeld: *Staten og fattigdommen. Fem Kapitler af dansk Kulturpolitik*. Kbh. 1947.
- Platou, Oscar: *Forelæsninger over Ægteskabs Stiftelse og Skilsmissen i norsk Ret*. Christiania. 1882.
- Politiken* 29. juni 2003
- Rasmussen, Anna: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*. Viborg. 1996.
- Rian, Ø. i: *Historisk Tidsskrift 1990:4 (Oslo)*. "Giftermål og familie som elitedannende faktorer i 1600-tallets Bratsberg" s. 471-483.
- Riising, Anne i: Peter Kristian Iversen m. fl. (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt på 70-årsdagen*. Kbh. 1978. "Tamperrettens funktion og domspraksis". s. 393-412.
- Rosenbeck, Bente i: Kåre Tønneson (red.): *Fra kvinnehistorie til kjønshistorie? Det 22. nordiske historikermøde Oslo 13.-18. august 1994. Rapport III*. Oslo. 1994. "Politik, videnskab og køn". s. 33-45.
- Rosenbeck, Bente i: Anette Warring (red.): *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra de 6. nordiske kvindehistorikermøde Tisvildeleje 12.-15. august 1999*. Roskilde. 2000. "Det nordiske samarbejde, kvindebevægelse og

- ægteskabslovgivning". s. 250-270.
- Rosenbeck, Bente i: Eva Helen Ulvros (red.): *Kön Makt Våld. Konferensrapport från det sjunde nordiska kvinnohistorikermötet 8-11 augusti 2002, Göteborg*. Göteborg 2003.
- "Ugifte mødre, individualitet og medborgerskab". s. 296-308.
- Rothe, A. B.: *Om Ægteskabs-Skilsmissen. Et Forsøg til Udvikling af Lovgivnings-Grundsætninger herom*. Kbh. 1805.
- Rubin, Marcus & Harald Westergaard: *Ægteskabsstatistik paa Grundlag af den sociale Lagdeling efter Folketællinger og Kirkebøger i Danmark*. Kbh. 1890.
- Sandvik, Hilde: *"Umyndige" kvinder i handel og håndværk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Oslo. 1992.
- Schultz, Ane M. Ørsted i: *Fortid og Nutid 1993:4*. "Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder". s. 285-299.
- Scott, Joan W. i: *American Historical Review 1986*. "Gender: A Useful Category of Historical Analysis". s. 1053-1075.
- Seip, Anne-Lise: *Sosialhjelpetaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo. 1984.
- Seip, Jens Arup: *Historisk tidskrift (Oslo) 1958-59*. "Teorien om det opinionsstyrte enevælde" s. 397-464.
- Secher, V. A. (red.): *Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve. Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660. 2. bind 1576-1595*. Kbh. 1889-90.
- Selmer, H.: *Om Ægteskabsskilsmissen i Tilfælde af Sindssygdom*. Kbh. 1866.
- Shorter, Edward: *Kernefamiliens historie*. Kbh. 1979. (Udkom første gang på engelsk i 1975 med titlen: *The Making of the Modern Family*.)
- Sjøberg, Marja Taussi: *Skiljas. Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-tallet*. Södertälje. 1988.
- Skiöld, Peter: *The Faces of Smallpox*. Umeå 1996.
- Smith, R. M. i: Chris Harris (red.): *The Sociology of the Family: New Directions for Britain*. Keele. 1979. "Some Reflections on the Evidence for the Origins of the "European Marriage Patterns" in England." s. 74-112.
- Smout, T.C. i: R. B. Outhwaite (red.): *Marriage and Society. Studies in the Social History of Marriage*. 1981. "Scottish Marriage, Regular and Irregular 1500-1940". s. 204-236.
- Sogner, Sølvi: *Folkevekst og flytning: En historisk-demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*. Oslo. 1976.
- Sogner, Sølvi i: Sune Åkerman (m. fl.) (red.): *Chance and Change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*. Odense. 1978. "Illegitimacy in old Rural Society: Some Reflections on the Problem Arising from Two Norwegian Family Reconstitution Studies". s. 61-68.
- Sogner, Sølvi & Hilde Sandvik i: *Historisk Tidsskrift (Norsk) 1989*. "Ulik i lov og lære; lig i virke og verd? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca. 1500-1800" s. 434-462.
- Sogner, Sølvi: Nora Ferderici, Karen Oppenheim Mason & Sølvi Sogner (red.): *Women's position and demographic change*. Oxford. 1993. "Historical Features of Women's Position in Society". s. 245-258.
- Sogner, Sølvi i: *Historisk Tidsskrift (Stockholm) 1998*. "Den proletære forførrermodell". s. 221-229.
- Stampe, H.: *Erklæringer, brev og Forestillinger General-Prokureur-Embedet vedkommende. I Deel (1753-1756)* Kbh. 1793.
- Statistisk Tabelværk*, diverse årgange.
- Steincke, K. K.: *Fremtidens forsørgelsesvæsen. I. Almindelig Del*. Kbh. 1920.
- Stenbæk, Jørgen i: *Religionsvidenskabeligt tidsskrift. Oktober 1990, nr. 17*. "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik? Udvikling og aktualitet i luthersk socialetik".

s. 61-72.

- Stewart, J. H.: *A Documentary of the French Revolution*. New York. 1951.
- Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*. New York 1977.
- Stone, Lawrence: *The Road to Divorce. England 1530-1987*. Oxford. 1990.
- Sundin, Jan: *För Gud, Staten och Folket. Brott och Rättskipning i Sverige 1600-1840*. Lund 1992.
- Sundby, Olof: *Luthersk äktenskapsuppfattning. En studie i den kyrkeliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900*. Stockholm. 1959.
- Sundt, Eilert: *Om giftermål i Norge*. Oslo. 1866 (1996).
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.): *The Cultural Contruction of Norden*. Oslo. 1997.
- Tamm, Ditlev i: *Ugeskrift for retsvæsen 1989B*. "Den danske "Constitution" og den franske revolution". s. 449-460.
- Tamm, Ditlev: *Retshistorie. Bind 1: Dansk retshistorie*. Kbh. 1990.
- Telste, Kari i: Kjell Hafstad, Gro Hagemann og Trygve Wyller (red.): *Sedelighet og samliv. Kult skriftserie nr. 81*. Oslo. 1997. "'Bord og seng". Forståelser av ekteskap og samliv fra reformasjonen til 1900". s. 39-52.
- Telste, Kari i: Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck (red.): *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag. Nord 1999:14*. Kbh. 1999. "Samliv før ekteskap i lys af av norsk ekteskaps- og seksuallovgivning fra reformasjonen til omkring 1900". s. 149-176.
- Telste, Kari: *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700-1900*. Oslo. 2000.
- Thestrup, Anna i: *Fortid og Nutid 1971*. "Kirkebøgernes til- og afgangslister". s. 529-544.
- Thestrup, Poul i: *Scandinavian Economic History Review 1972*. "Methodological problems of a family reconstitution study in a Danish rural parish." s. 1-26.
- Thestrup, Poul, Dorrit Andersen & Niels Oxenvad: *Mod bedre tider. Odense 1789-1868*. Odense. 1986.
- Thorkildsen, Dag i: Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo. 1997. "Religious Identity and Nordic Identity". s. 138-160.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjellands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter samt for Færøerne i 1846*. Kbh. 1846.
- Udkast til lov om Ægteskabets Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger. Udarbejdet af den ved Kgl. Resolution af 25. juli 1910 og 19. juni 1912 nedsatte Kommission*. Kbh. 1913.
- Underdänigst Betänkande, med dertill hörande Handlingar angående Fattigvården i Riket, utom Stockholms Stad jemte dermed sammenhang egande ämnen*. Stockholm. 1839.
- van de Putte, Bart: *Homogamy by geographical origin. Segregation in 19th-century Flemish cities*. Upubliceret paper. 2001.
- van de Putte, Bart: *Partner selection and segregation in 19th century Ghent (Belgium)*. Upubliceret paper presenteret på ESSCH i Haag februar 2002.
- van de Putte Bart & Koen Matthijs i: Isabella Devos & Muriel Neven (red.): *Recent Work in Belgian Historical Demography. 19th and 20th Centuries*. BTNG/RBHC XXXI. 2001. "Romantic Love and marriage. A Study af age homogamy in 19th Century Leuven". s. 579-619.
- Weekendavisen* 26. juli –11. august 2002.
- Westergaard, Harald: *Beretning til Finansministeriet om Drikfældigheds-Forholdene i Danmark (afgiven i september 1882)*. *Statistiske Meddelelser* 3. rk. 4. bd. Kbh. 1882.
- Westergaard, Harald i: *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1887*. "Om Separationer og Skilsmisser i Danmark. En Statistisk Undersøgelse." s. 1-31, 113-142.
- Winberg, Christer i: *Historisk Tidsskrift (svensk)*. 1986. "Giftas på stockholmska". s. 86-96.
- Wrigley, E. A., R. S. Davies, J. E. Oeppen & R. S. Schofield: *English Population History from*

- family reconstitution 1580-1837*. Cambridge. 1997.
- Wrigley, E. A. & R. S. Schofield: *The Population History of England 1541-1871. A reconstitution*. Cambridge. 1981
- Ørberg, Poul G. i: *Kirkehistoriske Samlinger 1982*. "Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920". s. 125-147.
- Ørberg, Paul G. i: *Fortid og Nutid 1996:1*. "Aarhus-bispens private kirkebogsreform. En studie i kirkelig administration omkring 1812". s. 38-48.
- Østerberg, Eva i: Eva Østerberg (red.): *Jämmerdal & fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm 1997. "Förbjuden kärlek och fortigandets strategi. När Ulrika Elenora gifte sig med Maria". S. 267-286.
- Østerberg, Eva, Malin Lennartsson & Hans Eyvind Næss I: Eva Østerberg & Sølvi Sogner (red.): *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts. The Nordic Countries in the post-Reformation and pre-industrial period*. Oslo. 2000. "Social Control Outside or Combined with the Secular Judicial Arena." s. 237-266.
- Østergaard, Uffe i: Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*. Odense. 2003. "Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten". s. 27-36.
- Østergaard, Uffe i: Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.): *The Cultural Contruction of Norden*. Oslo. 1997. "The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation States". s. 1-24.

Kapitel 11: Resumé

Der er lang kontinuitet i den danske ægteskabslovgivning fra Ægteskabsordinansen af 1582 og frem til reformerne af lovgivningen i 1920'erne, men der skete en tilpasning af lovgivningen under påvirkning af samfundsudviklingen i første halvdel af 1800-tallet. Det er disse nye tendenser, der er emnet for nærværende afhandling.

Første halvdel af 1800-tallet var på flere fronter en brydningstid, idet forholdet mellem stat og individ forandrede sig, ligesom forholdet mellem stat og kirke gjorde. Den danske kirkehistoriker Per Ingesman har gjort interessante betragtninger om stat, kirke og befolkning, og Ingesmans fremstilling og fortolkning af overgangen fra ”kirkens projekt” til ”statens projekt” i slutningen af 1700-tallet er inddraget i analysen. Den sene enevælde gennemførte reformer inden for en række områder dog uden, at det familieretslige lovgivning blev taget op til generel revision. Men der skete en tilpasning af ægteskabslovgivningen. Denne tilpasning blev et opgør med den ensidig luthersk prægede ægteskabslovgivning, og påstanden er derfor, at man kan tale om en verdsliggørelse af ægteskabsinstitutionen i første halvdel af 1800-tallet.

Tesen er, at man ud fra tre argumenter allerede i starten af 1800-tallet kan tale om en verdsliggørelse af ægteskabet. De tre hovedargumenter kan i punktform fremstilles således:

- 1) Tilblivelsen af en forordning fra 1824.
- 2) Liberalisering af den administrative praksis i separation og skilsmissesager fra ca. 1790.
- 3) Udviklingen i (udvalgte) demografiske vielsesmønstre.

Hensigten er kort sagt at vise, om studier af synet på ægteskabsinstitutionen kan bekræfte Ingemans fortolkning af fremvæksten af ”statens projekt”, ligesom analyserne kan kaste lys over rødderne til reformerne i ægteskabslovgivningen i de første årtier af det 20. århundrede. Sidstnævnte har forskergruppen bag ”The Nordic Model of Marriage” undersøgt, og flere steder i studierne antydes, at reformerne i det 20. århundrede havde rødder længere tilbage, således at reformerne på flere felter var en legalisering af eksisterende praksis.

Den hidtidige forskning i ægteskabet bevæger sig i hovedsagen inden for tre perspektiver, nemlig det demografiske, antropologiske/sociologiske samt det juridiske perspektiv. Der er tale om tre felter, der metodisk er meget forskellige, og de kombineres yderst sjældent. Den demografiske og den juridiske tilgang til emnet har inspireret til nærværende afhandling, men i et overordnet perspektiv tager afhandlingen afsæt i den nyeste velfærdsforskning. I de seneste år er der inden for velfærdsforskningen blevet sat fokus på religionens betydning for den nordiske historie på grund af kirkens og statens tætte bånd efter reformationen. Dertil kommer religionens betydning for nordisk identitet og statsbygning. Denne påpegning er interessant, da der i opbygningen af velfærdsstaten ikke var tale om et radikalt brud med tidligere; lutheranismens værdier var blot gældende i en ny (verdslig) kontekst. Der ud over understreger kombinationen af religion og velfærdsforskning vigtigheden af de lange linier i historien.

I kapitel 6 analyseres ægteskabsbetingelserne, der indtil 1824 alene var præget af den lutherske lære. Reglerne forbød ægteskaber, hvor der var tale om bigami, hor og blodskam. Befolkningsstilvæksten fra 1775 og den heraf følgende proletarisering skabte debatten om de ”letsindige ægteskaber”, der verserede i 1810-1820’erne, og der blev som følge heraf tilføjet én ny ægteskabsbetingelse. Ræsonnementet, der kædede indgåelsen af ”letsindige ægteskaber” og udviklingen i antallet af fattige sammen som årsag og virkning, blev formuleret i et kancellicirkulære. Cirkulæret resulterede i 164 betænkninger i 1817, som er analyseret her. Ægteskabet var dermed bragt på banen som årsag til det aktuelle samfundsproblem, og det spillede derfor en central rolle i debatten.

Generalprokurør Aagesen formulerede den nye ægteskabsbetingelse, der var en vidtgående foranstaltning: de fattiges ret til at gifte sig skulle indskrænkes. Det skete på trods af de advarsler, der blev givet i 1817-betænkningerne mod at træde til sådanne reguleringer. Hensigten med reglen, der fastsatte, at fattige, der havde modtaget urefunderet fattighjælp, ikke kunne gifte sig uden tilladelse fra fattigkommissionen, var at beskytte samfundet mod et voksende antal fattige og de deraf følgende økonomiske byrder. I praksis fik ugifte fruentimmere den ydede hjælp eftergivet, hvis de stod for at ville giftes, medens mændene fik pålagt at refundere fattighjælpen inden giftermålet. Dermed var omformuleringen af reglen fra 1857 i overensstemmelse med reglens brug i

praksis; det var manden, der skulle holdes fast på sine forsørgelsesforpligtelser. Dermed kan jeg hævde, at ægteskabslovgivningen formulerede mandens rolle i statens verdslige projekt: manden var forsørger.

Vi kender ikke effekten af ”The Malthusian Experiment” (1824-forordningen) kvantitativt set, men det må ikke underkendes, at det var første skridt til at gøre fattighjælpsmodtagere til andenrangsborgere. Derved fik de lokale fattigkommissioner et mentalt greb om de fattige via umyndiggørelsen, hvilket var et redskab, der efterfølgende blev taget i anvendelse i andre sammenhænge. Det forklarer nok også, hvorfor reglen var gældende frem til 1961, om end i aftagende omfang.

I kapitel 7 analyseres liberaliseringen af den administrative praksis i separations- og skilsmisssager. De første efter-reformatoriske skilsmiseregler blev formuleret i Ægteskabsordinansen fra 1582. Disse regler, der anerkendte hor, rømning og impotens som gyldige skilsmissegrunde, var gældende frem til 1922.

Under indflydelse af de europæiske idehistoriske strømninger udvikledes imidlertid en mulighed ved siden af skilsmisse ved dom. Det nye var, at det ægteskabelige samlivs sammenbrud (”gemytternes uoverensstemmelse”) blev en gyldig separations- og skilsmissegrund fra ca. 1790. Ikke bare begrundelsen, men også sagsbehandlingen forandrede sig, idet kongens bevillingspraksis blev decentraliseret fra 1800, og opgaven blev lagt ud til amtmændene. I første halvdel af 1800-tallet stod forligskommissionerne på det lokale plan centralt ved behandlingen af ægteskabssager, da den lovbestemte verdslige mægling foregik dér. 321 ægteskabssager, der blev behandlet i Svendborg og Helsingør Købstads forligskommissioner i perioden 1795-1857, er analyseret. De empiriske undersøgelser viste, at kontraktteoriene havde indflydelse på synet på ægteskabet; ægteskabet var en kontrakt, der kunne hæves, når kontraktindehaverne var enige om det.

De sager, der blev behandlet i forligskommissionerne, handlede primært om manglende ægteskabelig lykke, og de var begrundet i dårlig opførsel, mandens manglende forsørgelse samt gemytternes uoverensstemmelse. Dette er således tegn på, at ideen om retten til et lykkeligt liv kunne begrunde, at ægteskabet skulle opløses efter nyorienteringen. Og det var en begrundelse af en helt anden karakter end de, der var formuleret i Ægteskabsordinansen.

Adgang til separation kunne bruges til at forlænge vejen til skilsmisse, men ser man på den verdslige mægling, er det klart, at separation (i højere grad end skilsmisse) også kunne bruges til at holde manden fast ved hans forsørgelsesforpligtelser overfor familien. Og derved var staten ikke forpligtet til at tage ansvar. Ydermere sikrede muligheden for separation, at befolkningens rettigheder blev tilgodeset, uden at ægteskabsinstitutionen blev undergravet fuldt ud, da ægteskabets retsvirkninger bestod efter en separation.

Nyorienteringen fra 1790 bevirkede, at synet på Guds ordning (ægteskabet) som en ideelt set uopløselig forbindelse var forandret; kirken måtte reagere på det. En henvendelse til Danske Kancelli i 1810 var succesfuld og resulterede i en forordning, der gjorde gejstlig mægling til en formaliseret del af behandlingen af ægteskabssager. 1811-forordningen samt en vejledning til præsterne om, hvorledes de skulle forholde sig til de stridbare ægtefolk, formidlede et ortodokst syn på ægteskabet, og det viste, at kirken ikke accepterede nyorienteringen fra 1790. Men iblandt gejstligheden ude i sognene var der et mere mangfoldigt syn på nyorienteringen, og blandt disse fandtes en gruppe af præster, der så det som deres pligt at anbefale ægteskabet opløst, når der ikke var basis for et tilfredsstillende ægteskabeligt samliv.

Biskoppernes forsøg på at gøre kirkens indflydelse gældende i forhold til de nye tendenser var i hovedsagen forgæves; de manglede gennemslagskraft både indadtil og udadtil. Nyorienteringen i ægteskabssagerne viste også, at jura og teologi var hinanden uvedkommende.

I kapitel 8 analyseres demografiske vielsesmønstre i Danmark i 1800-tallet. Analyserne er baseret dels på Statistisk Tabelværk, dels på demografiske data, der er indsamlet fra kirkebøger og folketællinger. De indsamlede demografiske data er hentet fra fire danske byer: Bogen, Varde, Slagelse og Århus og indeholder data om i alt 3453 vielser foretaget i perioden 1814-1860.

De demografiske undersøgelser af vielsesmønstrene viste, at ægteskabet fortsat var vigtigt for majoriteten af befolkningen, idet vielseshyppigheden med få undtagelser var på 7-9 promille gennem hele 1800-tallet, ligesom den gennemsnitlige vielsesalder var uforandret i første halvdel af 1800-tallet, dog med en faldende tendens efter 1840.

Gennem hele 1800-tallet var der overensstemmelse mellem det vesteuropæiske vielsesmønster, der er defineret af John Hajnal, og vielsesmønstrene i Danmark.

Underklassens vielsesmønstre skilte sig dog på flere felter sig ud fra det generelle mønster. Op til 65% af de ægtepar fra underklassen, der blev gift i de fire udvalgte byer, havde barn inden vielsen, eller de fik det inden syv måneder. Det leder hen til at gøre sig betragtninger om forældrenes indflydelse på valg af partner. For i betragtning af, at det før-ægteskabelige samliv var vidt udbredt, kan man stille sig tvivlende overfor en omsiggribende kontrol og brug af sanktioner fra forældrenes side. Sådanne iagttagelser udelukker naturligvis ikke, at det forholdte sig anderledes uden for underklassen. Det er således oplagt, at den søn eller datter, der skulle overtage gården, værkstedet og borgerskabet eller lignende, kunne udgøre en vigtig brik i familiers ægteskabsstrategier. Men store dele af de giftelystne unge var ikke blandt de ”udvalgte”, eller var ikke i en sådan situation, at de kunne vente at arve privilegier af deres forældre. Derfor er antagelsen, at hovedparten af befolkningen i 1800-tallet var relativt frit stillet ved valg af partner, blot ægteskabsbetingelserne var overholdt. Det åbner også op for, at der var mulighed for at vælge en partner af kærlighed.

I vielsesmønstrene ses også nye tendenser, der rækker frem mod 1900-tallet. Analyserne af genvielsesmønstrene viste, at enkerne i højere og højere grad undlod at indgå nyt ægteskab. Gennem 1800-tallet kom enkerne til udgøre et markant indslag i bybilledet; de var husstandsoverhoveder og forsørgede sig selv. Ser man denne udvikling sammen med udviklingen i antallet af aldrig gifte kvinder (50-59-årige), tegner der sig et billede af en gruppe kvinder, der i mindre grad så ægteskab som en selvfølge. Byen gav muligheder for at leve alene og klare sig uden en mand, og de så kritisk på de begrænsninger, et ægteskab kunne give. Deres civilstand gav dem rettigheder, medens den gifte kvinde fortsat måtte underordne sig manden.

Drivkraften bag verdsliggørelsen af ægteskabet i første halvdel af 1800-tallet i Danmark var dels de europæiske idehistoriske strømninger, dels befolkningsudviklingen fra 1775. Men det skal understreges, at der var tale om en særegen dansk udvikling. Det danske særkende ved 1824-forordningen var, at reglen blev formuleret som en konkret lov, selvom debatten om de letsindige ægteskaber også var en realitet i de øvrige nordiske lande. Også timingen af loven var en særskilt dansk foreteelse; den restriktive holdning

til de fattige slog tidligt igennem i Danmark. Hvad angår udviklingen i adgangen til separation og skilsmisse, så byggede den på en længere tradition inden for kongens dispensationspraksis, der i mindre målestok gik tilbage til 1700-tallet. Endvidere var den måde, hvorpå ægteskabsagerne blev behandlet på efter nyorienteringen, en integreret del af en lang danske tradition for forligsmægling. Ydermere var nyorienteringen meget liberal i en europæisk sammenhæng, og den var ikke mindst kendetegnet ved at være vedvarende.

Tilpasningen af ægteskabslovgivningen til samfundsudviklingen i første halvdel af 1800-tallet blev brugt til at understrege befolkningens rettigheder og pligter i det nye verdslige projekt, og det havde den konsekvens, at ægteskabsinstitutionen blev verdsliggjort. Men tilpasningen var et middel til at bevare ægteskabet, idet det derved bibeholdt sin centrale placering som ”samfundsordner”. Ægteskabet som Guds ordning og dets betydning for reproduktion samt som værn mod utugt begrundet i den lutherske lære havde derimod mindre betydning. Det betyder dog ikke, at der ikke fortsat var en moralsk dimension ved ægteskabet, idet det også var passende i det verdslige projekt, at befolkningen giftede sig af sådanne årsager, men nu var begrundelsen i højere grad, at familiens forsørgelse skulle sikres. Og dér kunne manden gøre sig nyttig i en samfundsmæssig kontekst til gengæld for de rettigheder, der tilflød ham igennem 1800-tallet. Kvindens rolle var derimod mere sammensat og indebar både husholdning og omsorgsarbejde, der dog ikke udelukker, at hun også bidrog til forsørgelsen af familien.

Kapitel 12: Summary

There is a long continuity in the Danish legislation on marriage from the Marriage Ordinance of 1582 and up to the reforms of the legislation in the 1920s, but adjustments of the legislation were made with due influence from the progress of society during the first half of the 19th century. It is these new tendencies, which are the subject of this thesis at hand.

The first half of the 19th century was, on numerous accounts, a time of upheaval as the relationship between state and individual changed, just as the relationship between state and church changed. The Danish church historian, Per Ingesman, has made interesting observations on the state, church and population, and Ingesman's representation and interpretation of the transition from "the church project" to "the state project" at the end of the 18th century is included in this analysis. The belated monarchy passed reforms within a number of areas yet without taking up the judicial family legislation for a general revision. But there was an adjustment of the marriage legislation. This adjustment developed into a clash with the apparent one-sided Lutheran marriage legislation, and hence the claim is that the adjustment developed into secularization of the marriage institution during the first half of the 19th century.

The thesis statement, which, by referring to three arguments already made during the beginning of the 19th century, indicates a secularization of marriage. The three main arguments are as follows:

- 1) The creation of a statutory instrument of 1824.
- 2) Liberalization of the administrative practice containing separation- and divorce cases of ca. 1790.
- 3) The development of (selected) demographic marriage patterns.

In short, the purpose of this thesis is to show whether studies on the view of the marriage institution can confirm Ingesman's interpretation of the growth of "the state project," just as the analyses can shed light on the basis for the reforms in the marriage legislation during the first decades of the 20th century. The latter has been examined by the research team behind "The Nordic Model of Marriage," and in numerous passages of this study it is suggested that the reforms of the 20th century had roots further back, so that the reforms in several fields served as a legalization of existing practice.

So far, the research into marriage is mainly concerned with three perspectives, namely demographic, anthropological/sociological and legal perspectives. There are three fields that are very different methodically, and they are generally seldom combined. The demographic and legal approach to the subject have inspired this thesis at hand, but in a larger perspective this thesis derives most of its material from the most recent welfare research. Recently, within welfare research, there has been much focus on the significance of religion for Nordic history, on the basis of the close ties between the church and the state after the reformation. Additionally, there is the significance of religion to both the establishment of the state and Nordic identity in general. This highlighting is interesting, since, in the construction of the welfare state, there was no radical break with previous values; the Lutheran values simply existed in a new (secular) context. Furthermore, the combination of religion and welfare research emphasizes the importance of the broad outlines in history.

In chapter 6, the marriage requirements, which until 1824 were solely influenced by the Lutheran teachings, are analyzed. The regulations prohibited marriages involving bigamy, adultery and incest. The increase in population from 1775 and the following proletarianization created the debate of “promiscuous marriages,” a rumor that circulated during the 1810- and 1820s, and as a consequence a new marriage requirement was added. The argument, which associated the contract of “promiscuous marriages” with the increase in number of poor people as the cause and effect, was formulated in a chancellery circular. This circular resulted in 164 deliberations in 1817, which are analyzed here. Thereby, marriage was highlighted as the cause of the topical national problem, and therefore it played a central role in the debate.

Chief Attorney Aagesen formulated the new terms of marriage, which was an extensive provision: the right of the poor to marry should be restricted. This occurred in spite of the warnings given in the 1817-deliberations against intervening in such regulations. The intent of the regulation, which stipulated that poor people who had received non-refundable poor relief could not marry without permission from the commission of the poor, was to protect society against an increase in number of poor people and the subsequent economic burdens. In practice, unmarried women had their

social benefits withdrawn if they decided to marry, whilst men were enjoined to reimburse their social benefits before marrying. Thereby, the rewording of the regulation of 1857 was in concurrence with the employment of the regulation in practice; it was the man who had to maintain his obligations as caretaker of the family. Thereby I can claim that the marriage legislation formulated the role of the man of the secular state project: the man was the caretaker of the family.

We do not know the quantitative effect of “The Malthusian Experiment” (the statutory instrument of 1824) but we must not fail to understand that it was the first steps toward making second-rate citizens out of receivers of poor relief. As a result, the local commissioners of the poor had a firm mental hold of the poor by declaring them incapable of handling their own affairs, a tool which was used subsequently in other contexts. This probably also explains why the regulation was in effect until 1961, although decreasingly.

In chapter 7, the liberalization of the administrative practice of separation- and divorce cases is analyzed. The first post-reformatory divorce regulations were formulated in the Marriage Ordinance of 1582. These regulations, which acknowledged adultery, decampment, and impotence as valid reasons for divorce, were in effect up until 1922.

However, due to the influence currents in the European History of Ideas, a possibility was developed alongside divorce by verdict. This additional possibility was the failure of marital cohabitation (“incompatibility of temper”), which became a valid reason for separation and divorce from ca. 1790. Not only did the reason for separation- and divorce change but also the considerations of a case, as the concession practice of the king was decentralized from 1800, and thus the task was handed over to the prefects. During the first half of the 19th century the Conciliation Boards, at the local level, handled the divorce cases, since the legal provision of secular conciliation took place there. 321 marriage cases, which were conducted in the provincial towns of Svendborg and Helsingør by the Conciliation Boards during the period of 1795-1857, are analyzed here. The empirical examinations showed that the contract theories influenced the views of marriage; thus marriage was a contract that could be cancelled as long as both parties agreed to it.

The cases that were processed by the Conciliation Boards were primarily about the lack of marital happiness and the reasons stated were marital misconduct, that is, the husband's insufficient provision, and incompatibility of temper. This is thus an indication of the idea of the right to a happy life, which, if not fulfilled, could give grounds for dissolution of marriage, after the reorientation. And these were very different grounds for divorce than those formulated in the Marriage Ordinance.

Access to separation could be utilized to prolong divorce cases, but if one examines the secular conciliation, it is clear that separation (more so than divorce) was also utilized to keep the husband attached to his obligations as provisioner within the family. And thereby the state was not obligated to resume any responsibility. Furthermore, the possibility of separation secured that the rights of the population were considered without fully undermining the marital institution, since the legal effects of marriage continued even after separation.

The reorientation from 1790 led to the change of the ideal of God's arrangement (marriage) as an indissoluble bond; the church had to respond to this. An enquiry to Danske Kancelli (the Danish Chancellery) in 1819 proved successful and resulted in a statutory instrument, which integrated the clerical conciliation into the processing of marital cases. The 1811-statutory instrument, as well as an instruction on how to relate to antagonistic married people, propagated an orthodox view on marriage, and it indicated that the church did not accept the reorientation from 1790. But among the clergy in the parish communities there existed various views of the reorientation, and within this clergy there was a group of ministers who saw it as their obligation to recommend divorce if there was no basis for a satisfactory marital cohabitation.

The attempt of the bishops to maintain the influence of the church in terms of the new tendencies was generally unsuccessful; they lacked trenchancy both internally and externally. The reorientation in marital cases also proved that jurisprudence and theology were irrelevant to one another.

In chapter 8, the demographic patterns of marriage in Denmark during the nineteenth century are analyzed. The analyses are based partly on Statistisk Tabelværk (Statistical Tables) and partly on demographic data collected from Danish parish registers and census papers. The collected demographic data is taken from four Danish cities:

Bogense, Varde, Slagelse and Aarhus, and they contain data from a total of 3453 wedding ceremonies conducted during the period of 1814-1860.

The demographic enquiry into the patterns of marriage showed that marriage was still important to the majority of the population in that the frequency of weddings, with few exceptions, were 7-9 per thousand throughout the 19th century, just as the average age for marriage was unaltered during the first part of the 19th century; yet with a downward tendency after 1840. Throughout the 19th century there was accordance between the Western European patterns of marriage, which is defined by John Hajnal, and the patterns of marriage in Denmark.

The patterns of marriage of the lower class were different from the general pattern in several ways. Up to 65% of the married couples from the lower class that were married in the four selected cities had children before marriage or they conceived a child within seven months of marriage. This leads to examinations of the parents' influence on the choice of partner. For considering that pre-marital cohabitation was widespread, one must question the increasing control and use of sanctions on the part of parents. Of course, such observations do not exclude the possibility that this was not the case outside the lower class. Hence, it is evident that the son or daughter, who were to take possession of the farm, workshop, or trade license, or the like, could play an important role in the marriage strategies of their families. But a great number of those young people desiring marriage were not among "the chosen" or not in a situation where they could expect to inherit privileges from their parents. Therefore, the assumption is that the majority of the population in the 19th century was relatively free to choose their partner, as long as the terms of marriage were respected. This also opened the opportunity to choose a partner out of love.

Within patterns of marriage a new tendency is discovered, which continues until the 20th century. The analyses of the patterns of re-marriage showed that to an increasing extent the widows refrained from marriage. Throughout the 19th century the widows constituted a noticeable component in every town; they were head of the households and they supported themselves. If one compares this development to the number of unmarried women (50-59 year-olds), it appears that a number of women, to a lesser extent, viewed marriage as a matter of course. The city presented the opportunity to live alone and manage without a man, and these women were critical of the

limitations that marriage could present. Their civil status gave them privileges whereas the married women had to subordinate the man.

The incentive behind the secularization of marriage during the first half of the 19th century in Denmark was partly due to the European History of Ideas, and was partly due to the increase in population from 1775. But it must be emphasized that this increase was only characteristic of Denmark. The characteristic of the Danish statutory instrument was that the regulation was formed into a concrete law even though the debate about wanton marriages was also existent in the rest of the Nordic countries. Moreover, the timing of the law was a distinctly Danish phenomenon; the restrictive attitude towards the poor came through early on in Denmark. Concerning the development of the access to separation and divorce, the development was founded upon a long tradition earlier than the exemption practice of the king, which, on a smaller scale, dated back to the 18th century. Furthermore, the way in which the marriage cases were processed after the reorientation became an integrated part of a long Danish tradition within the conciliation practice. Additionally, the reorientation was very liberal in a European context, and it was especially characteristic in its continuance.

The adjustment of the marriage legislation for the progress of society during the first half of 19th century was used to emphasize the rights and obligations of the population the new secular project, and the consequences were that the marriage institution was secularized. But the adjustment was a means to keep marriage intact by conserving its central placement as “social order.” Therefore, marriage, which was grounded in the Lutheran tradition, had less significance as God’s arrangement, as a tool for reproduction or as protection against adultery. However, this does not mean that the population married for these reasons, but instead, to a large degree, the grounds were that the family’s provision needed to be ensured. And here the man could prove himself useful in a societal context, in return for the rights that were granted him throughout the 19th century. The role of the woman was, on the other hand, more complex, and included both management of a house and welfare work, which did not exclude the fact that she also contributed to the provision of the family.

Translated by Aviaja Marsilie Andersen

Kapitel 13: Bilag

- 1) 164 betænkninger om midler til at forhindre den stærke tiltagen af fattiges antal fordelt på indsenderens embede

- 2) Antallet af sager behandlet i Svendborg og Helsingør købstads forligskommission 1795-1857

- 3) Skitse over veje til separation og skilsmisse

- 4) Liste over oplysninger i kirkebøgerne vedr. vielse (efter 1812)

- 5) Indbyggertal i de fire udvalgte byer (1801-1860)

- 6) De fire udvalgte byers geografiske placering

- 7) Ægteskabssagernes fordeling efter socialklasse

- 8) Forholdet mellem ”marriage breakdowns” og skilsmisser (1)

- 9) Forholdet mellem ”marriage breakdowns” og skilsmisser (2)

- 10) Ægteskabssagernes afslutning i Svendborg købstads forligskommission 1795-1857

- 11) Fortegnelse over antal separationer i indberetning fra Københavns rådstue

- 12) Fire opgørelser over antallet af skilsmisser i Danmark (1836-1855)

- 13) To opgørelser over antallet af separationer og skilsmisser i Danmark (1869-1903)

- 14) Opgørelse over antallet af separationer i Danmark (1871-1880)

- 15) Opgørelse over antallet af separationer og skilsmisser i Danmark (1896-1910)

- 16) Separationer og skilsmisser i Århus amt 1645-1986

- 17) Antallet af ægteskabssager i Københavns magistrats arkiv (udvalgte år)

- 18) Ægteskabssagerne i Svendborg og Helsingør købstads forligskommissioner fordelt over tid (1795-1857)

- 19) Antallet af skilsmisser i Sverige i 1800-tallet

- 20) Andelen af aldrig gifte 50-59 årige i Danmark i procent af alle aldersgrupper (1801-1900)

- 21) Gennemsnitlige vielsesaldre i Danmark (1840-1911)

- 22) Vielsesaldre i de fire byer 1814-1860 (1. vielse)

- 23) Vielsesaldre i de fire byer 1814-1860 (gentagne vielser)

- 24) Andel gifte mænd/kvinder i 5 års aldersgrupper i procent af alle mænd/kvinder i aldersgruppen

- 25) Tre aldersgruppers andele af den samlede befolkning (1787-1834)

- 26) Vielseshyppighed i Danmark (1800-1900)

- 27) Afstanden mellem vielsen og det 1. barn i de fire byer (1814-1860)

- 28) Afstanden mellem vielsen og det 1. barn i de fire byer fordelt på socialklasse (1814-1860)

- 29) Pardannelse mellem vaccinerede og koppearede (Århus og Slagelse)

- 30) Aldersforskel mellem brud og brudgom (1860-1900)

- 31) Aldersforskel i år mellem brud og brudgom i de fire byer fordelt på socialklasse (1. vielse, 1814-1860)

- 32) Sæsonvariationer i ægteskabsindgåelse

- 33) Vielsers fordeling efter ægtefællernes forudgående civilstand (1835-1900)

- 34) Vielsers fordeling efter civilstand i de fire byer (1814-1860)

- 35) Gentagne ægteskaber

- 36) Enkers og enkemænds sørgeperiode i de fire byer (1814-1860)

37) Forholdet mellem mænd og kvinders aldersspecifikke dødelighed i Danmark (1840-1889)

38) Enker i de fire byer fordelt på stilling i husstand og erhverv (1801-1860)

39) Enker i de fire byer fordelt på husstand og alder (1801-1860)

Bilag 1

164 betænkninger om midler til at forhindre den stærke tiltagen af de fattiges antal fordelt på indsenderens embede:

Embede	Antal betænkninger
Ukendte	11
<i>Ukendte i alt</i>	<i>11</i>
<i>Verdslige embedsmænd:</i>	
Stiftamtmand	6
Amtmænd	29
Retsbetjente	31
Magistrater	4
Politi	2
<i>Verdslige embedsmænd i alt</i>	<i>72</i>
<i>Gejstlige embedsmænd:</i>	
Fattigkommissioner	41
Præster	40
<i>Gejstlige embedsmænd i alt</i>	<i>81</i>
<i>I alt</i>	<i>164</i>

Kilde: RA, G88, *Danske Kancelli*, Betænkninger om Midler til at forhindre den stærke tiltagen af de Fattiges Antal i Danmark og Island afgivne i henhold til Cirkulære af 1817 8. Juli.

Bilag 2

Antallet af sager behandlet i Svendborg og Helsingør købstads forligskommission 1795-1857

	Antal sager	Fordelt på antal møder
Svendborg	119	219
Helsingør	202	281

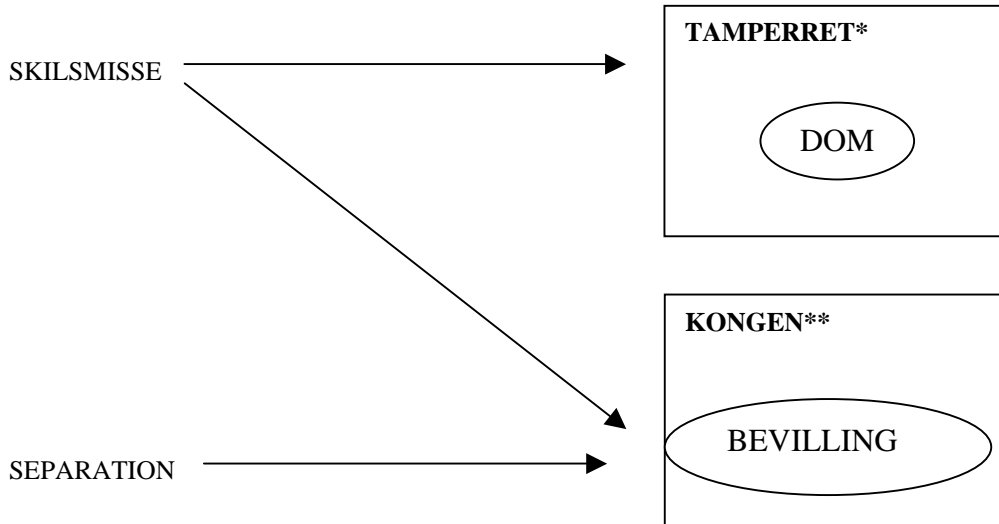
Kilde: LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1796-1820, 1820-1834, 1834-1846, 1846-1857.

LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 1795-1816, 1816-1821, 1822-1828, 1828-1832, 1832-1836, 1836-1842, 1842-1848, 1848-1856, 1856-1857.

Bilag 3

Skitse over veje til separation og skilsmisse

1542-1797

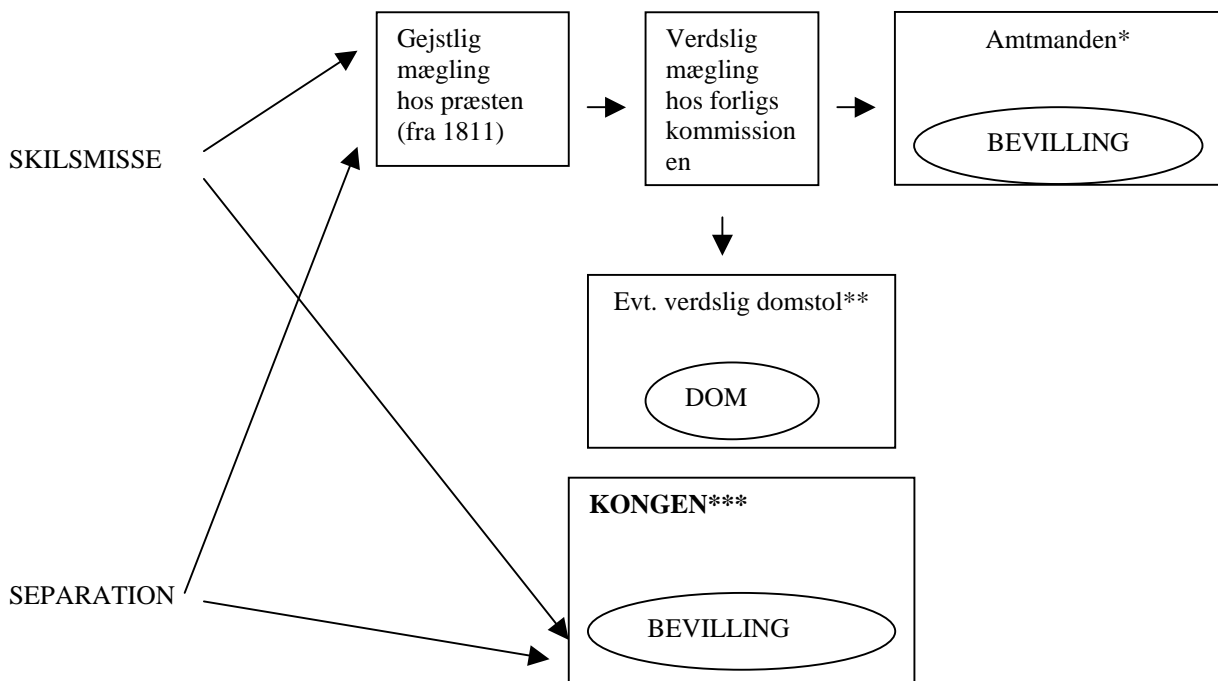

REGLER:

* Danske Lov: hor, dersertio, impotens

** Ingen

1797-1857

REGLER:

* 1800-forordningen: gemytternes uoverensstemmelse

** Danske Lov: Hor, dersertio, impotens

*** ingen

Bilag 4

Liste over oplysninger i kirkebøgerne vedr. vielse (efter 1812)

- 1) Referencenummer
- 2) Brudgommens navn, alder, erhverv og adresse
- 3) Brudens alder, erhverv og adresse
- 4) Vidners navne
- 5) Vielsesdato
- 6) Hvor vielsen fandt sted (i kirken eller i hjemmet)
- 7) Henvisning til jævnførelsesregister
- 8) Kommentar

Bilag 5

Indbyggertal i de fire udvalgte byer (1801-1860)

	1801	1834	1840	1850	1860
Århus	4102	6765	7087	7886	11009
Slagelse	1732	2915	3186	4011	4931
Varde	1020	1430	1421	1774	2103
Bogense	760	1210	1303	1497	1899

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, div. årgange.

Bilag 6

De fire udvalgte byers geografiske placering

Bilag 7

Ægteskabssagernes fordeling efter socialklasse

Socialklasse	Separation i %		Skilsmisse i %	
	Svendborg (N=115)	Helsingør (N=202)	Svendborg (N=28)	Helsingør (N=12)
Ukendt	18	19	32	33
Gruppe 1	5	5	0	0
Gruppe 2	27	21	18	25
Gruppe 3	50	55	52	42
I alt	100	100	100	100

Kilde: LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1796-1820, 1820-1834, 1834-1846, 1846-1857.

LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 1795-1816, 1816-1821, 1822-1828, 1828-1832, 1832-1836, 1836-1842, 1842-1848, 1848-1856, 1856-1857.

Note: Gruppe 1: omfatter den højeste socialgruppe eksempelvis en apoteker, en skipper, en fuldmægtig og en professor.

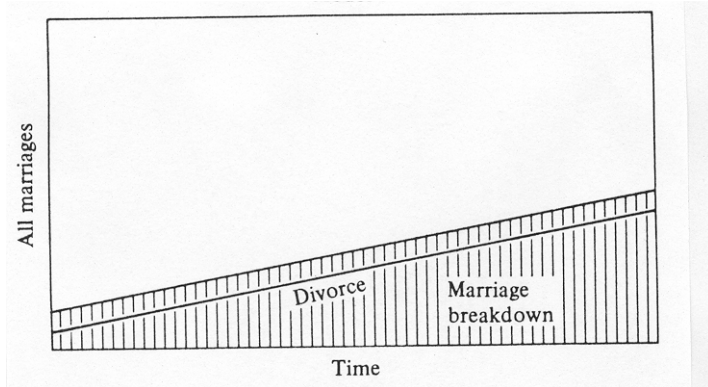
Gruppe 2: omfatter den mellemste socialgruppe bestående primært af håndværksmestre.

Gruppe 3: omfatter den laveste socialgruppe bestående primært af tjenestefolk.

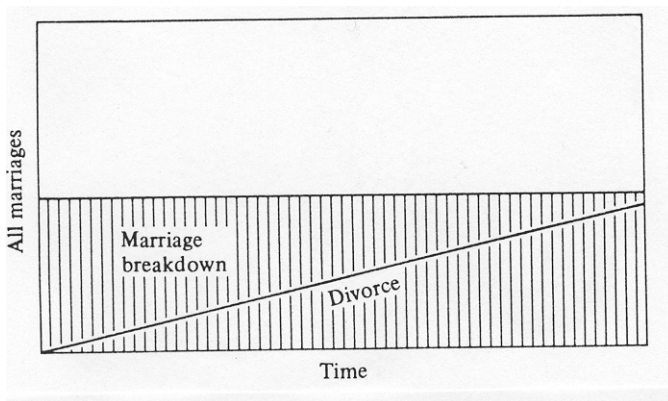
Bilag 8

Udviklingen i forholdet mellem ”marriage-breakdowns”* og skilsmisser (1)

Model I: Marriage-breakdowns”* stiger med lettere adgang til skilsmisse

Model II: Lettere adgang til skilsmisse er uden indflydelse på antallet af ”marriage-breakdowns”*.

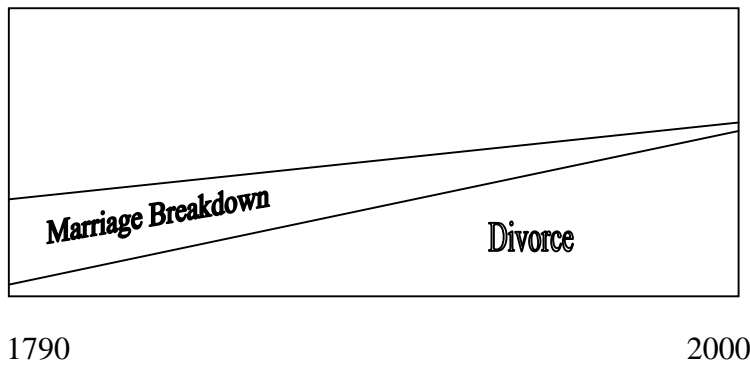
Kilde: Phillips (1988) s. 319

*ophør af samliv

Bilag 9

Forholdet mellem ”marriage-breakdowns”* og skilsmisser (2)

Model III: Antallet af ”marriage-breakdowns” stiger svagt med lettere adgang til skilsmisse

Efter Phillips (1988) s. 319ff.

*ophør af samliv

Bilag 10

Ægteskabssagernes afslutning i Svendborg købstads forligskommission 1795-1857

Sagens afslutning	Antal par
Forlig	3
Vilkår	39
Bevilling	47
Retten/uvist/hævet	30
I alt	119

Kilde: LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1796-1820, 1820-1834, 1834-1846, 1846-1857.

LAO, *Svendborg Amt*, Register over separationsbevillinger, 1812-1920.

LAO, *Svendborg Amt*, Protokol over udleverede kongelige bevillinger, 1833-1855.

Bilag 11

Fortegnelse over antal separationer i indberetning fra Københavns rådstue

År	1788	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799
Antal par	9	13	22	14	25	15	20	19	25	33	48	58

Kilde: RA, *Danske Kancelli*, G82, Indberetninger om Antallet af Ægtefolk, som i de sidste 12 Aar har erholdt aldeles Skilsmisse ved Kongelig Bevillinger og tilladelse til at leve adskilte fra Bord og Seng ved Kongelig eller Øvrighedens Bevillinger. Indsendte i henhold til Cirkulære af 1800 17. maj.

Bilag 12

Fire opgørelser over antallet af skilsmisser i Danmark (1836-1855)

Skilsmisse ved kancellibevilling eller dom (dvs. ikke separationer)

	København	Øvrige købstæder og landet	Tilsammen
1836	26	110	136
1837	25	104	129
1838	21	104	125
1839	19	110	129
Gennemsnit	23	107	130

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, I, 6 (1842)

Skilsmisse ved kancellibevilling eller dom (dvs. ikke separationer)

	København	Øvrige købstæder og landet	Tilsammen
1840	36	116	152
1841	32	123	155
1842	27	113	140
1843	23	101	124
1844	36	107	143
Gennemsnit	31	112	143

Kilde: *Statistik Tabelværk*, I,10 (1846)

Antal personer, der levede fraskilte den 1.februar 1850 (og altså ikke var blevet gift igen)

	København	Købstæderne	Landdistrikterne	I alt
Mandfolk	214	373	1432	2019
Fruentimmer	304	467	1836	2607

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, T II, 1 1850

Antal personer, der levede fraskilte den 1.februar 1855 (og altså ikke var blevet gift igen)

	København	Købstæderne	Landdistrikterne	I alt
Mandfolk	234	391	1542	2167
Fruentimmer	359	484	2077	2920

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, T II, 17 1. del

Bilag 13

To opgørelser over antallet af separationer og skilsmisser i Danmark (1869-1903)

	Antal skilsmissebevillinger	Antal separationer
1869	166	302
1870	175	317
1871	152	327
1872	197	323
1873	174	322
1874	184	340
1875	187	334
1876	198	418
1877	186	449
1878	181	434
1879	197	409
1880	213	400
1881	223	354
1882	222	377
1883	218	400
1884	243	429
Tilsammen	3116	5935

Kilde: Westergaard (1887) s. 11

	Antal skilsmisser
1896	316
1897	344
1898	349
1899	368
1900	381
1901	375
1902	481
1903	449

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. A, 5. s. 93.

Bilag 14

Opgørelse over antallet af separationer i Danmark (1871-1880)

	Antal separationer i:		
	København	Provinsen	I alt
1871	95	230	325
1872	106	219	325
1873	128	202	330
1874	114	220	334
1875	101	225	326
1876	154	250	404
1877	127	330	457
1878	154	277	431
1879	164	226	390
1880	139	249	388

Kilde: Beretning til Finansministeriet om Drikfældigheds-Forholdene i Danmark (afgivet i september 1882). *Statistiske Meddelelser* 3. rk. 4. bd. Kbh. 1882. s. 257-260.

Bilag 15

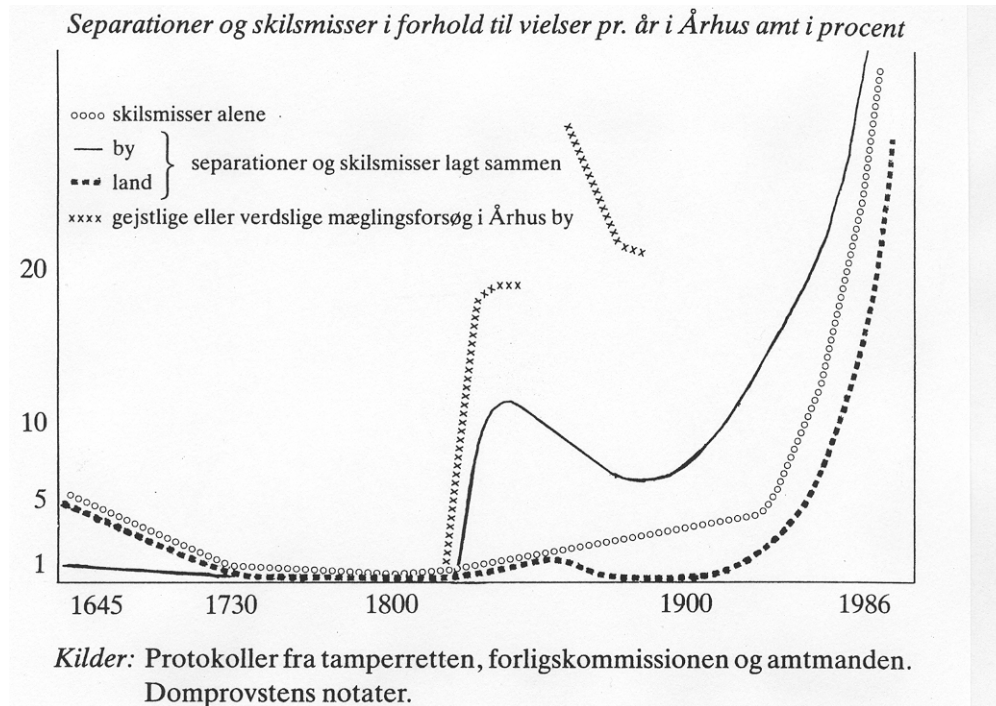
Opgørelse over antallet af separationer og skilsmisser i Danmark (1896-1910)

	Antal separationer	Antal skilsmisser
1896	542	316
1897	577	344
1898	593	349
1899	631	372
1900	712	381
1901	712	394
1902	768	481
1903	757	449
1904	820	471
1905	859	549
1906	768	590
1907	973	662
1908	1045	651
1909	1185	734
1910	1312	748

Kilde: *Udkast til Lov om Ægteskabs Indgaaelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger.*
Udarbejdet af den ved Kgl. Resolutioner af 25. juli 1910 og 19. Juni 1912 nedsatte Kommission.
Kbh. 1913. Uddrag af tabel s. 196

Bilag 16

Separationer og skilsmisser i Århus amt 1645-1986

Kilde: Bonderup (1987) s. 516.

Bilag 17

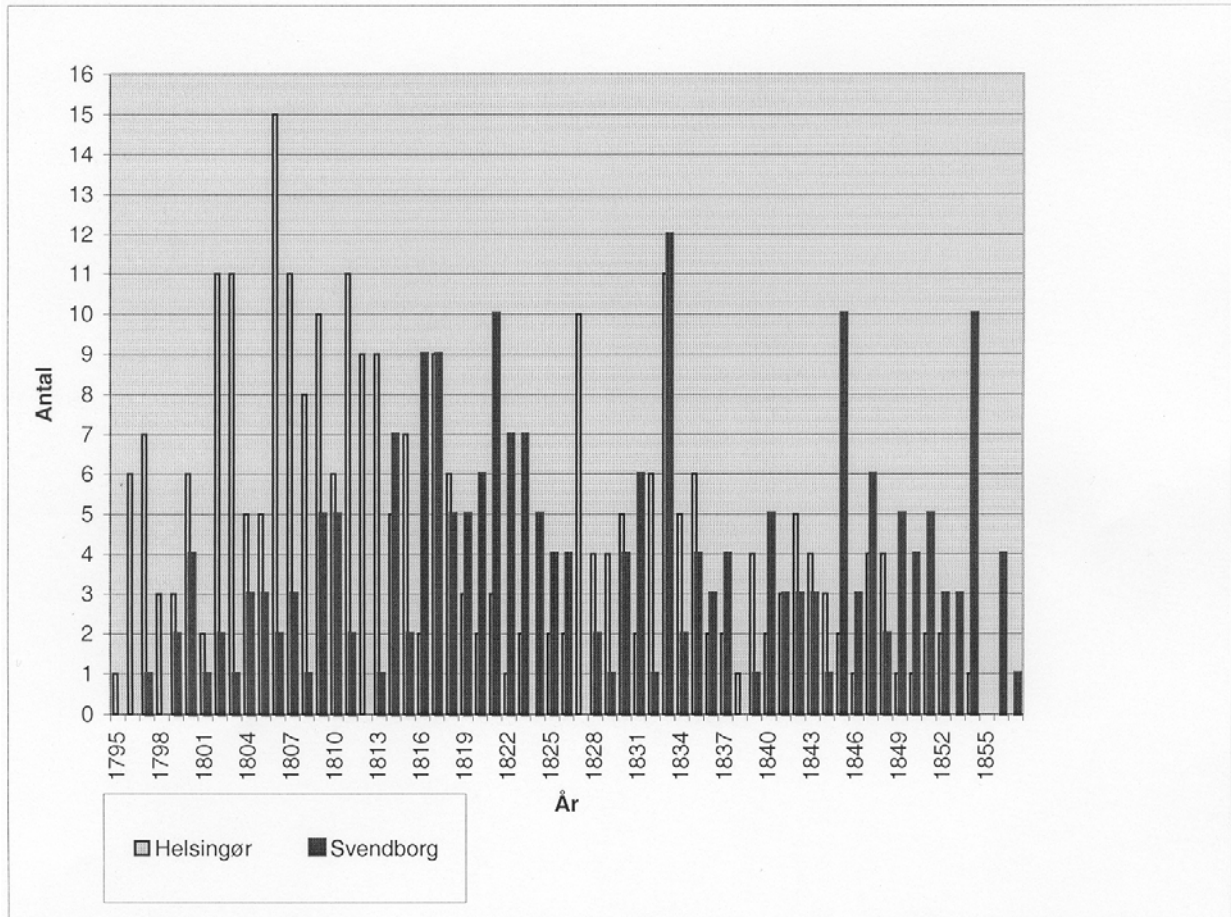
Antallet af ægteskabssager i Københavns magistrats arkiv (udvalgte år)

	Separationssager gennemførte	Separationssager henlagte	Skilsmisseansøgninger	I alt
1807	128	87	-	215
1813	128	79	103	310
1823	84	88	50	222
1833	79	94	48	221
1843	62	66	34	160
1856	72	104	65	241

Kilde: Linde (1993) s. 169.

Bilag 18

Ægteskabssagerne i Svendborg og Helsingør købstads forligskommissioner fordelt over tid (1795-1857)

Kilde: LAO, *Svendborg Købstads Forligskommission*, forligsprotokol, 1796-1820, 1820-1834, 1834-1846, 1846-1857.

LAK, *Helsingør Købstads Forligskommission*, forligsprotokol 1795-1816, 1816-1821, 1822-1828, 1828-1832, 1832-1836, 1836-1842, 1842-1848, 1848-1856, 1856-1857.

Bilag 19

Antallet af skilsmisser i Sverige i 1800-tallet

Upplösta laga äktenskap i Sverige 1831–1900 samt upplösta laga äktenskap och trolovningar i Härnösands stift 1801–1900. Årliga medeltal.

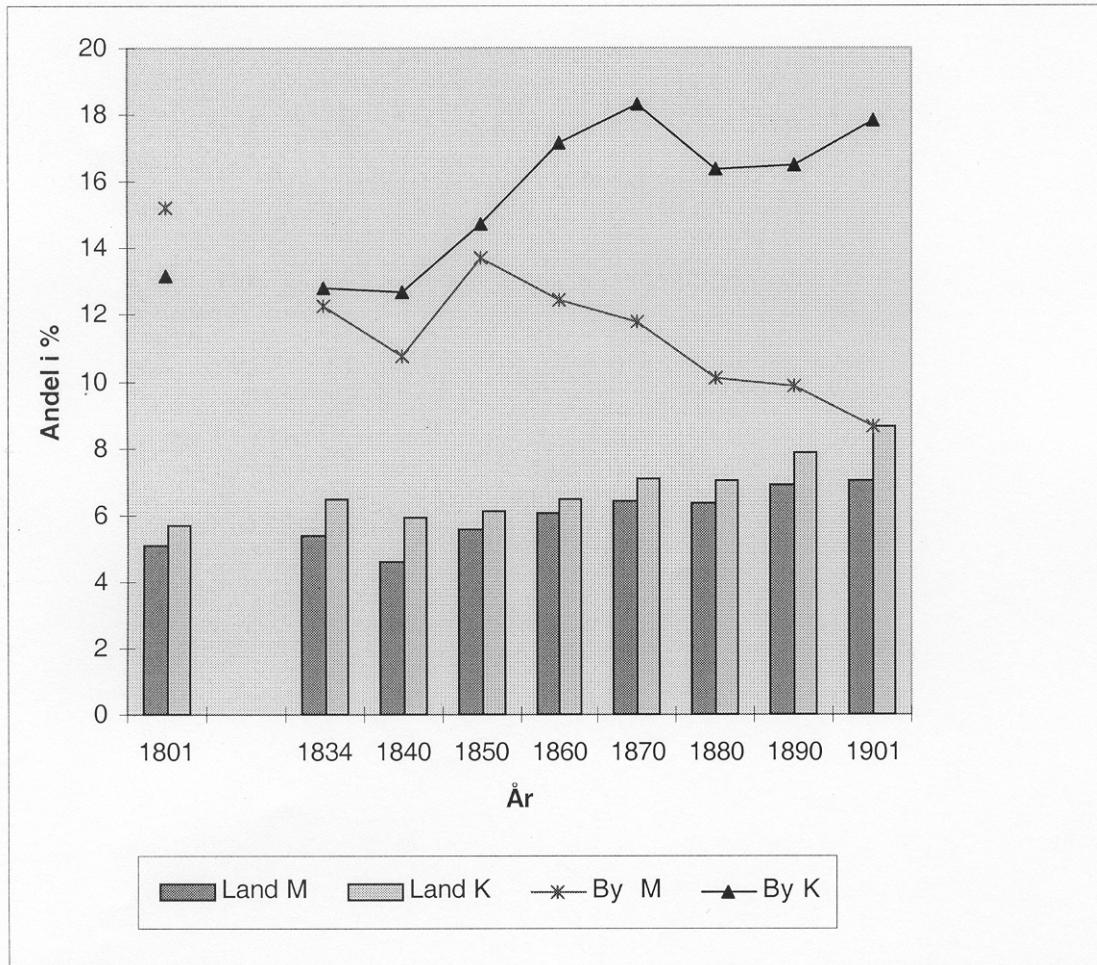
År	Sverige	Härnösands stift	
	Äktenskap	Äktenskap	Trolovningar
1801–1810		2,3	3,2
1811–1820		3,5	5,7
1821–1830		4,5	7,6
1831–1840	106	1,7	6,8
1841–1850	108	4,3	5,7
1851–1860	120	2,7	9,1
1861–1870	130	5,4	8,0
1871–1880	193	7,1	10,6
1881–1890	234	12,4	11,4
1891–1900	338	21,7	12,4
N 1801–1900		656	805

Källor: Historisk statistik för Sverige, Statistisk årsbok, Justitiestatsministerns underdåniga berättelse om civile ärenden och brott 1836–50, BiSOS. Rättsväsendet 1861–1900.

Kilde: Sjøberg (1988) s. 171

Bilag 20

Andelen af aldrig gifte 50-59 årige i Danmark i procent af alle aldersgrupper (1801-1901)

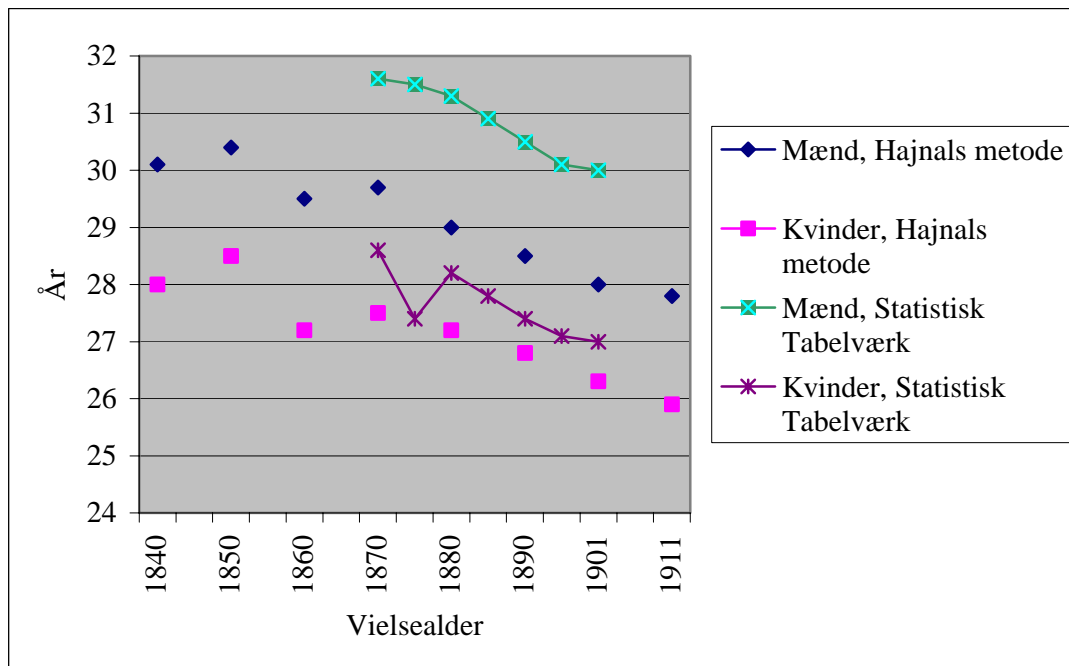
Kilde: *Statistik Tabelværk*, diverse årgange.

Bilag 21

Gennemsnitlige vielsesaldrer i Danmark (1840-1911)

År	Mænd, Hajnals metode 1. vielse	Kvinder, Hajnals metode, 1. vielse		Mænd, Statistisk Tabelværk, alle vielser	Kvinder, Statistisk Tabelværk, alle vielser	Periode
1840	30,1	28				
1850	30,4	28,5				
1860	29,5	27,2				
1870	29,7	27,5		31,6	28,6	1855-1859
				31,5	27,4	1860-1864
1880	29	27,2		31,3	28,2	1865-1869
				30,9	27,8	1870-1874
1890	28,5	26,8		30,5	27,4	1875-1879
				30,1	27,1	1880-1884
1901	28	26,3		30	27	1885-1889
1911	27,8	25,9				

Note: Gennemsnitsalderen for 1. vielse er beregnet ud fra folketællingerne vha. Hajnals metode (jf. kap. 8.2)

Bilag 22

Vielsesaldrer i de fire byer 1814-1860 (1. vielse)

SLAGELSE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	29,1	25,4	31,0	22,0	28,0	24,5
1820-1829	28,3	25,6	24,0	22,0	27,0	25,0
1830-1839	28,8	26,5	28,0	25,0	28,0	26,0
1840-1849	28,8	25,9	26,0	26,0	28,0	25,5
1850-1860	29,4	26,6	26,3	26,4	28,8	25,8

VARDE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	29,0	26,5	23,0	23,0	29,0	25,0
1820-1829	28,3	25,0	25,0	24,0	28,0	24,0
1830-1839	28,3	26,2	25,0	22,0	27,0	26,0
1840-1849	28,7	25,5	26,0	26,0	28,0	25,0
1850-1860	27,7	26,2	28,0	24,0	27,0	25,9

BOGENSE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	-	-	-	-	-	-
1820-1829	27,8	27,1	29	26	28,0	26,0
1830-1839	29,9	27,8	26	26	29,8	26,3
1840-1849	29,9	27,7	27,0	23,8	28,8	27,0
1850-1860	29,9	26,9	30,0	25,0	29,0	25,5

ÅRHUS	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	29,9	26,6	36	26,0	30,0	26,0
1820-1829	28,6	26,1	27,0	23,0	28,0	25,0
1830-1839	28,6	26,6	28,0	25,0	28,0	26,5
1840-1849	29,3	26,3	27,0	28,0	29,0	26,0
1850-1860	29,2	26,7	27,0	27,0	29,0	26,0

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkel sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 23

Vielsesaldre i de fire byer 1814-1860 (gentagne vielser)

SLAGELSE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	43,9	35,4	37,0	38,0	41,0	37,5
1820-1829	42,8	36,0	49,0	40,0	40,5	37,0
1830-1839	37,3	33,4	34,0	32,0	37,0	33,0
1840-1849	37,9	35,4	42,0	38,0	38,0	36,2
1850-1860	37,9	34,5	36,2	30,0	37,5	34,0

VARDE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	38,5	34,9	27,0	40,0	37,0	36,0
1820-1829	34,3	33,0	30,0	27,0	30,0	30,5
1830-1839	39,0	35,8	30,0	29,0	36,0	34,0
1840-1849	36,7	34,2	34,0	40,0	34,5	36,0
1850-1860	41,8	36,8	39,0	40,0	40,0	37,0

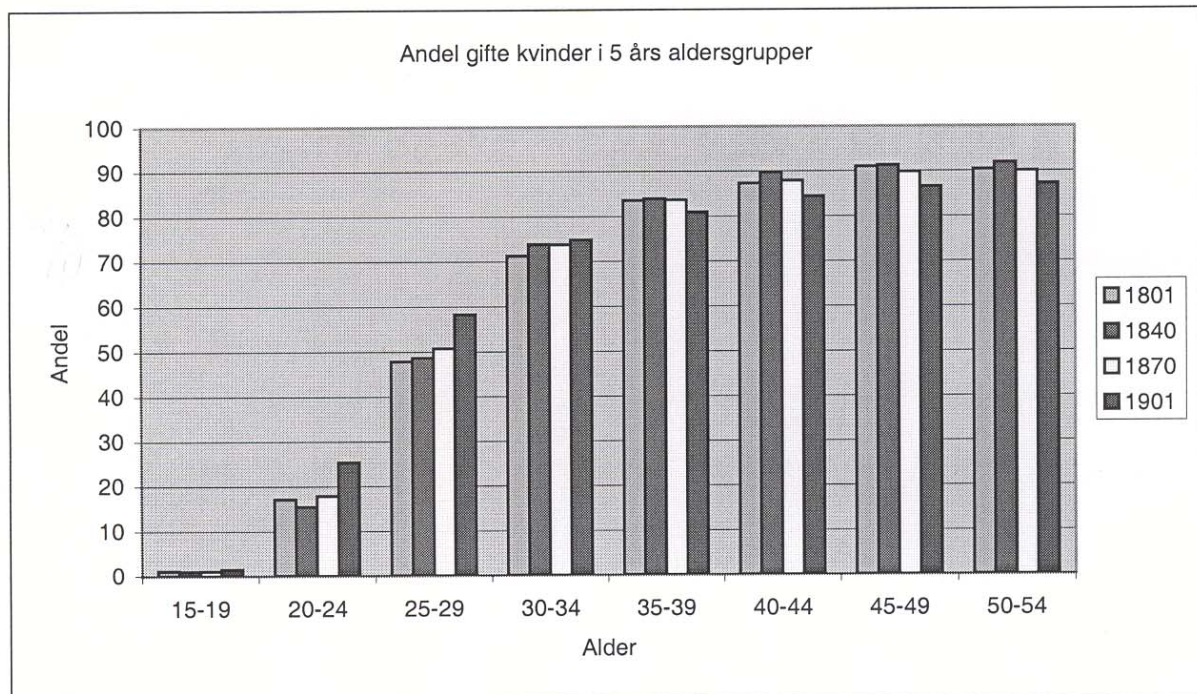
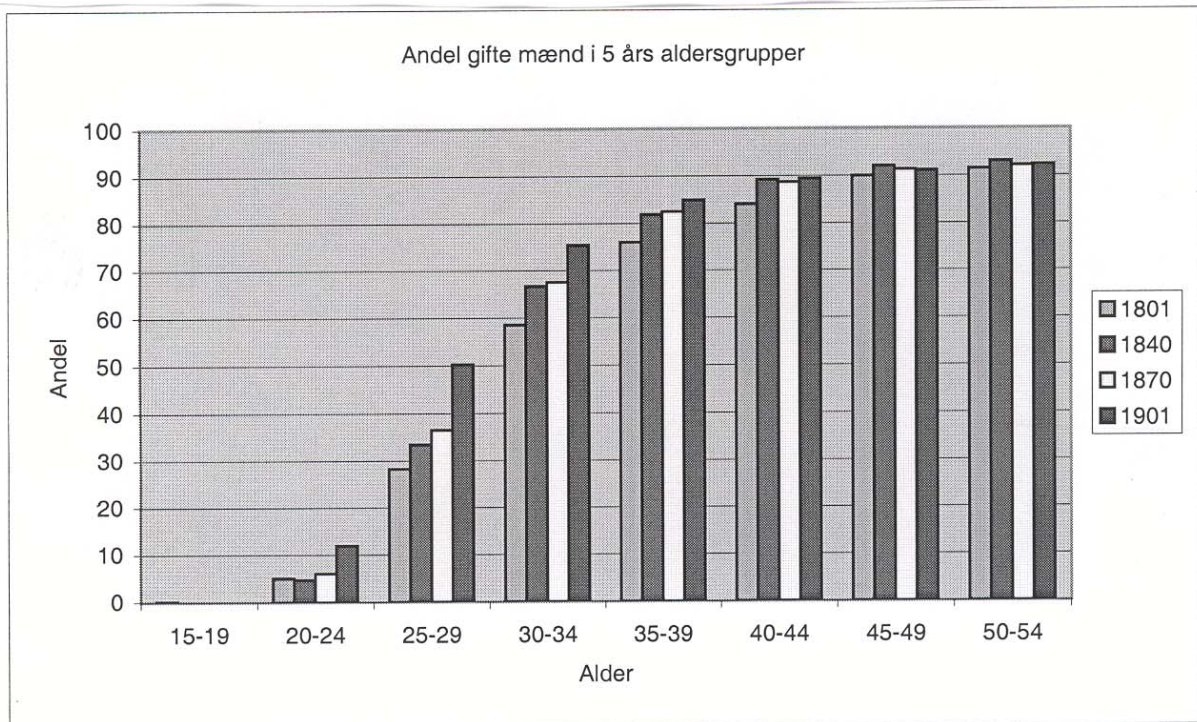
BOGENSE	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	-	-	-	-	-	-
1820-1829	31,6	34,0	30,0	30,0	30,0	32,0
1830-1839	46,1	31,5	58,0		47,0	30,0
1840-1849	38,3	39,7	39,5		38,0	39,6
1850-1860	38,9	32,0	40,0	47,0	36,0	29,4

ÅRHUS	Gennemsnit mænd	Gennemsnit kvinder	Typetal mand	Typetal kvinder	Median mand	Median kvinder
1814-1819	38,9	38,4	39,0	44,0	39,0	40,0
1820-1829	37,7	36,5	29,0	29,0	36,5	37,0
1830-1839	37,9	37,0	36,0	28,0	36,0	37,0
1840-1849	39,7	34,9	34,0	37,0	39,0	36,0
1850-1860	36,0	34,9	34,0	37,0	34,0	33,5

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkels sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 24

Andel gifte mænd/kvinder i 5 års aldersgrupper i procent af alle mænd/kvinder i aldersgruppen

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, diverse årgange.

Bilag 25

Tre aldersgruppers andele af den samlede befolkning (1787-1834)

1787					
Relative tal					Absolutte tal
Alder	Mænd	Kvinder		Mænd	Kvinder
0-20	40,8	40,1		169849	169792
20-50	42,6	41,9		177160	177786
50-100	16,6	18,0		69186	76272
I alt	100	100		416195	423850

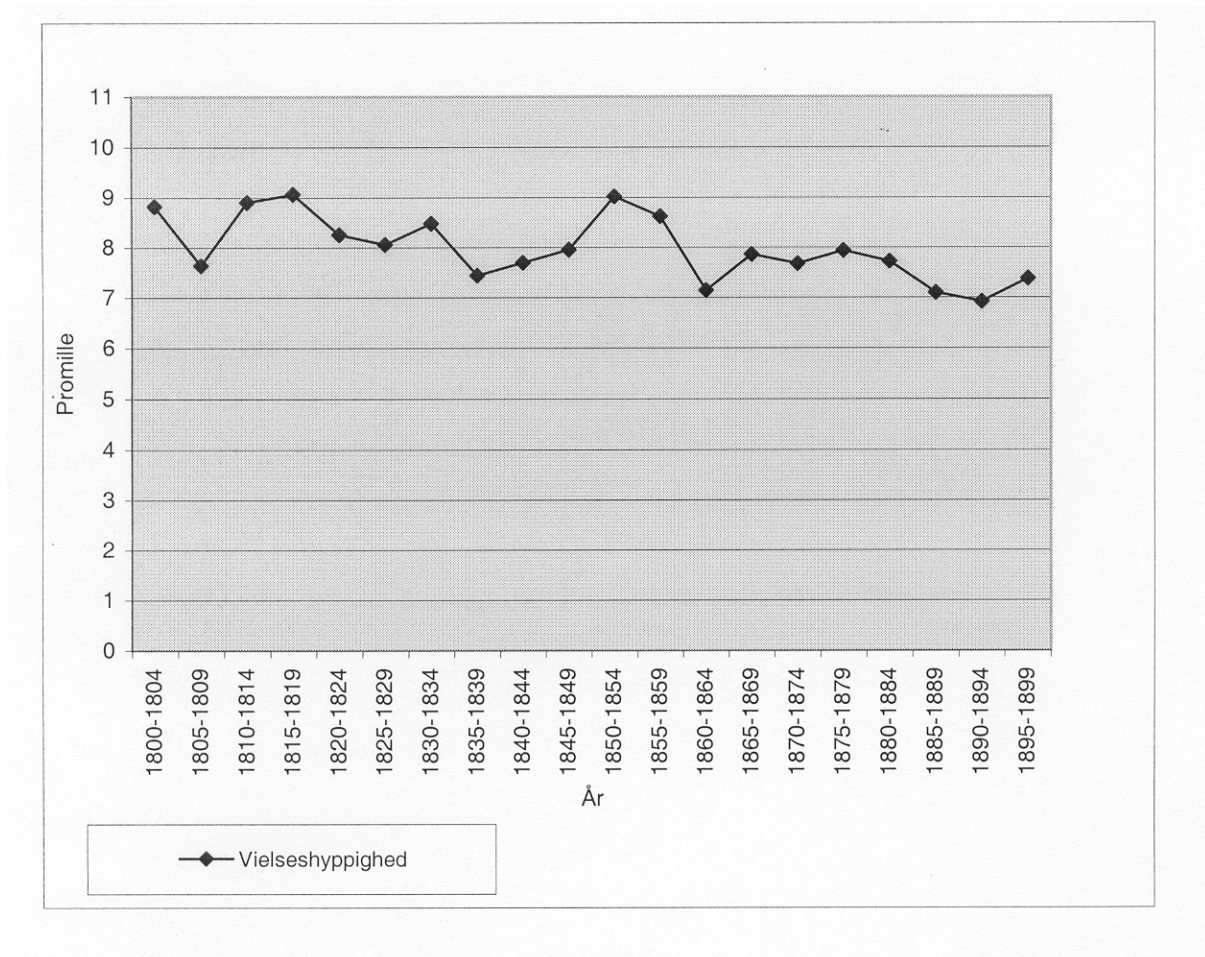
1801					
Relative tal					Absolutte tal
Alder	Mænd	Kvinder		Mænd	Kvinder
0-20	40,8	40,2		187404	188011
20-50	41,2	40,9		189068	190977
50-100	17,9	18,9		82303	88312
I alt	100	100		458775	467309

1834					
Relative tal					Absolutte tal
Alder	Mænd	Kvinder		Mænd	Kvinder
0-20	45,2	43,4		273410	268353
20-50	39,4	39,5		238768	244436
50-100	15,4	17,1		93109	105730
I alt	100	100		605287	618519

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, diverse årgange.

Bilag 26

Vielseshyppighed i Danmark (1800-1900)

Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. (1905) s. 102.

Bilag 27

Afstanden mellem vielsen og det 1. barn i de fire byer (1814-1860)

SLAGELSE			
Afstand mellem vielsen og det 1. barn	Antal ægteskaber	Relativ fordeling (excl. ukendte)	Relativ fordeling (incl. ukendte)
Ukendt	348	-	34,8
Over 210 dage	279	42,9	27,9
0-210 dage	239	36,7	23,9
Før vielsen	133	20,4	13,4
I alt	999	100	100

VARDE			
Afstand mellem vielsen og det 1. barn	Antal ægteskaber	Relativ fordeling (excl. ukendte)	Relativ fordeling (incl. ukendte)
Ukendt	143	-	25,0
Over 210 dage	262	60,9	45,7
0-210 dage	141	32,8	24,6
Før vielsen	27	6,3	4,7
I alt	573	100	100

BOGENSE			
Afstand mellem vielsen og det 1. barn	Antal ægteskaber	Relativ fordeling (excl. ukendte)	Relativ fordeling (incl. ukendte)
Ukendt	134	-	38,0
Over 210 dage	100	45,7	28,3
0-210 dage	77	35,2	21,8
Før vielsen	42	19,1	11,9
I alt	353	100	100

ÅRHUS			
Afstand mellem vielsen og det 1. barn	Antal ægteskaber	Relativ fordeling (excl. ukendte)	Relativ fordeling (incl. ukendte)
Ukendt	186	-	22,6
Over 210 dage	323	50,6	39,1
0-210 dage	204	32,0	24,8
Før vielsen	111	17,4	13,5
I alt	824	100	100

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkels sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 28

Afstanden mellem vielsen og det 1. barn i de fire byer fordelt på socialklasse (1814-1860)

SLAGELSE			
Afstanden mellem vielsen og det 1. barn	Overklasse i %	Middelklasse i %	Underklasse i %
Over 210 dage	66,7	67,3	35,2
0-210 dage	22,2	23,1	40,3
Før vielse	11,1	9,5	24,5
I alt	100	100	100
N	9	147	469

VARDE			
Afstanden mellem vielsen og det 1. barn	Overklasse i %	Middelklasse i %	Underklasse i %
Over 210 dage	100	77,3	48,8
0-210 dage	0	19,6	42,7
Før vielse	0	3,1	8,5
I alt	100	100	100
N	9	163	248

BOGENSE			
Afstanden mellem vielsen og det 1. barn	Overklasse i %	Middelklasse i %	Underklasse i %
Over 210 dage	66,7	62,7	34,1
0-210 dage	0	30,7	40,0
Før vielse	33,3	6,7	25,9
I alt	100	100	100
N	6	75	135

ÅRHUS			
Afstanden mellem vielsen og det 1. barn	Overklasse i %	Middelklasse i %	Underklasse i %
Over 210 dage	81,3	67,2	42,7
0-210 dage	12,5	23,0	36,9
Før vielse	6,3	9,8	20,4
I alt	100	100	100
N	16	183	431

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkels sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 29

Pardannelse mellem vaccinerede og koppearede (Århus og Slagelse)

Mænd gift i perioden 1814-1834 (Århus)

Mænd:	Kvinder:	
Født 1780-89	Naturlige kopper	Vaccinerede
Naturlige kopper	53	3
Vaccinerede	0	1
Født 1790-99		
Naturlige kopper	54	27
Vaccinerede	9	12
Født 1800-1810		
Naturlige kopper	2	6
Vaccinerede	4	60

Kvinder gift i perioden 1814-1834 (Århus)

Kvinder:	Mænd:	
Født 1780-89	Naturlige kopper	Vaccinerede
Naturlige kopper	38	1
Vaccinerede	1	1
Født 1790-99		
Naturlige kopper	66	9
Vaccinerede	6	7
Født 1800-1810		
Naturlige kopper	6	1
Vaccinerede	26	54

Mænd gift i perioden 1814-1834 (Slagelse)

Mænd:	Kvinder:	
Født 1780-89	Naturlige kopper	Vaccinerede
Naturlige kopper	42	10
Vaccinerede	3	0
Født 1790-99		
Naturlige kopper	71	47
Vaccinerede	8	28
Født 1800-1810		
Naturlige kopper	5	11
Vaccinerede	10	91

Kvinder gift i perioden 1814-1834(Slagelse)

Kvinder:	Mænd:	
Født 1780-89	Naturlige kopper	Vaccinerede
Naturlige kopper	29	3
Vaccinerede	2	0
Født 1790-99		
Naturlige kopper	81	15
Vaccinerede	26	12
Født 1800-1810		
Naturlige kopper	11	3
Vaccinerede	37	92

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkel's sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 30

Aldersforskel mellem brud og brudgom (1860-1900)

Tabel 86. Bruds og Brudgoms gennemsnitlige Ægteskabsalder, set i Forhold til Ægtefællens Aldersgruppe.
Classe d'âge de l'un des deux époux rapprochée de l'âge moyen de l'autre, au moment du mariage.

Brudgommens Aldersgrupper <i>classe d'âge du marié</i>	De tilsvarende Brudes Gennemsnitsalder <i>âge moyen de l'épousée respective</i>				Brudenes Aldersgrupper <i>classe d'âge de l'épousée</i>	De tilsvarende Brudgommens Gennemsnitsalder <i>âge moyen du marié respectif</i>			
	1860-69	1870-79	1880-89	1890-1900		1860-69	1870-79	1880-89	1890-1900
	Aar	Aar	Aar	Aar		Aar	Aar	Aar	Aar
Under 25 Aar	25,1	24,6	24,2	23,7	Under 20 Aar	28,0	27,3	26,7	25,9
25-30 Aar	26,5	26,0	25,5	25,3	20-25 Aar	28,6	27,9	27,4	26,9
30-35 —	28,4	27,9	27,6	27,4	25-30 —	30,3	29,7	29,3	29,1
35-40 —	30,7	30,3	30,0	29,9	30-35 —	33,2	32,9	32,8	32,9
40-45 —	33,1	33,1	33,2	33,1	35-40 —	36,3	36,6	37,0	37,5
45-50 —	36,0	36,0	36,1	36,2	40-45 —	39,4	40,7	41,5	42,7
50-55 —	38,3	38,6	39,1	39,2	45-50 —	42,6	44,4	46,0	47,4
55-60 —	40,7	41,6	41,8	42,0	50-55 —	46,2	49,1	50,6	51,7
					55-60 —	50,1	52,8	54,3	55,1

Kilde: *Statistik Tabelværk*, 5. rk. A, 5. s. 101.

Bilag 31

Aldersforskel i år mellem brud og brudgom i de fire byer fordelt på socialklasse

(1. vielse, 1814-1860)

SLAGELSE	Overklasse	Middelklasse	Underklasse
1814-1819	0,0	8,8	2,5
1820-1829	5,9	3,6	2,4
1830-1839	4,6	3,6	1,9
1840-1849	8,6	4,0	2,5
1850-1860	7,5	4,8	2,1
Gennemsnit	5,3	5,0	2,3

VARDE	Overklasse	Middelklasse	Underklasse
1814-1819	-	4,4	1,5
1820-1829	10	3,1	3,3
1830-1839	9,5	4,1	0,5
1840-1849	12	4,7	2
1850-1860	4	3	0,5
Gennemsnit	8,9	3,9	1,6

BOGENSE	Overklasse	Middelklasse	Underklasse
1814-1819	-	-	-
1820-1829	-	5,7	-0,9
1830-1839	2,7	3,1	1,5
1840-1849	2,3	2,6	2
1850-1860	9,4	3,9	1,7
Gennemsnit	4,8	3,8	1,1

ÅRHUS	Overklasse	Middelklasse	Underklasse
1814-1819	-	5	2,6
1820-1829	9,2	2,5	1,8
1830-1839	5,5	4,2	0,7
1840-1849	4	3,9	2,4
1850-1860	3,9	3,6	2,3
Gennemsnit	5,7	3,8	2

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkels sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 32

Sæsonvariationer i ægteskabsindgåelse

Tabel 89. Indgaaede Ægteskaber, fordelt efter Maaneder.
Mariages par mois.

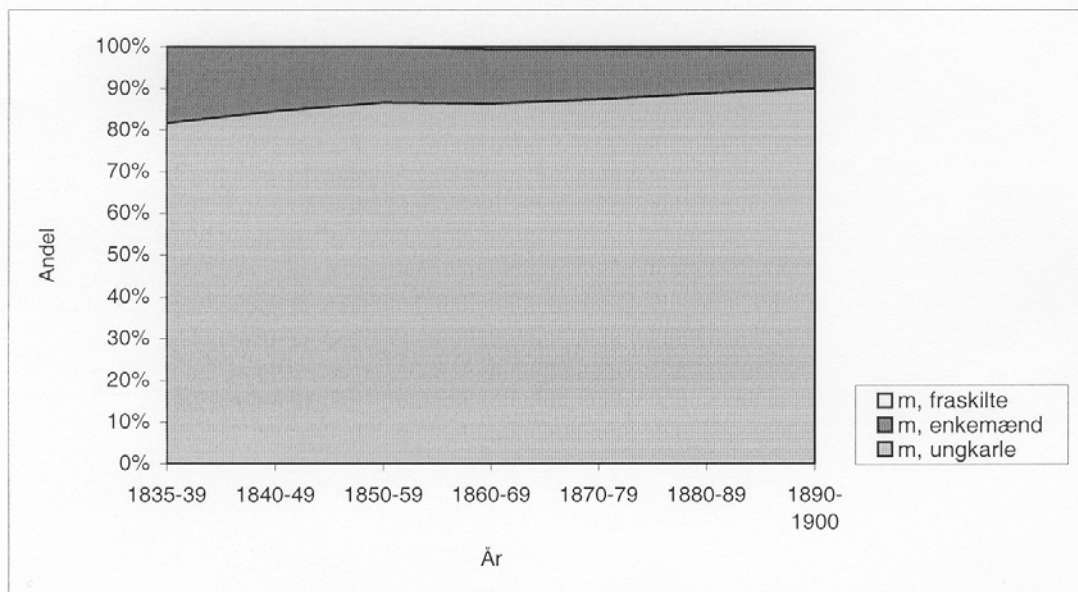
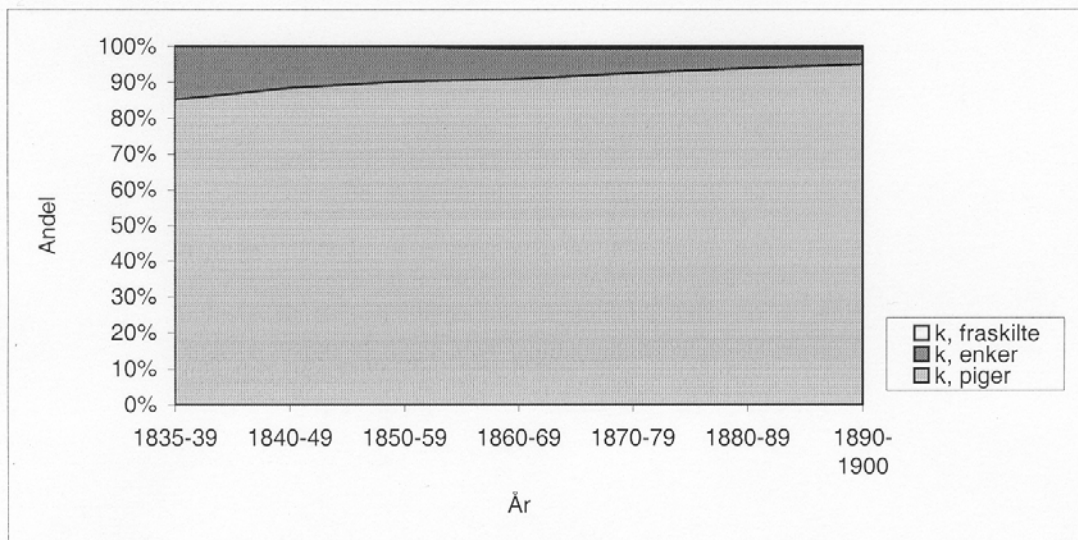
	Antal indgaaede Ægteskaber nombre des mariages contractés						Fordeling af 1200 Ægteskaber paa Maanederne *) 1200 mariages répartis sur les mois					
	1845-49	1855-59	1860-69	1870-79	1880-89	1890-1900	1845-49	1855-59	1860-69	1870-79	1880-89	1890-1900
København: Copenhague:												
Januar	365	430	835	1101	1492	1709	72	69	70	65	67	65
Februar	308	385	760	991	1602	1790	65	68	70	64	79	75
Marts	437	418	887	1201	1779	2093	86	67	74	71	80	80
April	514	639	1335	1880	2245	2902	104	106	115	114	104	114
Maj	773	1045	1981	2829	3566	3811	152	167	165	166	151	145
Juni	491	582	1033	1491	1872	2295	100	96	89	90	87	90
Juli	374	520	980	1288	1873	2206	73	83	82	76	84	84
August	352	498	886	1379	1832	2113	69	80	74	81	82	81
September	402	471	937	1353	1741	2120	81	78	81	82	81	84
Oktober	751	814	1572	2253	2874	3212	147	130	131	132	129	123
November	768	956	1769	2630	3268	3673	156	158	153	160	152	145
December	483	614	1156	1683	2330	3001	95	98	96	99	104	114
Tilsammen	6013	7372	14131	20079	26264	30925	1200	1200	1200	1200	1200	1200
Provinsbyerne: villes de prov.:												
Januar	364	398	785	861	924	1176	67	59	62	54	51	48
Februar	368	388	752	841	1015	1297	74	63	65	59	61	58
Marts	337	395	833	1039	1186	1598	62	58	65	66	65	65
April	494	659	1247	1645	1850	2745	93	101	101	108	105	115
Maj	905	1332	2447	3151	3619	4745	166	196	192	199	199	193
Juni	481	612	1135	1287	1472	2098	91	93	92	84	84	88
Juli	344	522	891	987	1247	1719	63	77	70	62	69	70
August	317	457	845	1130	1136	1523	58	67	66	72	63	62
September	389	455	845	1014	1098	1446	74	69	69	66	63	61
Oktober	653	762	1440	1819	2247	3125	119	112	113	115	124	127
November	1126	1283	2382	3169	3703	4844	213	196	193	207	211	203
December	657	742	1424	1708	1903	2713	120	109	112	108	105	110
Tilsammen	6435	8005	15026	18651	21400	29029	1200	1200	1200	1200	1200	1200
Landdistrikterne: comm. rur.:												
Januar	2461	2443	4791	4629	4365	4439	68	56	58	51	49	43
Februar	2322	2645	5439	5625	5361	5355	71	67	72	68	65	57
Marts	2918	3523	7093	7818	7670	8118	81	81	85	86	86	79
April	3286	4316	8624	10642	10023	11590	94	102	107	120	116	117
Maj	3379	5147	10616	13583	14152	17450	94	118	128	149	158	170
Juni	3508	4499	8217	8027	7504	8292	100	106	102	91	87	83
Juli	2460	3490	6175	6084	6124	6794	68	80	74	67	68	66
August	1399	1829	3705	3957	3729	4457	39	42	45	43	42	43
September	2034	2580	4847	5915	5022	6029	58	61	60	67	58	61
Oktober	5687	6414	11186	11924	12331	13869	158	147	134	131	138	135
November	7051	8226	15414	17599	18705	23224	202	195	191	199	216	233
December	6015	6314	12023	11703	10475	11576	167	145	144	128	117	113
Tilsammen	42520	51426	98130	107506	105461	121193	1200	1200	1200	1200	1200	1200
Hele Landet: tout le pays:												
Januar	3190	3271	6411	6591	6781	7324	68	58	59	53	52	48
Februar	2993	3418	6951	7457	7978	8442	71	66	71	66	67	60
Marts	3692	4336	8813	10053	10635	11809	79	77	82	81	82	77
April	4294	5614	11206	14167	14118	17237	95	102	107	118	112	116
Maj	5057	7524	15044	19563	21127	26006	109	133	139	158	163	169
Juni	4480	5693	10385	10805	10848	12685	99	104	99	90	86	85
Juli	3178	4532	8046	8359	9244	10719	68	80	75	67	71	70
August	2068	2784	5436	6466	6697	8093	44	49	50	52	52	53
September	2825	3506	6629	8282	7861	9595	63	64	64	69	63	65
Oktober	7091	7990	14198	15996	17452	20206	152	141	132	129	135	131
November	8945	10465	19565	23398	25676	31741	198	191	187	195	204	213
December	7155	7670	14603	15094	14708	17290	154	135	135	122	113	113
Tilsammen	54963	66803	127287	146236	153125	181147	1200	1200	1200	1200	1200	1200

*) Forholdstallene ere beregnede med Hensyntagen til Maanedernes forskellige Længde, saaledes at alle Maaneder ere reducerede til samme Dage-Antal.
Anm. Med Hensyn til den her benyttede Deling mellem By og Land se Noten Side 87.

Kilde: Statistik Tabelværk, 5. rk. A, 5. s. 105.

Bilag 33

Vielsers fordeling efter ægtefællernes forudgående civilstand (1835-1900)

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, diverse årgange.

Bilag 34

Vielsers fordeling efter civilstand i de fire byer (1814-1860)

	Genvielsers andel af det samlede antal vielser (i %)
Varde	
1814-1819	19,5
1820-1829	20,2
1830-1839	19,9
1840-1849	19,4
1850-1860	20,0
Århus	
1814-1819	33,3
1820-1829	28,2
1830-1839	17,1
1840-1849	18,2
1850-1860	14,3
Slagelse	
1814-1819	20,7
1820-1829	23,0
1830-1839	17,8
1840-1849	18,0
1850-1860	14,0
Bogense	
1814-1819	24,7
1820-1829	18,5
1830-1839	17,5
1840-1849	15,5
1850-1860	16,8

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkels sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 35

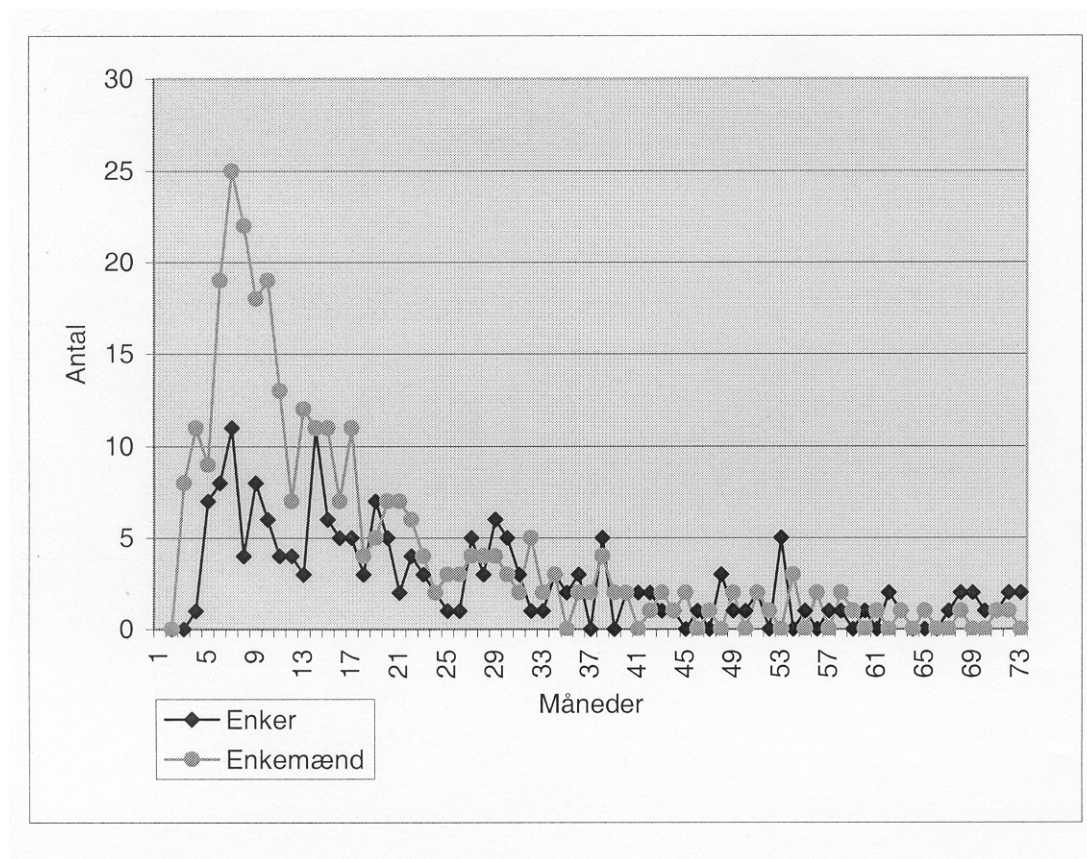
Gentagne ægteskaber

	Af 1000 Brudgomme indtraadte i:		
	2det Ægteskab	3dje Ægteskab	4de Ægteskab
1840—49	139,7	13,3	1,5
1850—59	122,9	9,4	1,0
1860—69	125,7	9,0	0,7
1870—79	117,3	8,0	0,5
1880—89	104,9	6,3	0,5
1890—1900	95,0	5,1	0,3

Kilde: *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede.* (1905) s. 102.

Bilag 36

Enkers og enkemænds sørgeperiode* i de fire byer (1814-1860)

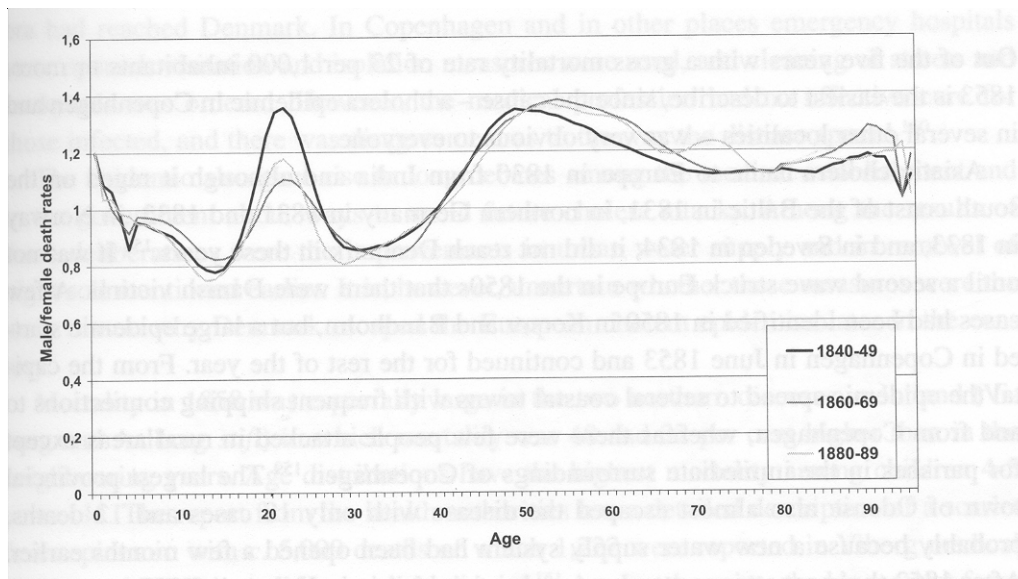

* dvs. afstanden mellem ægtefællens død og indgåelse af nyt ægteskab

Kilde: kirkebøger 1814-1860, Skt. Mikkel sogn, Slagelse, Skt. Jakob sogn, Varde, Skt. Mikael sogn, Bogense, Vor Frue sogn, Århus.

Bilag 37

Forholdet mellem mænd og kvinders aldersspecifikke dødelighed i Danmark (1840-1889)

Kilde: Johansen (2002) s. 137.

Bilag 38

Enker i de fire byer fordelt på stilling i husstand og erhverv (1801-1860)

Stilling i husstand 1801						
	Varde	Bogense	Slagelse	Århus	Sum	Sum i %
Ukendt	0	1	0	1	2	0,4
Husstandsoverhoved	10	16	27	143	196	43,3
Hos familie	13	8	2	9	32	7,1
Logerende/ tjeneste	21	11	41	85	158	34,9
Fattiglem	3	0	56	6	65	14,3
Sum	47	36	126	244	453	100

Stilling i husstand 1860						
	Varde	Bogense	Slagelse	Århus	Sum	Sum i %
Ukendt	3	0	0	3	6	0,7
Husstandsoverhoved	54	30	98	284	466	55,1
Hos familie	15	13	34	67	129	15,3
Logerende/ i tjeneste	10	14	40	52	116	13,7
Fattiglem	15	5	79	29	128	15,2
Sum	97	62	251	435	845	100

Erhverv 1801						
	Varde	Bogense	Slagelse	Århus	Sum	Sum i %
Ukendt	8	2	2	9	21	4,6
Forsørger sig selv	18	6	42	141	207	45,7
Familie	12	7	2	13	34	7,5
Offentlig forsørgelse	9	21	80	81	191	42,2
Sum	47	36	126	244	453	100

Erhverv 1860						
	Varde	Bogense	Slagelse	Århus	Sum	Sum i %
Ukendt	9	16	15	53	93	11,0
Forsørger sig selv	53	21	82	254	410	48,5
Familie	15	12	30	64	121	14,3
Offentlig forsørgelse	20	13	124	64	221	26,2
Sum	97	62	251	435	845	100

Kilde: *Folketællinger 1801, 1860*. Varde, Bogense, Slagelse, Århus.

Bilag 39

Enker i de fire byer fordelt efter stilling i husstand og alder (1801-1860)

1801							
Stilling i husstand	Alder						
	-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99
Ukendt	0	1	0	0	1	0	0
Husstandsoverhoved	24	28	38	76	20	6	3
Hos familie	0	2	7	5	11	6	1
Logerende / tjeneste	18	17	32	55	22	12	2
Fattiglem	0	1	3	20	31	10	0
I alt	42	49	80	156	85	34	6

1801							
Stilling i husstand i %	Alder						
	-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99
Ukendt	0,0	2,0	0,0	0,0	1,2	0,0	0,0
Husstandsoverhoved	57,1	57,1	47,5	48,7	23,5	17,6	50,0
Hos familie	0,0	4,1	8,8	3,2	12,9	17,6	16,7
Logerende / i tjeneste	42,9	34,7	40,0	35,3	25,9	35,3	33,3
Fattiglem	0,0	2,0	3,8	12,8	36,5	29,4	0,0
I alt	100	100	100	100	100	100	100

1860							
Stilling i husstand	Alder						
	-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99
Ukendt	0	1	2	2	0	1	0
Husstandsoverhoved	51	101	135	113	49	15	2
Hos familie	10	4	19	38	44	13	0
Logerende/i tjeneste	9	10	32	36	20	9	0
Fattiglem	0	3	7	29	69	20	0
I alt	70	119	195	218	182	58	2

1860							
Stilling i husstand i %	Alder						
	-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99
Ukendt	0,0	0,8	1,0	0,9	0,0	1,7	0,0
Husstandsoverhoved	72,9	84,9	69,2	51,8	26,9	25,9	100,0
Hos familie	14,3	3,4	9,7	17,4	24,2	22,4	0,0
Logerende/i tjeneste	12,9	8,4	16,4	16,5	11,0	15,5	0,0
Fattiglem	0,0	2,5	3,6	13,3	37,9	34,5	0,0
I alt	100	100	100	100	100	100	100

Kilde: *Folketællinger 1801, 1860*. Varde, Bogense, Slagelse, Århus.